

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITY STUDIES

27. évfolyam, 2018. évi 4. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző
Szerkesztő: Cholnoky Olga

Szerkesztőbizottság:

*Pomogáts Béla (elnök),
Doncsev Toso, Halász Iván,
Kocsis Károly, Miskolczi Ambrus,
Péntek János, Szarka László,
Szász Zoltán, Tóth Ágnes,
Tóth Pál Péter*

Kiadja a Lucidus Kiadó
1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: (+36-1) 282-2250

Tipográfia: *Drobek Ödön*

Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft.
1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Tel.: (+36-1) 349-5494

Szerkesztőség: 1192 Budapest, Gomb u. 7.
Tel./fax: (36-1) 282-2250
Internet: www.lucidus.hu,
<http://epa.oszk.hu/00400/00462>

A lap megjelenik negyedévenként.
Éves előfizetési ár: 5600 Ft (áfá-val)
Az összevont lapszám ára: 2800 Ft
Előfizethető a kiadónál
a Pátria Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján.
Nyomás és kötés: Oliton Kft., 1104 Budapest, Kada utca 149.
Felelős vezető: *Balogh Antal*

HU ISSN 1215–2684

TARTALOM

HUSZONHÉT ÉV	7
---------------------------	---

SZÁZ ÉVE LETT ERDÉLY ROMÁNIÁÉ

Takács Péter: Száz éves a gyulafehérvári határozat	9
--	---

MAGYAR KORMÁNYZAT BOSZNIA-HERCEGOVINÁBAN

Gyetzvai Mária: Osztrák-magyar igazgatás Bosznia-Hercegovinában: a harmadik magyar kormányzó Burián István	55
Csiszár Esztella: Bosznia-Hercegovina a magyar nyelvű íráskor tükrében az okkupáció és annexió között (1878-1908)	90

MAGYAR – NÉMET EGYÜTTMŰKÖDÉS ROMÁNIÁBAN AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Marchut Réka: A romániai magyarok és németek együttműködési törekvései a választásokon az 1920-as években	137
---	-----

MURAVIDÉKI MAGYAROK

Stankovicsné Szendi Anna: A muravidéki magyar anyanyelvű lakosság térségi identitásának vizsgálata	169
--	-----

ETNOCÍDIUM

Gulyás Éva: Etnocídium. Tisztázó észrevételek egy gyakran használt fogalomhoz... ..	202
---	-----

MAGYAROSZÁGI CIGÁNYOK

Hajnóczky Tamás: Magyar Cigányzenészek Országos Egyesület a sajtóforrások tükrében 1918 – 1933	216
--	-----

NÉMET HADIFOGLYOK SORSA A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Tóth Ágnes: Diplomáciai erőfeszítések a német nemzetiségű internált hadifoglyok szabadon bocsátásáért (1951–1955)	247
---	-----

KRITIKA

Cholnoky Győző: Sablonoknak ellenálló portré – Tisza István	268
---	-----

SZEMLE**NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK**

Ker-Lindsay, James – Berg, Eiki (ed): Fogalmi keret a de facto államokkal való érintkezéshez (Pethő András)	274
Merđžanović, Adis: Időtálló integrációpolitikát a Nyugat-Balkán európai felzárkóztatására (Komáromi Sándor)	279
Bulmer, Martin – Solomos, John: Migráció és faj Európában (Pethő András)	283

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA

Coppieters, Bruno: „Államiság”, „de facto hatóságok” és „megszállás”: vitatott fogalmak és az EU politikai szerepvállalása az európai térségben (Pethő András).....	288
Tom Lorman: Istenért, de melyik hazáért? (Gyetvai Mária).....	293

NEMZETISÉGI JOG

Hennerbichler, Ferdinand: Az iraki Kurdisztán kilátásai az autonóm régióban tartott függetlenségi népszavazása után (Komáromi Sándor)	300
---	-----

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Sovilj, Milan: Megfelelő szövetséges keresése. A szlovák-jugoszláv kapcsolatok vége. Kapcsolatfelvétel a szlovák és a független horvát állam között 1941-ben (Császári Éva)	306
Fejtová, Olga: Idegen származásúak integrációja a kora újkori prágai társadalomba (Császári Éva)	309

RESUME	313
---------------------	-----

CONTENTS

SEVEN-AND-TWENTY YEARS	7
TRANSYLVANIA – ANNEXED TO ROMANIA FOR A HUNDRED YEARS Takács, Péter: The Hundred-Year-Old Declaration of Alba Iulia (Gyulafehérvár)	9
HUNGARIAN GOVERNANCE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA Gyetzvai, Mária: Austro-Hungarian Administration in Bosnia and Herzegovina: István Burián, the Third Hungarian Governor	55
Csiszár, Esztella: The Representation of Bosnia–Herzegovina in Hungarian Literature between the Austro-Hungarian Occupation and Annexation (1878–1908)	90
HUNGARIAN–GERMAN COOPERATION IN ROMANIA IN THE 1920s Marchut, Réka: Cooperation Attempts at the Elections between the Hungarian and German Minorities in Romania in the 1920s	137
HUNGARIANS IN PREKMURJE (MURAVIDÉK) Stankovicsné Szendi, Anna: A Study on the Regional Identity of Hungarian Native Speakers in Prekmurje (Muravidék)	169
ETHNOCIDE Gulyás, Éva: Ethnocide. Comments and Clarifications on an Oft-Used Concept ...	202
ROMANI IN HUNGARY Hajnáczy, Tamás: National Association of Hungarian Gypsy Musicians 1918–1933 in Light of the Press	216
GERMAN PRISONERS OF WAR AFTER WORLD WAR II Tóth, Ágnes: Diplomatic Efforts for the Release of Deported Ethnic German Prisoners of War (1951–1955).....	247
CRITICISM Cholnoky, Győző: A Portrait that Resists Categorisation – István Tisza	268

REVIEWS**NATIONAL CONSCIENCE, NATIONAL AND ETHNIC TRENDS**

- Ker-Lindsay, James – Berg, Eiki (eds.): Introduction: A Conceptual Framework for Engagement with De Facto States (András Pethő) 274
- Merdžanović, Adis: A Future-Proof Integration Policy to Help the West Balkans Catch up with Europe (Sándor Komáromi) 279
- Bulmer, Martin – Solomos, John: Migration and Race in Europe (András Pethő) ... 283

NATIONAL AND NATIONALITY POLITICS

- Coppieters, Bruno: Statehood, 'De Facto Authorities' and 'Occupation': Contested Concepts and the EU's Engagement in its European Neighbourhood (András Pethő) 288
- Lorman, Tom: For God and Which Nation? The Ideology of František Jehlička: Priest, Politician and Pariah of the Slovak National Movement (Mária Gyetvai)..... 293

ETHNIC RIGHTS

- Hennerbichler, Ferdinand: The Prospects of Iraqi Kurdistan after the Independence Referendum in the Autonomous Region (Sándor Komáromi) 300

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

- Sovilj, Milan: Searching for an Appropriate Ally. The End of Slovak–Yugoslav Relations. Contact between the Slovak State and the Independent Croatian State in 1941 (Éva Császári) 306
- Fejtová, Olga: The Integration of People of Foreign Origin into the Early Modern Society of Prague (Éva Császári) 309

- RESUME** 313

HUSZONHÉT ÉV

Huszonhét év egy emberöltő. Manapság viszont a férfikor nyitánya, amikor elérkezik a nagy tettek ideje. A mi esetünkben ez az idő sajnos nem a kiteljesedés ideje, hanem a számvetése és a kényszeres búcsúé. Mert ez a *Kisebbségkutatás* utolsó száma.

Idézzük fel a folyóirat első számában megfogalmazott hitvallást, amelynek lényege: a mély és igaz önismeretből táplálkozó gondolkodás teheti csak hitelessé a másik ember iránti megismerési szándékot. Esetünkben természetesen mindezt a parancsot közösségi (nemzeti, csoport) dimenzióban kell érteni, értelmezni. Az átfogó célok tekintetében az évek során nem változtak a szerkesztői elvek. Ezek közül a legfontosabbak: a magyarság és a velünk, szomszédságunkban élő népek, nemzetek viszonya, ennek történeti, jogi, politikai, nyelvi, kulturális vonatkozásai. Természetesen bekövetkeztek olyan világtörténelmi jelentőségű fejlemények, (pl. az EU-csatlakozás, a világméretű migrációs hullám, amely alapvetően megváltoztatta a többség-kisebbség viszonyt), amelyeket az alapításkor nem láthattunk, de a fejleményeket, azok következményeit igyekeztünk beépíteni szerkesztési gyakorlatunkba. A *Kisebbségkutatás* máig ezt az elvet követte: az utókor talán eldönti, milyen sikerrel tette a dolgát. Tárgyszerűen szemlélve a huszonhét évet: az alapítástól kezdve 105 folyóiratszámot, az angol nyelvű *Minority Studies* évkönyvből 19 kötetet, a *Kisebbségkutatás könyvek* sorozatban 106 könyvet adtunk ki. Sikerült megnyernünk szerkesztőbizottsági tagnak, szerzőnek, referálóknak prominens személyeket és a legutóbbi idők kivételével támogatókat, és ami a legfontosabb: kialakult a folyóirat körül egy értő és hűséges olvasói réteg, olyan emberek csoportja, akik miatt leginkább sajnálhatjuk a befejezést.

Köszönet jár ezért mindenkinek, akik segítették életben tartani a lapot.

Végszóként, bármennyire is nehezemre esik, nem ígérhetek biztató jövőt, mert nem látok a palettán olyan orgánumot, amely a Kisebbségkutatás helyét tudná vagy akarná elfoglalni. Mert hiányzik a szándék is küldetésünk folytatására.

Ám az evilági árnyakat hitünk szerint eltünteti a Mindenható bölcsességébe vetett töretlen bizalom fénye, és az Arany Jánostól származó parancs: „Légy hű, s bízzál jövődbe nemzetem”

Cholnoky Győző

SZÁZ ÉVE LETT ERDÉLY ROMÁNIÁÉ

Takács Péter

Száz éves a gyulafehérvári határozat

Száz éve rabolták el a Magyar Népköztársaságtól Erdélyt

A 12 ezernél kevesebb lakosú Gyulafehérvárra a szénhiányos MÁV aktív közreműködésével 1918. december elsején – a román történészek állítása szerint – százezer ember gyűlt össze, hogy nemzeti akarattal döntsenek a Magyar Királyságban élő románok jövőjéről. Azt többnyire elhallgatják, hogy erre a népgyűlésre összesereglett feltűnően nagyszámú ember megjelenése gróf Károlyi Mihály miniszterelnök és Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter azon önzetlen segítségének volt köszönhető, hogy minden irányból különvonatokat biztosítottak a gyűlésezők ingyenes utazásához. Hogy voltak-e százezren? Azt senki nem számolta meg. Az erdélyi román politikusok, az antant államok publicistái és a győzelmet még csak teátrális fegyverletételekkel ünnepeltető antant propaganda számára tetszetős volt a százezres szám. Gyorsan rögződött is a publicisztikában, a politikai retorikában, és beszivárgott a laza hitelességű történeti feldolgozásokba is. Ne vitassuk az összesereglettek számát. Sokan voltak. Megszámlálhatatlanul sokan. Jöttek Erdélyből, a korabeli Magyar Királyság Románia által igényelt 26 vármegyéjéből.¹ Jöttek, tódultak a Kárpátokon túli Regátból is a küldöttségek, a román érdek képviselőire választottak, a kíváncsiskodók és a hivatalosan kirendelt civilek, közigazgatási alkalmazottak és katonák. Megérkez-

¹ Az *Újság* tudósítója közömbös hangvételű beszámolójában külön kiemelte, hogy 26 helyett 27 vármegye 130 járásából érkeztek a küldöttek, és a mozgósítható emberek. Az *Újság* 16. évf. 288. sz., 1918. 12. 03. (kedd)

tek „az összes román püspökök, vikáriusok, érseki helynökök, főpapok,” és természetesen mind, a főpapok parancsait követő pópák. A főpapok gróf Majláth Károly római katolikus püspök palotájában szálltak meg. A híveik élén érkező erdélyi és partiumi románul miséző görög katolikusok, a dél-erdélyi és regáti ortodox görögkeleti pópák, a hivatalnokok és alacsonyabb rangú katonatisztek számára az esemény alkalmával éjjel-nappal nyitva tartó Hungária és Európa kávéház szolgált frissítőkkel.² A különvonatokon, a gyalog és a megszámlálhatatlan ekhós szekéren érkezők a népgyűlés befejeztével indultak hazafelé, vagy nemzettestvéreiknél kaptak elszállásolást.

A főpapság, a Regátból érkező hivatalnokok és katonatisztek a nemzeti gárda sok ezer tagjának közreműködésével gondosan ügyeltek arra, hogy az európai demokratizmus látszatát megőrizze a népgyűlés. A bukaresti békét felmondó, a győztesek szárnya alá húzódó regáti kormánynak komoly érdeke fűződött ahhoz, hogy szociális kilengések ne történjenek. A nemzeti gárdisták vigyázták, hogy az ortodox lelkiség ezúttal ne csapjon át az orosz hittestvérek vörös forradalmát dicséző rokonszenybe. Egyedül a magyarok iránti gyűlöletnek engedtek rejtekedő biztatással teret. A december elsejei programot reggel hét órakor a dél-erdélyi magyarokat, leginkább a reformátusokat gátlástalanul irtó Horea, Cloșca és Krișán parasztlázadók³ emlékének szentelt Te Deummal indították. Ezt követően a délelőtt 10 órakor kezdődő népgyűlés levezetésére három elnököt választottak: Ion Pop, Gheorghe Pop de Băsești és Demeter Radu püspököket.

Az összegyűlt sok ezer ember számára a gyulafehérvári nap egyházi áldással kísért, nagy nemzeti vágy beteljesedésétől emelkedett ünnepség volt. Egyházi himnuszoktól, román népdaloktól, a felvonuló főpapokat, a regáti anyaországbeli tábornokokat, regáti miniszteriális embereket köszöntő tapsorkántól hangos, katonai és papi egyenruháktól, feketébe öltözött hölgyek seregétől, a románok lakta tájegységek népviseletétől,

² Uo. 3. p.

³ A hasonló parasztlázadások lélektani és viselkedésbeli jellemzőire: Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Bp. 1996. Akadémia – Osiris, I. k. 17–45. II. 773–793.; Lád még: Magyari András: *A Horea vezette 1784. évi parasztfelkelés a források tükrében*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1984.

kipirult fiatal arcoktól színes ünnepség volt. A jelenetsor a nap folyamán fürdött a román nemzeti színek, lobogók, jelképek, címerek könnyed és lelkes hullámvásában. Minden olyan volt, amit méltónak vélelmeztek Nagy-Románia népakaratból történő megszületésének történelmi pillanatához. A Magyar Királyságból alig két hete Magyar Népköztársasággá vedlett ország ezen a napon kezdett mállani, vedleni, morzsálódni, szét-hullani, haldokolni...

Gyulafehérváron a román főpapok, regáti közhivatalnokok, katonai főtisztek, jogászok, ügyvédek, erdőlakók és parasztok serege átkot mondva, halált kiáltott a két hete megszületett Magyar Népköztársaságra.

Az Európában használt naptár szerint 1918. december elsején (Ó-Románia kronológiai rendje szerint 1918. november 18-án) 10 óra 40 perckor Pop-Csicsó István emelkedet szólásra: – „*Gyulafehérvár képezi a román nemzet Mekkáját – kezdte a mondanivalóját – Itt vannak a nemzeti mártírok. Isten verd meg az elnyomóikat.*” Ez követően hosszan beszélt a háborúról, a román nép szenvedéseiről, a Gyulafehérvárra hurcolt, hősokké, mártírokká emelkedett ellenállókról... Majd azzal fejezte be populáris szónoklatát, hogy ez a gonosz „*háború mégis meghozta a régi vágyunk teljesülését, Nagy-Romániát!*”

Fergeteges tapsorkán, ujjongás, lelkesedés, szavakkal leírhatatlan öröm szállta meg az emberek lelkét. Tomboltak, vivátoztak, zászlót lobogtattak. Mint a kalózok a tengeren, mikor egy nagy hajó értékes rakományát szerzik meg.

Ekkor kezdték lehurrogni a magyarokat. Azt az antant megfigyelői sem tiltották. A románok követelte 26 helyett – *Az Újság* tudósítója szerint – 27 törvényhatóság küldte el képviselőit. Torontál megye is küldte volna, de a szerb kormány kérésére a hadsereg megakadályozta elindulásukat.⁴ A román önzés, a hazafias érzelmekkel párosulva elárastotta Gyulafehérvár utcáit, tereit, ortodox görögkeleti és görög katolikus templomait. Az Erdélyből és a románok lakta térségekből érkező rendező gárda tagjai az utasításoknak megfelelően gondosan ügyeltek arra, hogy a főpapi celebrálással irányított, mély vallásossággal áthatott

⁴ A leírás *Az Újság* tudósítása és *Budapesti Hírlap* szerkesztőségének a beszámolója alapján készült. Lásd még ErdTört. III. 1711–1715.

ünnepeken a nemzeti öröm áradását megzavarható minden botlást, botrányt elkerüljenek. Kifogást senki ne emelhesen a wilsoni elvekre hivatkozó, mindent elsőprő román nemzeti akarat beteljesítése ellen.

A népgyűlést előkészítők terve szerint az Erdélyben, a Bánátban és a Partiumban élő románok kívántak itt határozni jövőbeni sorsukról és hovatarozásukról. Választhatták volna tanácskozásuk helyéül a politikai központjukat, Nagyszebent is. Ez utóbbi városnak a területe majdnem kétszer akkora volt, mint Gyulafehérváré. A lakossága pedig pár száz ember híján háromszor annyi. Az 1910-es népszámlálás szerint Gyulafehérvár 11.610 lakosával szemben – akik közül 5170 vallotta magát románnak – Nagyszeben 33.489 lakosa közül 8824 volt román. Szervezés közben a *jogaikat követelők* toborzásán munkálkodott az ortodox görögkeleti és a románul miséző görög katolikus egyház minden főpapja, pópája és plébánosa, együtt a tanítókkal és jogi végzettségű emberekkel. Segítették őket a regáti Románia állam apparátusának hivatalnokai és politikusai is. A Román Királyság katonái is. A néptömeg csak látványos kelléknek, nemzeti szolidaritást bizonyító ékességnek, az *ultima rációt nyomatékosító, demokráciát szimuláló mutatványnak* kellett.⁵

Az itt utólag említettektől függetlenül senki nem vonta kétségbe, hogy sokan voltak, és határtalan lelkesedés töltötte el őket. Az etnikai önérzet és a nemzeti vágy minden más szempontot felülírt. A legyőzöttekkel együtt megveretett nemzettestvéreik szószegése (*a bukaresti béke megkötésekor adott diplomáciai hitelük megcsúfolása*) árán kitért kikapun a győztesekhez sündörgés gusztustalanságával taposták meg a lábuk előtt fekvő haldoklókat. A nagygyűlésen a legdurvább mondat a demokratikus bizonyosságot követelő párttársait eláruló szociáldemokrata *Ion Flueraş* száját hagyta el. A leghangosabban és legmakacsabbul ő erősködött, hogy „*Erdély mindig román terület volt!*”⁶

Az etnikai népgyűléshez való illetén hozzáállás, és a gyulafehérvári álnokság a magyar kormányt soha nem tisztelő, szociális és emberjogi követelésekkel mindenkor a legkegyetlenebbül ostromló magyar szociáldemokratáknál is kiverte a biztosítékot. A *Népszava* címlapjának

⁵ Mikó, 1941. 9-13.

⁶ Az *Újság*, 16. évf. 283. sz. 1918. 12. 03. 3. p.

teljes oldalát betöltő vezércikkben adta tudtára a világnak, hogy: **„Ha van Európában olyan ország, amelyben az alsó néposztályok elnyomása botrányosabb, mint a cárizmus Oroszorszáágé, és mint a munkapárti maffia Magyarorszáágé, akkor ennek az országnak a dicsőségére a bojárok Romániája tarthat igényt.”** Többé-kevésbé osztották ezt a véleményt az erdélyi román baloldali szociáldemokrata szervezetek is, amikor attól tették függővé a regáti Romániához való csatlakozásukat, ha előzetesen garanciát kapnak, hogy mindazon szociális kedvezményeket és szabadságjogokat a regáti kormány biztosítja számukra, amivel 1918 novemberében Erdélyben rendelkeznek. A szociáldemokraták budapesti szervezetei úgy ítélték meg, hogy gyulafehérvári határozattal **„az erdélyi és partiumi románoknak Nagy-Romániába való beolvadása ma az európai reakció megerősítése.”** Olyan Romániához csatlakoznak, **„ahol csonka a munkásmozgalom, a paraszt jobbjágy, a zsidó sárgafoltos, ahol a forradalom helyett sötét középkor uralkodik... Antidemokratikus azért is, mert Magyarország és Erdély sorsa fölött dönt egyes egyedül Erdély és Magyarország románjainak meghallgatásával a magyarság, a szászság, a szerbség meghallgatása nélkül.”** Végül a Romániát győztes szárnyai alá menekítő antantról állapították meg: **„Ha az ántánt demokráciájának hitvallása nem frázis, ha a wilsoni program nem hazugság, ha a népek nemzetközi együvé tartozása nem üres szó, akkor Gyulafehérvár határozata nem lesz a békekongresszus álláspontja.”**⁷

Az lett, de ahhoz fel kellett kínálni porhintésül a népgyűlésen résztvevőknek is, a rájuk figyelő sajtónak is, az antant hatalmak államaiban élő állampolgároknak is, az egyesülestől vonakodó görög katolikus erdélyi románoknak is, a némán figyelő erdélyi szászoknak és a tiltakozó erdélyi törvényhatósági jogú városoknak is azt a tiszta demokráciát ígérő programot, amelynek alapján ígérték az egyesülés megvalósítását.

⁷ Népszava, 46. évf. 286. sz. 1918. 12. 03.

A gyulafehérvári egyesülési határozat

A szavakban nemzetgyűléssé rangosított gyulafehérvári népgyűlés által elfogadott *kilenc (IX) cikkelyből, és a III. cikkely alá sorolt hat pontból álló egyesülési határozat* ünnepélyes stílusával, és minden jogi fogalmat elfogultan és aprólékosan magyarázó bőbeszédűségével azt sugallta, hogy a Magyarországon élő románok önmagukat ünneplő, *hadi győzelemmel felérő annexiót hajtanak végre.*

A *deklarációjuk I. cikkelyében* használt ortodox naptári dátum – *november 18-án* – és a zárjelbe rekesztett nyugat-európai keltezés (*december 1-én*) – szimbolikus utalásként is értelmezhető: Erdély, a Bánát, a Magyar Népköztársaság⁸ „*összes románjainak meghatalmazott képviselői nemzetgyűlésbe gyűlve... kimondják... az általuk lakott területeknek*” a Romániába történő bekebelezését. Egyben ennek az aktusnak a vallási, civilizációs váltásának a befejezettségét is. A román közakaratanak feltüntetett alkalmi kinyilatkoztatás a magyarok mellett a Bánátra – legalábbis annak egy jelentős részére – szintén igényt tartó szerbeknek is üzent. Ellentmondást nem tűrő hangon „*külön is kijelenti a román nemzet elidegeníthetetlen jogát* – hangozott a megkérdőjelezhetetlen végzés – *a Maros, Tisza és Duna között elterülő egész Bánátra*” is.

A nagyszabedű előkészületek alkalmával támadt nézeteltérések elhárítása után a szervezők által rögzített *dokumentum II. cikkelye* a spontán toborzás útján összeverbuválendő népgyűlést minden előzetes megfontolás és felhatalmazás nélkül „*nemzetgyűlésnek*” minősítette. Ennek a diplomáciai minősítést nyert testületnek a nevében ígérte, hogy a létező Román Királyság lakosságával együtt „*az általános választói jog alapján*” majdan összeülő „*alkotmányozó gyűlés*” végleges alkotmányt léptet életbe. Ennek az alkotmánynak lesz a jogforrása »*az egyesülési gyűlés*« által elfogadott okmány. Az itt megválasztandó nagy nemzeti tanács „*ideiglenes autonómiát tart fenn*” a Romániához csatolandó törvényhatóságok román lakosainak érdekképviselője és kormányzása cél-

⁸ A dokumentum szerkesztői a Magyarország fogalmat használták, bár tudták, hogy Károlyi Mihály hívei és a fővárosi lakosság őket támogató része 1918. november 18-án díszes külsőségek között deklarálták az államformaváltást.

jából.⁹ Ezzel megmásíthatatlanná, visszavonhatatlanná és minden alkut kizáróvá tette a vármegye minden rendű és rangú népének az önhatalmú kiszakítását Magyarországból.

A határozat szerkesztői előzetes vitáik során tapasztalatból is ismerték a dualista Magyarország szabadelvű, és Ó-Románia ortodox görögkeleti mentalitású államberendezkedése és polgárjogi állapota közötti különbséget. Ezért szükségesnek tartották mind a saját tömegbázisuk, mind az európai közvélemény, mind a 26 vármegye területén élő román népek tiltakozásának a leszerelését.

A *III. cikkelyben* *proklamálták* azokat a demokratikus köz- és magánjogi normákat, amiket tartalmaznia kell majd az Új-Románia alkotmányának. Ezeket ennek a cikkelynek az alábbi *hat pontjában* *bontották ki*. Inkább a rokonszenvet maguk felé hajlító csalétekként, semmint formulázott kötelezettségként.

Az *első pont* „*teljes nemzeti szabadságot*” ígért az „*együttlakó népek számára*” a nevelésben, a kormányzásban, a „*saját kebeléből választott egyének által,*” az anyanyelv szabad használata mellett.¹⁰ Ezzel párhu-

⁹ Véletlenül sem említi, hogy a nem román lakosok érdekeit kik fogják képviselni. Nem igen tévedünk sokat, ha feltételezzük, hogy az okmány az állampolgársággal ki óhajtja terjeszteni a román etnikumhoz tartozást is a nem román ajkú – főleg magyar, sváb és szász – lakosokra is.

¹⁰ Az ígéret megszegése általánosan bevett szokás volt. A drasztikus eljárások ellen rendre tiltakoztak a hátrányt szenvedők. Dr. Balogh Arthurnak és dr. Pál Gábornak a Nemzetek Szövetségéhez (közismert nevén: Népszövetség) benyújtott panaszát a *magyar nemzetet gyalázó tankönyvek ellen*. Árvay Árpád és Daróczy Kis Lajos az *Erdélyi Magyar Szó betiltása* miatt tett panaszt. Dr. Kövér Gusztávot *állampolgárságától fosztották meg*. Dóczy Imrét *kiutasították Romániából*. Dr. Szele Béla és társai a *brassói Magyar Kaszinó és Polgári Kör épületének elvétele miatt* panaszkodtak. Báró Bánffy Albert és felesége a *személyük bántalmazása miatt*. Dr. Kövér Gusztáv a *napilapok címében a magyar helységnevek használatának megtiltása miatt* emelt szót, majd a nagyváradai *5 Órai Újság betiltása miatt*, harmadszor *több magyar lap betiltása miatt* tiltakozott. Dr. Györgypál Domokos és társai *A csiki magánjavak visszaadásának a Népszövetség megszabta bírósági döntéssel ellentétes román végrehajtás és törvényi szabályozás ellen* emelt kifogást. Nagy felháborodást váltott ki 1937-ben a Kolozsvári Magyar Zenekonzervatórium tanárainak kötelező román nyelvvizsgája, és a tanintézetben a román tanítási nyelv kötelezővé tétele. Mindezekről bővebben, tematikai bontásban, és a panaszló intézményeket, magánszemélyeket is megnevezve: Mikó Imre i. m. 303–307.

zamosan számarányos részvételt a törvényhozásban és az ország kormányzásában.¹¹

Az elcsatolandó lakosság számára az anyanyelv szabad használata mellett különösen fontos volt a vallásszabadság biztosítása. A még szekularizálatlan – a dualizmus korában körjegyzőségekbe, legfeljebb községekbe, ritkábban nagyközségekbe szervezett – lakosság többsége az Eötvös-féle elemi népiskolai törvény megkövetelte és lehetővé tette egyházi vagy községi népiskolában művelődött. Számukra az anyanyelv használata mellett a vallásszabadság biztosítása volt a legfontosabb.

A Romániával egyesítendő vármegyék lakosságának szervezésében, a létük megélésében – túl a biológiai vegetáción –, a társadalom egészéhez és mikro csoportjaihoz történő viszonyulásukban a mértékadó a transzcendentális identitásuk volt. Ez az anyanyelvi kötődésnél is fontosabb, egyben tarkább is volt. Az erdélyi románok ortodox görögkeleti és görög katolikus megosztottsága még a csalfa győzelmi mámort ország gyarapításra használó *transssylván románok* között is vitát generált.

Mikro-szociológiai elemzéssel könnyen feltárható, hogy Dél-Erdély dominánsan ortodox görögkeleti vallású román lakosai türelmetlenebbek voltak, mindenféle alkut és egyezkedést mereven elutasítottak. Észak-Erdély románokkal kevésbé telített, a görög katolikus hiten és a hétköznapi élet sűrűjén, a világi műveltség tágabb körű megszerzésén

¹¹ A számarányos részvételre tett ígéret cáfolatára legyen elegendő, hogy az 1922. március 6-7-én tartott népképviselői és szenátori választás névjegyzékében a románok lakta Lugoson 13.294, Karánsebesen 12.361, Topánfalván 12.980 választópolgárt írtak össze. A magyarok lakta Aradon csak 3.700-at, Marosvásárhelyen 2393-at, Kolozsvárt is csak 5.008-at. A választás első fordulóján Erdélyből a népesség arányában elnyerhető 25-30 képviselői mandátum megszerzése helyett, csak egyetlen magyar képviselő – Marosvásárhely volt polgármestere, Bernády György, a nyárádszeredai kerületből – került be a román parlamentbe. A nemzetközi felháborodást kiváltó arányon a pótválasztáson bejutott újabb két képviselő „beengedésével” és 3 szenátor bejuttatásával korrigált a román hatalom. Az első, 1922-es választást követően a nagyhatalmú, későbbi miniszterelnök, Iuliu Maniu így nyilatkozott az ígéretek betartásáról: „A választások a legvadabb korrupció, vesztegetés, letartóztatások, lázadásra szítás, jelöltek elfogatásának, fogva tartásának eredménye... Bizonyítékaink vannak, hogy szavazólapokat loptak el, s a kihirdetett eredmény sok kerületben hamis... Ily módon a választás napja Erdélyben a gyász és reménytelenség napjává vált, s nemzeti szégyenbe és európai botrányba fulladt.” – Idézi Mikó, 28. o.

a magyarokkal a múltban is inkább osztozkodó román politikus elit „pengette az egyezkedés és a demokratikus megoldás húrjait”. Ugyanez a hajlékonyság és hajthatatlanság generációs szinten is érzékelhető volt, amennyiben a fiatal radikálisok elutasítottak minden tárgyalásos megoldást. Azonban a lakosság vallási hovatartozásának a mérlegelése elől nem térhettek ki a legradikálisabbak sem. Ezért a helyi közigazgatási és nyelvhasználati téren biztosított jogokat követően, a *második alpontban* ígérték, hogy az Új-Romána alkotmányában az anyanyelv szabad használata mellett második legfontosabb kritériumként építik be az elcsatolandó vármegyékben gyakorolt vallások „*egyenlő jogi és teljes felekezeti autonóm szabadságát*”¹².

A *harmadik pontban* „*a közélet tiszta demokratikus uralmának*” a megvalósítását ígérték. Ezen ígéret szerint „*általános, közvetlen, egyenlő, titkos, községenkénti, proporcionális választójogot*” kap minden 21. évét betöltött férfi és nő, mind a községi, mind a megyei, mind a törvényhozói képviselők választása során.

A *negyedik pontban* az alkotmányban rögzítendő „*korlátlan sajtó, gyülekezési és egyesülési jogot, ... minden emberi gondolat szabad terjesztésének*” a lehetőségét ígérték alkotmány erejű védelem alá helyezni.

¹² A legdurvább támadások a magyar nyelvű lakosság által gyakorolt vallások egyházi szervezeteit érték. A magánemberi és nemzetközi tiltakozásokon kívül sok mindent elárul az, hogy a román államnak első dolga volt anyagilag ellehetetleníteni a magyar etnikumhoz köthető egyházszervezetek oktatási és hitápolási tevékenységét. Kiáltó igazságtalanság volt egy példája: a Hunyadiak korában épült, majd az 1560-1570-es évektől a református gyülekezet birtokába került a *marosszentimrei* templomot, és a hozzátartozó 30 hold földet erőszakos kisajátították, és kiutalták a balázsfalvi érseknek. Az érsek volt annyira tapintatos, hogy a templomot nem fogadta el, csak a földet. Ítélje meg ki-ki, hány magyar nyelven tanító elemi iskola, gimnázium, templomi kórus, magyar egyházi, művészeti és múzeumi intézmény fennmaradását lehetetlenítette el a román állam azzal, hogy a négy magyar római katolikus püspökség 290.507 hold nagyságú birtokából az 1913-as árszint értékének 1/13-ad résznyi értékben ellentételezett államköténnyel 277.513 holdat állami tulajdonba vettek. A Királyhágón túli református egyház 62.148 holdjából 25.222 holdat, az unitárius egyház 17.916 holdjából 11.389 holdat birtokoltak el. Mikó i. m. 32–33. o. „*Románia nagy barátja, a történelmi Magyarország sírásója*”, *Scotus Viator*, (Robert William Seton-Watson) a kolozsvári román lapnak, a *Patria*-nak címzett levelében így nyilatkozott a földosztásról: „*az agrárreform nemcsak a magyar birtokosokat tette tönkre, hanem az egyházakon keresztül az egész magyar értelmiségi osztályt, és néha a nemzeti bosszú látszatát keltette*.” Idézi Mikó, 38. o.

A román politizáló elit – feltehetően a falusi lakossággal együtt élő papságtól inspirálva – jó érzékkel tapintott rá a paraszti földéhségre. Mivel a Romániába olvasztandó területen nem a román bojároktól, nem is a román kincstártól, és nem is az ortodox görögkeleti egyháztól kellett kisajátítania a felosztandó illetve állami tulajdonba vett földeket. Ezt a feltételt feltűnően jó érzékkel használták ki a szervezők. A törpe-, kis- és középparaszti gazdaságokat művelő családok nemcsak a megélhetési viszonyaik javítása miatt, hanem demográfiai jellemzőik okán is kaphatók voltak a nagybirtok felparcellázásával a maguk – értelemszerűen az utódaik – helyzetén is javítani. Ez a vágy ezúttal a nagybirtok parcellázását meghirdető román politikusok malmára hajtotta a *népszerűség vizét*, anélkül, hogy a hazai gazdasági elit érdekeit különösebben sértette volna. Ezért volt roppant jelentőségű az *egyesülési határozatok* III. cikkelyét részletező és magyarázó ötödik pont.

A *radikális földbirtokreformot* meghirdetők aprólékos részletességgel *rágták a parasztok fülébe és agyába*, hogy az *„összes, különösen a nagybirtokok, össze fognak íratni”*. Eltörlik *„a hitbizományokat, és a szükség mértékében csökkentve a latifundiumokat,”* lehetővé teszik a földművelőknek, *hogy maguknak legalább... olyan nagyságú birtokot (szántót, legelőt, erdőt) szerezhessenek, amelyet családtagjaikkal együtt megművelhessenek.* A földreformmal *„a szociális kiegyenlítés előmozdítása”* mellett a *„termelés fókuszát”* is megcélozta a feltűnően magyarázkodó pont.¹³

Végül a *hatodik pontban* az erdélyi és a regáti romániai politikát kevésbé befolyásoló, de az európai politikai közvéleményt ekkor már dominánsan meghatározó munkásságnak üzentek az *„egyesülési határozat”* kimódolói egy messze hangzó általánossággal: *„Az ipari munkás-*

¹³ Sokat mond az erélyi földreformról az a tény, hogy a leghitelesebbnek tűnő statisztikai kimutatás szerint a Romániához csatolt területen 280.679 ember jutott földhöz a román földreform keretében. Ebből 212.803 volt a román, 45.628 a magyar, 15.934 a német és 6.314 a más nemzetiségű. A földreformmal kapcsolatos panaszok megítélését illetően, a panaszáradat helyett – megítélés szempontjából elég kölcsön kérnünk *„Románia nagy barátjának”* Scotus Viadornak a kolozsvári *Patria* című lapban megjelent, Mikó Imre által is idézett (67. o.) véleményét: *„az agrárreform nemcsak a magyar birtokosokat tette tönkre, hanem az egyházakon keresztül az egész magyar értelmiségi osztályt és néha a nemzeti bosszú látszatát keltette.”*

ságnak biztosítandók azok a jogok, amelyek a legelőrehaladottabb nyugati ipari államokban törvénybe vannak iktatva.”

A III. főpont hat alpontja bőbeszédűségével társadalmi támogatást igénylő agitáció volt. Áradt belőle a francia támogatók rokonszenvének a megnyerésére törekvő szándék is. A pártfogójuktól kölcsönzött, a magyarokkal szembeni – és a két nép történelmi együttélése során a *Supplex Libellus Valachorum*-ban kidolgozott, és minduntalan felbukkanó – könyörtelen dákorumán felsőbbiségtudat: civilizációs másságuk hangsúlyozása.

A IV. cikkelyben megszólalt a hamis békevágy. A „kis nemzetek számára” igényelt nemzeti „jogosságot és szabadságot” csak önmagukra vonatkoztatott kizárólagossággal igénylik. Másokkal szemben közömbösek, a magyarokat pedig franciás göggel zárják ki a nemzetek sorából.

Ezt a negatív elfogultságot bizonyítja az V. főpont. Ebben a mindenki másra tekintet nélküli terület- és népességszerzési vágy abban jut kifejezésre, hogy „az osztrák-magyar monarchia jáрма alól”¹⁴ kiszabadult, a „román anyaországgal” már egyesült „bukovinai testvéreiket” üdvözlük.

A VI. főpontban magukhoz ölelik „az osztrák-magyar monarchia jármában élt nemzeteket”: a „cseh-szlovák, az osztrák-német, a jugoszláv” népeket. Mintha eltörölni, megsemmisíteni, kiirtani akarnák, szándékosan mellőzik a magyarok említését. Mintha a 13–14. századtól a Balkánról a Magyar Királyság oltalma alá menekült románokat nem a magyarság fogadta volna be, és biztosított volna számukra otthont.¹⁵

A VII. főpontban a Gyulafehérváron összesereglett románok tisztességgel fejet hajtottak a háborúban elesett hőseik emléke előtt. Tették ezt úgy, hogy nem tisztázták, jár-e a főhajtás azon román katonáknak, akik a Magyar Királyság besorozott ezredeiben harcolva védtek Erdélyt, benne a román lakosságot; vagy éppen az osztrák-magyar

¹⁴ A lealacsonyítás, a megvetés és a végleges megsemmisítés szándékával az Osztrák-Magyar Monarchia nevét következetesen kis kezdőbetűvel írták.

¹⁵ Ez a szlávok és germánok közé szorult magyar etnikumot megsemmisítő gonosz szándék ott bujkált egyébként a nemzetépítő romantika érvrendszerében a 19. században. Ideológiailag leghatékonyabban Herder indokolta meg. A magyar irodalmárok és gondolkodók közül pedig Berzsenytől, Kölcseyt, Vörösmartyn, Széchenyint át Deákiig a legnagyobb magyarok szenvedték meg a felárt valós fenyegetettséget.

ezredek toborzói által megszólítva álltak a monarchia közös ezredeinek a zászlói alá?!

A VIII. főpont a spontán összeverődött népgyűlést következetesen nemzetgyűlésnek nevezte. Csodálatát és háláját fejezte ki a vele szövetségzett hatalmaknak, „*akik megmentették a civilizációt a barbarizmus körmei közül.*”¹⁶

A IX. főpont szerint a népgyűlés úgy határozott, „*hogy az erdélyi, bánáti és magyarországi románok ügyeinek további vezetésére egy nagy nemzeti tanácsot szervez, amely teljes jogosultsággal bírand, hogy a román nemzetet képviselje.*”¹⁷

Nem ennek a töprengésnek a feladata, hogy a nagy háború kirobbanásáért felelős országokat és személyeket lajstromozza, de a Magyarországtól 130-135 ezer km²-nyi területet igénylő, végül 103 ezer km²-nyi területet és megközelítően 6 millió lakost erőszakkal annectáló politikusok utódait is érdemes arra figyelmeztetni, hogy Franciaország Bismarck győzelme óta készült a Németország elleni revánsra. Anglia is csak alkalomra várt, hogy egy kirobbanó háborús konfliktusban megtörje a német gazdasági fejlődési ütemét, mert az számos területen már túlszárnyalta a szigetország teljesítményét. Az annexiós vágyaikat tombolva kiélő román politikusok hamar megfedkeztek arról, hogy Románia a központi hatalmakkal kötött szövetségi szerződését 1916-ban felrúgta. Úgy támadott Erdélyre, hogy a hadüzenetet a Bécsben szolgáló nagykövetük akkor adta át a közös külügyminiszternek, amikor a román hadsereg már Erdély földjét taposta. Arról most ne essék szó, hogy Tisza

¹⁶ Máig tipikusan a francia köznyelv által használt fogalom. Minden olyan emberre vonatkoztatva, aki nem beszél a francia nyelvet. A románok természetesen az általuk uralt területen ezt átruházták azokra, akik a román nyelve nem beszélnek. A románok egyesülési dekrétumának erre a pontjára Foch marsall már a Párizs környéki békák megkötésekor megadta a választ. Beteljesült jóslata szinte napra pontosan szabadította a világra az emberiségnek minden idők legbarbárabb korszakát, melynek során Románia előbb a hitleri fasizmus, majd a sztálini bolsevizmus között ingázva – nem tanulva a történelemből – Magyarországgal és a magyarokkal hasonlóan viselkedett, mint tette azt 1916 és 1920 között.

¹⁷ „A gyulafehérvári egyesülési határozatok” december másodikától számos magyar nyelvű napilapban megjelent. Tudományos igénnyel Mikó Imre dolgozta fel és publikálta. Lásd Mikó I. 1941. 265–267.

István miniszterelnök a románok hasonló családságától és agresszivitásától tartva, 1914-ben hetekig késleltette a hadüzenet átnyújtását Szerbiának. A háború akkor is, azóta is barbarizmus. Ennek a barbarizmusnak a szertelenségeit azonban a civilizáltabb társadalmak és államok vezetői igyekeztek kölcsönösen betartandó nemzetközi egyezményekkel fékezni. Ezeket az európai civilizációban kötelezően érvényes szabályokat azonban Románia mások kárára minduntalan megsértette.

Miért Gyulafehérvár?!

A szervezők szándékát mérlegelő történészek szerint a román politikusok azért döntöttek Gyulafehérvár mellett, mert Erdélyben csak ezen város vasútállomásának a közelében volt akkora köztér, ahol az összegyűlni remélt százezer ember megfért. A másik okként emlegették, hogy Erdélyből ide futottak be legtöbb irányból a vonatok. A publicisztikában és történeti munkákban előtérbe helyezett praktikus okokhoz kell sorolnunk Gyulafehérvárnak a román anyaországhoz való viszonylagos közelségét, és a keletebbre lévő hegyszorosoknál a sokkal könnyebb átjárhatóságot. Mindezeknél azonban döntőbb szerepet játszott az egyesülés történetmitológiai megalapozása.

A magyar történészek sem gondolták még végig, hogy ennek a helyszínválasztásnak a román nemzetmitológiával összefüggő civilizációs okai is lehettek. Nemigen tévedünk sokat, ha feltételezzük, hogy a Nagyszebenben megalakult Erdélyi Román Nemzeti Tanács vezetőit az említett praktikumok mellett misztikus okok is inspirálták a helyszín kiválasztásakor.

Gyulafehérvár Szent István király püspökség-alapítási tevékenysége óta egyházi székvárosa volt Erdélynek. A fejedelemség korában pedig világi, közigazgatási központ volt. Ha úgy tetszik, a reformációig az államigazgatással szorosan összefonódott egyházi főváros volt. A reformáció sajátos hozadékeként néhány katolikus Báthoryt (István, Boldizsár, András, Gábor) kivéve kálvinista fejedelmi székváros volt. Szimbolikusan is jelezni kívánták a „helykeresők”, hogy az újkorban alakuló formálódó, minden lehetséges alkalommal nagyobbodó – 1881-től

immár diplomáciailag is elismert – Román Királyság nemcsak materiális erőhatalommal, nemcsak tettelesen bitorolja el a Magyar Királyságtól Transsylvániát és tartozékait, hanem lelki, eszmei, mitológiai értelemben is. Az Erdélyhez követelt egyéb régiók nagy része – Bánát, Partium, Tiszántúl – az Ó-Románia elődjeként történelmileg jegyzett fejedelemségekkel (Moldva, Havasalföld) együtt az 1680-as, más része az 1780-as évtizedig török fennhatóság alatt volt. Ebben az összefüggésben Pop-Csicsó István el is szólta magát, amikor a románok Mekkájának nevezte Gyulafehérvárt.

Az ilyen és hasonló motívumok közrejátszását a népgyűlés helyének megválasztásban, ráutalóan jelzi, hogy bár megkésve, de feltűnően ritka egyháztörténeti eseményként az ortodox görögkeleti egyház *patriarchája* az ortodox görögkeleti szentek sorába iktatta a magyarok első királyát.¹⁸ Nem lenne különös meglepetés, ha ezt követően a gyulafehérvári püspökség alapítóját 2020-ban a trianoni békediktátummal egyesítő román nemzeti közöröm századik (esetleg 2031-ben, a román királyság diplomáciai elismerésének 150-edik) évfordulóján a román történeti mitológiát formálók megkísérelnék elhithetni a Balkán és a Kárpát-medence népeivel, hogy az első királyuk – mint az akkor még nem létező Szlovákiának –, a román *Erdélynek is Szent István román királya* volt. Az anyja, Sarolt – Géza fejedelem felesége – e tájról származott. A magyarok – mint Hunyadi János kormányzót és annak Mátyás nevű fiát – elorozták tőlük. A szociáldemokrata Flueraş, Ion éppen e témában *’szólta el magát’* az egyesülés deklarációsakor, amikor azt állította Erdélyről, hogy *„mindig román terület volt”*¹⁹. Megerősítő történeti forrásként hivatkoznak majd az Árpád-házi királyok görög nyelvű okleveleire, és az ortodox görögkeleti patriarcha azon Istentől származó sugallatára, hogy iktassa őt szentjeik sorába.

Elnézést kérve a történelmietlen mitológiai kalandozásért, de a Gyulafehérváron – nemzetközi és össznépi felhatalmazás nélkül – deklarált föld-, vagyon-, folyó-, erdő-, falu-, város-, intézményrendszer-,

¹⁸ Papp Tamás: *Az ortodox egyház is szentként tiszteli*; Országalapító királyunk és a keleti hagyományok kapcsolatáról. Új Ember, LXI. évf. 34-35. sz. (2975-2976.), 2005. 08. 21.

¹⁹ Az Újság, 1918. december 3. kedd, 3. p.

infrastruktúra, és a nem román ajkú és etnikumú többségi embertömeg megszerzése (még ha országnyi méretű is a zsákmány) kevésbé különbözött a tengeri kalózkodás és a szárazföldi maffiák zsákmányszerző módszereitől és rafinériáitól. Kriminálisztikailag nem volt más ez az akció, mint a Nagyhatalmú Keresztapa – a francia miniszterelnök – biztatásával vagy kézlegyintő felelőtlenségével jóváhagyott, teátrális szituáció keretében visszafordíthatatlanul megszerzett zsákmány átengedése a nyelvrokon románoknak. Azért, hogy a németek elleni bosszú véglegesen, vagy legalább hosszú távon ellehetetlenítse, leszűkítse a németek jövőbeni mozgásterét.

Nem vitatva Magyarországnak a súlyos háborús vereségét; nem tagadva az ország peremkerületeinek nemzetiségek által lakott túlsúlyát, 1910-ben az országon belüli 45-46 százaléknyi arányukat sem. Azt sem vonva kétségbe, hogy az 1879., 1883., 1891. évi, de különösen a nemzetiségi iskolákat és tanárokat pozitív diszkriminációval kecsegtető és serkentő 1907. évi, magyarosítást célzó nyelvtörvények sértették a nemzetiségi politikusok népeiket védő vélt vagy valós érzelmeit, nemzeti identitásra törekvő vágyaikat. Elképzelhető – bár a tájféldrajzi, településszerkezeti és a lakosság vallási tagozódásának tényei, valamint a törvény hatásának a gyakorlati életben érvényesíthető feltételei azt erősen megkérdőjelezik –, hogy különösen az 1907-es *Lex Apponyi* hatással lehetett a hazai kétnyelvű lakosok számának növekedésére. Ennek következtében a magyar nyelv terjedésére.²⁰ Ezek a törvények azonban

²⁰ 1879: XVIII. tc. – a magyar nyelv *tantárgy*; 1883: XXX. tc. – a nem magyar tan nyelvű középiskolákban a magyar nyelv és irodalom *rendes tantárgy*; 1891: XV. tc. – „*a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv, mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel*”; 1907: XXVII. tc. – egyházi és községi iskoláknak a „*nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni*”; Ha a tanulók 20%-a magyar anyanyelvű volt, számukra kötelező volt a magyar tannyelv bevezetése. Ahol a növendékek 50%-a magyar anyanyelvű volt, kötelezték a magyar oktatási nyelv bevezetését. A törvény elrendelte a magyar állami szimbólumok használatát is. Romsics 1999. 82–84. A szerző a korabeli viszonyok érzékeltetésére az erőszakos magyarosítást az oroszok lengyelországi eljárásával mentegeti. Szerencsésebb lett volna, ha az azóta eltelt immár egy századnál hosszabb idő európai jogfejlődését bevonva az értékelésbe, az 1990-es évtized romániai iskolapolitikával és a romániai nyelvhasználatlall állította volna párhuzamba a száz évvel korábbi magyar viszonyokat.

éppen a románok nyelvhasználatát befolyásolták a legkevésbé. Az általuk meglakott települések természet- és tájföldrajzilag, a megélhetési forrásukat előteremtő munkájuk végzését illetően is, vallásilag is majdnem fellazíthatatlan etnikai tömb volt.

Ezekből az ellenzéki és nemzetiségi politikai retorikát felhangosító törvényhozási akciókból számos történészünk – legutóbb Romsics Ignác – a köznapi valóságot figyelmen kívül hagyó, súlyos félremagyarázásokra is alkalmat adó következtetést vont le: „*A magyar nyelv ismeretét előíró iskolapolitika következtében nőtt a kétnyelvűek száma – szögezte le –. 1880-ban az összlakosság 14%-a tudott magyarul [!]²¹ és legalább még egy nyelven. 1910-ben viszont már 23%-a [!], azaz a nemzetiségi lakosság közel fele. Ebből és a magyarság összlakosságon belüli arányának növekedéséből (1880: 45%, 1910: 54,5%) kiindulva sokan tragikusan félrevezető jövőképet fabrikáltak.*”²² E mögött a megállapítás mögött a korabeli történelmi valóság folyamatai helyett inkább a korabeli nemzetiségi politikusok szólamainak kritikátlan elfogadása munkál. A magyar nyelv megtanulása ugyanis eddigelé senkit nem tett még e földgolyón magyarrá. A vegyes lakosságú térségek kétnyelvűsége sokkal inkább létszükségleti praktikum, semmint törvény szabályozta iskoláztatási produktum. Az erdélyi román politikai elit legharcosabb vezetői közül, akik Erdélynek Magyarországról való leszakításán a *Horea-Cloșca néplázadás, majd a Supplex Libellus Valachorum megalkotása óta* következetesen és eléggé erőszakosan munkálkodtak – 1848–1849-et nem is említve –, legtöbben tökéletesen bírták a magyar nyelvet. Statisztikailag – az etnikai hovatartozást illetően – a nyelvtudás helyett szerencsésebb lett volna a vallási hovatartozás számsorait figyelembe venni. A spontán polgárosodás, a technikai és technológiai fejlődés, az urbanizáció felgyorsulása, a gyár-ipari ágazatok munkaerőt tömörítő és vándorlásra ösztönző hatása, a belső migráció folytonossá válása messze túlhaladta – a sérthetetlen vallási szabadság és jogegyenlőség mellett – az állami ráhatással erőszakolt iskolai nyelvtanulás magyarosító eredményeit. A dualizmus korá-

²¹ Értelmezhetetlen adat. Legfeljebb úgy van értelme, hogy a magyarországi nemzetiségiek 23%-a tudott magyarul, de ahogy itt találja a szerző az olvasóknak, az zavart keltő.

²² Romsics 1999. 84.

nak szabadelvűsége mellett néhány olyan törvényre, amelynek a köznapi életben felmérhetetlen és ellenőrizhetetlen a hatása, történetírói tekintéllyel és igénnyel ráfogni, hogy a magyar nyelv erőszakos terjedésének egyedüli okai, nem több és nem kevesebb, mint a nemzetiségek magyar- és kormányellenes politikai propagandáját a valóság iránti érzéketlenségből történelmi igazsággá magasztalni.

A középkori városlakó németek utódait kivéve, a dualizmus kori Magyar Királyság nemzetiségeit – közöttük a románokat is, akik legalább 80%-ban őstermelői foglalkozású, hegy- és síkvidéki, hegylábi térségben élők, földművelők, bányaiipari kisegítők, erdőlakók, famunkások, juhászok stb., körjegyzőségi szerkezetű és népességű apró falvakban élő közösségek voltak –, lehetetlen függetleníteni a vallási hovatartozásuktól. A Magyar Királyságban a szekularizált mai értelmiség transzcendencia iránti érdektelenségével és ateizmusával legfeljebb a francia jakobinusokat eszményképpé emelő 1848-as márciusi ifjak egy szűk csoportját lehet megközelíteni. Azokat, akiknek radikálisabb és agitatívabb tagjai ottmaradtak a csatatereken, vagy megszenvedték Ferenc József börtöneit.

Az állami erőszakkal terjesztett magyarosítás – Romsics által deklarálta ütemét – nagy szintézisében a valóságból kiindulva Szeffő tagadta, vagy legalábbis annak a valóságos hatását a hétköznapi élet jelenségeivel mérsékelve, merőben más véleményt fogalmazott meg a dualizmus kori nemzetiségi viszonyainkról. Azon belül a hazai és regáti románok magyarokhoz való viszonyáról Szeffő Gyula többet és igazabbat állított. Nem bűn őt sem meghallgatni. Szeffő a korabeli romantikus költészetnek a politikát befolyásoló hatását is figyelembe véve, külön elemzés tárgyává tette a fiatalon elhunyt Eminescu hatását az Ó-Romániában és Erdélyben élő 19. század végi generációkra. Eminescuhoz hasonló élményt és harci kedvet egy emberöltővel korábban Petőfi oltott a magyar ifjúságba. A különbség kettejük között a nemzedéknyi időeltolódás mellett az, hogy Petőfi egyedül maradt a magyarjaival a Kárpát-medencében. Az osztrák császári és orosz cári hadseregek úgy sorakoztak fel az eszméi és az azt vállaló 1848-as honvédek nemzedéke ellen, hogy egy légiónyi bécsi diák, és néhány légiónyi oroszokat megverni akaró lengyel támogatta csak őket. Polgárháborús szituáció provokálá-

sával nehezítették a helyzetüket az orosz cárnak az egyházuk védelmét ígérő, ebből a szempontból magukat biztonságban érző ortodox görögkeleti vallású erdélyi románok és a délvidéki szerbek.

Az Eminescu lírája mozgósította román ifjúságnak a Dnyesztertől a Tiszáig terjedő Romániáról szőtt álmát pedig már az 1880-as évtizedtől felkarolta az olasz ifjúság, és védőszárnyuk alá vették a franciák. Ez a történelmi, társadalmi és lélektani szituáció készítette Szekfű Gyulát arra, hogy finom érzékkel felmérje a magyar–román etnikai és politikai törekvések két vonulatát. Máig találóan hangsúlyozta az unitus hitűek (Babes Vince és Mocsonyi Sándor) harmóniára és jogfejlődésre építő politikai törekvéseit. Ugyanakkor rámutatott az aradi Tribuna című lapot alapító Slavici János vezette radikálisok területi elkülönülést követelő céljaira. Ez utóbbi irányzat kezdetektől szorosra fűzte kapcsolatát Ó-Romániával, és minden eszközzel Eminescu álmának megvalósításán munkálkodott: „1891-ben – írta Szekfű – a bukaresti tanárok és ifjúság megalakították a Liga Culturálát a román faj összetartozandóságának bizonyítására és támogatására, elsősorban a magyar oláhság támogatására irredenta egyesületként. A békülékeny irányt elsöpörte az ifjúság viharos lelkesedése, mely... Nyugaton is, főként az olasz ifjúság körében barátokat szerzett azon gondolatnak, hogy a 11 milliónyi románságot a Dnyesztertől a Tiszáig egy kormány alatt kell egyesíteni. Mint látható, a kor szellemében itt sincs szó kisebbségi jogokról, hanem a térkép újraszabásáról, hogy egy erős nemzetállam szabadon gazdálkodjék más népek, így a tiszántúli magyarok fölött.”²³

Az említett radikális román politikai csoportosulás fiatalos hévvel és agresszív propagandával uralta a Kárpát-medencében élő románok politikai törekvéseit. Olaszföldön és Franciaországban a nyelvi rokonság okán aktív, a valóságot elferdítő, a magyarságot egyetemlegesen befekeztítő propagandát fejtettek ki. Annyira, hogy az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc kiváltotta rokonszenvet, az olasz egység létrehozását és a Garibaldit támogató magyarok áldozatait is annullálták. A permanens gyűlöletkeltés nyomán a forradalom és a magyar emigráció keltette és táplálta rokonszenvenemcsak megkopott, hanem visszájára fordult.

²³ Szekfű V. uo. 579.

Az olasz és francia ifjúság előtt – a román propaganda következtében – nem volt gonoszabb, kiirtandóbb nép, mint a nyereg alatt puhított húst zabáló magyarság. A honfoglalás utáni pogány kalandozókra szórt koraközépkori keresztény átkokat mind előásták a krónikák, annalesek, geszták lapjairól. A szabadelvű magyar parlamentben, a francia és olasz sajtóban a boldog békeidők Európa-szerte eseményhiányos napjaiban ezekkel a mendemondákkal, álhírekkel borzolták a békés életet élő francia, spanyol és olasz polgárok idegeit.²⁴

Az első világháborúban elszenvedett vereség után épp olyan árván, megbélyegezetten és mindenkinek kiszolgáltatottan került ki a valószínű és képzeletbeli roppant lövészárkokból – immár nem a Magyar Királyság – csak a magyar nemzet, mint 1849-ben, amikor az osztrák kétfejű sas és az orosz medve törekedett halálra csipkedni és eltiporni. Az erdélyi szászok biztatásától tüzelve, a román és szerb fél-reguláris határőrök és a felbujtott civilek akkor is vadul irtották a magyarokat. 1918 őszétől pedig a németeket a végső tehetetlenségig megalázni készülő franciák istápolása mellett a románok, a szerbek és a csehekkel szövethető szlovákok latolgatták, és fegyveres erővel tetteleg is próbálgatták, hogyan s miként tüntethetnék el az államalkotó magyarságot a Kárpát-medencéből.

A legdurvább hasonlattal érzékeltethető csak az az agresszivitás, amivel a bukaresti béke kötelmei alól kisüdürgő Románia felbiztatta az erdélyi románokat, hogy mint a keselyük az afrikai szavannán, csapjanak le a kivérzett áldozatra. A franciák örvendező tapsorkánja mellett semmisítsék meg a magyar államiságot. *Ennek a szándéknak a realizálása a gyulafehérvári egyesületi tanácskozással kezdődött.*

A nemzetiségi kérdés és a rokotalanság ügye

A magyar társadalom és államiság történelmének egyik jóvátehetetlenül nagy kudarca a magyar királyságbeli és a regáti románok egyesítéséről döntő gyulafehérvári kongresszusnak olyatén módú megszervezése,

²⁴ Szekfű V. 580–582.

lezajlása és tehetetlen szemlélése, ahogyan az megtörtént. A Gyulafehérvárig vezető út egyik leggöröngyösebb szakasza vitathatatlanul a Magyar Királyság soknemzetiségű lakosságát őrlő, ziláló, divergáló, olykor indokoltan, máskor indokolatlanul felnagyított sérelmi politika. Ezt az antinómiát súlyosbította és mélyítette az a tapasztalat, amellyel története során minden krízishelyzetben szembetalálta magát a magyarság. Ez a nemzet rokonalanságával, soknyelvű etnikumával és több vallást követő lakosságával is összefüggött.

A polgárosodás térhódításával és kibontakozásával párhuzamosan a magyarságra erőltetett finnugor árvaság, és a rokonságot vele felvállaló népek földrajzi távolsága – a rokonsági fok ingatag volta – vészhelyzetben jószerével béna lelkűvé dermesztette a magyarságot. A nemzethalál vízióval küzdő, szorongó idegrendszerű állapotot a felvilágosodás idején a nemzet jövőtlenségének jóslatával végzetessé mélyítette Herder.²⁵ A német szociológus nemzethalál jóslata lelkileg generációkat kínozott meg a szó szoros értelmében. A magyarság sorsát felelősséggel felvállalókat – Berzsenyit, Kölcseyt, Vörösmartyt, Széchenyit, Deákot, Weselényit, Kemény Zsigmondot, majd Adyt, Tisza Istvánt, József Attilát, Illyés Gyulát, Kodályt, Bartókot stb. egyformán megkínozta a nemzet árvaságából fakadó eltűnésének a réme. Az említett jóslat ellen vállalt munkálkodás, és permanensen gyakorolt kényszerű vétó ott munkál az említettek életművében. Voltak, akiknek az idegrendszere összeroppant a teher alatt. Beleőrültek a valóság mélyén kavargó bizonytalanságba Széchenyi, Vörösmarty, Bajza, Kemény Zsigmond... Széchenyi és Teleki (a nemzetségből később újabb politikus is) önkezükkel vetettek véget az életüknek. Batthyányt, Csány Lászlót, egyetlen napon – Aradon – 13 tábornokot Ferenc József és Haynau küldött halálba. Tisza Istvánt internacionalista haramiák tüntették el az élők sorából.

Hogy mennyire kínozta őket a hazához való ragaszkodás és a nemzetiségi kérdés megoldásának keresése, nemcsak a Széchenyi és Kossuth

²⁵ „A magyarok mint az ország lakosainak legcsekélyebb része, most szlávok, németek, románok és más népek közé vannak beékelve, s századok múltán talán nyelvüket is alig lehet felfedezni” jósolta a német szociológus 1791-ben: Herder, J. G. Werke Band III/1. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. 1791. München, 2002. 633.

e témában 1842-ben kibontakozó, grandiózus vitája bizonyítja. Azt az 1848 nyarától polgárháborús szituációig éleződő szerb–magyar, majd horvát–magyar és román–magyar viszályt a nemzetközi diplomáciai tapasztalatok nyomán feldolgozó Teleki Lászlónak egy 1849 májusában Kossuthoz írott – emberileg is, politikailag is korszakos fontosságú – levele bizonyítja. A levél a trónfosztó Kossuth kormányzó elnöki reményeinek a csúcán fogalmazódott. Érdeemes a taglalt téma kapcsán a lényegét emlékezetbe idézni: „Egy van, mi különösen szívemen fekszik – indította gondolatait Teleki gróf –, mert Magyarhon jövője, véleményem szerint attól függ. Különféle nemzetiségek irányt [!] legyünk jogkiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországja is. Nőttünk az eseményekkel. Már most a kérdés nem az, hogy Ausztria és Magyarhon elváljanak-e, vagy egy országot alkossanak. Hanem az; a két harcban lévő elem közül mellyik absorbeálja a másikat... Feladatunk nehezebb, mint volt a 89-ik frankhoni. Liberté, égalité, fraternité, még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni. Olly rendszert kellene állítanunk, melly által a nemzetiség egysége hiányát az egyéni és nemzetiségi jogok egyeztetése és méltánylata által pótolják.

Magyarországnak kettő közt van választása; vagy a corpus jurisra állva, határait úgy amint volt, megtartani igyekezni. Nem gondolva a fajok féltékenységével. S úton borostyán sok lehet, de csak hadi élet megállapítva, de csak szűk. Áldozat vérben és vagyonban tömérdek. S a bér? Néhány évnvi bizonytalan jövő. S ha elveszünk, emlékezni fog rólunk a történezet, de Európa siratni nem. A másik, mit választhatunk: a Corpus jurisból valamit áldozni, s nemcsak Horvátországra nézve,²⁶ de a szerbek és oláhokra nézve is. Kibékülni a Vajdasággal [Vajdaság alatt a Bánát vegyes lakosságú területét érti Teleki]. Annak összes közgyűlést engedni, valamint az oláh fajnak is belső administratiót, statuarius jogot, széles értelemben municipális garantiákat. Mindig vigyázva arra, hogy magyar és német faj amennyire lehet, ne

²⁶ Jellasics szeptemberi támadását megelőzően az országgyűlés zárt ülésen tárgyalt a horvátok forradalommal és szabadságharcával szembeni fellépéséről, s eljutott odáig, hogy „kiengedi a királyságból” a horvátokat, azzal a feltétellel, hogy felhagynak a magyarok elleni támadással. Erre utal Teleki. A javaslat eljutását a zágrábi országgyűlésbe Bécsből megakadályozták. Beér János szerk.: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés, Bp. 526.

vétessék alá oláh vagy szerb jurisdictionnak. S olly feltétel mellett, hogy legfelsőbb kormányban, országgyűlésben Magyarhonnal egyet alkotandnak, és országgyűlésünk nyelve magyar leend. Még a kormánynál is lehetne külön osztályt csupán szerb és oláh tárgyakra alakítani. S ha ezenkívül még népnevelés, camerális rendszer, vallásügy, igazságügyre nézve, valamint azon nyelvekre nézve is, mellyeken a szláv fajú megyékben beszélni szabadjon, és tökéletes nemzetiség elvét kimondjuk, s megalapítjuk, azt hiszem, leraktuk Magyarországra nézve a legfényesebb jövőnek alapját...²⁷

Az lakosság hitvilága és vallása

Nincs most terünk a dualizmus kori nemzetiségi, etnikai és az ezzel szorosán összefüggő vallási, civilizációs problémák taglalására. Arra sem, hogy a magyar–horvát kiegyezést²⁸ és az Eötvös kidolgozta, Deák elfogadtatta 1868-as nemzetiségi törvényt,²⁹ valamint az oktatást polgári alapon szervező népiskolai törvény jellemzőit méltassuk.³⁰ Azt azonban nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a magyar politizáló elit sem volt egységes a Kárpát-medence etnikai sokszínűségének a megítélésében és kezelésében. Meglehet – egyesek szerint –, hogy Szekfű Gyula elnéző volt a dualista magyar állam nemzetiségi politikájával szemben, de abban máig igaza van, hogy *„a magyar rendszer nem ismerte az erőszak és terrornak 1918 óta a szomszédainknál alkalmazott eszközeit, s csak arra volt jó, hogy ellenségeink terrortól panaszkodhassanak.”* Szekfű szavaival külön is emlékeztetnünk kell a mai nemzedékeket a korabeli egyházak és az oktatás viszonyára. *„Az új magyar állam – szölte a történész – még 1868-ban elismerte a nem-magyar nemzetiségű, a görög keleti román és szerb egyházak autonómiáját, s hozzájuk hasonlóan kiépítette a román görög katolikus egyházét a balázsfalvi érsek alatt. Ehhez képest a görög katolikus egyháznak 1913-*

²⁷ Gróf Teleki László levele Kossuth Lajosnak Párizsból, 1849. májusn14. In. Teleki László válogatott munkái II. Bp. 1961. 25 – 29.

²⁸ Horvát-magyar kiegyezés, 1868: XXX. tc.

²⁹ Az 1868: XLIV. tc. a nemzetiségi jogairól

³⁰ Az 1868: XXXVIII. tc. az elemi népoktatásról

ban 1744, az ortodoxnak 1436 iskolája volt. Természetesen oláh, rutén és szerb tannyelvvel. A magyar állam egész fennállása alatt senkinek nem jutott eszébe azon háború utáni gondolat, hogy a nem-magyar egyházakat koldussá tegye, és helyükbe az állam vegye át a népoktatást. Ellenkezőleg, az állam évi segélyt fizetett nekik: a román ortodox egyháznak az érsekség központi igazgatására évi 10.000, a 2300 főnyi papság támogatására évi 1.220.000 koronát. Mikor az állam a 300.000 főt meghaladó magyar anyanyelvű görög katolikus számára 1912-ben magyar rítusú püspökséget eszközölt ki a pápától, s ezt kivágta Hajdúdorog székhellyel a többi görög katolikus megyéből, ez a nemzetiségek hallatlan sérelmének tűnt fel.³¹

Abban igaza van Szekfű Gyulának, hogy a dualizmus kori szabad-elvű magyar jogalkotás a nyelvhasználatot és polgári szabadságjogokat reguláló törvényei mögött a románoknak és szerbeknek olyan nemzeti-ségi kizárólagosságra és agresszivitásra hajló törekvései húzódtak meg, amelyek 1848-1849-ben átvérezték az erdélyi és magyarországi történelem szövetét. Immár szimbolikusan, mitológiai indíttatásból folytatódott a kizárólagosságra törekvés az 1913-as *Hajdúdorogi görög katolikus püspökség megalakulását követően*³² a Miklósy István püspöknek szánt levélbombával, aminek a kanóca a rendőri vizsgálatok szerint román közreműködéssel az orosz titkosszolgálatig vezetett.³³

A gyulafehérvári egyesülés – a nem román etnikumú lakos véleményének mellőzésével – kieroszakolásának motiválója az erdélyi magyar-román együttélést végigkísérő civilizációs értékrendbeli különbség volt.³⁴

³¹ Szekfű, V. 571-572. A románok orosz támogatással a kizárólagosságot egyházszervezeti kérdésben is igénylő viselkedésére jellemző a Hajdúdorogi görög katolikus püspökség megszervezéséhez való viszonyuk.

³² 1913: XXXV. tc. A Hajdúdorogi görög katolikus püspökségről.

³³ Lásd még Véghseő Tamás: *A Hajdúdorogi Főegyházmegye rövid története*, Internet: hd.gorogkatolikus.hu/rolunk-a-hjdudorogi-egyhazmegye-tortenete. Az 1914. február 23-án Miklósy István püspök ellen elküvetett levélbomba merénylet 3 áldozatot (Jaczkovics Mihály helynök, Slepkovszky János püspöki titkár és Csath Sándor jogtanácsos) követelt. A nyomozati szálak a román elkövetőkön keresztül az orosz titkosszolgálatig vezettek.

³⁴ Ezeknek a civilizációs konfliktusnak az egyetemes történeti jellemzőit és sajátosságait Samuel P. Huntington: *A civilizációk összeecsapása és a világrend átalakulása* címmel Pusztai Dóra, Gázsity Mila és Gecsényi Györgyi fordításában 1998-ban megjelent könyve vázolta fel.

Nem véletlen az, hogy ennek a világi ügynek a vezéregyéniségei között mindig ott voltak román részről az ortodox görögkeleti és többnyire a tétovázó román ajkú görög katolikus egyház papjai, főpásztorai is.³⁵

A december elsejei egyesülést kimondó népgyűlésre – annak kimondása céljából – a 26 vármegye és Ó-Románia olyan összetételű, kizárólagosan román etnikumú *1228 tagú delegátust rendelt* Gyulafehérvárra, akik között meghatározó többséget alkottak a Regátból delegáltak, és feltűnően magas volt az ortodox görögkeleti hitvallású pópák és főpapok aránya.³⁶ A Regátból delegáltak között jelentős számban voltak hivatásos katonatisztek.

Jellemző előkészületi lépésnek kell tekintenünk, hogy a Károlyi Mihály megkötötte, majd Linder Bélával november 13-án aláíratott belgrádi fegyverszüneti egyezmény november 13-ában jelölte meg a román hadsereg Marosig történő előnyomulásának – Dél-Erdély román megszállásának – a kezdő napját. I. Ferdinánd román király november 10-én adta ki a hadsereg mozgósítását elrendelő parancsát. Ezen a napon kötelezte ultimátummal August von Meckensen tábornokot, hogy december 1-re hagyja el a Román Királyság területét.³⁷ A román katonaság azonban már november 12-én a Gyergyó-tölgyesi szoroson át már Erdély területére lépett.

Jászi Oszkár nemzetiségi minisztert, aki november 11-től a román nemzetiségi vezetőkkel tárgyalt Erdély és a magyar–román viszony jövőjéről, Iuliu Maniu Aradról azzal az üzenettel küldte haza Pestre november 13-án, hogy a románok *elszakadnak Magyarországtól*.³⁸

A népgyűlésre Erdélyből, a Partiumból, a Bánátból és Ó-Romániából csak román embereket toboroztak. A meghívó november 14-én jelent a lapokban. Az erdélyi Román Katonatanács november 18-án ezt kiegészítette a katonáikat versben invitáló meghívással:

³⁵ Az gyulafehérvári döntés előkészítése során a görög katolikusok és ortodox görögkeletiek között kibontakozó vitáról, Mikó, 9-11.

³⁶ Az 1228 tagú delegáció foglalkozásbeli összetételéről Az Újság és a Pesti Hírlap részletes beszámolót közölt.

³⁷ Sebestyén Sándor: *Zord idők a Felvidéken és Erdélyben 1918-ban*. Polgári Szemle, 2015. június, 11. évf. 1-3. sz-

³⁸ Dél-Magyarország, 1918. dec. 3.

*Derék román katonák
Hogyha együtt leszünk
Nem lesz mitől félnünk.
Sem idegen fegyvertől,
Sem szétvető gyűlölettől.
Fegyverbe! A békéért és a szabadságért!
Nyelvért, vallásért és a vagyonért!
A becsületért és az igazságért!³⁹*

A keleti és nyugati antant ígéreteit tarsolyába söprő Románia

A román etnikum tehetséggel és ambícióval rendelkező honorációri elit-jével Mária Terézia ismertette meg a felvilágosodás eszméit és törekvéseit. Ügyes, a korrupció minden árnyalatával élő, a török uralom alatt kifejlődött kényszerű hajlékonyságukkal, és a boldogulás lehetőségeit fürkésző ötleteikkel felkészültek minden kedvező szituáció kihasználására.

A királynő uralkodása alatt a bécsi és római kollégiumban és akadémián szerzett ismereteikkel Ioan Bob nagyváradi, Ignație Darabant erdélyi görög katolikus püspökök, valamint a szerb illetőségű Gerasim Adamovič ortodox görögkeleti főpap – a korona helyett kalapot viselő II. József halálát követően – II. Lipótnak az 1790-91-es országgyűlésen benyújtották az erdélyi románok hátrányos helyzetének megváltoztatásáért esedező *Supplex Libellus Valachorumot*, a *Románok Könyörgő Könyvecskéjét*. Azt kérték az uralkodótól, hogy Erdélyben az őslakos románokat emelje a negyedik szabad nemzet státuszába, és az ortodox görögkeleti egyházat az ötödik bevett vallás sorába. Az unitus egyház lelkészei is benyújtották felségfolyamodványukat. Annyi különbséggel, hogy ők eltekintettek a dákoromán kontinuitás hangsúlyozásától. Az etnikai eredet és az első foglalás jogán a románság ekkor jelentette be először Erdélyre a jogosultságát. Ezt a jogot erősítette – és geopolitikai okokkal földrajzilag tágította – 1914-ben a cári diplomácia.

³⁹ Idézi Sebestyén Sándor: *Zord idők a Felvidéken és Erdélyben* című beszámolója záradékában.

Az orosz pártolás az egyházszervezeti és vallási azonosság mellett visszanyúlik az 1774-ben megkötött Kücsük-Kajnaradzi békéig. Az orosz diplomácia szerint a békeokmány aláírásával a cár jogot szerzett a balkáni kereszténység fegyverrel való védelmére. Ezt a rokonszenvet 1914 őszén diplomáciai jegyzékcsere nélkül felerősítette a románokat az antanthoz csábító szándékkal Szergej Dimitrovics Szazonov. A cár külügyminisztere 1914 őszén a Monarchia felbomlasztásával szándékozott meggyengíteni Németországot. Szazonov 1914 júliusában elkísérte urát egy egynapos román hajóútra. A cár visszatérése után azonban még pár napra Bukarestben maradt. Brătianu miniszterelnökkel tárgyalt.

Brătianu megnyugtatta az orosz diplomácia vezetőjét, hogy Románia a szövetségi megállapodását annulálta a központi hatalmakkal. Szazonov nagy horderejű ígérettel hajlította az antant törekvések pártolására Romániát. Erdélyt ígérte cserébe átpartolásukért. Brătianu az ígéreten kapcsán megpendítette Eminescu álmát a Dnyesztertől a Tiszáig terjedő Romániáról. A diplomáciai iratok titkosságának a feloldását követően kiderült, hogy 1914 október-novemberében az orosz, olasz és román diplomáciai kar már levelezett a Monarchia felbomlasztásáról. Erdély és Bukovina mellett szóba került, hogy amennyiben Németországról sikerül leválasztania a Monarchiát, Románia megkapja a Bánátot, és a Magyar Királyság Tiszáig terjedő részét is. A Szazonovval szőtt tervről tudomást szereztek az olasz diplomaták is.⁴⁰

Az Eminescu álmát megvalósító ígéret hihetetlen nagyvonalúsága, vagy a Balkán-háborúban kiüresedett gazdasági tartalékok, netán a román hadsereg lassú regenerálódása, az államkassza adóssághalmaza, vagy csak a háborús erőviszonyok alakulásának a kivárása ítélte-e cselekvés helyett töprengésre a román politikai elitet és a hadvezetést, ez máig bizonytalan. Annyi biztos csak, hogy Románia 1914-ben, de még az ola-

⁴⁰ Szász Zoltán: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában*. In: Szász Zoltán szerk. *Erély története*, III. k. 1838-tól napjainkig. *Az első világháborúban*. 1690 – 1701.; Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdan volt birodalomért. Ausztria – Magyarország szétrombolása*. Bp. 1997. 49.; Szazonov, Sz. D.: *Végzetes évek*. Genius Kiadó. é. n. 314.; Gecse Géza: *Birodalmi és nemzetállami elemek az orosz és szovjet külpolitikákban, és az első világháború utáni rendezés, 1906–1923*. Közép-európai Közlemények, 2011. 1. évf. 1.sz. 7-23.; Említésszerűen: Hajdú Tibor, 1978. 175. és 562-562. 27. j.

szok 1915-ös hadba lépésekor sem startolt a káprázatos hadi nyereségért a lövészárkok felé. 1916-nyarán is csak az angolok figyelmeztetésére – mely szerint tétovázásukkal lekésik a győztesek békéjét – mozdultak meg.⁴¹

A mozduláshoz azonban a nyugati antantnak is ki kellett nyitni az ígéretek tárházát. Bukovina és Erdély mellé a Bánátot és a Tiszántúl nagy részét is az ígéret serpenyőjébe kellett rakniuk.

A románok kizárólagos igényének bejelentése 26 magyarországi vármegyére

Az, hogy a jövőbeni állami létükről az erdélyi és magyarországi románok népgyűlésen is fognak tanácskozni, sejthető volt. Így cselekedtek 1848-ban is. Az Erdélyre vonatkozó igényüket a pravoszláv (ortodox görögkeleti) egyház, mint államvallás és a hamis dákoromán származástudat összefonódása alapozta meg.

Erdélyben azonban az állam és az egyház összefonódása bonyolultabb volt. Az erdélyi románok vallási homogenitása az I. Lipót meghirdette unitus mozgalommal 1699-ben kettéágazott. A korábban Erdélyben és a királyság területén működő ortodox görögkeleti gyülekezetek megközelítően fele elfogadta a pápa fennhatóságát (1699. 02. 16.). Megalakult az erdélyi, majd partiumi román görög katolikus püspökség.⁴² Ez utóbbi felekezet papjai számára Mária Terézia megszerveztette a bécsi és római szemináriumok magas szintű képzésébe történő bekapcsolódást. Ennek következtében az erdélyi román triász – Samuil Micu-Clain, Ghorghe Şincai és Petru Maior – a budai egyetemi nyomda közreműködésével „*a nép emelése céljából*” kidolgozták a mitológiai elemekkel tarkított román őstörténetet, tengelyében a dákoromán eredetmondával. Ezt a múltat megszépítő görög katolikus származástant örömmel tették

⁴¹ Szász i. m. 1690-1701.

⁴² Wikipedia: A román görög katolikus egyház (Biserica Română Ubniță cu Roma). 1931-ben Erdély lakosainak 31,1%-a vallotta magát görög katolikusnak. 1948-ban a bolsevik hatalom betiltotta a görög katolikus vallás gyakorlását. Hat görög katolikus püspököt börtönöztek be. Közülük öten belehaltak fogva tartásukba.

magukévá a moldvai és havasalföldi ortodox görögkeleti vallásúak is. A szoros Román etnikai összetartozás tudatnak – annak ellenére, hogy történelmet formáló polgársága, nagy létszámú lakosságot tömörítő városai még a 19. század második felében sem nagyon voltak –, a magyar nemzettudattal szemben volt egy behozhatatlan előnye. A Moldvában, Havasalföldön és a Magyar Királyságban élő románok – 620-640 ezer, többnyire Észak-Erdélyben és a Partiumban élő görög katolikuson kívül – valamennyien ortodox görögkeleti vallásúak voltak. Mögöttük védő figyelemmel, és a Földközi-tengerre kijutni vágyó agresszivitással ott állt a legyőzhetetlen szárazföldi hadseregével a cári Oroszország.

Erdély határ menti védelmi készülségének a hiánya mellett ez a civilizációs szolidaritás is zavarhatta Tisza Istvánt. Félelme 1916 augusztusában be is igazolódott. Majdnem orvul, mint a második világháború indításakor Hitler és Sztálin hadserege Lengyelországot, előtanulmányának is beillő módon rohanta le a román hadsereg – egy nappal az ultimátum átadása előtt – Erdélyt.⁴³ Ezt már a franciák és az angolok határozott sürgetésére tette. Német segítséggel azonban hamar kiverettek Erdélyből, és 1917-ben aláírták a bukaresti békét.

A Központi Hatalmak vereségét követően azonban Románia visszafordult a győztesek táborába, hogy végzetesen megalázza a gróf Károlyi Mihály elnöksége alá hajló Magyar Népköztársaságot, majd a Kun Béla és Szamuely Tibor diktátorok uralta Tanácsköztársaságot.

A vörös színre váltó oroszok helyébe lépő franciák

Fentebb már említettük, hogy Románia keleten a felekezeti szolidaritással, nyugaton a nyelvi rokonsággal, és a farkasok szoptatta Romulus és Rémusz mitológiájával biztosította jövőjét a nagy világháború közepette. 1917 után azonban az ortodox naptár szerint október 25-én, európai számítás szerint november 7-én a proletárdiktatúra olyan keményen fordult szembe mindenféle vallási hiedelemmel, amit a román politikai elit hatá-

⁴³ Pili Lajos: *A megrohant és felszabadított Erdély*, Auktor, 2005.; Nagybacsoni Nagy Vilmos: *A Románia elleni hadjárat 1916–1917*. A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium, 1922.

rozottan visszautasított. A vörösöktől jobban rettegett a világ, mint hajdan a jakobinusoktól a franciák. A proletárdiktatúra emberirtásba kezdett, betiltotta a vallást, felszámolta az emberi munkálkodás értelmét, a magántulajdont. A magyar városok lakossága annyira megriadt a Kun Béla és Szamuely Tibor közvetítette és gyakorolta bolszevizmustól, hogy több város az Erdélyt megszálló románoktól kért segítséget elkergetésükhöz.⁴⁴

Ebben a játszmában a közép-európai térség rendezését, az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolását, a győztesekkel harcoló szerbek, és az antanthoz visszasüdüörgő románok igényeinek kielégítését, a békekötés utáni stabilitás megteremtését a francia miniszterelnökre bízta az antant. Clemenceau – a közepes tehetségű drámaíró – a politikában analfabétának bizonyult. Az emberiség ellen elkövetett történelmi bűn volt rábízni Közép-Európa térségének politikai rendezését. Wilson legalább belátta, mekkorát tévedett, amikor a határok elrendezésével kapcsolatos népakaratok tetteges megnyilvánulásának az elvét felcserélte a csehek kivételes helyzetbe hozó diszkriminációval. El is zárkózott a békeszerződések okmányainak szignálásától.

Clemenceau azonban világrendező dramaturgként, és egy rendkívüli történelmi dráma főszereplőjeként alig volt több – valakinek egyszer ki kell ezt mondani – a hízélgók magasztalását besöprő, maga örült bosszúja felé hajló kezű Mefisztónál. Egy Dante Poklába illő óriás kacajú fekete ördögnél. Danton, Robespierre és Napóleon szeretett volna lenni. Országokat, birodalmakat fektetett a francia-akarát guillotine fatuskójára. Mint a vérengző jakobinusok hajdan, melyiknek a nyakát, melyiknek a lábát, harmadiknak a kezeit szabdalta.

Az erdélyi, partiumi, bánáti és a tiszántúli magyaroknak a történelemből való távlatos kiirtását a románokra bízó Clemenceau portréját – a gyulafehérvári román népgyűlés után egy héttel – a *Vasárnapi Újság* publicistája rajzolta meg.

Az ágyúcsövek még ki sem hűltek, a gúlába rakott fegyvereket még raktárba sem szállították, amikor az említett hetilap munkatársa szo-

⁴⁴ Veres Géza, *Debrecen a román megszállás idején*. In. Tokody Gyula szerk. Debrecen története 1919-1944, Debrecen, 1986. 165 -185.

rongó előérzettel villantotta fel a Bismarck 1871-es győzelmét megboszuszolni készülő francia miniszterelnök alakját:

„A birodalmak között – amelyek Közép-Európát legyőzték, és most a világ jövőjéről döntenek, – terjedelem dolgában Franciaország (Anglia és Amerika után) a harmadik. De megadatott neki a jog, hogy legalább a győzelem reprezentálásában az első, a vezető legyen. Ezt a jogot a szerencsétlenségével és szerencsésével váltotta meg. Ő adta a maga számára mértén a legtöbb halottat, és a legnagyobb élöket a diadalnak. Neki pusztult el a legtöbb városa, és a legtöbb férfia a nyugati szövetségesek között. De francia az a vezér, aki összerokasztotta Hindenburgot, és francia az a politikus, akiben a legendíthetetlenebbül élt a győzelem eltökéltsége. Oly konokul és megközelíthetetlenül, hogy szinte magának a sorsnak is diktálni látszik.

Érezniünk kellett: egy olyan fanatizmus áll velünk szemben, amelynek párja a mi gondolatunkban és lelkünkben nem lobog. A makacsságnak, az eltökéltségnek irtózatossága talán még soha nem jelentkezett az emberiség történelmében oly félelmetes dimenziókban, ahogyan a francia miniszterelnök reprezentálta.

Győzni akarok! – ismételte szakadatlanul, és mintha minden érzelme és gondolata a legteltesebb kizárólagossággal ebbe az egyetlen eltökéltségbe omlott volna...

Nemcsak hogy nem török, de még csak alkudni se hajlandó. Minden közeledési kísérletet már eleve csapdának minősít, és minden erejével diszkreditálni törekszik. A bizalmatlansága éppen olyan rendkívüli, mint a bizalma.

A háború az idegek dolga, mondta Hindenburg, vagyis a győzelem az erősebb idegké. Mennél hitelesebb ez az igazság, annál nyugtalanítóbb lehet ránk, ha Clemenceau-ra gondolunk... A világháború összes szereplői között Clemenceau-nak legerősebbek az idegei.”⁴⁵

Erős idegzetével ez a győzelemre szabadított gátlástalan ördög úgy szabdalta és szabdaltatta Közép-Európa államainak a határait, mint egy szabóinas, aki életében először vett ollót a kezébe, és a kelme, valamint

⁴⁵ VÜ, 1818. dec. 8.; Nem volt jobb véleménnyel a *Boldogság fátyola* címen a párizsi színpadokról kiszorult, de Pesten még játszott Clemenceau francia drámaíró és politikus „*kinai köntösű naiv parabolájáról*” Ady Endre sem. Lásd Budapesti Napló, *A boldogság fátyola*, 1906. nov. 1. és szerzőjéről . Az 1906-tól évenként többször „pennája hegyére tüzte” Ady a politikusnak sem dicsért Clemenceau-t.

a készítendő ruhadarab ismerete nélkül, belenyír a matériába: az ezer éve napról napra szótt selyembe, a finom szövetbe, a durva posztóba... A *Lesz, ami lesz!* gondtalan és jövőtlen elvakultságával, merészségével.

Viselhető köntöst, legalább negyedszázadig életképes államot szolgálóival és inasaival együtt sem volt képes kimérni a német birodalomból és a történelem színpadáról eltüntetett Osztrák-Magyar Monarchiából. Fékezhetetlen revánsvágyát és a középszerű drámaírói képességét fitogtatva, a záró jelenethez sikerült kiválasztania a győztes hadvezért. Annak sikerei nyomán önmagát is megfellebbezhetetlen zseninek képzelte. Renyhe politikusként, közepes tehetségű íróként, és a korabeli világ legelfogultabb germán-gyűlölőjeként belegabalyodott a történelembe. Azt hitte, ahhoz is ért. Tévedett. Olcsó, teátrális jelenetekben élte ki a szenvedélyét. 37 millió halott, majdnem annyi sebesült és nyolcmilliónyi hadifogoly *kiáltott békéért, lelki megkönnyebbülésért, a négy és fél éves szorongást feloldó katarzisért*. Béke helyett azonban – ahogy marsallja, Foch minősítette Clemenceau reváns-mániájának a kiélését – csak egy húsz évre szóló fegyverszünetre tellett a tehetségéből.

Ölni, rombolni mindenki tud. Országot építeni, békét teremteni és megőrizni, ahhoz tehetség kell. Clemenceau az emberi történelem 1918-1919-ig letragikusabb drámájának időleges megszakításával – katarzis helyett – fojtogatóbb szorongást és zaklatottabb lelkifurdalást telepített a világra, mint amilyen a nagy háború alatt gyötörte Európa lakóit. Franciaországon és Románián kívül mindenki gyűlölte ezt a hosszú fegyverszünetet. Hamar kiderült, hogy Clemenceau és dicsőítői Európa és a Nagyvilág jövőjét (tetszik vagy nem a franciáknak) egy paranoiás piktorra és egy másik paranoiás postarablóra hagyták örökölni. Mire a lövészárkokból és a hadifogságból hazavánszorgott fiatal katonák nemzette ifjak nagykorúvá serdültek, már sorozták is őket egy még borzalmasabb drámához statisztálni.

A Habsburg birodalom felbomlása, a Magyar Királyság csonkolása

Azt Deák is, Kossuth is tudta, hogy a Habsburg birodalom felbomlásra van ítélve. A dinasztiaiban generációk óta nem született olyan tehetség, aki a birodalom szervezésére, konszolidálására és a benne élő népek

között feszülő ellentmondások feloldására alkalmasnak bizonyult volna. Az európai kontinens történelme is arra haladt, ahol már nem volt szükség a Habsburgok uralta birodalomnak a törökök támadását felfogó szerepére. A nyugati kultúrkörök és civilizációk pedig még nem ismerték fel az orosz ortodox civilizáció előretörésében rejlő veszélyt. Oroszország – a napóleoni háborúkat kivéve –, mint hajdan a törökök, gyakran szövetségre lépett a franciákkal. A Habsburgok – *Oszd meg és uralkodj!* – államszervezési taktikáján is régen túllépett már a történelem. Ezt Kossuth is, Deák is felismerte. Mindketten úgy ítélték meg, hogy egy komolyabb erőpróba szétmarhatja a birodalmat. A katasztrófa pedig maga alá temeti a rokontalan magyar nemzetet. Kettejük nézete és politikai cselekvése között a különbség mégis sorsválasztó lényegét tekintve elkülönült egymástól. *Kossuth* – nem teljesen önzetlenül – minden eszközzel sürgette az összeomlást, hogy kimentse a romok alól a Magyar Királyságot és a maga politikusi karrierjét. *Deák* viszont – a világtörténelemben is ritka önzetlenséggel – 1842 novemberében vizionálva az 1920-ban meghúzott határokat, azért dogozott, hogy a bekövetkező tragédia rendezett állapotban érje a magyarságot.

Deák az 1842-es Széchenyi–Kossuth között elmérgesedett vita ürügyén egy hosszabb magánlevélben sógorának, Oszterhueber (a magyarosítást követően Tarányi) Józsefnek vallotta meg e kérdésről a nézeteit. „*Az austriai Monarchia nem egy magában álló nemzet – indította töprengéses, meditáló vallomását –, hanem több apróbb nemzetek aggregatuma, melyet a sors kénye, haragja vagy kedvezése egy csomóba összevetett, ... Részeit csak egyedül az tartja össze, hogy egy uralkodónak hatalma alatt állanak.*” Egyben maradásuk is csak az uralkodóház érdeke, mert ha ez a laza, csak tőlük függő kapcsolat megbomlik, a Habsburg-ház „*megszűnik hatalmas fejedelmi ház lenni*”. A főhercegek között azonban – az 1840-es évtizedben, mint az 1914-től dühöngő nagy háború alatt is – „*egy sincs, aki elég lelki erővel bírna belátni, vagy ha belátja, megtenni, amit az idők s körülmények parancsoló szava megkíván.*” A felbomlás lehetséges körülményeit és variációt számba véve, Deák úgy látta, hogy Európa államai nem vállalnának egy háborút a Monarchia megmentéséért, mert a bomlással létrejövő államok az osztrák birodalomnál „*jobban megfelelénének az orosz elleni egyensúlyt biztosítani*”. A Habsburg

birodalom felbomlásával „*minden a területén élő nép nyerne*” – szögezte le –, nemzeti létüket a német birodalomban még az osztrákok is megőrizhetnék.

A „*földabroszhoz*” invitált sógorának felvázolta az általa vizionál bomlás következményeit. „*Egyfelől Cseh- és Morvaország, a magyarországi tótok, Galícia és Lodoméria együtt gyönyörű ország lenne, ... Másfelől Horvátország, Carintia, Carniolia, Dalmátia, a tenger mellék, a határ-őrség, a Magyarországnak alsó részein egy csomóban lakó rácok és egyéb szlávok 4 millió fölül ütnének...*” E két ország, „*ha külön ország volna is, egymással szövetségben állana.*” Ausztria felbomlásával mindenki nyerne, megmentésére Európa sem vállalna háborút.

„*Igaz – tért rá Deák immár a magyarok jövőjére –, hogy Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállósulásukra s nemzetiségükre nézve, de hiszen ezekkel Európa mit gondolna? Sem számuk, sem politikai fontosságuk, sem műveltségük, sem kereskedésük nem olyan, hogy ezáltal más nemzetek szimpátiáját bírnák. S valamint most Európa nem igen törődik azzal, hogy az Európában lakó 6 millió oláh miképpen van szétszórva, s eldarabolva, úgy akkor az ezen számnál is kevesebb, és már eddig is elszórt magyarok sorsának tekintete Európát éppen nem gátolná meg politikai számolásában. Úgy bánának velünk, mint tört számokkal, s oda vetnének bennünket. hová mintegy adjustatio gyanánt jobbnak látnák.*” Miközben a vélelmezett utódállamok „*fényes felvirágzást*” álmodhatnak maguknak, Deák a magyarok jövőjéről töprengve, megkeseredett lélekkel hessegeti magától a birodalom bekövetkező felbomlását. Ha árulók nem is lesznek – vélelmezi a birodalomból kiszakadó országok politikusainak viselkedését – „*de nyugodtan várják el az események bekövetkezését, mely nekik veszélyt hozó nem lehet, sőt fényesebb jövődőknek vetheti meg talpkövét.*”

Végül a magyarságra nézve levonja a végkövetkeztetést: „– *Meg vagyok arról is győződve – folytatta –, hogy a Monarchiát veszély, Magyarország önállóságát s nemzetiségét halál fenyegeti. – Nem az illyr és pánszláv mozgalmak azok, mik veszélyesek. Ezek csak kórjelek, előpostái az összevonuló zivatarnak, s bizonyosságai annak, hogy a nemzettest szilárdul meg nem áll a veszélyben, mert semmi össze nem tartja. – Ha van még eszköz, ami a veszélyt egykor elháríthatja, csak egyetlen egy van, s ezen eszköz:*

*a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizalom, sem anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot, melynek változásával ő is csak veszthetne, de semmit nem nyerhetne.*⁴⁶

E levél kapcsán is, és pályafutása során többször szembetalálta magát Deák a román kérdéssel, a veszély esetén kalkulálható viselkedésükkel. Mindannyiszor arra a következtetésre jutott, hogy egy orosz támadás esetén a románok az oroszok mellet törnének lándzsát.

A kiegyezés nemzedéke, Deákkal az élen a társadalom szükségleteinek, a gazdaság és a történelem diktálta kényszernek, a közértelem formálódásának leginkább a reformkori emberközpontúságából és méltányosságából táplálkozó permanens jogfejlesztést tartotta célra vezető megoldásnak.

Ideának, gondolati vízióknak szép volt a Kossuth kínálta, Jászi Oszkár hol keleti, hol dunai Svájcra finomította föderációs és konföderációs államszervezési struktúrák eszméje. Bármennyire dicsérték is a diktatórikus hatalmak oktatási kurzusai – az 1918-tól máig elmúlt 100 esztendő történelme mégis azt bizonyítja, hogy a história minduntalan kidobta magából ezt az államszervezési formát. Még az egymáshoz olyan közel álló nyelvi, vallási és köznapi civilizációs térségekben sem fogadták el az emberek, mint a cseh és szlovák etnikum lakta térségek. Szemünk előtt letragikusabban a délszláv szövetezések bomlottak fel.

Az európai történelem formálta államok társadalmi kohéziója többnyire a vallási homogenitás és az etnikai, anyanyelvi kohézió volt. A „Párizs megér egy misét” attitűdhöz társuló polgárosodás következtében az országra kiterjedő árucseré forgalom meghonosította francia nyelv terjedésére csak rásegített a regionális nyelvek kivesszőzése a hétköznapi és családi életből. A gőzgép diktálta gyáripari forradalom mellett a keresztény civilizáció és a nyelvi homogenitás szervezte egy-

⁴⁶ Deák Ferenc levele Oszterhueber (Tarányi) Józsefnek, 1842. november 10–16. OSZK Kt. Lt. Másolatai MNLt MOLt, Deák iratok, R. 22. Varga János után legutóbb kiadta Sándor Pál, TSz, 1979. 2. sz. 262–282. Lásd még: Takács Péter: Deák Ferenc politikai pályája 1849 – 1865. 28 – 31.

séges nemzetállammá a németeket és az olaszokat is. Egyetlen kivétel Európában Svájc, ahol a természetföldrajzi dominancia formálta nyelvi elkülönülést úgy őrizték meg a kantonok, hogy átvették és gáttalanul használják ma is egymás nyelvét. Nagy előnyére a svájciaknak, a hegyvidéki lét legyűrhetetlen szabadsága megakadályozta az abszolutizmus és a felvilágosodás egynyelvűséget formáló dresszúráját.⁴⁷ A polgárosodó lakosság boldogulásának feltétele ilyen körülmények között a háromnyelvűség elfogadása, és kölcsönös használata volt.

Az 1867-es kiegyezést követően ez a három nyelven boldoguló – magyar, német, román – köznapi lét erősödött fel az óhazával unióra lépő, de az erdélyiségre még a törvényhozásban is sokáig ügyelő szabadelvű kormányzás jóvoltából Erdélyben is. Félszázad elegendő volt ahhoz, hogy a történelmi Erdély és a Partium, de a Magyar Királyság más térségei lakosságának is legalább kétötöde a hétköznapiakban kölcsönösen elboldoguljon magyar, román és német; magyar, német és szlovák; magyar, szerb-horvát és német nyelven.

Ha ezt a folyamatot nem szakítja meg Trianon, ha Clemenceau nem bosszút akart volna állni a németeken és a velük szövetséges magyarokon, hanem...

Ne folytassuk, mert a történelemben nincs sem ha, sem volna. A történelemben eddig és még sokáig ezt követően is, civilizációs értékrendek csatáznak. A román és magyar közember gyermeke sem a falusi legelőn, sem az út porában, sem a nagyszebeni, brassói vásárban nem fogja már elsajátítani a német köznyelvet. Legfeljebb az iskolában vagy magán nyelvtanártól az irodalmi németet.

A 400 ezret meghaladó számú szász és sváb erdélyi és partiumi német ajkú román állampolgárt, mint hajdan a barbár rabszolgákat a római és bizánci vásárokon, az etnikai homogenitásra törekvő román állam kikiáltási áron eladta az NSZK-nak. Az urbanizáció terjedése, a falvak haldoklása, a külső és belső migráció rövidesen kiszorítja a

⁴⁷ Történetfilozófiai, államszervezési és a különböző struktúrájú természetföldrajzi adottságok közepette formálódó közösségi viselkedés törvényszerűségeit elemezve, figyelemre méltó szintézist alkotott a kérdéskör összefüggéseiről Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, 1–3. k. Magyar nyelvű kiadása Akadémiai kiadó – Osiris kiadó, Bp. 1996.

magyarokat is a történelmi Erdélyből és a Partiumból. Hogy ez 1918-1920-tól máig nem történt meg teljesen, annak legfőbb oka, hogy Erdély öt vallásából megszakításokkal három-négy még tartja magát. A lutheri evangélikusok már nem. Ezen a hiten már régóta csak a kollaboránsok és az előregedett, az új helyen új élet kezdésére már alkalmatlan német ajkú emberek maradtak a hajdani Erdélyben.

A görög katolikusok létét és egyházszervezetét is évtizedekre megkérdőjelezte a diktatúra, pedig azok többsége román volt, de így se illettek az etnikai és vallási homogenitásra építő államszervezetbe.

A római katolikusok és reformátusok ma még magyaroknak tarják magukat.

Ez a történelmi méretű romlás, szürkülés és szegényedés 1918. november 5-én kezdődött, amikor gróf Károlyi Mihály frissen kinevezett miniszterelnök barátaival Pesten hajóba szállt, hogy a Magyar Királyság nevében fegyverszünetet kössön Franchet d'Esperey francia tábornokkal.

A háború kirobbanásáért felelősséget viselő legfőbb hadúr utóda, IV. Károly és a hadsereg olasz frontot vezénylő táboragya az Osztrák-Magyar Monarchia nevében, Padovában november 3-án már kötött egy fegyverszünetet. Akkor még ellenséges katona nem tartózkodott a Királyság területén, s abban nem volt szó antant csapategységek Magyarország vezényléséről, főleg nem Erdély feladásáról.

A magyar nemzet jövőjével kapcsolatos reformkori dilemmák nemcsak megismétlődtek a nagy háború során, hanem kenyértörésre, lándzsavetésre is sor került. Deák jóslata beigazolódott. 1914-ban orosz biztatásra, a Monarchia és Magyarország feldarabolására esély nyílt. 1916-ban Órománia az antant oldalán harcoló cári Oroszország biztató ígéretei nyomán, majd a nyugati szövetségesek ultimátumszerű sürgetésére, Erdélyre támadtak. Későbbi viselkedésüktől nem volt idegen Magyarország teljes kifosztása, felszámolása, sőt a múltjának elorzása sem. A Nemzeti Múzeum kincseit is elrabolták volna, ha az angolok nem akadályozzák meg.⁴⁸

⁴⁸ Harry Hill Bandholtz: *Napló nem diplomata módra, Román megszállás Magyarországon*, Magyar Világ Kiadó, 1993.

A történelemben már a magyar reformkor idején be volt kódolva a Habsburgok uralta birodalom széthullása. Az 1848-1849-es forradalom Kossuth vezette nemzedéke a féltékenységtől és a hatalomvágytól zilált vezetésű honvédséggel szeretne volna feloldani a dilemmát. Megérkeztek azonban az oroszok, s majdnem a törökök másfél századához hasonló rettegetéssel rátelepedtek a magyar jövőre.

A világsi kudarc után másfél-két évtized szükségeltetett ahhoz, hogy Deák bölcsessége révén fél évszázadnyi nyugalomhoz, regenerálódási és fejlődési lehetőséghez jusson a Habsburg birodalom és benne a Magyar Királyság.

Nincs terünk ennek a félszázadnak az erényeit, jövőt formáló jelentőségét taglalni. Annyit csak erről a félszázadról, hogy a szabadelvű kormányzás teret biztosított a gazdasági és kulturális fejlődésnek, de ellustította a politikai gondolkozást. A siker elaltatta a veszélyérzetet, a gyatra birodalmi keret előhívta a tudatalatti rétegek mélyéről a politikusi fellengzőségeket, az elbizakodottságot, a nemzeti nagyság szavakban, metaforákban tobzódó illúzióját. A veszélyek iránt probléma-érzéketlenné vált a magyar politikusi gárda. A szabadkőművesek kozmopolitizmusa, a szociáldemokraták internacionalizmusa, a történelemből kikopott magyar dzsentri sírva vigadása háttérbe szorította a történelmi, emberi, leginkább a politikusi felelősséget. A függetlenségi demagógia langyos mocsarában elbizakodottá és probléma-érzéketlenné tompultak az obstrukcióban kéjelgő képviselők.” Legitim civil szervezet – mint a Galilei Kör – foglalkozott azzal, hogy nőket, férfiakat készítsen fel Tisza István meggyilkolására.

Közben a sajtó munkatársai és a vásári kikiáltók, csecsebecse árusok népszerűsítette, támadhatatlan császárnak és királynak köszönhetően az első világháborút úgy gyújtotta Európára Ferenc József, hogy a keleti és déli frontot nyitó hadseregeinek – a leglelkesebbeknek, legbátrabbaknak és legelszántabbaknak – minden lépését, rejtőzködését, szándékát, harci állásait, mindent-mindent, a császári hadvezetés naplófőkönyvéből olvashatta és ellenőrizhette az ellenség. Nem csoda hát, hogy mindkét fronton hetenként, hónaponként százezer számra estek fogságba az osztrák császárság és magyar királyság katonái.

A magyar politikai gondolkozás egyik legnagyobb csődje, hogy sem a háború alatt, sem annak elvesztését követően senki nem készült

fel a vereség következményeinek minimalizálására. A Monarchia által megtámadott Szerbia mindvégig az antant oldalán harcolt. Horvátország vezető politikusainak egyik része mindent elkövetett a Délszláv Királyság létrehozásáért. Románia 1916-os – kudarcos – Erdélyre támadását követően 1918 novemberétől diplomáciai kapcsolatait kihasználva azonnal visszasüdüngött a győztesek oldalára. A magyar politikusok pedig beültek megszerzett pozíciójukba, és hitték, hogy Magyarország egységét megőrzik számukra a győztesek. Károlyi tehetetlenségét leplezve, Apáthy Istvánt kinevezte ugyan Erdély, illetve Kelet-Magyarország fő-kormánybiztosának, de amikor tudomására jutott, hogy Franchet d'Esperay és Berthelot engedelmével a román hadsereg átlépte a Maros folyó képezte demarkációs vonalat, utasította Kratochvil ezredes – a frissen szervezett székely hadosztály parancsnokát –, hogy térjen ki a román hadsereg elől, vonuljon vissza.⁴⁹

Amikor Neculcea román tábornok december 18-án üzent Apáthy-nak, hogy az antant felhatalmazásával megszállja Kolozsvárt, a fő-kormánybiztos visszaüzent: „*Kolozsvár nem áll ellent.*” A megszállás napján először megjelenő Keleti Újság vezércikke az erdélyi magyarság kétségbeejtő lelki vergődését a lap vezércikkének címében hozta a világ tudtára: „*Fehér zászlóval állunk előtted, Ismeretlen Végzet!*”

A gróf Károlyi Mihály irányította hazai adminisztráció 1918 novemberében és decemberében leszerelte a háborúból hazatérő katonákat. Azt a 15 hadosztályt is, amelyeknek tagjai még nem estek át a tűzkeresztségen. A padovai fegyverszünet november 3-án, majd a belgrádi november 13-án történt aláírását követően a volt Magyar Királyságból november 16-án Magyar Népköztársaságot „eszakbáló” hatalomgyakorlók egymással marakodva, szétmárták az országot.

Komoly ember, felelős politikus sem gondolhatta, hogy a soknemzetiségű Magyarország – a peremén egy tömbben élő nemzetiségiék aránya miatt megúszhatja területi veszteség nélkül a háború elvesztését. Azt viszont, hogy területének kétharmadát, népességének messze több mint a felét, közöttük két és fél-hárommilliónyi magyart raboljanak el belőle, 30-40 ezer négyzetkilométernyi olyan területet is, ahol a magyar

⁴⁹ Gottfried Barna: A Székely hadosztály 1918–1919. Székelyföld, 2007. 2. sz.

lakosság aránya 80 és 95% között ingadozott, azt nem a háborúban vesztették el. Ezeket a területeket a trianoni Magyarország pereméről a Károlyi Mihály és a Kun-Szamuely adminisztráció nemzeti közömbösége, politikusi közönye, önös érdekeik és a politikai analfabetizmusuk dobta az enyészet örvényébe.

Gróf Károlyi Mihály felelőssége

Száz esztendeje történt, hogy az Astoria szállóból indult s oda visszaérkező öt tagú csoport tagjai közül egy máig kiderítetlen személy 1918. október 31-én – bérelt villájában – két lövéssel meggyilkolta Magyarországon akkor már tizenhét hónapja lemondott miniszterelnökét, a gróf Károlyi Mihály által végzetesen gyűlölt Tisza Istvánt.⁵⁰

A gyilkosság napján gróf Károlyi Mihály kortesei a főváros utcáin, terein őszirózsának elkeresztelt halálvirágot, krizantémot tűztek a katonák sisakjára, a férfiak zakójának gomblyukába, a nők blúzára, kosztümjére. Tüntették, tombolt örömeiben a pesti utcák embere. Haláltáncot jártak víg kedvükben, mert sikerült kieroszakolniuk, hogy a király személyese, Habsburg József főherceg gróf Károlyi Mihályt nevezze ki Magyarország miniszterelnökének.⁵¹

Károlyi felnőtt korát a Tisza Istvánnal folytatott politikai küzdelemben elszenvedett folytonos vereség okozta kisebbségi érzés keserítette meg. Ezt gyakran a testi épségét is kockáztató bravúrokkal, majd örökölt javainak gátlástalan pazarlásával kísérelte meg kompenzálni. A szituáció okozta pszichés szorongás bénító hatásától csak ellenfelének meggyilkolása árán szabadult meg. Ez időben egybeesett a nagy háború elvesztésének eseménysorával: a páduai fegyverszüneti tárgyalás

⁵⁰ Károlyi Mihályné: Együtt a forradalomban. Bp. 1978. 271–272.; Csere Péter: Gróf Tisza István meggyilkolása, Bp. 2013.; Tarján M. Tamás: 1918. október 31. Tisza István meggyilkolása, Rubikon http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1918_oktober_31_tisza_istvan_meggyilkolasa/

⁵¹ A forradalom hangulatát, a változástól magukból kifordult emberek tombolását, majd a kiüresedett ígéretet véres diktatúrába torkolló tombolását Tormay Cécile *Bujdosó könyv* című naplójegyzete adja vissza legérzékletesebben.

kezdetével, a fronton harcoló csapatok spontán parancsmegtagadásával, a csoportos katonaszökések elharapózásával.

Az október 31-én kinevezett új miniszterelnök minisztertársait a Tisza István ellen merényletre készülők kiképzésével is foglalatosskodó kozmopolita Galilei Kör és a szabadkőműves Martinovics nagypáholy tagjai, valamint a szociáldemokrata pártból és a Huszadik Század Társadalomtudományi Társaság emberei közül válogatta. Többségükben szobatudósokból, akiknek a közélet szervezésében, az ország irányításában, a közigazgatásban semmi tapasztalatuk nem volt. Ennek következtében cselekvés helyett szavakból, fogalmakból, és ígéretekben egy virtuális struktúrájú demokráciát építettek föl. *Pontosan olyan soha meg nem valósulót, mint amelyet a románok ígértek 1918. december 1-jén a nemzetközi közvéleménynek, és azoknak, akiket a gróf Károlyi Mihály miniszterelnök, majd államelnök Magyar Népköztársaságából először okkupáltak, majd annektáltak a Román Királyságba.*

A hatalom gyakorlásával megbízott Károlyi első tette, komoly politikai vétség volt. Kinevezésének napjától megengedte, hogy a háborúban élethalál harcot vívó tiszteket és tiszthelyetteseket megalázzák. Emberségükből kivetkőzött civilek letépjék válllapjaikat, tiszti jelzéseiket, az altisztek csontcsillagjait. Ezzel a vétséggel együtt eltúrta, hogy a frontról hazatérő katonák fegyelmezésére, a civil lakosság bántalmazását eltiltani küldött egységek Pestről történő kiindulását a vértelen forradalmat játszókat megakadályozzák. Nem kell csodának vélelmezni, hogy így a szabadság rendje helyett három napos szabadrablásban tombolták ki magukat a vérmesebb emberek, elidegenítve a felelősséget érzőket a változás elfogadásától.

A szélsőséges demagógiát is felkaroló közhangulatban a magyarság múltjából Károlyi csak azt a Kossuthot vállalta, akit Törökországból Angliába távoztában a franciák nem engedtek hazájuk földjére lépni. Jászi Oszkár a Pesttől Belgrádig tartó hajóúton szedte össze azokat a gondolatokat, amelyeket Károlyi szájába adva, a magyarság érveinek pártoló elfogadására akarta rábírní d' Esperey tábornokot. Ennek a lényege volt: *„Ezt a háborút a feudális Magyarország csinálta,...* – ismételte Károlyi Jászi Oszkár gondolatait – *Kossuth Lajos Magyarországa teljesen elné-*

*míttatott..., s most vagyunk először abban a helyzetben, hogy az Entente közvéleménye előtt a magyar nép igazi akaratát hirdethessük...*⁵²

Az etiketre, a pontosságra, a fegyelemre és a rendre sokat adó francia tábornok diplomáciai díszegyenruhában várta a magyar miniszterelnök vezette küldöttséget november 7-én este. A kitüntetéseit viselő d'Esperey előtt egy szabad délutános piknikez öltözött térdnadrágos, sportcipős, kamáslis, lovagló sapkát viselő, laza fecsegesre bejelentkező társaság jelent meg. A fegyverszüneti tárgyalás helyett inkább egy hétvégi teniszpartizhoz, az azt követő grillezéshez és sörözéshez illettek, semmint a nagy háború sokmillió halottja megkövetelte tiszteletadás-hoz.⁵³ Olyan emberek, akik szívesebben büszkélkedtek világpolgári attitűdjükkel, mint hazaszeretetükkel. A csatatereken a halállal karöltve járó tábornok komolyságához, a tárgyalás tétjéhez sem illett ez a lelki és öltözködésbeli lezserség. A tábornok ezt az emlékezők szerint a tárgyalás közben kétszer is megjegyezte: – *Hogy züllhettek idáig?! Csak a rangját kötelező tapintat akadályozta meg, hogy a szabad délutános fecsegesre bejelentetteket nem zavarta el, mondván: – Ő a fegyverszünetről tárgyalni óhajtó delegációt várja.*

Franchet d'Esperey francia tábornok feltűnően komolyan készült Károlyi gróf és a magyar delegáció fogadására. Hunyadit idézte, a magyarok törökök elleni küzdelmét. Az ország függetlenségéért kardot kötött Rákóczival példálózott. Ezt a jóindulatot gróf Károlyi Mihály miniszterelnöknek és feltűnően vegyes összetételű delegációjának nem sikerült megnyerni.

Ma még eldöntetlen, hogy a francia imádat bővületéből szabadulni felesége intésére sem képes⁵⁴ Károlyi gróf Belgrádban játszotta-e el a magyarok renoméját, vagy akkor, amikor a háború utáni első forradalmi német kormánnyal kereste a diplomáciai kapcsolat felvételének a lehetőségét?! Csak annyi a biztos, hogy a rövid életű Károlyi rezsim

⁵² Hajdu Tibor, 1978. 290–296.; Károlyi, 1982. 137–145. Az idézet 140. o.

⁵³ A Károlyi Mihály vezette delegáció tagjai: Hatvany Lajos báró, Bokányi Dezső, Jászi Oszkár, Szende Pál, Garami Ernő, Kunfi Zsigmond és a katonatanács elnöke (aki erre az alkalomra „különleges egyenruhát készíttetett magának”), Csernyák Imre százados. Károlyi 1982. 137–144.

⁵⁴ Károlyiné, 1978. 281 – 283.

regnálása idején Clemenceau utasította külügyminiszterét, hogy a kül-országokban székelő francia követeknek tiltsa meg, hogy a Károlyi gróf embereivel bármiféle kapcsolatot teremtsenek.

Az Astoria szálló erkélyéről még áradtak a népnek boldogságot, békét, demokráciát, általános és titkos, minden nagykorú nőt és férfit megillető választójogot, a hazai nemzetiségieknek autonóm öngazgatást, és a földosztást ígérő szónoklatok. Az ábrándozni szerető honoráciorok a józanész diadalára és az antant nagylelkűségére hivatkozva még csinosították a Duna-menti Svájcot formáló illúzióikat. Mint nemes vadra, a Tisza István életére, bőrére vadászni tanítgató és gyakorlatoztató Galilei körből⁵⁵ és a Martinovics nevét viselő szabadkőműves nagypályából⁵⁶ még serényen válogatta gróf Károlyi Mihály a miniszterársait. Az újdonsült miniszterelnök hitte, hogy ha a propagandistái, kortesei letérik a katonatisztek vállapját, az altisztek csillagjait, ha hagyja szétszűlleni a frontról hazatérő alakulatokat, ha eltűri, hogy a tüntető civilek megakadályozzák a fronton felbomlott alakulatok rendezett hazatérése céljából kivezényelt katonai egységek elindulását Pestről, és ha az antant főtisztjei előtt elismétli néhányszor, hogy ő és kormánya pacifista, ha leszerel minden katonát, megnyeri a békét és az antant jóindulatát.

Sajnálatos azonban – és ezt a háborús tapasztalatokat megélő, Károlyi és a miniszterei által két-három hét alatt szétszavart katonák, hazaküldött obsitosok is tudták –, hogy nem a világi gróf és szobatudós barátainak az illúziói szerint alakulnak már a dolgok sem itthon, sem a nagyvilágban. A miniszterelnök pártirodái, biliárdszalonjai, kártyabarlangjai, őszi, téli vadász lesei, medve- és vaddisznóállásai helyett még egy-két évig, de lehet, hogy egy-két generáció életidejéig is, az ágyúk, a sorozatvetők, az aknák és a rohamosan fejlődő haditechnika, valamint a civilizációs különbségek közötti indulatok és irigységek fognak uralkodni.

Miután a fantáziáját féken tartó gátlásaitól, a botorságait jelenlétével némaságra ítélő Tisza Istvánt a Károlyihoz átmenetileg lojális hívek eltüntették az élők sorából, úgy hitte tágra nyílt a pálya konkurencia nél-

⁵⁵ Vezér Erzsébet: *Duczynka Ilona*, ÉS, 1978. május 6.; Litván György: Emlékezés D. I-ra (Világosság, 1978. 6. sz.) Ducsinzky Ilona nagyasszony

⁵⁶ Raffay Ernő: *Szabadkőművesek Trianon előtt*, Bp. 2010.

küli tehetsége előtt. Amikor az Astoria szálló erkélyén tudtára adták, hogy Tisza István halott, úgy hitte, hogy végleg eltűnt a felemelkedése elől minden akadály. Megszűnt a férfiúi bátorságát, politikai készségét és karrierjét, népszerűségét, logikai készségét, a retorikai képességét, valóságismeretét, az államférfiúi bölcsességét a Tisza Istvánéhoz mérő kontroll. Ő az egyedüli hős, a győztes, a senkihez nem mérhető zseni a pályán.

Hite ellenére csupa önfeladással, az agresszív hódítók kívánságának ellentmondás nélküli teljesítésével kezdődött a Magyar Királyság elherdálása. Ezek közül politikailag és történelmileg a legsúlyosabb bűn a hadsereg széttülesztése, a tiszteknek a személyükben történő megálázása volt.⁵⁷

Galilei körből, a Martinovics nevét viselő szabadkőműves nagypályából még válogatta gróf Károlyi Mihály a miniszter társait, amikor a felelőtlenül pozícióba helyezett hadügyminisztere hazazavarta az ország hadseregét: *„Ezer évek tradícióit, ezer évek szolgátságát, ezer évek zsarnokság kellett romba dönteni. Ehhez ötéves háború kellett, ehhez ezer és ezer halál kellett, hogy egy új, győzelmes élet támadjon fel belőle. Ez az új győzelmes élet a pacifizmus jegyében születik meg... Nem kell hadsereg többé! Soha többé katonát nem akarok látni”* – adta tudtára az ország katonáinak a frissen kinevezett hadügyminiszter, Linder Béla.⁵⁸ Károlyi napokkal később felmentette ugyan tárcája terheinek viselése alól a barátját, de tárca nélküli miniszterként őt küldte Belgrádba az általa megkötött fegyverszüneti szerződés november 13-án történő aláírására. Kapcsolatuk később sem szakadt meg. Vele, Jászi Oszkárral és Eduard Beneš cseh miniszterelnökkel hármasban akarták a trianoni Magyarországból kiszakítani, és a szerbek uralma alá hajlítani a Pécs-Baranyai Köztársaságot.

Bármerről nézzük is, ilyen laza, néhánynapos pesti ujjongással, háromnapos országos szabadrablással tarkított, görcsösen béna, és haszontalan időtöltésű ország-pazarlás volt a történetírásunkban ősi-

⁵⁷ Felesége jegyezte fel, hogy a harmadfélezernél több háborút megjárt tiszt aláírással jelezte eskütételi hajlandóságát, szolgálatra és a haza védelmére készen. Károlyi azzal utasította vissza őket, hogy a régi feudális hadsereg tisztjeire nincs szüksége a Népköztársaságnak. Ő az új néphadsereget óhajtja lábra állítani.

⁵⁸ Németh István: A Meckensen ügy – Egy hadsereg bolyongása

rózsásnak szépített tehetetlen zenebona. Legfeljebb a szavak forradalma, de nem a társadalomé. Színpadi jelenetnek beillő földosztás, a jelzaloghitellel túlterhelt birtoktól való szabadulás jegyében. Szóhalmaztól, nagy-nagy fogadkozásoktól, újságírók számára rendezett szatmári látogatástól, katonákért, ország-védelemért kiáltozó városoktól, a december elsejei gyulafehérvári román népgyűlés határozata elleni erdélyi és partiumi városok és újságok tiltakozásától volt hangos december és január. A kormány válasza mindenre az volt: a régi, feudális rend hadseregét, a Károlyi kormányra felesküdni hajlandó több ezer tisztet, mint a régi világ kiszolgálóit, fel kellett oszlatni. Ezután szervezik majd meg az új szellemű katonaságot, a néphadsereget, mintha 1914 óta csak grófok, bárók és feudális főurak cipelték volna a *borjút*, töltötték volna az ágyúcsövekbe a lövegeket. Az új hadsereg megszervezésére azonban nem került sor. Az antant intett. Sem Pest népe, sem az ország lakosai nem álltak ki gróf Károlyi Mihály mellett. Az üres térbe – Károlyi akaratával is – ellenállás nélkül tolakodott be halálbrigádjaival Kun Béla és páncélvonatával Szamuely Tibor.

Néhány hónapos láz és rémálom volt az ország számára Károlyi Mihály uralma. Csak Krúdy Gyula vélte szépnek, a jövőndő ígéretének, amikor még hatalomra jutása előtt Károlyi Imre, Mihály gróf unokatestvére kétségbe vonta nagyratörő rokonának az őszinteségét és forradalmiságát. Krúdy Gyula a várományos miniszterelnök lapjának volt a munkatársa. Még az ellenzékben munkálkodó Károlyiról írta: A „*magyar ellenzéki szívükből nőtt és dacból, függetlenségből, virtusból való figura. Mérföldjelző a Rákócziak óta századokon át vonuló magyar politikában. Nemzeti remény, egyelőre csak nagy messzeségben szálló magyar madár, tapogatózó elgondolásunk, szép holnapok kalendáriumunk, biztosan elkövetkező nemzeti életünk. Csillag a Kárpát felett, amint bujdosó Rákóczit nevezték. Munkára várakozó ekevas, amely felszántja kiszikkadt földeinket. A legközelebbi jövőndő munkája. Ígéret, amelyet mindnyájan bírunk. Az írnok már hegyezi a lúdtollat, hogy elkövetkezendő esztendőit feljegyezze. Közelgő vonat, melynek zúgását már halljuk a tájon. Holnap. Vagy a jövő negyedóra.*”⁵⁹

⁵⁹ Krúdy Károlyiról Hadú Tibor 173-175

Károlyi Imrének a rokonát feketítő véleményével kapcsolatban megszólalt Andrassy Katinka nevelőapja, Andrassy Gyula is. Véleménye szerint Károlyi Imre vádjaiban „*van némi igazság. Mihály észjárását és viselkedését nehéz normális gondolkodással megérteni. Féktelen szereplési vágya, egy megbomlott idegzetű hazardjátékos féktelen szereplési vágya-e?*” Andrassy saját vágyainak – a közös külügyminiszteri szék elfoglalásának – legmakacsabb akadályozóját látta benne. Károlyi Mihály ugyanis ráparancsolt felesége nevelőapjára, hogy álljon félre az útjából: „*Itt most már csak két irány állhat egymással szemben, a Tiszái és Károlyié, mondja, a többi tűnjön el a porondról. Tisztességes eszközzel a mai világban nem lehet boldogulni. Itt csak Tisza és Károlyi mérkőzhetik egymással. Így beszélt Mihály.*” – jegyeztette Andrassy Gyula a felesége vezette naplójába. Mikor azonban megtudta, hogy „*Vázsonyi gyűjti Károlyi ellen az adatokat*” – Beck Lajos hozta a hírt, hogy „*Vázsonyi követeli Mihály letartóztatását*”. A hírhozót Andrassy megkérte: „*Menj el Mihályhoz és beszélj rá: hagyja abba legalább egy időre a földalatti aknamunkát. Ha csupán a ti céljaitokat nézem is, akkor is a ti érdeketek, hogy az ő akcióképessége ne béníttassék meg. Mi hasznotok lenne abból, ha mozgalmatok vezérét egyszerre kikapcsolnák?*”⁶⁰

A legnagyobb gond abból fakadt, hogy a szabadságjogokat napról napra bővítő, az etnikai és szociális biztonságot, a kulturálódást, az általános és szakmai műveltséget erősítő törvényalkotást az 19-20 század fordulóján háttérbe szorította és kilúgozta a politikusokat népszerűsítő árucikké, és sajtójövedelmet növelő forrássá vált függetlenségi demagógia. Ennek az áttételesen németellenes, a „*teljes függetlenséget követelő*” politikai irányzatnak az oldelvizein evezett gróf Károlyi Mihály, az OMGE elnöke, aki gyermekkori kisebbségi szorongásait a gróf Tisza István miniszterelnök feletti politikai győzelemmel kívánta kompenzálni.”

Erről a politikai irányzatról, és annak a farvizén előretörő gróf Károlyi Mihályról Sigmund Freud pszichiáternek sem volt hízelgő a véleménye. Barátjának, Ferenczi Sándor pszichiáternek írta Bécsből: „*Szeretnék nagy rokonszenvet érezni a magyarok iránt, de ez nem sikerül nekem. Nem tudok mit kezdeni e tudatlan nép vadságával és éret-*

⁶⁰ Hajdú Tibor Károlyi Imre nyílt levele kapcsám Hajdu Tibor, 250-251.

lenségével... Sohasem voltam az ancien regime feltétlen híve, de kérdéses számomra, hogy a politikai bölcsesség jelének tekinthető-e, hogy a sok grófközül a legokosabbikat [Tisza Istvánt] meggyilkolják, a legbutábbikat [Károlyi Mihályt] pedig megteszik miniszterelnöknék.”⁶¹

Felhasznált irodalom

- Ady Endre: Összes Próza Művei 6–8. k.
 Asztalos Miklós dr. szerk. *Jancsó Benedek Emlékkönyv*, Bp. 1931.
 Dankovics László–Pataki Gábor Zsolt: *Clemenceau és Magyarország*, Külpolitika, 2000. 1–2. sz.
 Pricker, David Petrovics: *Georges Clemenceau*, Bp. 1988.
 Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*, Bp. 1935.
 Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály*, 1978.
 Hajdu Tibor: *Linder Béla és Pogány József a hadügy élén*, História, 2008. 9. sz. 33–35.
 Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar történet*, Bp. 1943. V. k.
 Jancsó Benedek: *Román irredenta mozgalmak története*, 1920.
 Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*, 1-2. k. Bp. 1986.
 Jancsó Benedek: *Erdély története*, Bp. 2001.
 Magyar *Kisebbség* c. folyóirat 1922–1942 évfolyam számai Arcanum Digitális Tudománytár
 Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*, Bp. 1982.
 Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*, Bp. 1978.
 Mikes Imre: *Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig*, Sepsiszentgyörgy, 1996.
 Mikó Imre: *Huszonkét év*, Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig, A 'Studium' Kiadása, Bp. 1941.
 Móricz Miklós dr.: *Erdélyi föld-sors*, Bp. 1932.
 Németh István: *A Mackensen-ügy – Egy hadsereg bolyongása* (Internet, 2011. június 17.).
 Siklós András: *Magyarország 1918–1919. – Események, képek, dokumentumok*, Kosuth–Helikon, 1978.
 Szász Zoltán: XIII. *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918)* és XIV. *Forradalmak és nemzetiségi mozgalmak a monarchia összeomlása után (1818 – 1819)* In. Szász Zoltán szerk. *Erdély története három kötetben – 1830-tól napjainkig, 1624–1733*. Bp. 1986.
 Szász Zsombor: *Erdély Romániában*, Bp. 1927.
 Szeben, R. András: *Az erdélyi magyarság népoktatás-ügyének statisztikai mérlege*, Bp. 1934.

⁶¹ Sigmund Freud 1918. november 18-án írta Ferenczi Sándornak: Freud, Ferenczi és a monarchia világa. III. 1920–1924. Bp. Fordította Berényi Gábor és Schultz Katalin, 2004.

MAGYAR KORMÁNYZAT BOSZNIA-HERCEGOVINÁBAN

Gyetzai Mária

Osztrák-magyar igazgatás Bosznia-Hercegovinában: a harmadik magyar kormányzó Burián István

A múlt század világegései, elsősorban az I. világháború, ill. annak 100. évfordulója és a napjainkban érezhető elbizonytalanodás okán lassan átértékelődik a XIX. század. Hazánkban is vannak törekvések arra, hogy árnyaltabban ítéltesék meg a dualizmus Magyarországra nézve páratlan gazdasági-társadalmi fejlődést, de ismeretlen veszélyeket is hordozó időszaka. Ezáltal nagyobb figyelem hárul a korszak legbefolyásosabb magyar politikusaira is, a soha nem mellőzött Deák Ferenc mellett pl. Andrássy Gyulára, Tisza Istvánra. Sajnálatos módon azonban továbbra is kevés szó esik a magyar politikusok akkori nagy nemzedékének Andrássyhoz fogható jelentőségű tagjáról, Kállay Béniről, az Osztrák-Magyar Monarchia közös pénzügyminiszteréről és ebben a minőségében Bosznia-Hercegovina kormányzójáról, de még kevesebb utódjáról, a második leghosszabb hivatali idővel bíró, Burián Istvánról. Amint Kállay Béni esetében, itt is magyarázat lehet, de semmiképpen sem mentesség, hogy politikai tevékenységét nem magyar földön fejtette ki, bár szoros kapcsolatban állt a magyar politikával és annak vezéralakjaival, mint pl. Tisza Istvánnal. Érdeklődésének homlokterében pályája kezdetétől a külpolitika állt. Konzuli akadémiát végzett, de mint szerény vagyonú köznemesi család sarja nem számíthatott többre beosztott diplomatai posztoknál. Szerencsés, „rangon felüli” házassága révén azonban bámu-

latos gyorsasággal indult el felfelé a hivatali ranglétrán, Kállay Béni halála után, 1903-ban átvette a közös pénzügyminiszteri tárcát, s azzal együtt Bosznia-Hercegovina kormányzójának szerepkörét. Erre az időre már javában zajlott az 1878-ban elfoglalt tartományok felzárkóztatása Európához, közigazgatásának közoktatásának nyugat-európai mintára történő megszervezése befejeződött, jórészt az erőltetett ütemű iparosítás is, de még folyt az út és vasúthálózat kiépítése. A Buriánnak megadatott szűk 10 év (1903-1912) szolgálat Bosznia-Hercegovina élén így is éppen eléggé eseménydús volt, bel- és külpolitikai szempontból egyaránt. A leglényegesebb a két tartomány hosszú halogatás után, 1908-ban megtörtént annektálása, ami heveny külpolitikai válságot idézett elő, és a Monarchia területén élő szláv népek nemzeti mozgalmainak erősödéséhez vezetett. Buriánnak meggyűlt a baja az akkorra, külföldi segítséggel megszerveződött bosznia-hercegovinai munkásmozgalommal is. Annak elégedetlenségét Belgrád a nagy-szerb propaganda terjesztésére használta fel. Az ő idejében bevezetett adóreform felháborodást váltott ki a muszlim földbirtokosokból, mert ezzel további kiváltságoktól fosztotta meg őket az osztrák-magyar kormányzás. Burián Budapesten és Bécsben egyaránt folyamatosan támadások keresztüzében állt a közös ügyek megtárgyalására hivatott Delegációk előtt a bosznia-hercegovinai igazgatásban és befektetésekben kialakult magyar-osztrák paritás érvényesülése, ill. nem érvényesülése miatt. Jó példa erre, hogy valószínű hajsza indult ellene a bosznia-hercegovinai agrárbank alapítása miatt, amelyre egy magyar banknak adott engedélyt. Több tekintetben szakított elődje, Kállay Béni politikájával. Ezek közül a legfontosabb, hogy a jelentős hitelfelvetelekkel megvalósuló állami beruházásokat a gazdaság és az infrastruktúra fejlesztésébe leállította, a Monarchiával leginkább lojális katolikus horvátság, ill. a muszlim lakosságra nagy befolyással bíró földbirtokos réteg helyett inkább a szerbekre támaszkodott. Őket tartotta a legerősebb és a legjobban megszervezett közösségnek. Úgy vélte, hogy vezetőik és értelmiségük a Monarchián belül képzelel a jövőjét. Szándékaikat, mint utóbb kiderült, alaposan félreértette, mert Belgráddal szoros együttműködésben a Monarchia szétverésén, ill. a számára legnagyobb veszélynek tartott nagy délszláv állam létrehozásán fáradoztak. Az, hogy ő és Kállay homlokegyenest ellenkező

megközelítésükkel ugyanoda jutottak – ti., hogy szerb dominanciával mégis csak létrejött egy nagy délszláv állam, egyrészt jelzi a délszláv helyzet külpolitikai meghatározottságát, másrészt, hogy Burián – mint sok más magyar politikustársa – kevéssé vett tudomást a való életnek a saját elképzeléseivel ellentétes történéseiről. Csaknem egy évtizedes, első kormányzósága ez okból sem bővelkedett látványos sikerekben, még kevésbé az 1916-tól 1918-ig tartó második időszak, amelyben már minden a háborúnak rendelődött alá. Mindössze néhány évvel élte túl az Osztrák-Magyar Monarchia halálát. Ezt az időszakot lelkiismeret-vizsgálattal, öngazolással töltötte. Ennek gyümölcse *Drei Jahre. Aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege* c. közreadott emlékiratai, amelyeknek megjelenését (Ullstein, Berlin, 1923) már nem érte meg. Az a tény, hogy a nagyhatalmak mindegyike próbálta valamiféleképpen befolyásolni a Balkánon történeteket, a megértés érdekében feltétlenül össze kell rakni a „nagyobb képet”: ki mit akart, és mennyi múltott Bosznia-Hercegovina ügyén, hogy az események egy nagy világgézésbe torkolltak.

I. Bosznia-Hercegovina jelentősége az európai és az osztrák-magyar politikában

Bosznia-Hercegovina a XIX. sz. második felében különleges fontossággal bírt az Osztrák-Magyar Monarchia számára: nehezen védhető hosszú határa miatt a horvát területek felé, ill. a Dél-Dalmáciát a szomszédos szerb lakta területekről folyamatosan fenyegető fegyveres támadások miatt. A XIX. sz. jó részében még török uralom alatt állt, de az Oszmán Birodalom felbomlása már csak idő kérdése volt. Bécs alatt elszenvedett vereségtől (1683) egyfolytában tartó hanyatlása lehetőséget adott arra, hogy az európai politikában ádáz küzdelem kezdődjön területeinek felosztásáért. Ez bizonytalanságot és mérhetetlen szenvedést okozott az érintett területek lakóinak, s az I. világháborúban kiteljesedve az egész kontinensnek. Az európai politika oszcillált: az oszmán birodalom – különösen az európai rész – teljes szétzúzása, nem volt állandó prioritás. A nagyhatalmak – elsősorban Franciaország és Nagy-Britannia – hozzáállását mindenkor befolyásolta egy másik birodalom, a

cári Oroszország terjeszkedésétől való félelem. A Habsburg-császárság eleinte a törökök kiűzésében volt közvetlenül érdekelt. A későbbi – elsősorban a balkáni – fejlemények hatására azonban a bécsi politika is ingadozni kezdett, s a török uralom alól felszabadult Szerbiát, ill. az általa létrehozni kívánt közös délszláv államot, valamint orosz pártfogóját kezdte nagyobb veszélynek érezni a maga számára, mint a végelgyengülésben szenvedő Oszmán Birodalmat. A Monarchia helyzete abból a szempontból speciális volt a többi nagyhataloméhoz képest, hogy saját területén is nagyszámú szláv lakosság élt. Így joggal tartott attól, hogy a független szerb állam saját délszláv kisebbségeire akkora vonzerővel bír majd, hogy az területi integritását fogja veszélyeztetni. A poroszoktól elszenvedett vereség (1866), vagyis az a tény, hogy a német egyesítés nélküle ment végbe, azt jelentette, hogy a Habsburg Birodalom számára a Balkán, alkalmasint Bosznia-Hercegovina volt az egyetlen lehetséges terjeszkedési irány, nemcsak nagyhatalom voltának bizonyítására, hanem a szerb és közvetetten az orosz befolyás elleni védekezés miatt is. Az ottani lakosság bonyolult összetétele folytán azonban arra Szerbia és Horvátország is igényt tartott. A népes, elsősorban muszlim földbirtokos réteg jóvoltából a Portának szintén volt némi befolyása az ott történetekre. Jóllehet Bosznia-Hercegovina megszállására a Monarchia bírta Oroszország és a nagyhatalmak ígéretét, a bonyolult és folyton változó nemzetközi érdekviszonyok idővel olyan hatalmi konstellációt hoztak létre, amely kifejezetten ellene hatott.

Oroszországnak a balkáni térségben természetes szövetségesei voltak a szláv népek, egyrészt a közös vallás, másrészt a pánszlávizmus okán. Bizánc török elfoglalása után a görögkeleti egyház központjának szerepét a moszkvai patriarchátus vette át. A pánszlávizmus is orosz földről indult „hódító útjára”¹. Kulturális köntösbe öltöztetve ugyan, de kezdetől politikai célokat szolgált. Oroszország különösen azután kezdett aktívabb szerepet játszani a délszláv térségben, miután nyilvánvalóvá vált számára, hogy a Boszporuszhoz a Balkánon keresztül tud kijut-

¹ Szellemi szerzői németek voltak – August Ludwig von Schlözer (1735-1809) és Johann Gottfried Herder (1744-1803) –, de életük e szempontból meghatározó szakaszában orosz szolgálatban álltak.

ni.² A török birodalomból *de facto* 1830-ban kivált Szerbia és a vazallus Montenegró voltak a Monarchia szempontjából a legfontosabb ellenérdekelt orosz kliens államok. Szerbiáról hamar bebizonyosodott, hogy a délszláv népek egyesítője kíván lenni, s mint ilyen a Monarchiát legnagyobb riválisának tartja, s befolyásának növekedését minden eszközzel meg fogja akadályozni. A dualista állam azonban, a Szerbiával való elkerülhetetlen szembekerülés árán sem mondhatott le Bosznia-Hercegovina területének saját ellenőrzése alá vonásáról, mert az beékelődött a Magyar Korona társországaként a Monarchia részét képező Hárromegye Királyságba³, s különösen fontos tényező volt a közvetlen Bécs irányítása alá vont Dalmácia biztonsága szempontjából. Különböző okokból ugyan, de ezen a ponton találkozni látszott az Habsburg Birodalom és Oroszország érdeke. Az 1876-ban a Balkánon kirobbant felkeléseket utóbbi arra igyekezett kihasználni, hogy egy újabb háborút indítson az Oszmán Birodalom ellen. A siker érdekében iparkodott gondoskodni róla, hogy a Monarchia ebben semleges maradjon. Gorcsakov⁴, orosz és Andrássy Gyula, osztrák-magyar külügyminiszter előzetes megállapodása alapján született 1877 januárjában a titkos Budapesti Szerződés, amelyben a Felek megállapodtak, hogy egy az Oszmán Birodalom ellen intézett orosz támadás esetén a Monarchia jóindulatú semleges-

² Nagy Katalin cárnőnek kész terve volt a Bizánci Birodalom visszaállítására, Oroszország hűbéreseként, a cárnő unokájával, Konsztantyin nagyherceggel a császári trónon. Ez a birodalom Törökország európai részeit foglalta volna magában, Konstantinápoly fővárossal. Ausztria, mint Oroszország szövetségese Lengyelország első felosztásában Szerbiát, Bosznia-Hercegovinát és Dalmáciát nyerte volna el e terv értelmében. Velencének Ciprus, Kréta és a Peloponnészosz jutott volna. Franciaország, a Porta szövetségese Egyiptomot és Szíriát kapta volna meg az oszmán birodalomból, hogy ne zavarja meg a felosztására irányuló törekvéseket. Kis-Ázsia és a Közép-Kelet, egészen Indiáig Oroszország birtokába került volna.

³ Horvátország, Szlávia és Dalmácia. Jóllehet az 1868-ban létrejött magyar-horvát kiegyezés három egységből állóként kezelte a horvát királyságot, és feltételezte a Bécs irányítása alá tartozó Dalmácia egyesítését a többi horvát területtel, a horvátok nagy sérelmére ez nem történt meg.

⁴ Alekszander Mihailovics Gorcsakov herceg (1798-1883), orosz diplomata majd 1856 és 1882 között külügyminiszter. Egyes források szerint szerepe volt I. Ferdinánd lemondásában I. Ferenc József javára, 1848-ban és a három császár szövetségének (1873) tető alá hozásában, ami a *status quo* fenntartását szolgálta a XIX. sz. végén Európában. .

séget tanúsít, egyezsége jutottak továbbá az Oszmán Birodalom dél-kelet-európai birtokainak majdani felosztásában. A Szerződés egyik legfontosabb pontja az orosz ígérvény volt, hogy a Monarchia egy általa megválasztott időpontban megszállhatja Bosznia-Hercegovinát. Nem vonatkozott ez a Novi Bazar⁵-i szandzsákra. Abban viszont megállapodtak, hogy Szerbiát, Montenegrót és Hercegovinának e kettő között húzódó sávját mindkét Fél semleges zónának tekinti, továbbá, hogy azon fognak munkálkodni, a Balkán félszigeten ne egy nagy (nagy Szerbia vagy nagy Bulgária), hanem több kisebb állam jöjjön létre a török birodalom széthullása után.⁶

Szentpétervár már 1877 áprilisában, a bolgár zavargások ürügyén hadat üzent a Portának. A török hadsereg nem tudott sokáig ellenállni az orosz nyomásnak, s a cári csapatok rövid időn belül Isztambulnál álltak. A rákényszerített San Stefano-i béke, a későbbi fejlemények szempontjából a legjelentősebb pontja egy az Égei-tengertől az Ohridi-tóig terjedő nagy Bulgária létrehozása volt, ami különösen az Osztrák-Magyar Monarchiában és Nagy-Britanniában váltott ki felháborodást. Mivel Bosznia-Hercegovina egyes területeiről is rendelkezett (részben Montenegrónak, részben Szerbiának juttatta volna azokat) osztrák-magyar részről a Budapesti Szerződés megszegését látták benne. A britek a tengerszorosokat, az Indiába vezető kereskedelmi útvonalak szabadságát féltették tőle. Emellett tartottak az orosz befolyás megnövekedésétől is a Közel-Keleten. A Balkánon a feladott területek muszlim lakossága kelt fel. A nagyhatalmi érdekek mellett, tehát, egy nagyobb balkáni válság megelőzése is szerepet játszott abban, hogy Berlinbe kongresszust (1878) hívtak össze, a San Stefanó-i béke revideálására. Ezen megerősítették Szerbia, Montenegró és Bulgária, *de jure* önállóságát, az utóbbi területét azonban jócskán megnyirbálták. „Szentesítették” a Monarchia jogát Bosznia-Hercegovina elfoglalására, azzal, hogy a török fennhatóság továbbra is fennmarad, s a jogmegosztás részleteit az osztrák-magyar és a török fél kétoldalú tárgyalásokon határozza meg.

⁵ Ma: Novi Pazar, Szerbia.

⁶ Ez utóbbit Oroszország egy 1877 márciusában, Nagy-Britanniával kötött egyezségben is vállalta.

II. A Bosznia-Hercegovinában közvetlenül érdekelt országok tervei

A szomszédos Horvátország és Szerbia egyaránt igényt formált Bosznia-Hercegovinára. Az ott élő népességet horvátnak, ill. szerbnek tekintette. A legnagyobb befolyást Szerbia gyakorolta. Egyrészt azért, mert eleve a görögkeleti, szerb lakosok aránya volt a legmagasabb, másrészt, mert folyamatos volt a szerbek bevándorlása. A hódoltság alatt a görögkeletiekhez képest még hátrányosabban megkülönböztetett katolikus lakosság, különösen az oszmán uralom hanyatlásának évszázadaiban állandóan foglalkozott. Az elköltözöttek helyébe görögkeleti vallásúakat (pl. vlachokat) telepítettek⁷, minek következtében számuk tovább emelkedett. A szerbek világi vezetői a megszállás éveiben valamennyien betelepültek, jórészt gazdag kereskedők voltak. A Délvidékről származók kiemelkedő szerepet játszottak a lakosság Szerbia felé „hajlításában”. A szerbség legtehetősebb és legműveltebb rétege volt ez, amely a XIX. sz. nagymérvű gazdasági-kereskedelmi fellendülésének köszönhető felemelkedését. Az ottani liberális szerb politikusok elsősorban a Bosznia-Hercegovinába küldött tanárok és egyéb „kultúrmunkások” révén voltak döntő hatással a helyzet alakulására, de a magyarországi liberális ellenzékkel való kapcsolatépítéssel is. A szerb pravoszláv egyház szintén nagy szerepet játszott. A Karlócán⁸ székelő szerb ortodox érsekség erős autonómiával rendelkező szervezet volt, amelyen belül az egyházi vezetők mind egy pán-szerb ortodox egyházi keretben gondolkodtak, s nagy szerepük volt az önrendelkezését elnyerő Szerbia egyházi szervezetének kiépítésében. Különösen nagy hatást tudtak kifejteni a kiterjedt bosznia-hercegovinai szerb felekezeti iskolahálózat révén.

Szerbia *de facto* a XIX. sz. első felében vált ki az oszmán birodalomból. Államjogi státusa szultáni *ferman*-nal⁹ volt szabályozva, de különállását jogilag az orosz-török békeszerződéseknek köszönhető,

⁷ Jöttek szép számmal Dalmáciából is, ahol a városok lakossága kicserélődött, egyre nagyobb lett a szerb elem.

⁸ Ma: Sremski Karlovci, Szerbia.

⁹ Perzsa-török szó: szultáni rendelet, parancs, okirat.

ami magától értetődően orosz védelem alá helyezte. A krími háborút lezáró Párizsi Béke azonban az orosz védnökséget az európai nagyhatalmak kollektív garanciájával váltotta fel.¹⁰ A cárok, akiket a szerb nép saját uralkodójának is tekintett Nagy Pétertől kezdve iparkodtak a moszkvai patriarchátus egyházi tekintélyéből politikai tőkét kovácsolni. A délszláv népekhez fűződő kapcsolatok intenzitását azonban mindenkor az orosz érdekek határozták meg. Ez a térség igazán akkor kezdett Oroszország számára fontos lenni, amikor a krími háborúban elszenvedett veresége miatt belátta, a kijáratot a Földközi tengerre nem a Fekete tengeren, hanem a „Duna mentén” kell keresnie. Célja elérése érdekében szüksége volt a balkáni szláv népek támogatására, e végből mindenáron meg kellett akadályoznia a Habsburg-birodalom további terjeszkedését a Balkán félszigeten, s „felszabadítani” az osztrák iga alatt sínylődő szláv népeket. A XIX. sz. derekán Szerbia számára legalább ekkora jelentőségre tett szert a nyugat-európai kapcsolat, a szláv szolidaritás jegyében tevékenykedő lengyel emigráció, és annak kötődése a befolyásos nyugati (brit és francia) szabadkőműves körökhöz. A szláv népek összefogása révén akarta elérni a lengyel területek felszabadítását az orosz uralom alól. Vezéralakja, Adam Jerzy Czartoryski¹¹ az 1830-as lengyel szabadságharc leverése után volt kénytelen elmenekülni hazájából. Közvetve a szerb kormánynak általa megfogalmazott tanácsok¹² alapján készült a szerb külpolitikának azóta is *de facto* alapjául szolgáló, *Nacsertanije*¹³, c.

¹⁰ E kettős kötődés a szerb külpolitikának az óta is állandó jellemzője. A szerb nép, ill. Szerbia számára az orosz orientáció mindig is magától értetődő volt, az egyházi kapcsolatok mellett mélyen gyökerező kulturális hagyományokon alapult, s éppen ezért fölötté állt és áll ma is a pillanatnyi helyzet által megkövetelt kompromisszumoknak, míg a többi kapcsolat – pl. a nyugati hatalmakkal, Habsburg- birodalommal, vagy ma pl. az Európai Unióval – nem.

¹¹ A.J.Czartoryski herceg (1770-1861), lengyel főnemes és politikus, 1804 és 1806 között orosz külügyminiszter, 1830-ban a lengyel forradalmi kormány elnöke.

¹² *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*. Archives Czartoryski 5404. Az eredeti francia nyelvű szöveget közreadta: D. Sztranjakovics, Szpomenik Szrpszke Kraljevszke Akademije XCI, Belgrád, 1939., pl. 105-115.

¹³ 'Tervezet'.

program. Ilija Garasanin, akkor szerb belügyminiszter¹⁴ ebben elsőként foglalta írásba „Nagy Szerbia” megvalósításának tervét, amivel némiképp eltért a Czartoryski által megszabott iránytól. Mindjárt bevezetőben megállapította, hogy a török birodalom európai területein, szomszédok lévén, Ausztria és Oroszország fognak osztozni. E végből meg kívánják akadályozni, hogy a felszabaduló keresztény lakosságú területeken egy újabb keresztény hatalom jöjjön létre. Ezzel ugyanis megghiúsulnának a Nagy Péter óta dédelgetett orosz álmok Konstantinápoly és a tengerszorosok feletti ellenőrzés megszerzéséről. Ausztria viszont azzal számolhatna, hogy a fennhatósága alá tartozó délszláv lakosságú területekről le kellene mondania. Ausztria, tehát, minden körülmények között a szerb állam legnagyobb ellensége, közöttük a békeség politikai lehetetlenség.¹⁵ Természetes azonban, állapítja meg Garasanin, hogy a többi európai hatalom, Franciaországgal és Nagy-Britanniával az élen a dolgok ilyenén alakulását ellenzi. Az ő ellenkezésük a legjobb garancia arra, hogy a keletkező vákuumot mégis egy új keresztény hatalom töltsse be, s általa fennmaradjon az európai erőegyensúly. Erre a szerepre a legalkalmasabb Szerbia, mert minden garanciát megadhat Európának, hogy erős és szilárd lesz, s fenn tud maradni a két nagy szomszéd, Ausztria és Oroszország között. Garasanin elképzelései szerint a jövő nagy szerb állama mindjárt ez első lépcsőben magában foglalta volna – a Szerb Fejedelemségen kívül – Bosznia-Hercegovinát, továbbá Montenegrót és az észak-albán területeket. Bosznia-Hercegovinával kapcsolatban nagy súlyt helyezett a pozitív kép kialakítására Szerbiáról és a vallásszabadság melletti kiállásra, mert ez által a más vallású (de Garasanin által szerbnek tekintett) lakosság kivonható Ausztria befolyása alól. Később azonban ráhangolódott a nagyhatalmak által előnyben részesített közös dél-

¹⁴ 1812–1874. Gazdag kereskedő családból származott. Maga is vámtisztként kezdte a pályafutását, később a reguláris szerb hadsereg első parancsnoka lett ezredesi rangban. 1843-tól bel-, majd külügyminiszter. Utóbbi pozíciójából orosz követelésre mozdították el, ő azonban ennek ellenére rendületlenül gáncsolta Alekszandar Obrenovics Ausztria-barát politikáját, mert szerinte Szerbiának Franciaországra és Oroszországra kell támaszkodnia. 1853-ban visszatért a külügyminiszteri posztra, s 1867-ig töltötte be azt.

¹⁵ A Monarchia vezetése előtt nem volt ismeretlen Garasanin programja, egy példányát 1883-ban megszerezte.

szláv állam gondolatára is, és kapcsolatba lépett a horvát jugoszlávizmus vezéralakjával, Josip Juraj Strossmayer, diakóvári¹⁶ püspökkel. Utóbbi számára hamarosan kiderült: a horvát és a szerb aspiráció kibékíthetetlen egymással, hiszen mindketten saját vezényletük alatt képzelik el a majdani Jugoszláviát.

A másik szerb állam, **Montenegró** befolyása Bosznia-Hercegovinában szintén jelentős volt. Egyrészt a szomszédság okán, másrészt mert a parányi fejedelemség valós súlyánál sokkal jelentősebb szerepet vitt az európai politikában. I. Nikola fejedelem¹⁷ ügyesen alakította a dinasztikus kapcsolatokat az olasz és az orosz uralkodó körökkel.¹⁸ Ez különösen orosz vonatkozásban jelentős anyagi előnyökkel is járt számára. Az 1903-as belgrádi katonai puccs¹⁹ után fordulat állt be a nemzetközi Balkán-politikában, és Montenegró, mint a délszláv népek egyesítője vesztett jelentőségéből.

A **horvátok** elsősorban szintén az ott élő, velük azonos felekezethez (katolikus) tartozó, magát horvátnak valló népesség okán formáltak igényt Bosznia-Hercegovinára. A terület beékelődött Horvátországba, hosszú, nehezen védhető határral, ami a Monarchia Bosznia-Hercegovinára vonatkozó aspirációit is befolyásolta. Ez beleágyazódott azonban a délszláv népek (horvátok, szerbek, vendek, szlavónok, dalmátok, bosnyákok stb.) egységét hirdető ideológiákba, amelyek közül az első a Ljudevit Gaj (1809-1872) nevéhez fűződik. Ő indította el az „illirizmus” néven ismert mozgalmat. Részben Pesten végzett jogi tanulmányai során ismerkedett meg Ján Kollárral²⁰. Az ő hatására célul tűzte ki a délszláv népek egyesítését egy közös irodalmi nyelv és a latin írás segítségével. Célja volt

¹⁶ Ma: Džakovo, Horvátország.

¹⁷ 1860-ban lett fejedelemség, de nagy része 1878-ig – legalább is formálisan törökfennhatóság alatt maradt. A Berliini Kongresszus emelte a nemzetközileg elismert önálló európai államok sorába, 1910-ben lett királyság.

¹⁸ Két leánya lett orosz nagyherceg felesége, egy pedig olasz királyné III. Viktor Emánuel oldalán.

¹⁹ Alekszandar Obrenovics, szerb uralkodó és Draga királyné brutális meggyilkolása, a rivális uralkodó ház, a Karagyorgyevicsok visszatérése a szerb trónra.

²⁰ (1793-1852) Szlovák származású, de kizárólag csehül író költő, tudós, evangélikus lelkész, a pánszláv eszmék hirdetője.

a regionális megosztottság felszámolása is (a különböző nyelvvaltozatot beszélő szláv és dalmát, valamint északi horvát területek között). Az 1848-49-es forradalom, a Josip Jelačić bán által összehívott Horvát-illír Tarományi Gyűlés – többek között – kimondta a horvát területek egyesítését, és a Magyar Koronától való elszakadást. Jelačić azonban csatlakozott abban a várakozásában, hogy a rebellis magyarok ellen nyújtott segítsége révén megnyeri a Habsburg-ház jóindulatát ahhoz, hogy a horvát területek önálló tartományként közvetlenül Bécs alá tartozzanak. A kiábrándulás Bécs ígéretéséből és a Habsburg-birodalom minden népét sújtó abszolutizmus az Illír Mozgalom helyett két egymással kibékíthetetlen politikai irányzatot hozott létre. Ez a szakadás Horvátország további sorsát és bosznia-hercegovinai aspirációit is befolyásolta: az egyik, a nacionalista irányzat Horvátország teljes függetlenségét, a másik az illirizmus továbbfejlesztését, több délszláv népre való kiterjesztését követelte. Az előbbit az Ante Starčević²¹ és az általa 1861-ben alapított Horvát Jogpárt (*Hrvatska stranka prava*) képviselte. A halála után örökébe lépett Josip Frank²² feladta a teljes függetlenségért folytatott küzdelmet, Horvátország és Bosznia-Hercegovina egyesülésének fontosságát hirdette, és a Kiegyezés révén dualista berendezkedésű Habsburg Birodalom trialista átalakításáért kardoskodott. Az illír hagyományt J.J.Strossmayer²³, és Franjo Rački²⁴ vitte tovább. Együtt alapították a Független Nemzeti Pártot (*Neovisna narodna stranka*), mindketten a Habsburg Birodalom föderatív átalakításának és a délszláv népek egyesülésének hívei voltak.²⁵

²¹ Politikus, író (1823-1896). A horvát nacionalizmus emblematisz alakja. Pesten hallgatott teológiát majd bölcsészetet. Élesen szerbellenes, jóllehet anyai ágon szerb származású volt. Elvetette a délszláv egység ideáját, s a teljes függetlenség mellett tűzte ki célul. Annak ellenére, hogy az egyház neveltje volt, éles kirohanásokat intézett a katolikus egyház ellen, mert elfojtja a horvát népi kultúrát és a horvát nép ellenségeivel, Ausztria-Magyarországgal szövetkezik.

²² Eszéki zsidó család sarja (1844-1911), jogász, újságíró, politikus. Híveit egyszerűen csak „frankovci”-ként emlegették.

²³ Eszéken született (1815-1908), horvát-német katonacsaládban. A teológiát Pesten végezte.

²⁴ Horvát teológus és történész (1828-1894).

²⁵ Strossmayer élete végéig kitarzott azon meggyőződése mellett, hogy a vezető hely a Balkánon Horvátországot illeti meg. Az 1849-es olmtúzi alkotmány nem csatolta vissza a horvát területeket, így a Habsburg jogar alatti egyesülést szorgalmazóknak 1867,

Törökországnak a XIX. sz. közepétől területe folytonos zsugorodását kellett megélnie. Teljesen ki volt szolgáltatva a birodalom egyes részeire aspiráló nagyhatalmaknak (Franciaországnak, Nagy-Britanniának, Oroszországnak). Ezek közvetve vagy közvetlenül, igyekeztek bomlasztani, ugyanakkor – Oroszország erősödésétől tartva – újra és újra a védelmére keltek. Az ősellenség, Oroszország sorra indította a háborúkat az Oszmán Birodalom ellen a tengerszorosok feletti ellenőrzés, valamint balkáni és kis-ázsiai területeinek megszerzéséért. Franciaország és Nagy-Britannia ezt mindenáron el akarták kerülni. A balkáni népek nacionalizmusának felszításával, haderejük kiépítésének pénzügyi és szakmai támogatásával (jellemzően elsősorban Franciaország) viszont tovább gyengítették a törököket. Ehhez járult még a gazdasági behatolás, hogy az ún. kapitulációk²⁶ révén vám- és egyéb kedvezményeket csikartak ki maguknak, minek következtében a Birodalomba akadálytalanul áramlott be a nyugati tömegáru, saját gazdasága pedig képtelen volt fejlődni. Az oszmán vezetésben, nehéz helyzete ellenére, vagy talán éppen azért, megvolt a szándék az európai típusú liberális reformok bevezetésére. El is indult egy jobbadán felületes folyamat – az ún. „újjászervezés” (*Tanzimat*), az európai államok bonyolult és szüntelenül átalakuló hatalmi viszonyai azonban minduntalan megzavarták, újra és újra háborúba sodorták Törökországot. Bosznia-Hercegovina leválasztása ellen vajmi kevés ellenállást tudott kifejteni, s Horvátországgal és Szerbiával összehasonlítva sokkal kisebb befolyása is volt – már a földrajzi távolság okán is – az ottani belső folyamatok alakulására. Isztambul, mint birodalmi főváros vonzása azonban érzékelhető volt,

a magyar-osztrák kiegyezés nagy csalódást okozott, mert azzal szertefoszlott a remény, hogy ez bekövetkezhet. Az ezután létrejött magyar-horvát kiegyezést pedig hevesen elleneztek, leginkább azért, mert ezzel végképp megszűnt annak a lehetősége, hogy a horvát területek, a Magyar Királyságtól függetlenül, külön tartományt alkotva, közvetlenül Habsburg korona alá tartozzanak.

²⁶ Kereskedelmi megállapodások, amelyeknek megkötésére az oszmán birodalom kényszerült nyugat-európai nagyhatalmakkal (így pl. 1536-ban Franciaországgal, vagy 1838-ban Nagy-Britanniával) amelyek egyoldalúan nagy előnyöket biztosítottak az európai kereskedőknek a török birodalom területén, a helyi kereskedők hátrányára. Mivel a reciprocitás teljességgel ki volt zárva, a kapitulációk a török külkereskedelem, ill. a török gazdaság hanyatlásához vezettek.

szép számban tanultak ott boszniai muszlim fiatalok, és szakaszosan jelentős volt az oda irányuló kivándorlás is.

III. Bosznia-Hercegovina a megszálláskor és kísérlet európai felzárkóztatására

Bosznia-Hercegovina az osztrák-magyar megszállás küszöbén a gyarmati sorban lévő észak-afrikai országokhoz mérhető elmaradottságban és szegénységben élt. Az uralkodó elitet a muszlim földbirtokosok, vallási vezetők és közigazgatási tisztségviselők alkották, akik abban voltak érdekeltek, hogy kiváltságaikat bebetonozzák, ezért ellenálltak minden reformnak, az oszmán birodalmon belül is kirívóan konzervatívnak számítottak. A földművesek legnagyobb része jobbágysorban élt, ennek a tömegnek túlnyomó többsége a keresztények közül került ki, mert az iszlám tanítása szerint muszlim nem lehet jobbágy, de a keresztények számára nem is engedélyezték jobbágyok tartását. Az iparos és kereskedőréteg nem volt számottevő. Az oszmán birodalom gazdasági-politikai hanyatlását Bosznia-Hercegovina is megsínylette. A központilag elrendelt *Tanzimat* reformok nem sokat javítottak a szegények helyzetén, mert az ellenérdekelte nagybirtokos muszlim elit szűrőjén csak az adminisztratív és katonai jellegű intézkedések jutottak át.

A középkori bosnyák államot a törökök 1463-ban hódították meg, Hercegovinát pedig 1481-ben. Vélelmezhetően kezdettől fogva soknemzetiségű ország volt, amelyben a vallás meghatározó volt az etnikai hovatartozás szempontjából is. A török hódoltság kezdetén a három uralkodó felekezet, a görögkeleti, a katolikus és a bogumil²⁷ eretnekség követői, az ún. boszniai egyház volt. A görögkeletiek szerbek, a katoliku-

²⁷ A *bogumil* szó jelentése 'Istennek kedves', eretnek szekta, amely Kis-Ázsiából kiindulva terjedt el a Balkánon, de – katar-eretnekség néven – Nyugat-Európában is. A világ jelenségeit a jó (Isten) és a rossz (ördög) harcából vezették le. A munkát és a szolgálatot az ördög művének tartották, elutasították a korabeli társadalmi rendet és annak intézményeit. Központjuk a XIII. sz.-ban Bosznia lett, ahol az uralkodó, Kulin bán államvallással tette a bogumilizmust. Magyarország déli részére is áterjedt, több magyar uralkodó vezetett hadjáratot ellenük.

sok horvátok voltak és maradtak a hódoltság évszázadai alatt is, a boszniai egyház viszont teljesen eltűnt, vélhetően közülük lettek sokan muszlimok. A Monarchia által 1879-ben lebonyolított népszámlálás szerint Bosznia-Hercegovina lakosságának (összesen 1.158.164 fő) 42,87%-a volt görögkeleti, vagyis szerb, 38,73%-a volt muszlim, s 18,08%-át alkották a katolikusok, akik túlnyomórészt horvátok voltak. Mindhárom felekezethez, fő népcsoporthoz tartozók egy nyelvet beszéltek, a horvát, ill. a szerb nyelv valamely változatát. A zsidók száma 3.426 fő, egyéb 249 volt²⁸. A kisebb etnikumok, mint az örmények, vlachok, cigányok, akik szép számban költöztek be az oszmán török uralom alatt, később többnyire beolvadtak valamelyik nagyobb etnikumba. A zsidók száma a megszállás alatt jelentősen növekedett, tisztviselők, kereskedők, ügyvédek jöttek ide a Monarchia többi részéből, különösen horvát területről. Az onnan származóknak a helyi nyelv ismerete nem okozott nehézséget. A társadalom alapvetően agrárjellegű volt, mindegyik népességben a parasztság volt a legszélesebb társadalmi réteg. A városiakok számaránya nagy eltérést mutatott az egyes etnikumok között. A **szerbek** túlnyomórészt jobbágyok voltak muszlim földbirtokosok földjén. A **horvát** népesség is túlnyomórészt jobbágyokból állt, akik valószínűleg szabad paraszti státusból süllyedtek muszlim földbirtokosok jobbágyaivá. A **muszlim** közösség a XIX. sz. második felében három részre tagolódott: a javarészt földbirtokosokból álló elitre, a parasztságra és a városi alsó középosztályra. A muszlimok körében is a parasztság volt a legnépesebb. Jóllehet életszínvonaluk nem volt lényegesen magasabb, mint keresztény társaiké, nagyobb szabadságot élveztek, és többségük mentes volt a jobbágyszolgáltatások alól. Tisztában voltak a földbirtokosok és köztük tátongó szakadékkal, de belátták, hogy az iszlám jognak ők is haszonélvezői keresztény sorstársaikkal szemben, ezért azonosulni tudtak az elit politikai céljaival. Az iszlám, ill. a *sariá* védelme mindenkor közös platform volt valamennyi boszniai muszlim számára.

²⁸ A Monarchia által végrehajtott utolsó, 1910-es népszámlálási adatok szerint Bosznia-Hercegovina összlakossága 1.898.044 fő volt, ebből 43% görögkeleti vallású, vagyis szerb, 32% muszlim, 23% katolikus, vagyis horvát, a zsidók száma 11.868 fő volt.

IV. Az osztrák-magyar megszállás és a Kállay-éra

A Monarchia bosznia-hercegovinai missziójának megalapozására Andrássy Gyula memorandumot intézett a nagyhatalmakhoz (1878 április). Főérve a megszállás mellett az volt, hogy egy önálló Bosznia-Hercegovina nem tudna megállni szomszédaival szemben, csak egy erős államon belül képzelhető el a fennmaradása, a stabilitás, a fejlődés és a jogállamiság biztosítása. (Ennek igazsága azóta többszörösen bebizonyosodott.) Az, hogy a nagyhatalmak a Berlini Kongresszuson felhatalmazták Ausztria-Magyarországot e terület elfoglalására nem Andrássy memorandumának, hanem inkább annak volt köszönhető, hogy a végletesen megrendült oszmán birodalom területének felosztására, a pillanatnyi nemzetközi erőviszonyok közepette nem merült fel jobb megoldás.²⁹ A tényleges hadjárat 1878. július 29-től október 20-ig tartott. A muszlim lakosság a vártnál erősebb ellenállást fejtett ki, ami érthető volt, hiszen számíthattak kiváltságaik elvesztésére a „hitetlen” kormányzat alatt. Jóllehet viszonylag rövid időn belül sikerült konszolidálni a helyzetet, az osztrák-magyar megszállás alatt időről-időre később is előfordultak fegyveres összecsapások, főként a szerb területekkel szomszédos Hercegovinában. A megszálló hatalom a rendteremtésben és a modern, európai típusú közigazgatás bevezetésében fokozatosságra törekedett. Így viszonylag lassan jutott el a gyéren lakott területekre. Kitűzött cél volt, hogy a rend és törvényesség eljusson mindenhová. Ezért viszonylag nagy közigazgatási apparátust

²⁹ Az általános tanácstalanságra jellemző, hogy milyen sokan és sokfelé keresték a megoldást: a lengyel ügynökök Belgrádban és Konstantinápolyban, Kossuth a Dunai-konföderációban, amelybe Románia is beletartozott volna, Garibaldi a magyaroknak és a délszlávoknak a Habsburgok ellen fordításában. Ausztriát a francia forradalom óvatosabbá tette, vonakodott a szultán hatalmát megtörni, emiatt az osztrák-orosz rivalizálásban a kezdeményezés az orosz térfelé csúszott. Ám Oroszország is óvatosabb lett, miután visszakapta jogait a Fekete-tengeren, nem bízott a szláv – elsősorban a szerb – nacionalisták lojalitásában, inkább csatlakozott a három császár egyezményéhez. Őszinteségére azonban árnyékot vet, hogy ügynökei továbbra is folytatták a Habsburg ellenes propagandát a délszlávok körében. Szerbia is óvatosabb lett Oroszországgal, amiért a San Stefanó-i Békében a bolgároknak kedvezett. Az Osztrák Császárság pedig egyszerre támogatta a török reformokat, de paternalista politikával – a törökök ellenében – próbált hatni Szerbiára is, hogy eltántorítsa a nagy szerb állam megalapításától.

hoztak létre³⁰, amelyben dolgoztak idegenek, de az oszmán hatalom által kinevezett tisztviselők is. Sokan arra számítottak, hogy a megszállás csak rövid ideig fog tartani, s a Monarchia egy alkalmas pillanatban annektálni fogja a két tartományt. Ezáltal a perspektíva által vált Bosznia-Hercegovina kormányzása egyfajta kirakat-üggé Ausztria-Magyarország számára, lehetőség arra, hogy bebizonyítsa, alkalmas arra, hogy a területet végleg ellenőrzése alá vonja.

A Monarchia mandátumát Bosznia-Hercegovinában az osztrák-török Novi Bazar-i (avagy Áprilisi) Konvenció rögzítette, 1879-ben. A berlini döntés alapján a szultán megtartotta főhatalmát a terület fölött. Ausztria-Magyarországnak katonai téren sikerült kiharcolnia bizonyos jogokat a Szandzsákban, amelyek révén el tudta vágni egymástól a két szerb államot, Montenegrót és Szerbiát. Ennek fejében azonban belement néhány előnytelen alkuba, ami később megbosszulta magát. Így pl. elfogadta, hogy a török tisztviselők megtartsák hivatalukat, hogy a muszlimok zavartalan kapcsolatban álljanak vallási vezetőikkel az oszmán birodalomban, hogy a török valuta forgalomban maradjon Bosznia-Hercegovinában, Ausztria-Magyarország megígérte továbbá, hogy tiszteletben tartja a helyi szokásokat és hagyományokat. Erre a Konvencióra az osztrák-magyar adminisztráció által bevezetett reformok ellenzői sűrűn hivatkoztak petícióikban, amelyeket a Habsburg uralkodóhoz, illetve a szultánhoz intéztek. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a megszálló hatóságok több pontját valóban megsértették.) Bosznia-Hercegovina megoldatlan államjogi helyzete problémákat okozott. Ennek ellenére az osztrák-magyar adminisztrációnak néhány év alatt sikerült teljesen ellenőrzése alá vonnia.

A megszállás komoly ellenállást váltott a Habsburg-birodalom mindkét felében. A két parlamentnek (egy a Magyar Koronához tartozó földeknek és egy az osztrák örökös tartományoknak) 60-60 képviselője volt az ún. Delegációkban, amelyeknek egyedül volt joguk foglalkozni a dualista állam mindkét felét érintő kérdésekkel. Mindkét Delegáció ratifikálta a Berlini Szerződést, de kezdettől fogva vonakodtak anyagi forrásokat biztosítani a megszállás fenntartására. A mindenkori kormányzó

³⁰ Míg a török közigazgatás mintegy 120 fővel dolgozott, a Monarchia 40 éves uralmának vége felé már többezres hivatalnoki állománnyal rendelkezett.

kénytelen volt kerülő utakon pénzt szerezni, ami egyben azt is jelentette, hogy némileg kikerült a Delegációk befolyása alól. Röviddel Bosznia-Hercegovina katonai elfoglalása után két császári ediktum a közös pénzügyminiszterre hárította a felelősséget a két tartomány kormányzásáért, miután nem sikerült megegyezni, hogy a Birodalom melyik feléhez tartozzanak a megszállt területek.

A kormányzói tisztelet a megszállás 40 éve alatt összesen nyolcan töltötték be³¹, de egyikük sem volt a magyar Kállay Bénihez fogható, akinek 1882-től 1903-ig, haláláig tartó hivatali ideje a megszállás idejének felét felelte. Kortársai egybehangozóan elismerték felkészültségét, kiemelkedő nyelv és helyismeretét, munkabírását, kapcsolatépítő képességét és befolyását. Kállay hitt a Monarchia civilizatórikus küldetésében és abban, hogy a jó kormányzás, a gazdasági és a kulturális fejlődés előbb-utóbb elfogadhatja a lakossággal a megszálló fejlettebb hatalom által képviselt értékeket. Reformtörekvéseiben eleinte főként a muszlim vallású földbirtokosokra, mint a társadalomra legnagyobb befolyással bíró rétegre támaszkodott. Ez megkötötte a kezét a földreform végrehajtásában, ami később megboszosztulta magát. Nagy súlyt helyezett a gazdaság korszerűsítésére, erre a célra azonban – a „boszniai kalandot” ellenzők miatt – nagyon kevés költségvetési forrás állt rendelkezésére, így időnként kénytelen volt „innovatív”, a környezet heves ellenállásába ütköző megoldásokat alkalmazni. A külső behatásokat úgy igyekezett semlegesíteni, hogy a szerb és horvát nemzetársaktól amennyire csak lehet elzárva tartotta a boszniai-hercegovinai lakosságot. Rezsimjére ezért gyakran aggatják az „elnyomó” jelzőt. Ez nem teljesen alaptalan, de némi körültekintő elemzés megmutatja, hogy az adott helyzetben, a nagy-horvát és a nagy-szerb tervek³² megvalósulásának kivédésére nem volt más megoldás. Kállay a középkori független bosnyák államhoz visszanyúlva, igyekezett kialakítani és megerősíteni a horváttól és a szerbtől független bosnyák identitást. A nyelvükben egységes, de etnikailag elkülönülő népcsoportok felekezeti hovatartozását pusztán vallási

³¹ Közülük a jelentősebbek: Leopold Friedrich von Hoffman (1878-80), Szlávy József (1880-82), Kállay Benjámin (1882-1903), Burián István (1903-12, 1916-18), Leon Ritter von Biliński (1912-15).

³² Ezeknek létezéséről közvetlen tapasztalatot szerzett a Monarchia főkonzuljaként, Belgrádban töltött éveiben (1868-75).

ügyként próbálta kezelni, s igyekezett mindhárom esetében (görögkeleti, katolikus és muszlim) Bosznia-Hercegovinán belüli, külső vallási központoktól független egyházi hierarchiát kialakítani. Gazdasági-társadalmi reformtervének végrehajtásában, a fokozatosság, mint fő irányelv megvalósításának nem kedvezett, hogy Bosznia-Hercegovina elmaradottsága, a korabeli európai viszonyokhoz képest, az afrikai gyarmatokéhoz volt mérhető, az előrehaladás túl lassú volt, és időt adott az ellenérdekelteknek a szerveződésre és ellenakciók beindítására. Hátráltató körülmény volt az iszlám szívós ellenállása is mindennel szemben, ami nem „igazhitűektől” jön. Dacára annak, hogy ért el nyilvánvaló sikereket, igyekezetét mégsem koronázta siker. Ennek azonban főként tőle független okai voltak. Kormányzósága alatt épült az utak és a vasútvonalak többsége, s szinte minden ipari létesítmény. Ezeket egytől-egyig vagy személyesen ő alapította, vagy az ő kezdeményezésére mások. Az utóbbiaknak kedvező feltételeket igyekezett biztosítani, hogy vonzóvá tegye számukra a befektetést az európai mércével mérve rendkívül elmaradott területeken. Az ő idejében kezdődött meg a két tartomány természeti kincseinek tervszerű feltárása és kiaknázása. Az adminisztráció virtuóza volt. Az ő hivatali ideje alatt nyerte el végleges formáját Bosznia-Hercegovina legtöbb intézménye (gazdasági, kulturális, oktatási, szociális stb.) Meggyőződése volt, hogy a Monarchia harcának sikere a pán-szerb propaganda ellen Bosznia-Hercegovinában dől el, ezért az osztrák-magyar igazgatásnak sikeresnek kell lennie. Kállay stratégiájának alaptétele volt, hogy a jó kormányzás, a gazdaság és a kultúra fejlődése, az életszínvonal emelkedése beláttatja majd az emberekkel a fejlettebb hatalom általi megszállás előnyeit, s akkor majd az ő minisztériumának gyámkodása is enyhülni fog. Nem így történt. Az 1890-es évek „mindenhatósága” után 10 évvel már komoly ellenzéke volt a Kállay-rezsimnek. A háttérben Oroszország befolyásolási törekvései, a sértődött Törökország aknamunkája, a megszállás lebegő jogi státusa, Montenegró és Szerbia fékevesztett nacionalizmusa, a bosznia-hercegovinai muszlimok ellenszenve, és az iskolákban folyó „európaizálás”³³ kudarca állt. Ehhez hozzájárult még, hogy a Kállay-éra vége felé a megszállók elleni harc a kvázi politikai

³³ Robin Okey az „ausztrianizálás” kifejezést használja „Taming Balkan Nationalism” c. könyvében. Oxford University Press, Oxford, 2007, p. 148.

színtérről, a kulturális autonómia mozgalmáról a valódi politika területére terelődött át. A mindhárom etnikumból kikerülő, nacionalista célokat követő vezetők, szervezetek sikerrel terjesztették ki befolyásukat az elégedetlen parasztságra, a kialakulóban lévő munkásmozgalomra és az életkoránál fogva a lázadásra fogékony diákságra. A megszálló hatalom kezét pedig megkötötte az állandó keménykedés lehetetlensége, a külső megítélés egyre nagyobb fontossága miatt. A rezsím minden szempontból zsákutcába került. A muszlim ellenállás csökkenése talán nem volt reménytelen, de azt már Kállay is belátta, hogy a szerbekkel egyezségekre kell jutni. A szerb és nyomában a muszlim radikalizmus növekedésével egyre inkább rá volt utalva a horvátokra. Úgy látta, hogy Bosznia-Hercegovinát illetően kibékíthetetlen érdekellentét feszül közöttük és a szerbek között, ezért csak a Monarchia keretein belül érhetik el a céljaikat (értsd: Bosznia-Hercegovina betagozódását Horvátországba). Kállay talán minden korabeli politikusnál jobban látta a Bosznia-Hercegovinában és a tágabb balkáni térségben zajló folyamatok, események összefüggéseit, s hosszú távon – beleértve napjainkat is – ez a meglátása helyesnek bizonyult. Rövidtávon azonban a horvát politika jobban figyelt a szomszédos Szerbia szirénhangjaira, és ez – több más tényezővel együtt – kudarcra ítélte a Monarchia bosznia-hercegovinai vállalkozását. Az utolsó éveiben felszaporodott nehézségek dacára Kállay mindvégig a Habsburg Birodalom erejének és nagyságának szimbóluma volt Bosznia-Hercegovinában. Halála fordulópontot jelentett a megszállás történetében. Ekkortól kezdve a hatóságok fokozatosan kieresztették a gyepelót a kezükből. Utódjának, Burián Istvánnak a kormányzósága alatt a megszállási időszak talán legnagyobb vívmánya, a Kállay által felépített modern, nyugat-európai típusú adminisztráció egyre kaotikusabb és megbízhatatlanabb lett, a gazdaságfejlesztés megállt. A sarajevói merénylet után a megszálló hatalom civilizatórikus küldetését is feladta.

V. Nemzetközi helyzet a kormányzóváltáskor

Burián első éveit Bosznia-Hercegovina élén nemcsak a fent említett belső folyamatok nehezítették, hanem a „hátszágban” fokozódó feszültség is. A magyarországi a szabadelvűeket és horvátországi szö-

vetségeseiket, a Horvát Nemzeti Pártot Budapesten egy a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt által vezetett koalíció, Zágrábban pedig egy horvát-szerb koalíció váltotta fel. Az 1905-ös választásokon megszakadt a szabadelvűek 1875 óta tartó hegemoniája, s Magyarországon először polgári radikális kormány alakult. Ismét felszínre került a Kiegyezést támogatók és ellenzők közötti ellentét. Részben ennek köszönhetően, de a szabadelvűek elitista politikája miatt is kikopott a dualista berendezkedés jelentősége és előnyei az újabb generációk gondolkodásából. Ismét erőre kapott a délibábos politizálás: álmodozás egy 30 milliós magyar birodalomról. A magyar érdekszféra balkáni kiterjesztésére tett kísérleteket Bécsben nem nézték jó szemmel, de az érintettek – így Bosznia-Hercegovina lakossága – sem. Valójában kevés pozitív hozadékuk volt, ha volt egyáltalán, de mindenesetre növelték a távolságot a magyar és az osztrák stratégia között a délszláv „lőporos hordó” ártalmatlanítására. Bécs értékelése szerint a szerbek jelentették a nagyobb veszélyforrást, Magyarországon viszont a horvátok önérvényesítő törekvéseitől tartottak leginkább. A báni székől röviddel Kállay halála előtt távozott Khuen-Héderváry Károly, aki két évtizeden át sikeresen tartotta sakkban az egymásnak feszülő horvát (értsd: Monarchia-párti) és szerb (értsd.: Szerbiával összefogni kívánó) pártokat. Ettől kezdve valóban nehezebb volt kormányozni Horvátországot. A horvát-szerb koalíció 1906-tól egészen 1918-ig volt kormányon³⁴ Szerbiában trónra lépett I. Péter király³⁵, a rivális Obrenovics dinasztia utolsó uralkodójának és hitvesének, Draga királynének a brutális meggyilkolása (1903) után. Radikális fordulatot hajtott végre a szerb külpolitikában: elődei Bécsre támaszkodó politikája helyett Oroszország és Franciaország felé

³⁴ Tagjai, a Hrvatska pučka stranka (Horvát Polgári Párt), Hrvatska stranka prava (Horvát Jogpárt), Srpszka szamosztalna sztranka (Független Szerb Párt) voltak. Vezéralakja Szvetozar Pribicevics, az unitáris délszláv állam híve volt

³⁵ Petar Karagyorgyevics (1844-1921) Szerbia, később a Szerbek, Horvátok és Szlovénok királya. Az I. világháború előestéjén, megrendült egészségére hivatkozva abdikált, de a királyi címet megtartotta. Fia, Alekszandar régensként uralkodott, 1918-ban visszatért a trónra, s mint törvényes uralkodó, I. Péter király jogára alatt állt össze az első délszláv gyűjtő állam, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság. A horvát-szerb ellentétek azonban hamar felszínre jöttek, ekkor végleg távozott a trónról.

fordult. Francia katonai akadémiát végzett, a franciák oldalán harcolt az 1870-71-es a porosz háborúban, vitézségeért becsületrenddel tüntették ki. Szülőhazájában azonban hiába próbált érdemeket szerezni (1875-76-ban harcolt a törökök ellen Boszniában, dinasztikus házasságot kötött I. Nikola, montenegrói király lányával). Minden igyekezete ellenére, trónra kerülése csak az Alekszandar Obrenovics ellen különleges kegyetlenséggel végrehajtott merénylet árán vált lehetségessé. A szerb parlament, a Nikola Pasic³⁶ vezette Radikális Néppárt nyomására határozott úgy, hogy őt hívja meg a trónra. Liberális reformokat vezetett be, visszatért a belga mintájára megírt liberális szerb alkotmányhoz, amelyet A.Obrenovics hatályon kívül helyezett. Szerbia ismét alkotmányos monarchia lett. Francia pénzen és segítséggel korszerűsítette a hadseregét, és fejlesztette iparát. Uralkodása alatt érvényesült a sajtó szabadsága és az emberi jogok tisztelete, ugyanakkor meghatározó volt a hadsereg, elsősorban a királygyilkos „Fekete Kéz”(Crna ruka)³⁷ köré tömörült katonatisztek és a vezető pártokat irányító klikkek befolyása, gyors ütemben nőtt a különbség az egyes társadalmi rétegek között³⁸ I. Péter uralkodása alatt azonban a legnagyobb változások, ahogy fenn már említettük, a külpolitikában történtek. Közülük a legfontosabb a szerb külpolitikai orientáció gyökeres megváltoztatása volt: Ausztria helyett Szerbia és Oroszországhoz, illetve Franciaországhoz kötötte a szekerét. I. Péter uralkodása ezen szakaszának másik legfontosabb vonása volt, hogy Szerbia a barátságos arcát mutatta a szomszédos délszláv népek, elsősorban a horvátok felé. Igyekezett vonzóvá, egyfajta szellemi központtá válni a számukra. Eközben azonban egyre jobban feszítette a húrt északi szomszédjával, az Osztrák-Magyar Monarchiával: 1906-10-ben robbant ki köztük a vámháború, ezt követte 1908-ban az annexió válság, Bosznia-Hercegovinának a Monarchia által történt a bekebele-

³⁶ Szerb politikus és államférfi (1845-1926). Szerbia ötszörös és a Szerb-Horvát-Szlóven Királyság háromszoros miniszterelnöke., a Radikális Néppárt (*Narodna radikalna stranka*) alapítója.

³⁷ Más néven: Egyesülés vagy Halál (*Ujedinjenje ili smrt*). Az „egyesülés” Bosznia-Hercegovinával értendő.

³⁸ Ez szokatlan volt a szerb társadalom számára, amelyben az 500 éves török uralom alatt felszívódott a születési arisztokrácia, és mindenki egyöntetűen a keresztény „rája” tagja volt.

zése miatt. Szerbia ebbe csak orosz rábeszélésre, ill. annak hatására nyugodott bele, hogy az antant-hatalmak is elfogadták. Már nem kötötte az Obrenovicsok egyezsége (1881) a Monarchiával, miszerint felhagy a Monarchia ellenes agitációval Bosznia-Hercegovinában (cserébe szabad kezet kapott Béctől a déli irányba való terjeszkedésre a Balkán félszigeten). A soknemzetiségű Habsburg Birodalom problémáit a szerb sajtó pellengérré állította, szította, és egyre gátlástalanabban kihasználta.

A tágabb nemzetközi környezet, ill. légkör is alaposan megváltozott. A Monarchia belső állapota már a XIX. sz. utolsó éveiben táptalajt adott a széteséséről szóló spekulációknak, s hogy ennek milyen következményei lehetnek az európai politikai konstellációban. Az egységét fenyegető legfontosabb tényezők, az irredentizmus, a pánszlávizmus és a pán germanizmus voltak. Az utóbbi vonatkozásában a nézeteltérés leginkább a cseh nyelvi kérdés³⁹ körül éleződött ki. A békétlenséget kívülről szították, és Ausztria egyes területeinek Németországhoz való csatolását kívánták vele elérni. Jóllehet a nagyhatalmak többnyire azon a véleményen voltak, hogy a Habsburg Birodalom felbomlása végzetes csapást mérne az Európában kialakult hatalmi egyensúlyra, mégis többen támogatták a Monarchia szétfűzésén munkálkodó erőket⁴⁰. Bismarck, ill. Németország nem helyezte területének megcsonkítását, de gazdaságilag folyamatosan hátrányba hozta, minek következtében a Monarchia egyre inkább meggyengült⁴¹, mígnem „másodrendű” nagyhatalom lett. A „Vaskancellár” nevéhez fűződik a politikának azon meghatározása, miszerint az általában cseppfolyós, s csak bizonyos körülmények hatására ölt szilárd alakot, majd ha megváltozik a politikai klíma, újra visszakerül cseppfolyós állapotába. A politikus feladata, egyrészt az, hogy a jelen folyamatokkal, kapcsolódásokkal foglalkozzon, másrészt viszont az is, hogy meglássa, és megpróbálja országa javára befolyásolni a jövőben kialakuló hatalmi

³⁹ A Badeni gróf, cseh miniszterelnök nevével fémjelzett nyelvtörvény, amely kimondta a német és a cseh nyelv egyenjogúságát Cseh- és Morvaországban.

⁴⁰ Franciaország és Oroszország már 1899-ben területének felosztásáról tárgyalt. A Monarchiaellenes cseh demokraták több támogatást kaptak Párizsban, mint Szentpétervárott. Franciaország pénzzel és természetben is segítette legelszántabb ellenfele, Szerbia hadseregének korszerűsítését.

⁴¹ Utoljára 1906-ban volt pozitív a költségvetési mérlege.

konstellációkat. Az egyszerre teoretikus és gyakorlatias Kállay örökébe lépő Burián István főként az utóbbihoz érzett elhivatottságot. Diószegi István⁴² szemére veti, hogy doktriner volt, s az eleven valóságot elméleti sémákba gyömöszölte, a tényleges hatóerőkkel nem törődve a dolgokat saját maga által felállított szabályok szerint intézte, egészen addig, amíg azok képtelensége ki nem derült. A kudarc azonban sohasem a módszer felülvizsgálatára indította, hanem újabb elméleti sémák kidolgozására. Azt sem lehetne ráfogni, hogy következetes lett volna. A délszláv-kérdést pályája kezdetétől alapproblémának tartotta, de nem jutott el a háborús rendezés gondolatáig, amikor azonban kitört a háború nem a kompromisszumos békét kereste, hanem a teljes győzelem kivívása mellett volt. Bosznia-hercegovinai kormányzósága sem sikertörténet, s közvetve hozzájárult az első világháború kirobbanásához.

VI. A Burián-éra

Burián István⁴³ felvidéki középbirtokos családból származott. 1851-ben született a Pozsony melletti Stomfán. Nem a hasonló társadalmi állású ifjak megszokott pályáját, a vármegyei vagy az állami hivatali szolgálatot választotta, hanem a diplomáciához vonzódott. A Császári és Királyi Konzuli Akadémiát végezte el. Nagy ívű karrierrel ez egy nem főnemesi rangú és szerény vagyoni háttérrel rendelkező fiatalember számára nem kecsesített. Burián pályája is beosztott diplomatai posztokkal kezdődött. 1882-től azonban már a Monarchia főkonzulja volt Moszkvában, 1887 és 1895 között Szófiában volt követ, 1896-ban Stuttgartban, 1897-ben pedig Athénban. Karrierjén nagyot lendített „rangon felüli” házassága báró Fejérváry Géza tábornok, az uralkodó bizalmasa és későbbi magyar miniszterelnök lányával, Olgával (1891). Nemkülönböztetve hasznára volt gróf Andrássy Gyula, a Monarchia külügyminisztere majd, annak távozása után, Kállay Béni, közös pénzügyminiszter pártfogása. Kállayt halála után ő követte a miniszteri poszton. Ez rangban nagyobb

⁴² A Ballplatzai palota utolsó gazdája. Kortárs, 1966. 2. p. 278.

⁴³ 1901-től báró, 1918-tól gróf.

előrelépést jelentett, mint hatáskörben, hiszen az a két másik közös minisztérium, a külügy és a hadügy pénzügyi kiszolgálására korlátozódott. Közös pénzügyminiszteri minőségében Kállay örökébe lépett, mint a két megszállt tartomány, Bosznia-Hercegovina kormányzója is. Ezt a posztot 1912-ig töltötte be, amikor is azért kellett távoznia, mert Aehrenthal halála után Leopold Berchtold⁴⁴, formálisan szintén magyar alattvaló, lett a külügyminiszter, s egyszerre két magyar nem lehetett közös miniszteri poszton. Burián ekkor a király személye körüli miniszter lett, majd Berchtold felmentése után közös külügyminiszter (1915-1916). Az új uralkodó, IV. Károly trónra lépése után bizalmasát, Ottokar Czernint⁴⁵ emelte a külügyminiszteri posztra. Burián „vigaszdíjul” ismét a közös pénzügyi tárcát kapta (1916-18), a bosznia-hercegovinai kormányzósággal egyetemben. Czernin 1918 áprilisi lemondása újra a külügyminiszteri posztra emelte Buriánt, ekkor azonban már nem sok teendője akadt, mert október végén Magyarország felmondta a reáluniót Ausztriával, s október 31-én, Budapesten meggyilkolták Tisza István, miniszterelnököt, akinek Burián bizalmasa volt. Ekkor Burián belátta, végérvényesen megszűnt az európai államok addigi rendszere, s hátralévő néhány évét az okok és a felelősök kutatásával töltötte.

Balkán-politikája nem rendelkezett olyan erős magyar gyökerekkel, mint Kállayé. A diplomáciában, a gyakorlati külpolitikában szerzett tapasztalatainak köszönhetően azonban képes volt az összmonarchia érdekein keresztül látni a magyar érdekeket. Budapesten és Bécsben már nem ez volt a helyzet. Az egymásra utaltsági érzés, amelynek köszönhetően 1867-ben sor került a Kiegyezésre már nem élt a birodalom egyik felében sem. Deák Ferenc még a magyar érdekek fölé helyezte a Birodalom érdekeit, Tisza István már az ellenkezőjét, a magyar érdekek primátusát hangoztatta. Mindkét fővárosban úgy érezték szívességet tesznek azzal, ha betartják a Kiegyezéskor kialakult szabályokat, s mindkét részről kacérkodtak a kiválás gondolatával. Ehhez járultak még a soknemze-

⁴⁴ Gróf Leopold von Berchtold (1863-1942): 1912 és 1915 között az Osztrák-Magyar Monarchia közös külügyminisztere.

⁴⁵ Gróf Ottokar von Czernin (1872-1932): 1916 és 1918 között az Osztrák-Magyar Monarchia közös külügyminisztere.

tiségű birodalom nagy létszámú szláv népességének nemzeti önállósulási, ill. egy nagy szláv államba való betagozódási törekvései, amelyeknek útjában állt a Monarchia. Ezért annak létjogosultságát is kétségbe vonták, és szétrobbantásáról szöttek terveket. Burián, Kállayhoz hasonlóan alapvetően konzervatív politikus volt, de hiányzott belőle az idealista, sőt mondhatni romantikus vonás, ami a fiatal Kállayban (pl. a szerbek törökelleni felkeléseit taglaló írásaiban) megvolt. Buriánra egyfajta pozitivistá személet volt jellemző. Azt vallotta, hogy az emberi társadalom fejlődése az élő szervezetek fejlődésének szabályait követi, s a bajok ennek fel nem ismeréséből adódnak. Szélesebb kitekintéssel rendelkezvén a nagypolitikára bírálta a nacionalista magyar ellenzéket is, amiért nem látta be a kompromisszum szükségességét a Koronával. Kállayval ellentétben inkább hitt a megegyezésben, mint a nyomásgyakorlásban. Ezért Bosznia-Hercegovina kormányzójaként jelentősen eltért elődjének gyakorlatától, amelyet ugyan óvatosan bírált, de alapjában véve elhibázottnak tartott. Kevésbé támaszkodott az informátorokra, akiknek Kállay széles hálózatát építette ki a helyi társadalom legkülönbözőbb rétegeiből. Felhagyott az egységes bosnyák nemzet kialakításának ideájával, aminek fiasokjáról már Kállay is meggyőződhetett. A Burián-érában hivatalosan engedélyezték a szervezetek és intézmények nevében az etnikai megjelölés (horvát, szerb, muszlim, zsidó) használatát, amit a nemzeti egységre törekvő Kállay tiltott. A muszlimok és a szerbek megkapták a régóta követelt jogot a kulturális autonómiára. Ennek alapjairól már 1907-ben megkezdődtek a tárgyalások, de a legfontosabb követeléseket csak az annexió után hagyta jóvá a tartományi kormányzat. Az egyébként igen bonyolult statútum 1909. május 1-én lépett hatályba. Burián felgyorsította a már Kállay idejében megkezdett folyamatot: önkormányzati jogok biztosítását a nagyobb városoknak. Az 1907-ben meghozott sajtótörvény révén eltörölte az előzetes cenzúrát. Tette ezt attól a meggyőződéstől vezérelve, hogy a Kállay-rezsimre jellemző politikai gyámkodásra már nincs szükség. A tartományi kormányzat engedékenyebb hozzáállása a politikai szervezkedéshez szintén meghozta a gyümölcsét: sorra alakultak a pártok, az etnikai vonalak mentén.⁴⁶

⁴⁶ Az egyetlen „interetnikus” párt a Szociáldemokrata Párt volt, amely soha nem nyert egyetlen mandátumot sem.

Megjegyzendő azonban, hogy egyik pártnak sem volt széleskörű támogatottsága.

Az eredetileg általa felvetett annexióval Buriánnak – egyebek mellett – az is célja volt, hogy Bosznia-Hercegovinának az Uralkodó alkotmányt adhasson. Az alkotmányosság korszakát, a szerbekre támaszkodva igyekezett megnyitni, akik a lakosság relatív többségét alkották. Úgy vélte, hogy a Szerbiában uralkodó kaotikus állapotokra és a klán-szerűen szerveződő, zárt társadalomra való tekintettel a széleskörű autonómia bevezetése eltántoríthatja őket a nagy-szerb államról szőtt álmaiktól. Ezek az emberek, állította egy Aehrenthal külügyminiszternél, az aktuális bosznia-hercegovinai helyzetről tartott megbeszélésen⁴⁷, nem forradalmárok, de neheztelnek korábbi mellőztetésük miatt. Burián számításai nem váltak be. Nemcsak annak okán, hogy a szerbek nem adták fel a nagy közös délszláv állam tervét, éppen ellenkezőleg a nagyobb szabadságot éppen annak mihamarabbi megvalósítására használták fel, hanem azért sem, mert Bosznia-Hercegovina államjogi státusa továbbra is megoldatlan maradt. A szultán fennhatósága nem szűnt meg, a két tartomány kívül maradt a dualista államszervezeten, így lakóik sem lehettek a Monarchia állampolgárai. Igaz, mozgásszabadságuk némileg megnövekedett, Horvátországban pl. erre az időre tehető az első nagyobb arányú muszlim betelepülés.

A legnagyobb változást azonban Burián a gazdaságban és a pénzügyekben hajtotta végre. Erre vonatkozó szándékát részletesen kifejtette az osztrák Delegáció előtt, miszerint a Kállay által meghatározott politikai iránytól nem tervez lényeges eltérést, ha csak az Uralkodó másként nem rendelkezik. A tartományok pénzügyei azonban rosszul állnak, különösen a Kállay által szorgalmazott vasútépítés nagyon megterhelte a költségvetésüket. Ígéretet tett arra, hogy nem lesz új, tartományi költségvetésből finanszírozott beruházás és hitelfelvétel. Valóban nem is volt, egészen 1910-ig, amikor is már meg tudta osztani a felelőssé-

⁴⁷ Református Egyház Zsinati Levéltára, Burián iratok, IX/42, Denschrift über Bosnien und die Herzegowina, May 1907: XI/44, Aufzeichnung über eine Esprechung des gemeinsamen Ministeriums vom 1 XII 1907, bei Aehrenthal, über die gegenwertige Situation in Bosnien und der Herzegowina.

get az újonnan felállított bosznia-hercegovinai parlamenttel. A magyar Delegáció előtt még egyértelműbb volt: a Kállay iparosítási politikáját ért bírálatok jogosak, jelentette ki, ő távol fogja tartani a kormányt az üzleti élettől: „A már meglévő üzemekből az életképesek fenn maradnak, azok pedig, amelyek rossz talajon jöttek létre, elhálnak, csakúgy, mint a melegházi növények, mert nem tudjuk őket vámokkal védeni. Csak kivételes körülmények vehetik rá a kormányt, hogy egy-egy ilyen vállalkozást életben tartson.”⁴⁸ A dolog azonban nem egészen úgy „sült el”, ahogy várta. Új engedélyeket ipari üzemek létesítésére nem adott ki, a régiek viszont csakúgyan tovább működtek, amíg a Kállay által biztosított kedvezmények érvényben voltak, közülük sok olyan hosszú távú volt, hogy még 1918-ban is érvényben volt. Azok az üzemek viszont, amelyeké lejárt, bezártak, ill. néhányat közülük a kormány átvett. Ennek fő oka az erősödő munkásmozgalomban keresendő, amely ellenezte a sorozatos bezárásokat. Az eredmény végül is az lett, hogy még nagyobb lett a tartományi kormány tulajdonában lévő üzemek aránya, vagyis növekedett a befolyása a gazdaságra. Mivel új vállalkozások nem alakultak, a gazdaság stagnált.⁴⁹

Más vonatkozásban viszont Burián kormányzásának időszaka kifejezetten eseménydús volt. A legnagyobb hatást kiváltó intézkedések között első helyen az **1905-ben bevezetett adóreform** említendő. Az osztrák-magyar adminisztrációnak lépten-nyomon felróják, hogy nem hajtotta végre az olyannyira szükséges agrárreformot, elsősorban is, hogy nem számolta fel a jobbgyságot. Erre a legfontosabb ok a muszlim földbirtokosok érdekeinek védelme volt, amely rétegre a tartományok európai szintre emelésében támaszkodni próbált. A muszlim lakosságot egyébként sem érintette, mert az iszlám vallás szerint „igazhitű” nem lehetett jobbgý. A leginkább a keresztények, közülük is a katolikus horvátság sérelmezte ezt a mulasztást, mert egy katolikus hatalom-

⁴⁸ Wiener Zeitung, 1904. feb. 16.

⁴⁹ Utódja, Leon Ritter von Biliński, aki közgazdász volt, még kevesebbet tett a bosznia-hercegovinai gazdaság felvirágoztatásáért. Hivatalba lépésekor osztrák pénzügyminiszter és az Osztrák-Magyar Bank kormányzója volt. Voltak indikációk arra nézvést, hogy Burián némely intézkedését vissza akarta vonni, s vissza akart volna térni a Kállay által kitaposott útra.

tól elvárta volna a felszabadítását. Később a megegyezéssel örökváltság bevezetésére sor is került, de vontatottan haladt, s az osztrák-magyar uralom megszűnéséig nem változtatott lényegesen a parasztság helyzetén. Azt azonban már az oszmán hatalom érezte, hogy a jobbágyok terhei túlságosan nagyok. Az utolsó kormányzó, aki szintén nem kívánt közvetlenül szembeszállni a földbirtokosokkal, javasolta az adórendszer olyatán átalakítását, hogy az adó megállapítása ne az adott évi termés becslésén, hanem az előző 10 év átlaga alapján történjen. Ez sem küszöbölte volna ki a visszaéléseket teljesen, de nagyobb jövedelmet biztosított volna a föld megművelőinek, és érdekeltté tette volna őket a termés korszerűsítésében. Hogy ennek az osztrák-magyar adminisztráció csak 30 év múlva veselkedett neki, azt az is indokolta, hogy a tulajdoni viszonyok⁵⁰ tisztázása és megbízható földnyilvántartás készítése hosszú időt vett igénybe. Végül is 1905-ben vezették be az adóreformot, amely nagyjából az egykori török kormányzó által javasolt modellen alapult. A tartományi kormány bizottságot állított fel az adóbehajtásra, ill. az adó mértékének meghatározására (9 év átlagtermése alapján). A megállapított adók ellen fellebbezésre is volt lehetőség a hatóságoknál. A földbirtokosok ezzel elvesztették adó-meghatározó szerepüket, sőt, gyakran jogosulatlanul használt földterületektől is megfosztották őket. Ezt sérelmezték, de a feszültség az agrárszektorban csökkent. Még ennél nagyobb felháborodást váltott ki körükben az erdőtvény, jóllehet az is a vonatkozó ottomán törvényeket vette alapul, amelyek szerint az erdőterületek állami tulajdonban voltak, az azokat használó földbirtokosok azonban sajátjuknak tekintették. Az osztrák-magyar kormányzat által bevezetett szabályozás csorbította a muszlim földbirtokosok előjogait, és ezért komoly elégedetlenséget szült. Petíciókkal ostromolták a Portát, hogy lépjen közbe az érdekükben.

⁵⁰ Az ottomán törvények megkülönböztettek közvetlenül magánszemélyek által birtokolt területeket (mülk) és magánszemélyeknek használatra kiadott állami tulajdonú földeket (miri). Utóbbiak esetében a földbirtokos bizonyos jogokat élvezett a földdel kapcsolatban, de nem birtokolta azt. A hanyag adminisztráció miatt a határ a két kategória között az idők során összemosódott, s a földbirtokosok az állami földeket is magántulajdonukként kezelték, de a tulajdonosi jogviszonyt nem tudták bizonyítani. Létezett földnyilvántartás az ottomán időkben is, de hiányos volt és megbízhatatlan.

A második nagy horderejű esemény Burián kormányzósága idején a **Bosznia-Hercegovinán 1906-ban végigsöpörő sztrájkhullám** volt. A proletariátus kialakulása, az erőltetett ütemű iparosítás következtében gyors volt⁵¹, de még annál is rövidebb idő alatt indult meg soraikban a szervezkedés. Elsőként a bányászok között, mert ott volt a külföldi munkások aránya a legnagyobb – egyébként eleinte szinte minden ipari üzembe külföldről kellett szakképzett munkásokat, mérnököket hozatni, amíg a helyi oktatási rendszer az ipari fejlődés igényeihez nem alkalmazkodott. A munkahelyi körülmények nem voltak kielégítőek, amire a közös pénzügyminisztérium a munkaadókat figyelmeztette. Gyakoriak voltak a munkahelyi balesetek. A balesetbiztosítást csak viszonylag későn, 1914-ben vezették be, jöllehet már Kállay is napirenden tartotta, de még kicsit korainak ítélte. Az osztrák-magyar adminisztráció igyekezett a Bosznia-Hercegovinába is átültetni a Monarchiában hatályos munkajogi törvényeket, de az újdonsült helyi proletariátus gyors öntudatra ébredésében a külföldi munkások⁵² is nagy szerepet játszottak. Az első bérmegmozdulás 1884-ben volt, amire néhány nyugalmas év következett. 1890-től rendszeressé váltak a sztrájkok. Az 1906-ban kitört zavargások azonban forduló pontot jelentettek a bosznia-hercegovinai munkásmozgalom történetében. Burián a külföldi és a szocialista agitációt tartotta felelősnek.⁵³ Az 1906-os eseményekben valóban sokan részt vettek, akik egyáltalán nem voltak munkások, valószínűleg szocialisták is, de alighanem még nagyobb számban voltak jelen a nagy-szerb idea aktivistái, akik kihasználták a feszült hangulatot a saját eszméjük terjesztésére. Hogy az események alakulásában melyiknek volt nagyobb szerepe, a szocialista ideológiának - e vagy a nagy-szerb nacionalizmusnak, nehezen megállapítható. Albori tábornok⁵⁴ Buriánnal is egyértelműbbé

⁵¹ 1878-ban még elhanyagolható volt az ipari munkások száma. 1905-ben már 48.688. 1912-ben 65.434 fő, ami a 16-tól 55 éves férfi lakosság 11%-a. Ez az arány a Monarchia legiparosodottabb részének 26,5%-os rátájával (1910) összehasonlítva is kedvező.

⁵² 1904-ben az ipari munkások 22%-a volt külföldi. 1908-ban már csak 13%-a.

⁵³ Tény, hogy a hatóságok nem engedélyezték az Osztrák Szocialista Párt küldöttségének látogatását.

⁵⁴ Eugen von Albori (1838-1915) 1903. dec. 1-én lett a 15. hadtest parancsnoka Szarajevóban, s ezzel egyidejűleg a tartományi kormány vezetője.

tette, hogy a Bosznia-Hercegovinán végigsöprő sztrájkhullám külföldi elsősorban szerbiai politikai elemek műve volt. A szarajevói dohánygyárban a csendőrség fegyvert használt a sztrájkolók ellen, akiknek akciója abban az értelemben mégis sikeres volt, hogy béremelési követeléseiket teljesítették. Májusban újabb sztrájkok következtek (Zenica, Mostar, Vareš és Bosanski Brod városokban). A hadsereg tüzelt a sztrájkolókra, de azok addig nem álltak újra munkába, amíg meg nem kapták a magasabb bért. Ellátásukat a sztrájk ideje alatt a kereskedők segítették. Albori tábornok a sztrájkokról írott jelentésében nem tartotta indokoltnak a munkásság követelését, a bécsi pénzügyminisztérium azonban igen. Az első intézkedés, amit a sztrájkok hatására központilag meghoztak, a hatnapos munkahét bevezetése volt. 1907-ben és a rákövetkező évben szórványosan még voltak munkásmegmozdulások. Az 1907-esek legfontosabb következménye az volt, hogy a tartományi vezetés belátta, a szakszervezetek megalakulását nem lehet megakadályozni. Egyetlen feltételt szabtak csupán: nem alakulhattak meg anélkül, hogy alapító okiratukat a hatóságok jóvá ne hagyták volna. Ezután egy békésebb időszak következett, 1910-ig nem voltak nagyobb sztrájkok. Akkor azonban az ún. munkásarisztokrácia, a nyomdászok és a vasutasok⁵⁵ léptek sztrájkba, a passzív ellenállás módszerét választották. Indokaikat Burián jogosnak tartotta, bérkövetelésüket azonban nem teljesíthette, mert az csődbe vitte volna az államvasutakat. A sztrájk végül mégis békésen ért véget, bár a bérek a korábbi szinten maradtak.

VII. Az annexió előzményei és következményei

Diószegi István⁵⁶ az 1898–1906 közötti időszakot a „vihár előtti csönd” időszakának nevezi. A hagyományos szövetségek az európai államok között felbomlottak, vagy felbomló félben voltak, újak kötöttek, de ekkor még nehéz volt eldönteni, közülük melyek lesznek kérészéle-

⁵⁵ Közöttük magas volt a magyarok aránya, s szoros kapcsolatot tartottak a magyarországi vasúti dolgozókkal.

⁵⁶ Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája, Budapest, Vince Kiadó, 2001.

tűek, s melyek tartósak. Ami a Monarchia külpolitikai helyzetét illeti, a közte és Németország közötti szálak lazultak, Olaszország egyre inkább távolodott a Hármas Szövetségtől, mindinkább riválissá kezdett válni a Monarchia számára. Franciaország, mint német szövetségesre nem tekintett rá barátságos szemmel, Nagy-Britannia – akit egyre inkább a Német Császárság világhuralmi tervei kezdtek foglalkoztatni – szintén nem számolt többé a Monarchiával, mint kiegyensúlyozó tényezővel Közép- és Délkelet-Európában, sőt, hasznosabbnak értékelte, ha Oroszországot a Balkán köti le – vagyis a Monarchiával való rivalizálás –, mert akkor kevésbé zavarja a brit érdekek érvényesítését Ázsiában. Ausztria-Magyarország számára viszont ilyen körülmények között felértékelődött Oroszország jóindulata vagy legalábbis semlegessége, amire Szentpétervár hajlott is, távol-keleti lekötöttsége miatt. Ez az osztrák-magyar-orosz *entente* azonban kezdetől fogva kétértelműségeken alapult. A cárijóindulatú hozzáállása a Monarchia érdekeihez nem sokat számított, az orosz sajtóban tovább folyt a Monarchia elleni propaganda, és Oroszország balkáni képviselőinek uszítása. 1908-ban a csehországi Buchlauban találkozott Aehrenthal⁵⁷, osztrák-magyar és Izvolszkij⁵⁸, orosz külügyminiszter. Megállapodtak, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia annektálhatja Bosznia-Hercegovinát, ha cserébe beleegyezik abba, hogy orosz hadihajók haladjanak át a Boszporuszon és a Dardanellákon.

Az annexió a Monarchia szempontjából 1908-ban több okból is **időszerűnek tűnt**. Az Oszmán Birodalom az Ifjútörök forradalom nyomán meggyengült, belső reformokat ígért a formálisan még mindig a szultáni jogar alá tartozó Bosznia-Hercegovinának is, ami vonzó alternatívának tűnhetett volna a túlszabályozottnak és szigorúnak tartott osztrák-magyar igazgatással szemben. Végül, de nem utolsó sorban, ebben az évben járt le a 30 évre kötött megállapodás a bosznia-hercegovinai osztrák-magyar igazgatásról⁵⁹. Az egyébként angolbarát Ifjútörök

⁵⁷ Alois Lexa von Aehrenthal (1854-1912) gróf, csehországi születésű német főnemes, 1906 és 1912 között osztrák-magyar külügyminiszter. A felesége magyar volt, Széchenyi Paulina.

⁵⁸ Izvolszkij, Alekszander Petrovics (1856-1919) gróf: 1906 és 1910 között orosz külügyminiszter.

⁵⁹ Az Oszmán Birodalom e gyenge pillanatát mások is kihasználták, így pl. Kréta egyesült Görögországgal, Bulgária kikiáltotta teljes függetlenségét.

rök forradalmárok 1908. július 24-én újra hatályba helyezték az 1876-os alkotmányt, és ennek folyományaként törvényhozási választásokat akartak tartani, a jogilag még mindig a Birodalom részének számító Bosznia-Hercegovinában is. Ausztria-Magyarország tartott ennek kimenetelétől, és nem szívesen tette kockára azt a pénzt, amit a megszállás addigi 30 esztendeje alatt a két tartomány fejlesztésére költött, ezért az annexió mellett döntött. Ez a lépése egyszersmind a pán-szerb törekvések ellen is irányult: Szerbia ugyanis saját vezetése alatt egy délszláv gyűjtőállamot akart létrehozni. Mivel ennek legnagyobb akadályát a Monarchiában látta, egyre élesebb propaganda-hadjáratot folytatott ellene. A két állam között 1906 óta dúló vámháború⁶⁰ csak tovább rontotta a viszonyt.

Az annexiót eredetileg Burián javasolta, mert úgy látta – nem elsőként –, hogy Szerbia fenyegeti a Monarchia létét és biztonságát. Jó megoldásnak látta az annexiót, amit Dalmáciával együtt a magyar jogar alatt képzelt el. Ellentmondásos, hogy a Monarchia trialista átszervezését célzó szláv törekvéseknek éppen a szláv lakosság számarányának növelésével akart gátat vetni. A Balkánon Szerbiát egy új erővel, Bulgáriával kívánta ellensúlyozni, amely – szerinte – előbb-utóbb magába olvasztja Szerbiát. Azzal a Bulgáriával számolt, amelyet a nagyhatalmak többsége a nagy szerb-barát Oroszország kinyújtott karjának tekintett. A terv először *ad acta* került, később azonban úgy Bécsben, mint Budapesten felkarolták. Bécsben voltak ellenzői, akik vonakodtak felvállalni az érzékeny egyensúly megbontását, az Uralkodó és Aehrenthal külügyminiszter azonban a nagyhatalmi pozíció szempontjából fontosnak tartották a Birodalom területének növelését. A magyar politika pedig a Szent Korona jogainak visszaszerzését látta benne. Végrehajtására az Ifjútörökök fenti lépése nyomán került sor. Az annexió azonban heveny külpolitikai válságot okozott, és a Monarchia gyakorlatilag az ellenkezőjét érte el vele, mint ami szándékában állt. Az Oszmán Birodalomban, Szerbiában és Oroszországban tüntettek ellene, a pánszláv politikai irányzatok erősödtek. Az annexió ellentételezéseként kikötött szabad áthaladás az orosz hadihajóknak a brit ellenálláson megbukott. Oroszországnak, tehát, semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a Monarchia-ellenes

⁶⁰ „Sertésháború” néven vonult be a történelembe.

kampányt csillapítsa. Az Oszmán Birodalom a Monarchiából származó árukra bevezetett kereskedelmi bojkottal vágott vissza, ami tekintettel jelentős kivitelére, az Osztrák-Magyar Monarchiát roppant hátrányosan érintette. Néhány hétig olybá tűnt, hogy a válság háborúhoz vezet. Hogy erre mégsem került sor, az elsősorban annak köszönhető, hogy a osztrák-magyar-német kettős szövetség katonailag erősebb volt a Japán elleni vesztes háború miatt meggyengült Oroszországnál. London először nemzetközi konferenciát akart összehívni, s területi kompenzációt követelt Ausztria-Magyarországtól Szerbia és Montenegró számára. Franciaország azonban, amelyet 1894 óta szövetségi kötelek fűztek Oroszországhoz⁶¹, egy másik kérdésben, Berlinben számított a Monarchia támogatására, ezért nem csinált nagy ügyet az annexióból. Oroszország viszont ragaszkodott a konferencia megtartásához, Izvolszkij külügyminiszter e tárgyban körjegyzéket intézett az európai hatalmakhoz. Aehrenthal erre nyilvánosságra hozta a boszniai tárgyú bizalmas osztrák-magyar-orosz tárgyalások néhány, Oroszország számára kínos részletét. A konferencia ötlete ennek hatására végleg feledésbe merült, **Ausztria-Magyarország és Oroszország között azonban lehetetlenné vált minden további együttműködés a Balkánon.** A Nagy-Britanniával fenntartott, egyébként sem túl jó kapcsolatoknak is ártott. A Montenegrónak és Szerbiának nyújtott diplomáciai támogatás miatt a Monarchia erkölcsileg felelőssé tette Nagy-Britanniát a Szerbiában és Montenegróban szított Monarchia-ellenességért, olyan később dicstelen szerepet játszott propagandaszervezetek alapításáért, mint a *Narodna odbrana*, sőt háborús készülődésért.⁶² Németországot viszont éppen ez az „össztűz”, ami a Monarchiára zúdult, sarkalta arra, hogy teljes mellszélességgel kiálljon partnere mellett, és engedékenységre szólítsa fel Oroszországot.

⁶¹ Franciaország és Oroszország több titkos szerződést kötöttek egymással. Az első, védelmi céllal 1894-ben. A Bismarck bukása után meg nem újított német-orosz „Viszontbiztosítási Szerződés” miatt szövetséges nélkül maradt Oroszország és a nemzetközileg elszigetelt Franciaország találtak ebben egymásra. Kettejük szövetségéhez Nagy-Britannia 1907-ben csatlakozott, amivel létrejött a „hármasság”.

⁶² Aehrenthal külügyminiszter szavait az osztrák-magyar sajtó sietett közkinccsé tenni, miszerint talán Nagy-Britannia a fő bajkeverő, s attól sem riad vissza, hogy általános háborút robbantson ki, csak hogy rendezze számláit Németországgal.

Néhány hónap múltán azonban elült a csatazaj, Ausztria-Magyarország csupán az Oszmán Birodalomnak fizetett kártérítést a Bosznia-Hercegovinában maradt török javakért.

Az annexió belpolitikai téren is több hátrányt jelentett Ausztria-Magyarországnak, mint előnyt. Veszélybe került a Birodalmon belüli hatalmi egyensúly. A magyar kormány igényt tartott Boszniára, mivel az a középkorban időnként a magyar korona alá tartozott. A horvát nacionalisták Horvát-Szlavónország jussát hangsúlyozták. Azzal a hátsó szándékkal tették ezt, hogy Dalmáciával egyesítve megszabaduljanak a magyar kapocstól, és saját jogon legyenek a Habsburg Birodalom része. Az 1867-es Kiegyezéssel létrejött dualista berendezkedés ilyen módon trialistává alakulna, amit a magyar vezetés, de maga Ferenc József sem akart. Végül az a döntés született, hogy a birodalom két fele közösen kormányozza Bosznia-Hercegovinát, vagyis a korábbi állapot csak annyiban változott, hogy immár *de jure* is „osztatlan közös tulajdon” volt. Az annektált területek túlságosan szegények voltak ahhoz, hogy kompenzálják a gazdasági bojkott és a katonai mozgósítás költségeit, ami az amúgy is rosszul teljesítő gazdaságnak komoly veszteség volt. A közvetlen háborús veszélyben a Birodalomban élő szláv népek jó lehetőséget láttak saját nacionalista agendájuk megvalósítására, a német ajkú lakosság viszont a további „elszlávosodás” ellen tiltakozott. Különösen az egyetemi ifjúság körében öltött aggasztó méreteket a tiltakozás. Prágában ez rendkívüli állapot kihirdetéséhez vezetett. **Birodalom szerte minden rendű és rangú nacionalizmus szárnyakat kapott.** Innen már egyenes út vezetett a háborúba. A változó szövetségi viszonyok között a Monarchia egyhelyben állt. Burián külügyminiszterként sem volt sikeresebb. Mondván, hogy úgylis a harctéren dől el minden, meg sem próbált a kontinensszintű konfliktusból kimaradt országok között támogatókat keresni. Szerbia vonatkozásában sem hazudtolta meg önmagát. Még sejteni sem lehetett a háború végét, és főként kimenetelét, amikor már a kormány főmegbízottjaként 1916 februárjában a megszállt Belgrádba küldte Thallóczy Lajost⁶³, hogy előkészítse az új

⁶³ Balkán-történész és *Sektionsschef* a közös pénzügyminisztériumban(1856-1916). Kállay Béni bizalmasa, közeli ismeretségben állt Burián Istvánnal is.

szerb alkotmányt. Thallóczy ezt írja levelében Buriánnak: „A bolgárok és a németek nevetik, hogy mi már alkotmányozunk.”⁶⁴ Közben pedig „a bosnyák probléma... most teljesen ellenőrizetlenül éli a lassú elmúlás napjait”.⁶⁵

Irodalom

- Bridge, F. R.: *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866-1914*. London-Boston, Routledge and Kegan Paul, 1972.
- Uő -Bullen, Roger: *The Great Powers and the European States System 1815-1914*. London-New York, Longman, 1980.
- Diószegi István: *Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája 1867-1918*. Budapest, Vince Kiadó, [2001].
- Uő: A ballplatzi palota utolsó gazdája. *Kortárs*, 1966/2. p. 270-282.
- Donia, Robert J. : *Islam under the Double Eagle: the Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878-1914*. New York, Columbia University Press, 1981.
- Matuz József: *Az Oszmán Birodalom Története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- Hóman Bálint-Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Reprint kiad. Maecenas Kiadó, Budapest, 1990.
- Šimunić, Petar: *Načertanije. Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike*. Nakladni zavod Globus, Zágráb, 1992.
- Sugar, Peter F.: *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878-1918*. Seattle, University of Washington Press, 1963.
- Okey, Robin: *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „Civilizing Mission” in Bosnia, 1878-1914*. Oxford, Oxford University Press, 2007.
- Uő: *A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism*. *Slavonic and East-European Review*, 2002. ápr. p. 234-266.
- Thallóczy Lajos: *Bosznia története*. 1900.
- Uő: *Bosnyák és szerb nemzedékrajzi tanulmányok*. Budapest, Franklin Társulat, 1909.
- Walters, Eurof: *Franco-Russian Discussions on the Partition of Austria-Hungary 1899*. *Slavonic and East European Review*, 1949. nov. p. 184-200.

⁶⁴ Református Egyház Zsinati Levéltára, Burián-iratok, XXXVIII/4

⁶⁵ Ibid.

Csiszár Esztella

Bosznia-Hercegovina a magyar nyelvű írások tükrében az okkupáció és annexió között (1878-1908)¹

A Bosznia és Hercegovináról 1878 és 1908 között született magyar nyelvű írások gazdag forrásanyagot szolgáltatnak a megszálló Osztrák-Magyar Monarchia tapasztalatairól és az új tartományról, annak népeiről. A korabeli sajtó, könyvek, tanulmányok, pamfletek kiválóan tükrözik a magyarok viszonyulását, kollektív képzetét Boszniáról. A magyarok érdeklődése Kállay Benjámín kormányzósága alatt nőtt meg déli tartományunk iránt: a Boszniáról szóló írások ekkor kezdtek jelentős számban gyarapodni, mely újabb lendületet kapott 1908-tól, amikor a Monarchia annektálta a tartományt. Az okkupáció első éveiben meglehetősen gyér érdeklődés mutatkozott Bosznia iránt, a közvélemény nagyon költséges és fölösleges vállalkozásnak tartotta az ország megszállását. Ugyanakkor már ekkor is születtek katonai beszámolók, melyek az okkupációs hadjáratot örökítették meg. Bosznia annexiója után a magyar nyelvű, Boszniával foglalkozó írásokban hangsúlyosan jelenik meg az „új gyarmatunk” képzete, és az ennek megfelelő imperialista diskurzus. Ezeket a szövegeket erősen áthatják a civilizációs törésvonalak mentén megképződött sztereotípiák: a Kelet és a Nyugat, az iszlám és a kereszténység, valamint az elmaradott és a modern törésvonalai. A gyarmatosító diskurzus részeként jelenik meg a szövegekben a magyarok civilizációs küldetéstudata Bosznia és Hercegovinában.

Bosznia és Hercegovina okkupációjának rövid áttekintése

Az 1878 júniusában aláírt Berliini Szerződés XXV. cikke alapján az Osztrák-Magyar Monarchia felhatalmazást nyert az európai nagyhatalmak-

¹ A szerző PhD jelölt, BCE Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola

tól Bosznia és Hercegovina megszállására és igazgatására, a Novi Pazari szandzsákban (mely elválasztja egymástól Szerbiát és Montenegrót) pedig katonai csapatok állomásoztatására. A balkáni kérdés már régóta napirenden volt a duális Monarchia külpolitikai agendájában, több terv is született az egyre gyengülő Oszmán Birodalom egyre instabilabb balkáni területeinek rendezéséről². Andrássy Gyula későbbi közös külügyminiszter már magyar miniszterelnökként is (1867–71) foglalkozott a balkáni ügyekkel. Az volt a terve, hogy Szerbiát minél szorosabban a Monarchiához kapcsolja, mivel úgy látta, Szerbia kulcspozícióban lesz az Oszmán Birodalom felbomlása után, s nem lenne szerencsés, ha ezt Oroszország használná ki. Ezért akarta megnyerni Szerbia szimpátiáját, méghozzá Bosznia és Hercegovina keleti és déli területeinek felajánlásával, míg az ország északi és nyugati részét Horvátországnak ajánlotta volna. Tervében akkor még támogatta Kállay Benjámint is, aki abban az időben a Monarchia belgrádi konzuljaként szolgált. A Monarchia külpolitikai döntéshozói, Beust³ és maga a császár azonban elvetették Andrássy tervét.⁴

Az Oszmán Birodalom *status quo*-ja súlyosan megrendült az 1870-es évek balkáni felkeléseinek következtében. Különösen nagyszabású törökellenes zendülés bontakozott ki Hercegovinában 1875 nyarán, mely átterjedt Boszniára is.⁵ A helyzet rendezése, és a felkelők pacifikálásának terve nemzetközi tárgyalásokon hozott titkos megállapodásokon született

² Sőt már a 17-18. században léteztek tervek Bosznia-Hercegovina megszállására. Lajos bádeni őrgróf 1686-ban Banja Lukáig és Zvornikig, Savoyai Jenő herceg 1697-ben egészen Szarajevóig nyomult. A Habsburg-birodalom az 1718. évi pozsareváci békével megszerezte és az 1739. évi belgrádi békéig birtokolta Bosznia-Hercegovina egy részét. Azután, hogy a 19. század elején egyre inkább láthatóvá váltak a Porta európai területeinek bomlási folyamatai, már konkrét elképzelések is születtek. Ferenc József 1852/53 fordulóján kész lett volna bevonulni és annektálni a tartományokat. Egy 70000 főből álló sereg gróf Josip Jelačić vezetésével készen állt a bevonulásra, mely azonban elmaradt. (Szabó Szilárd: Bosznia-Hercegovina közjogi viszonya Ausztriához és Magyarországhoz 1878-1918 között, Miskolc 2010 p.54)

³ Friedrich Ferdinand von Beust, az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztere

⁴ Galántai József: A Habsburg Monarchia alkonya Kossuth Könyvkiadó, 1985. pp-235-236

⁵ Diószegi István: Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája, 1867-1918; Vince, Bp., 2001 p. 62-63

meg.⁶ Az 1878 márciusában aláírt San Stefano-i béke az orosz győzelemmel végződött orosz-török háborút zárta le, melyben azonban olyan orosz követelések szerepeltek, mely valamennyi európai nagyhatalom, és a balkáni államok ellenkezését is kivívta. A San Stefano-i béke felülvizsgálatára ült össze a berlini nemzetközi kongresszus 1878 júniusában.

Az Osztrák-Magyar Monarchia felhatalmazása⁷ Bosznia megszállására a kongresszus nyilvánosságnak szánt kommunikációjában úgy jelent meg, mint felkérés egy humanitárius beavatkozásra, elsősorban a keresztény alattvalók védelmére, és az évek óta tomboló erőszak felszámolására, a rend helyreállítására.⁸ Kállay Béni, aki ekkor a *Kelet Népe* főszerkesztője volt, lapjában a hercegovinai felkelésről írva kiemeli a vallási tényező szerepét a konfliktusban: „A geopolitikai veszélyeztetettség folytán itt az iszlámnak a Török Birodalomban is kirívóan konzervatív formája maradt fenn, mely a maga teokratikus hagyományainak megfelelően továbbra is igényt tartott a hatalom teljességére, az uralmi kizárólagosságra az ortodoxok és katolikusok felett.” Ez bőszítette fel a keresztényeket, és vezetett szerinte a felkeléshez.⁹ Fónagy szerint az, hogy a kongresszus csak ideiglenes megszállásra adott engedélyt a Monarchiának, és nem a véglegesnek számító annexióra, Andrassy Gyula kérése volt. A Monarchia politikai elitje, mind az osztrák, de különösen a magyar aggodalommal nézte a szláv népesség gyarapodását a Birodalomban.¹⁰

⁶ 1876 júliusában a reichstadi és 1877 januárjában a budapesti tárgyalásokon született titkos megegyezések, melyek a Balkán nyugati felét a Monarchia, a keleti felét orosz érdekszférának ismeri el. Ha az orosz-török háború eredményeként létrejönne egy orosz fennhatóság alatt álló Bulgária, akkor Bosznia és Hercegovina a Monarchiáé lehetne. (Galántai i.m. p. 247)

⁷ A kortárs irodalomban és számos későbbi tanulmányban is hol megszállás, hogy okkupáció szerepel. Szabó Szilárd rámutat, hogy az okkupáció nemzetközi jogi értelemben helytelen megfogalmazás, mivel nem uratlan terület igazgatására kapott felhatalmazást a Monarchia. (Szabó i.m. p. 89)

⁸ Fónagy Zoltán: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után: Hatalompolitika és modernizáció a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek tükrében. Történelmi Szemle, LVI. (2014) 1. 27–60. p. 28

⁹ Vasas Géza: A bosnyák kérdéstől a magyar hivatásgondolatig. Kállay Béni politikai pályáíve 1875 és 1883 között. Valóság 1998. 8. kötet. pp. 71-93. p. 73

¹⁰ Fónagy i.m. p. 29

Másrésről a Török Portával is ez tárgyalási alapot adhatott arra, hogy ne álljanak ellen a megszálló erőknek, ezzel meghagyván a reménysugarat, hogy a helyzet rendezésével és a társadalmi rend helyreállítása után a Monarchia kivonul Boszniából. A közvélemény alapvetően a diplomáciai rendezés mellett állt, és nem támogatta Bosznia „bekebelezését”. Ezt fejezi ki Falk Miksa, a külügyi albizottság előadója is, aki a katonai célú 60 milliós rendkívüli költségvetés elfogadása kapcsán a következőt mondotta: „Vajon mit kezdenénk mi ezen tartományokkal? Vajon nem eléggé komplikált már úgy is ezen egész Monarchiának a gépezete, hogy még egy új, heterogén elem bekezelését kívánatosnak lehetne tartani?”¹¹

A Berliini Kongresszus rendelkezései a nemzetközi közösség egyetértésével jöttek létre, ám két féllel nem egyeztettek előzetesen: a bosznia-hercegovinai lakossággal és a legyőzött Oszmán Birodalommal, mely alá e népesség tartozott. A Porta viszonyát ezért a Monarchiával legfőképp a gyanakvással és bizalmatlansággal lehetne jellemezni. Az oszmán legfelsőbb tanácsi gyűlésen az az álláspont született, hogy a Monarchiának nem volt jogi alapja a Porta tartományait megszállni, de együttműködik a Monarchiával a reformok kivitelezésében és az 1875-ben menekültté vált csoportok visszatelepítésében.¹²

Bosznia megszállása 1878. július 28-án vette kezdetét és október 20-ra fejeződött be, ugyanakkor a helyi lakosság ellenállása 1882-ig folyamatos volt. A katonai vezetés nem számított a helyi muszlim lakosság igen heves ellenállására¹³, melyet török csapatok is támogattak.¹⁴ A közös hadsereg létszáma a legnagyobb harcok idején 1878 augusztu-

¹¹ Galántai i.m. p. 249

¹² Karpat Kemel: *The Ottoman Attitude towards the Resistance of Bosnia and Herzegovina to the Austrian Occupation in 1878*. Naučni Skup. Otpor Auustrougarskoj Okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1979. pp. 147-172. p. 164

¹³ Tuster Ignác szerint a muszlimok vezetője, Hadzsi Loja annyira fanatizálta a lakosságot, hogy az szent háborúra készült, mintha az iszlámot fenyegette volna veszély. „Nagyot csalódtunk, mert a fanatizált muszlimán lakosság példájára a horvát és szerb népesség egy része is kitarzott a 'szent háború' mellett”, s még albánok is csatlakoztak a felkelőkhöz.” (Tuster Ignác: *Tanulmányok a boszniai jogtörténet és közjog köréből*. Debrecen: Csáthy F. Könyvkiadó, 1918. p. 31)

¹⁴ A hadjárati részletes leírását ld. Bencze László: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Budapest Akadémiai Kiadó 1986.

sában, Szarajevó ostrománál elérte a 280 ezer főt, melynek kétharmad részét a magyar korona országaiból sorozták be.¹⁵ Az emberi veszteség 7700 fő, (köztük 5260 magyar katona) és a hadjárat költsége 200 millió koronát tett ki.¹⁶ A megszállás befejezése után, 1879. április 21-én hosszú egyeztetések után írta alá a Bosznia-Hercegovina és Novi Pazar helyzetét rendező konstantinápolyi vagy más néven Novi Pazári (vagy Jenipazari) egyezményt Ferenc József császár és II. Abdulhamid szultán között, melyre a Berliini Szerződés kötelezte őket. A konvenció *de jure* meghagyta a szultán szuverenitását a tartományok felett. Az Osztrák-magyar közigazgatás azonban hamarosan *de facto* kiépült az állami szuverenitás minden fontos területén¹⁷. A megszállás ezért jogi értelemben egy vitatott helyzetet eredményezett, mivel egy terület feletti uralom leglényegesebb eleme mindig az igazgatási tevékenység. Ausztria és Magyarország a Berliini Szerződés és az 1879. évi konvenció révén Bosznia-Hercegovina felett korlátlan igazgatási jogot kapott. Az európai hatalmak a Monarchiával kötött szerződésekben ismerték el a Monarchia Bosznia-Hercegovina feletti szuverenitását. A Szultán szuverenitása inkább csak szimbolikus értelmet kapott, ugyanis a konvenció

¹⁵ Több katonai memoár is beszámol arról, hogy Bosznia megszállásának megtervezésekor sokkal kevesebb kiadással számoltak, melynek hiányosságát a harcoló katonák sínylették meg. Ferenczy József így fogalmaz: „nemcsak Andrássy és a diplomatia hitt elégségesnek egy katonabandát néhány ezreddel az occupatio keresztülvitelére, hanem a katonai körök is azt gondolták, hogy ijesztésül elég lesz egy pár ágyúlövés” (Ferenczy Ferenczy József: Bosznia felé, Visszaemlékezés a hadjárat élményeire. Győr: Gross Testvérek. 1878 p. 57)

¹⁶ Bosznia megszállása óriási terhet jelentett Ausztriára és Magyarországra, és Magyarországot még a reménytől is megfosztotta, hogy pénzügyeit rövid időn belül rendezze. (Szeghalmi Gyula: Bosznia-Hercegovina története a legrégebbi időktől napjainkig, különös tekintettel az annexióra. Békéscsaba: Tevan. 1909 p. 61) A tartomány kormányzása viszont Szeghalmi szerint már nem jár „óriási pénzáldozattal” (Szeghalmi p. 65)

¹⁷ Fontos lépés volt, hogy 1879 decemberében törvény született Bosznia-Hercegovinának az osztrák-magyar vámterülethez kapcsolásáról, melynek értelmében a Monarchia által harmadik állammal kötött vagy kötendő vám- és kereskedelmi szerződések Bosznia-Hercegovina számára is érvényesek. Továbbá a császár elhatározása alapján 1879. június 26-án büntető törvénykönyvet bocsátottak ki Bosznia-Hercegovina számára. A korban általánosan elfogadott nézet alapján az állampolgárok büntetőjogi felelősségre vonásának joga az állami szuverenitáshoz tartozik.

csak a szultánnak, mint vallási vezetőnek a szuverenitásáról szól, hiszen a szultán nevének említése az istentiszteleteken és a török zászló felvonása a kulturális és vallási jogok körébe tartozik.

A Monarchia a nyugat-balkáni területek megszerzésével arányai-
ban nem változott számottevően: a 620 ezer négyzetkilométer területű
és 36 milliós lakosságú monarchia 51 ezer négyzetkilométerrel és mind-
össze 1,15 millió fővel (3 százalékkal) gyarapodott.¹⁸ Ugyanakkor az
osztrák-magyar megszálló erők egy elmaradott, szegény és meglehető-
sen sok kihívást magában hordozó országban találták magukat, melyben
három különböző vallású nép, különböző központok felé, a katolikusok
Horvátország felé, az ortodoxok Szerbia felé, míg a muszlimok Isztam-
bul felé fejezik ki lojalitásukat. A Monarchia közigazgatása sikeresen
„elzárta” a boszniaiakat a külföldi Monarchia-ellenes propagandától.¹⁹

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül, a fontosabb változásokra
koncentrálva áttekintjük Bosznia és Hercegovina közigazgatásának szer-
kezetét az Osztrák-Magyar Monarchia korában különösen Pál Alfréd
és Tuster Ignác munkáira támaszkodva. Bosznia és Hercegovina poli-
tikai-igazgatási berendezkedésének kialakításában általános egyetértés
mutatkozott abban a tekintetben, hogy az Ausztriában és Magyarorszá-
gon működő polgári jogállam normáihoz képest alacsonyabb szintű igé-
nyeket és célokat kell megfogalmazni, mivel a helyi viszonyok minden
szempontból nagyon elmaradottak, és a nagyrészt írástudatlan társada-
lom éretlen a gyors átalakulásra.²⁰ A közigazgatás megszervezését nehe-
zen lehetett a helyi, oszmán hivatalnokokra támaszkodva megvalósítani,
ezért a Monarchia területeiről toboroztak munkaerőt, különösen pedig

¹⁸ Fónagy i.m. p. 36

¹⁹ Donia, Robert J.: *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herze-
govina, 1878-1914.* New York, Columbia University Press 1981. p. 17

²⁰ Kállay vízióját 1877-ben ennek megfelelően fogalmazza meg: „Ez az állapot provi-
zórius lenne, de e provisorium a barbárságból a civilizációba való átmenet hosszadal-
masságánál fogva Boszniát illetőleg egyelőre definitivum gyanánt tekinthető.” Boszniát
egyelőre nem lehet bevonni a Monarchia alkotmányos rendszerébe, „csak centralisztikus
közigazgatási formák között fejlődhetnek a Boszniában szunnyadó természeti és
erkölcsi erő” (Wertheimer Ede: „Kállay Béni kiadatlan emlékirata Bosznia annexiójáról”
(Budapest 1877. 04. 10) *Történeti Szemle*, 1914. pp. 257-266. p. 260)

horvátokat, mivel ők a helyi nyelvet is jól értették. Pál Alfréd Bosznia és Hercegovina közigazgatásáról szóló munkájának bevezetőjében a magyarok részvételének lesújtóan alacsony arányáról ír Bosznia közigazgatásában. Az 1911. évi jelentés szerint a tartományok szolgálatában álló 11370 hivatalnok közül csupán 3043 magyar állampolgár, míg 3920 osztrák és 4385 bosznia-hercegovinai illetékességű. A magyar állampolgárok közül azonban mindössze 347 fő magyar anyanyelvű.²¹

1878. szeptember 16-án Ferenc József a megszállott területek kormányzását közös minisztertanácsra bízta, mely osztrák és magyar kormány képviselőiből állt. 1879. február 26-án ezen irányítást kizárólag a közös pénzügyminiszterre²² bízta, és a korábbi bizottság véleményező testületté alakult. 1880. július 3-án a császár ezt a bizottságot feloszlatta, miután Bosznia-Hercegovina igazgatásáról törvény született. A török pénz hivatalosan forgalomban maradt a megszállt tartományokban, de az 1879. évi december 20-án kelt osztrák és 1879. évi LII. magyar törvények értelmében a török vertpénz szabad forgalmának biztosítása mellett az osztrák pénz Boszniában is törvényes értékű szolgál. Ezzel együtt a tartományokat a Monarchia közös vám- és kereskedelmi területébe bevonta.²³

Törvény szabályozta a két állam az okkupált területek igazgatásának alapelveit is: 1880. évi február 22-én kelt osztrák és az 1880. évi VI. magyar törvénycikk. Ezen első paktált törvények gondosan ügyeltek arra, hogy Törökország szuverenitását semmiképpen se sértsék meg. A véderőtörvények (1881. október 24.) azonban gyakorlatilag megszüntették a szultán hadúri felségjogát, és a császár és király jogát léptette helyébe az általános védkötelezettség bevezetése.

²¹ Pál Alfréd: Bosznia-Hercegovina politikai szervezete. Budapest: Eggenberger-féle Könyvkiadóvállalat. 1913. III. oldal

²² A közös pénzügyminiszteri és Bosznia kormányzói tisztségét 1880-ig Leopold Friedrich von Hoffmann, 1878 és 1880 között Szlávy József, 1882-től 23 éven át, 1903-ban bekövetkezett haláláig Kállay Benjámint töltötte be, akit Burján István követett 1903 és 1912 között, majd Bilinszky Leo 1912 és 1915 között. A Monarchia bukása előtt még hárman töltötték be ezt a tisztséget, és Burján még 1916-18-ig két újabb évre visszatért Bosznia kormányzói székébe. (Donia i.m. p. 11-12)

²³ Pál i.m. 4. o.

Az annexió rendezése Törökországgal az 1909. február 26-i szerződésben történt. Törökország ebben elismeri az annexió jogállapotát Boszniában és Hercegovinában, a Monarchia pedig biztosítja az annektált tartományokban a muzulmánok szabad vallásgyakorlását, törvény előtti teljes egyenlőségét. A szultán neve továbbra is megemlíttetik az imák végén, a vakufok (alapítványok) jogait tiszteletben tartják, a „muzulmánok egyházi felsőbbségükkel” való érintkezést nem akadályozza. Ausztria-Magyarország két és fél millió török fontot (55 millió koronát) fizet aranyban Törökország Bosznia-Hercegovinában fennálló ingatlanaiért. A török ércpénz használata – mely utóbbi időkben már csak névleges volt – megszűnik, a török zászlókat nem tűzhetik ki többé a minaretekre. A szultán nevének említése az imákban a szultán kalifai minősége miatt maradhatott meg, azaz nem államfői, hanem valási tisztsége okán.²⁴ 1910. február 17-én Bosznia és Hercegovina alkotmányt kapott Ferenc Józseftől. Bosznia államjogi helyzete még az annexióval sem tisztázódott, hiszen úgy került a Monarchia fennhatósága alá, hogy közben sem Ausztriához, sem Magyarországhoz nem csatolták, ugyanakkor az 1910-ben kapott alkotmány gondosan került minden olyan megállapítást, melyből Bosznia és Hercegovina államiságára következtetni lehetne.

Az uralkodói hatalmat az osztrák császár és magyar király ebben a kettős minőségében gyakorolta, s nem mint bosnyák fejedelem.²⁵ A tartományi igazgatás vezetése a császári és királyi minisztériumot, a két állam közös hatóságát illeti. A tartományi igazgatás a szarajevói bosnyák-hercegovinai tartományi kormányra van bízva, mely a közös pénzügyminisztériumnak lett alárendelve. Az államiság hiányát támasztja alá az a rendelkezés is, hogy a nyugdíjas hivatalnokok nem veszítik el nyugdíj ellátásukat, ha az annektált tartományokba költöznek, melyet elveszítenének külföldre költözésük esetén.²⁶

Pál Alfréd Bosznia-Hercegovina Ausztria-Magyarországhoz való viszonyát hosszú jogi levezetés után a következőkben fogalmazza meg:

²⁴ Pál i.m. 9. o.

²⁵ Pál i.m. 12. o.

²⁶ Pál i.m. 17. o.

„ezen tartományok a két állam tényleges condominiuma alatt álló mel-
léktartományok, melyekre Magyarországnak messzemenő, történelmi
alapon nyugvó jogigényei vannak.”²⁷ Az annexióig a tartományok lakos-
ságát török állampolgároknak kellett tekinteni, a török szuverenitás
miatt. Az annexió után a Monarchiának a dualizmus tiszteletben tartá-
sával kellett rendezni a honossági kérdést.

Pál Alfréd külön fejezetben foglalkozik a nyelvkérdéssel. Az okku-
páció befejezése után az adminisztrációt Boszniában katonai alapon
szervezték meg, s mivel a közös hadsereg szolgálati nyelve a német, ezért
az első törvények is német nyelven születtek meg a tartományokban.
Az új igazgatás azonban már az okkupáció kezdetétől „számos tanú-
jelét adta annak, hogy a tartományok lakosságát nemzetiségükből kivet-
kötetni nem akarja”, ezért teret engedett a szerb-horvát nyelvhaszná-
latnak. Az 1879. évi február 16-i törvény kimondja, hogy a tartományi
kormány a járásokkal szerb-horvát nyelven latin betűkkel érintkezzen,
míg a kerületi igazgatástól felfelé német nyelven levelezzen, ahogyan a
tartományi közigazgatási hivatalok a cs.kir. katonasággal is német nyel-
ven levelezzenek.²⁸ Ugyanez a szellem jellemzi a közoktatás megszerve-
zését is: 1879. június 6-án a tartományi kormány rendelkezése alapján
az elemi iskolák tanítási nyelve a latin betűkkel írt horvát, és emellett
lehetőség van cirill írás és német nyelv oktatására is.²⁹ A horvát nyelv
előnyben részesítése a szerbvel szemben olyan reakciókat szült, hogy a
tartományi kormány végül 1880-ban hozott rendelkezései már egyenjo-
gúsítják a két nyelv használatát a közoktatásban, de az európai kultúra
elsajátítása céljából hangsúlyosabbnak tartja a latin nyelvű írás oktatá-
sát, valamint a német nyelvet is.³⁰

Tuster Ignác munkájában bemutatja a boszniai főhatalom törté-
netét a bánoktól az annexióig, majd Bosznia közjogi helyzetét elemzi
az annexió után. Az okkupáció után a lakosság egy része, akiket Tuster
igazi töröknek nevez, kiszökött Boszniából, a másik része teljes passzi-

²⁷ Pál i.m. 36. o.

²⁸ Pál i.m. 50. o.

²⁹ Pál i.m. 51. o.

³⁰ Pál i.m. 53. o.

vitással szemlélte az új rendszer kiépülését. Egy új generációnak kellett eljőnnie, amely már megbékélt és megbarátkozott a nyugati kultúrával. Az okkupált tartományokban nem volt elég polgári tisztviselő, sem megbízható hivatalnoki kar, ezért a jól fizető hivatalnoki állásokba kiszolgált őrmestereket, főként cseheket helyeztek.³¹

Tuster az 1911. évi népszámlálás adatait bemutatva a magyarok számát 61 151 főben adja meg az 1 900 000 lelkes Bosznia-Hercegovinában. Ezek azonban túlnyomóan szerbek, horvátok, németek és csak kis részük magyar anyanyelvű.³² A központi tartományi kormányzatban is rendkívül alacsony a magyar részvétel. Ausztria tartományaiból 34,5%, a magyar korona országaiból 27%, Bosznia-Hercegovina illetékességű 38,5% a képviselők megoszlása a 406 fős tartományi központi kormányzatban. Ez akkor mutat ennél siralmasabb képet, ha hozzávesszük a származási hely megoszlásán belül az anyanyelvi arányokat, melyből kitűnik, hogy magyar anyanyelvű csupán 3,5%, a 11% cseh, 11,5% német, 23,5% horvát, 31,5% bosnyák stb. mellett.³³ Bosznia és Hercegovina közigazgatása három pilléren nyugodott: először a bécsi székhelyű közös pénzügyminisztérium, másodsorban a szarajevói tartományi kormány, harmadsorban pedig az 1910-es alkotmánnyal életre hívott tartománygyűlés (szábor) irányítja az ügyeket.

A bécsi közös császári és királyi pénzügyminisztériumban egy külön bosznia-hercegovinai osztály létesült olyan tapasztalt alkalmazottakkal, akik működtek korábban a megszállt tartományokban. Az összesen 75 fős osztályon osztrák, magyar és bosnyák állampolgárok is dolgoznak. A bécsi bosnyák kormányhatóság négy ügyosztállyal működik: elnöki hivatal, segédhivatal, számviteli osztály, valamint a bosnyák-hercegovinai iparművészeti ügyek hivatala. E legkisebb alosztály főnöke Thallóczy Lajos volt.³⁴

A bosznia-hercegovinai tartománygyűlés (szábor) nem rendelkezik történelmi előzményekkel. A tartománygyűlés tagjai: a virilisták 1.

³¹ Tuster 1918 i.m. 32-33. o.

³² Tuster 1918. i.m. 35. o.

³³ Tuster 1918 i.m. 42. o

³⁴ Tuster 1918 i.m. 38. o

reisul-ulema, vakuf-mearif igazgató, szarajevói és mosztári muftik, és a legidősebb mufti, 2. négy szerb ortodox metropolita, és a szerb ortodox egyház legfőbb közigazgatási és iskolaügyi tanácsának alelnöke, 3. a római katolikus érsek, és a két megyéspüspök, és a két ferences provinciális, 4. Szarajevó szefárd főrabija, 5. a főtörvényszék elnöke, 6. a szarajevói ügyvédi kamara elnöke, 7. Szarajevó polgármestere, 8. a szarajevói kereskedelmi és iparkamara elnöke, valamint 72 választott képviselő.³⁵ A tárgyalások céljára elnököt és két alelnököt a császár és király nevezi ki évente az ülésszak elején. A három fő felekezet azonos arányban képviseltetik az elnökségben. A tartománygyűlés tagjait öt évre választják. A tartománygyűlés érvényes határozathozatalához a tagok legalább felének jelenléte, és a jelenlevők abszolút szótöbbsége szükséges, kultuszügyekben pedig minősített határozatképességet és minősített többséget állapít meg.³⁶ A tartománygyűlés elé kerülő kormányjavaslatot előzetesen szentesíttetni kell a monarchia két államának kormányával, a tartománygyűlés által elfogadott törvényeket pedig a császár és király nevében a bosznia-hercegovinai igazgatás vezetésével megbízott miniszter ellenjegyzésével szentesíti.³⁷ A közös pénzügyminisztériumot az annektált tartományokban hármass feladatkör illeti meg (1912. május 29-én kiadott pénzügyminiszteri rendelet alapján): az annektált tartományok irányítása, a tartományi igazgatás közvetlen vezetésével megbízott kormány feletti főfelügyelet, és a tartományi kormány esetleges felelősségre vonása. Pál szerint nehéz meghatározni ezen feladatok pontos tartalmát, még a 36 kötetre nőtt bosnyák törvények és rendeletek alapján is.³⁸

³⁵ Pál i.m. 63. o.

³⁶ Pál i.m. 71. o.

³⁷ Pál i.m. 72. o.

³⁸ Pál i.m. 156. o.

1. táblázat. *Bosznia-Hercegovina lakosságának vallás szerinti megoszlása 1879 és 1910 között*³⁹

	1879	1885	1895	1910
Mohamedán	448 613	492 710	548 632	612 090
görög-keleti	496 485	571 250	673 246	825 338
római katolikus	209 391	265 788	334 142	434 190
Zsidó	3 426	5 805	8 213	11 868
Egyéb	249	538	3 859	14 560
Összesen	1 158 164	1 336 091	1 568 092	1 898 044

Forrás: Szeghalmi (1909) p. 69, Csige Varga (1913) p. 4. Szerk. Csizsár E.

Az Osztrák-Magyar Monarchia kormányzása megerősítette a keresztény lakosság pozícióit, legalábbis egyházaik egyenlő jogokat élvezhettek a muszlim intézményekkel. A nyugat-európai közigazgatási rendszer az osztrák modellen alapult, különösen osztrák hivatalnokokkal, akik a Birodalom többi részéről érkeztek. A nagy változások ellenére, a helyi muszlim elit maradt a legmeghatározóbb társadalmi és politikai csoport a tartományban. Valójában a polgári közigazgatás bevezetése és a jogi, törvénykezési intézmények felállítása érintetlenül hagyta azt a feudális rendszert, és agrárviszonyokat, melyek a társadalmi (és gazdasági) rendszert konzerválták. Nem véletlenül kezelték nagy óvatossággal az agrárkérdést, hiszen óriási társadalmi és politikai feszültségek kirobbanásától lehetett tartani. Az agrárreform elmaradásának köszönhetően a huszadik század elején alapvetően feudális típusú gazdasággal Bosznia-Hercegovina rendelkezett egyedül Európában (Törökországot leszámítva). Az 1910-es népszámláláson a földbirtokosok 91,15%-át muszlimok alkották, akik földjét bérlőik (kmet) művelték, s a kmetek zömében keresztények: 73,92%-ban ortodoxok, 21,49%-ban katoliku-

³⁹ Az oszmán hivatalnokok 1871-ben végeztek egy népszámlálást, meglehetősen megbízhatatlan eredményekkel, az 1879-es népszámlálást a hadügyminisztérium rendelte el, de az adatok nem teljes körűek. Szeghalmi szerint az 1895-ben készült felmérés a leghitelesebb, mert az már csak a helyi lakosságot veszi figyelembe (Szeghalmi Gyula: Bosznia-Hercegovina története a legrégebbi időktől napjainkig, különös tekintettel az annexióra. Békéscsaba: Tevan. 1909 p. 66) Ugyanakkor a muszlim lakosság körében a népszámlálás azért nem szolgáltat megbízható adatokat, mert a női lakosztályokba (harem) a számlálóbiztosok nem mehettek be, ezért csak bemondársra történt az adatfelvétel.

sokból álltak. A földesúri bérlők joga és kötelessége azonban nem egy jobbágyi szemléletet tükrözött. A bosnyák kmetnek jogi és gazdasági helyzete Mehmet Spaho szerint kedvezőtlennek nem volt mondható. „Alapjában kedvezőbb, mint az időleges bérlő és bér munkások helyzete Európa sok államának nagybirtokain. Ha a kmetnek a birtokra tulajdonjoga nincs is, művelésében csaknem teljesen szabad és akarata ellenére a birtokról el nem távolítható. Míg az időleges bérlő megfelelő birtokot, a mezőgazdasági munkás munkát kénytelen keresni, a kmet állandóan van megtelepedve és a mennyiben a birtok hozadéka elegendő, nem kénytelen magának és családtagjainak más munkát keresni.”⁴⁰ A kmetek tehát személyükben szabadok, a telket elhagyhatják, úriszék vagy egyéb földesúri hatóság alá nem tartoznak, sőt a földbirtokostól a termelési ág vagy a művelési mód megválasztásában is teljesen függetlenek, személyes szolgálatot nem teljesítenek és földesúrral szemben csupán annyi a kötelezettségük, hogy a telket műveletlenül ne hagyják, és a járandóságát megfizessék.⁴¹

Magyar percepciók Bosznia-Hercegovináról

1878 után megnőtt a Monarchia népeinek érdeklődése új, egzotikus tartományokra iránt. Noha korábban is születtek szórványosan főleg német nyelvű ország ismertetőik, de ekkor kifejezetten népszerű útiránnyá vált Bosznia a magyar felfedezők, tudósok, mérnökök és más hivatalnokok számára is, akik a modernizációs folyamat vívmányait kutatták.

Az utazási irodalom népszerű műfajnak számított a 19-i századi Magyarországon: ismeretlen tájakkal, népszokásokkal, egzotikus népekkel ismertette meg olvasóit. Éppen ezért az utazási irodalom az egyik legértékesebb forrás Bosznia-Hercegovina megismerésére az okkupáció korában, mivel nemcsak a másik kultúrájába és társadalmába enged bepillantást, hanem – szerzőik reflexiói nyomán – a saját

⁴⁰ Spaho, Mehmet: A boszniai agrárkérdés. *Közgazdasági Szemle* pp. 289-303. 1912: p. 297

⁴¹ Kállay Béni (M.N.): „A mohamedánság helyzete Boszniában.” Budapest: Franklin 1900, 123 p. *Különnyomat. Budapesti Szemle*, 103:285 (1900), pp. 399-481 p. 448

társadalmunkról is képet ad, arról tehát, hogy a magyarok hogyan látták magukat az új gyarmattal való találkozásukkor. Bár az útleírásokat gyakran jellemzik a romantikus, képszerű elemek, de számos tényszerű, kultúrára vonatkozó információt is meríthetünk ezekből a forrásokból, melyek egyrészt a történelmi, társadalmi és turisztikai látványosságokat írják le, másrészt olyan személyes percepciókat, melyek hűen jelenítik meg a mindennapi életet a századforduló körüli Boszniában.

Az utazási irodalom műfaja meglehetősen összetett, számos meghatározása és altípusa létezik. Tágabb értelemben utazási irodalomnak tekinthető minden olyan mű, mely egy másik kultúrával való találkozás leírását tartalmazza. Személyes tapasztalaton alapuló leírást adnak a társadalmi, politikai és kulturális berendezkedésről, melyet természetesen áthat a saját világnézetük és értelmezésük. Ez a tágabb értelmű meghatározás magában foglalja a szépirodalmi és tudományos igényű szövegeket is, mivel a szépirodalmi jellegű szövegek is tartalmazhatnak betekintést a korszak intellektuális összefüggéseibe. Ez a meghatározás azonban az útikönyvekre nem vonatkozik, mivel ott nem kapunk képet a kultúráról. A Boszniáról szóló utazási irodalomban különféle műfajokkal találkozunk: útinapló, útleírás, vallási, politikai és katonai leírások, tanulmányok, ismertetőik olyanok tollából, akik személyesen megfordultak vagy hosszabb-rövidebb ideig éltek Boszniában. A 19. század különösen fontos időszak volt az utazási irodalom történetében, mivel ekkor kezdett népszerűvé válni az utazás, mind több kalandvágó, tudós és turista eredt útnak, és vezetett útinaplót, írt leveleket vagy könyvet, hogy megörökítse tapasztalatait. Ezekben az úti beszámolóknak már nemcsak az ismeretlen, az újdonság áll az érdeklődés középpontjában, hanem a saját nemzet- és önmegismerés is. A korábbi utazók főként a magyar nagyvárosokat Habsburg Birodalom nyugati részeivel összekötő postakocsi-forgalom, majd a reformkortól a vasúti közlekedés és a dunai gőzhajózás lehetőségeivel élve Nyugat-Európába tettek utazásokat, ahonnan Magyarország technikai-civilizációs szintkülönbség nyomán keletinek tűnt. A „Kelet népe” topossal azonosuló magyar szerzők boszniai tapasztalatait vizsgálva azonban jól látszik, hogy e közeli, keleti jegyeket viselő országgal való találkozás révén a „Kelet és Nyugat hatá-

rán levő” magyarság önképe hogyan változik, s tolódik sokkal inkább a nyugati pozíció felé⁴².

Formálisan a Szultán szuverenitása alá tartozó Bosznia népeivel találkozó magyar utazók előtt a „kelet világa” tárul fel. A nyugaton ekkor már a gyarmatosítások következtében virágzó klasszikus orientalizmus a magyar szerzők boszniai percepcióira is jól érzékelhető hatást gyakorolt. Az Edward Said által használt orientalizmus-fogalom így foglalható össze: „A lesajnálóan elmaradottnak, elkorcsosultnak, civilizálatlannak és retardáltnak bélyegzett összes többi néppel együtt a keletieket is egy, a biológiai determinizmus és a morális-politikai rosszallás legváltozatosabb megnyilvánulásából összetákolt keretrendszerbe passzírozták. A keletiek ily módon egy kategóriába kerültek a nyugati társadalmak azon tagjaival – az antiszociális elemekkel, az elmeháborodottakkal, a nőkkel és a szegényekkel –, akiket közös azonosságtudatuk, a sajnálatra méltó társadalmon kívüliség érzése kötött össze.”⁴³ Ez a keleti világ pedig, mely esélyt sem kapott saját képviselőit, a nyugatiak szemében úgy jelenik meg, mely a nyugat „rekonstrukciós erőfeszítéseire, megváltó misszójára” szorul. A kultúrmissziós gondolkodásról olvashatunk katonai beszámolókból is: Kiss Emil *Verekedés Boszniáért: az 1878-ik évi bosnyák háborúból* című 1912-ben megjelent művében Filipovics tábornagy Bródnál elhangzott buzdító beszédében kiemeli, hogy nem hódítani viszi seregét, hanem „a művelődés és humanizmus szolgálatában teendő nehéz vállalatra foglak vezetni. E két szónak: ’czi-

⁴² A magyarság helyzetének meghatározásáról, és a magyar fejlődés sajátos jellegzetességeiről alkot képet Kállay Béni a Magyar Tudományos Akadémián 1883-ban tartott beszédében, melynek következtetése, hogy „keleti népből nyugati néppé lettünk tehát, és teljes joggal foglalhatjuk el helyünket az európai nemzetek sorában”, mégha számos keleti jelleget hordoz is változatlanul a magyarság. (Kállay 1883 p. 67.) Ma már csak a nyugati nemzetek körében érzi a magyarság magát otthonosan, és a nép jellemében megmaradt keleti vonások csak megkönnyítik a keleties gondolkodás megértését, és a keleti népek is sokkal inkább értik a magyarokat, „mint Nyugat-Európa legműveltebb nemzeteit”. Ez adja meg a magyar nép hivatását: „a közvetítést az emberi fejlődés két nagy áramlata között nekünk kell elvállalnunk, mert mi vagyunk arra leginkább hivatva” (Kállay 1883 p. 69)

⁴³ Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Ford. Péri Benedek. Budapest, Corvina Kiadó 2000: p. 355

vilizáció' és 'humanizmus', melyekkel oly gyakran visszaélnék a kettős sas védszárnyai alatt, átlalatok új fényre kell derülnie és valódi érvényre emelkednie!"⁴⁴

A magyar kultúrmisszió eszméje különösen Bosznia-Hercegovina annexiója után vált erőteljessé, amikor több magyar szerző is arra buzdít, hogy „a magyar korona ősi jogára támaszkodva” jogos és szükséges a műveltséget terjeszteni déli tartományunkban. Tonelli Sándor, aki egy útmutató könyvecskét készített a boszniai tanulmányi kirándulások számára, büszkén sorolja a Monarchia által véghezvitt „óriási kultúr munkát”: „Vasutakat, utakat épített, az elhagyott tartományokat bekapcsolta a világforgalomba, modern intézményeket létesített, közbiztonságot teremtett, szóval modern európai államot alkotott Bosznia-Hercegovinából.” Tonelli szerint ennek a kultúr munkának befejezése az 1908. október 5-én bekövetkezett annexió, mely a kettős tartományt végérvényesen Magyarországhoz és Ausztriához csatolta.”⁴⁵

A magyar kultúrmisszió Boszniában az oktatás reformjában különös jelentőséget kap. Az 1906/1907. tanévtől a reál gimnáziumokban a német helyett választható a magyar nyelv is. „Nem lehet nekünk közömbös, hogy a bosnyák országos kormány milyen kulturpolitikát folytat. (...) Magyarországnak joga van megszabni Bosznia-Hercegovina egész kulturpolitikáját. S ezen jogával élnie kell, hogy azok a nagyfontosságú érdekek, melyek e két tartományt nekünk becsessé teszik, érvényesít-

⁴⁴ Kiss Emil: Verekedés Boszniáért: az 1878-dik évi bosnyák háborúból. Dárda: Aradi Lajos Nyomdája. 1912. p. 25

⁴⁵ Tonelli Sándor: Útmutató a bosnyák tanulmányi kirándulás számára, Kézirat gyánánt, Budapest 1909 p.7. Tonelli bemutatja a közigazgatási rendszert, a vasúthálózatot, az ipart, a kereskedelmet, melyről megjegyzi, hogy a statisztikai adatok nem nyújtják az ország teljes képét, kereskedelmi szempontból az országot csak személyes tapasztalat alapján lehet megismerni. Kijelenti, hogy az üzlet Boszniában általában igen jó, reális alapokon nyugszik, ritkán fordulnak elő bukások vagy fizetőképtelenség. Magyarország a bosnyák kivitelnek csak egy ötödét veszi át, bevitelnek csak az egyharmadát fedezi, szóval sem önállóan, sem mint közvetítő nem foglalja el a bosnyák külkereskedelmi forgalomban legjobb fekvésénél fogva megilletné. Mivel az annexió óta még dinamikusabban fejlődik, a magyar közigazdasági élet feladata, hogy ebből a fellendülésből a maga részét kivegye. (Tonelli i.m. p. 13).

hetők legyenek⁴⁶” – zárja tanulmányát Csige Varga Antal. A magyarok jelenléte és közreműködése Boszniában azonban meglehetősen gyér aktivitást mutatott. Vértesi Károlyt és útítársait is elkésérette, hogy „a törvényileg kimondott közjogi paritás daczára, csak piczike ezrelékben láttunk magyar színezetet, daczára, hogy véreink vére is folyt Bosznia okkupálásakor, s egykoron mikor vészes hadjáratok szétzúzták a bosnyákok nemzeti királyságot, a historia során magyar korona alá is tartozott.”⁴⁷ Tuster Ignác, aki több előadásában és tanulmányában foglalkozik a boszniai muszlimok vallásjogi szervezeteivel is elmarasztalja honfitársait: „Igazán sajnálhatjuk mi, hogy az okkupáció után miért nem ment le tömegesebb számban a magyarság, főleg a jogász elem, s velük egy csomó ki hivatalnok, iparos, kereskedő stb. Ezek magyar szellemen ültettek volna át jogrendszert, jogszokásokat, intézményeket.”⁴⁸ Eöttevényi *Bosnyák földön* című könyvében sajnálatát fejezi ki, hogy a magyar nemzet érvényesíti történelmi jogát Boszniára, nem használta ki a kínálkozó gazdasági lehetőséget. Épp ezért munkájának célja, hogy felkeltse az érdeklődést a bosnyák viszonyok iránt. „Karoljátok fel ezt a népet, mert ha késlekedtek más fogja élvezni barátságokat” – hangsúlyozza Kállay gondolatát. Magyarország teendője „a magyar imperializmus ideáját, mely mindannyiunk lelkében szunnyad, élő valósággá avatni.” A szlávokat nem lehet magyarrá tenni, de a magyar imperializmus híveivé tehetnénk őket. Ezt pedig magyar nyelvű képzésekre szóló ösztöndíjak létrehozásával lehetne elérni, magyar nyelvet oktattva nekik lehetne őket magyarbaráttá tenni.⁴⁹

A 19. század végén és 20. század elején keletkezett országismertetőkben és útleírásokban megjelenő keleti világ leírásai megfelelnek a

⁴⁶ Az ambiciózus elképzelést a szerkesztő sem hagyta szó nélkül: „Pium desiderium! A szerk.” olvasható a lap alján

⁴⁷ Vértesi Károly: A zombori felső kereskedelmi iskola tanulmányútja 1902 június-július: Bosnyákország, Hercegovina, Montenegró, Dalmát partvidék. Budapest: Athenaeum.1903 p. 19.

⁴⁸ Tuster Ignác: A muzulmán serriátbíróságok szervezete. Debrecen: Csáthy F. Könyvkiadó1923 p. 28

⁴⁹ Eöttevényi Nagy Olivér: Bosnyák Földön, Mosonmagyaróvár: Mosonvármegye Könyvnyomdája, 1911, p. 126

Said által megfogalmazott orientalista kelet-képnek, melyben „a keletiek egyfajta jól ismert és végletesen mozdulatlan, terméketlen valóság megtestesítőivé, egy rosszízű időtlenség jelképévé váltak.”⁵⁰ Solymossy Sándor néprajzkutató, aki „bohém utazóként” végigjárja a Nyugat-Balkánt, Boszna Bródhoz érve, ahol a Magyarországról érkező vonatról a keskeny nyomtávú vasútra kell a Szarajevóba tartó utazónak átszállni, így sóhajt fel: „Micsoda élvezet is az, látni egy darab csodás vadságot, hamisítatlan festői különösséget az unalmas, nyűgös kultúra után!”⁵¹ Ugyanezen az állomáson várakozva Xántus Gábor, aki Lóczy Lajos földrajzkutató professzor szervezésében utazza be az okkupált tartományokat, tömören így fogalmaz: „Bosznia földjén vagyunk, idegen országban, idegen népek között. Leszállunk, előttünk a keskenyvágányú vasút (...) Az állomás piszkos és visszataszító.”⁵² Vértesi Károly az 1902 nyarán tett 2000 kilométeres déli tanulmányútjának beszámolóját is a Kelet toposzával vezeti be: „... ahol a Nyugat és Kelet találkozik, egybeolvad a vallás, erkölcs, szokás, ruházkodás dolgában, mert habár Délnek vitt utunk, Kelet országában járunk itt.”⁵³

Kállay Béni szerint a keleti szellemiség elmaradottságáért nem az iszlám okolható a török nép esetében. „Az islam magában véve épp oly kevésbé követel nemzetiségi államokat, mint a hogy nem zárja ki a magas szellemi műveltséget és művészetet. Az arabok emelkedésében és hanyatlásában sem a hit volt a fő tényező, hanem a Kelet egyetemes iránya. És ezt követte a török nép is.”⁵⁴ Mintegy Kállay programját meg-

⁵⁰ Said i.m. p. 357

⁵¹ Solymossy Sándor Úti rajzok. Képek Boszniából, Horvátországból és Dalmáciából Bp. 1901. p. 5

⁵² Xántus Gábor: Tanulmányút az okkupált tartományokban. Miskolc: Wagner-Szelényi Ny. 1898. p. 18

⁵³ Vértesi Károly: A zombori felső kereskedelmi iskola tanulmányútja 1902 június-július: Bosnyákország, Hercegovina, Montenegró, Dalmát partvidék. Budapest: Athenaeum 1903. p. 8. Vértesi a zombori felső kereskedelmi iskola 18 növendékével, az igazgatóval és két oktatóval, valamint más érdeklődőkkel, orvosokkal, ügyvédekkel, gyógyszerészekkel, összesen 33-an vettek részt a 2000 kilométeres kiránduláson.

⁵⁴ Kállay Béni: Magyarország a Kelet és Nyugat határán. Olvastatott a Magyar Tudományok Akadémia 1883. május 21-i közülésén. Budapest, MTA 1883

erősítve látja jogosnak 20 év múlva Tuster Ignác, hogy a muzulmán-ságra alapozva kell kiépíteni a Monarchia politikáját. „A bosznia-hercegovinai muzulmánosság kulturális tekintetben vezérszerepre van hivatva, csak alkalmat kell neki adni, hogy romlatlan ősi erejét kifejthesse a tartományok felvirágoztatására, s az ő saját muzulmán kultúrájának szilárd kifejlesztésére.”⁵⁵ Tuster szerint ezt a lehetőséget ismerte fel a Monarchia, mikor területén, 1912-től kezdve, az iszlám törvény szerint bevett vallás lett.

Bosznia megszállása után született magyar nyelvű művek⁵⁶ közül a továbbiakban néhány szemléletes példán keresztül mutatjuk be a magyar szerzők találkozásait a boszniai iszlám világgal. A Boszniába irányuló tanulmányutak általában (Pest/Szeged/Pécs stb. – Boszna-Bród⁵⁷ – Szarajevó, Ilidzse – Mosztár – Dalmácia – Zágráb útvonalat járták be vasúton. Az iszlám világgal való találkozás tapasztalatát leginkább a szarajevói tartózkodás alatt örökítik meg.⁵⁸ Az úti beszámolók rendszerint nagy figyelmet szentelnek Kállay modernizációs eredményeinek a tartományban, sőt gyakran maga Kállay segít megszervezni az utazók számára a különböző gyárak, iskolák, mintagazdaságok, múzeumok látogatását.⁵⁹ „Ezen utazáshoz sem sok pénz, sem sok idő nem szükséges, sőt

⁵⁵ Tuster 1918 i.m. p. 31-32

⁵⁶ Bosznia és Hercegovináról 1878 és 1908 között született művek közül leginkább az útleírásokat és országismertetőket tekintjük át, noha ebben a korban tekintélyes mennyiségű politikai tárgyú esszé és pamflet, az okkupációs hadjáratot bemutató katonai visszaemlékezés, irodalmi igényű írások, jogi, gazdasági elemzések születtek. (ld. e dolgozat szerzője által készített Bosznia és Hercegovinával foglalkozó 100 mű angol nyelvű annotált bibliográfiáját)

⁵⁷ Boszna-Bródnál kellett átszállni a keskeny nyomtávú vasútra. Xántus Gábor tanulmányútján így ír megérkezésükről: „Bosznia földjén vagyunk, idegen országban, idegen népek között. Leszállunk, előttünk a keskenyvágányú vasút, melynél a két sín egymástól távolsága 70 centiméter. Az állomás piszkos és visszataszító.” (Xántus i.m.p. 18)

⁵⁸ Néhány úti beszámolóban Hercegovina fővárosa, Mosztár látványosságainak leírása is részletesen szerepel. (pl. Laky Imre: Bakáék Boszniában és egyéb történetek. Budapest: Pátria Nyomda1901, Solymossy i.m., Vértesi i.m.)

⁵⁹ Pojman Ferenc az ilidzsei fürdő igazgatója, aki Bosznia idegenforgalmának felügyelői tisztét is ellátta, segédkezett a szállások, útiterv górdülékeny megszervezésében, s a magyar utazók számára mindent megtett, hogy népszerűsítse Boszniát. (Szádeczky 1911 p.10)

a mi szeretetre méltó kegyelmes urunk, a birodalmi pénzügyminiszter úr a legtöbb turistát, a ki az occupált tartományok természeti szépségeiben és új kulturális alkotásaiban gyönyörködni akarna, legmagyarosabb vendégszeretettel halmozza el.⁶⁰ – kezdi úti beszámolóját Bosnyák Ugron álnév alatt író Porr Ede 1900-ban.⁶⁰

Szarajevó

A város, melyet 1878-ban az osztrák-magyar seregek elfoglaltak Bosznia és Hercegovina kereskedelmi központja volt, az Adriához vezető és az észak-déli irányú, Tessaloniki kikötőt Közép-Európával összekötő kereskedelmi utak metszéspontján. A 15- századtól Oszmán fennhatóság alatt volt, Oszmán stílusban fejlődött, számos mecsettel, szűk utcák hálózatával (*mahala*), melyeken egy-két szintes apró házak sorakoztak, törökfürdőekkel, hánokkal a kereskedők karavánjainak elszállásolására. A város két részre tagolódott: a Baščaršija kereskedelmi központja elkülönült a környező dombokon sorakozó gazdagabb negyedről. Sarajevó oszmán része a megszállás után is érintetlen maradt, a kormányzat tiszteletben tartotta a város vallási sokszínűségét.⁶¹ Ám az 1879-es nagy tűzvész után, melyben a Miljacska északi oldalán számos üzlet és ház veszett oda, fokozatosan megkezdődött a modern városrész építése.

Az új lakóházak az osztrák-magyar uralom szimbólumává váltak, és mivel 1910-re a sarajevói lakosság megkétszereződött, a lakóházak építése kiváló befektetésnek bizonyult, mely további igényt keltett az építőipari beruházásokra. Az osztrák-magyar uralom ugyanakkor nemcsak a városok modernizációjával járt, hanem társadalmi és kulturális

⁶⁰ Porr Ede [Bosnyák Ugron]: Bosznia és Hercegovina belsejében. Tárnyilagos elmékedések a Kállay féle kormányművészetről és az osztrák közigazgatási hivatalnokok 22 éves önkényes működésének eredményéről. Budapest: Kosmos Műintézet.1900 p. 4

⁶¹ Az első népszámlálást 1885-ben rendelte el a Kállay-kormány. Bosznia-Hercegovina 1.336.091 népességéből Sarajevóban 26 268 lakos élt, állandóan letelepedett magyar és osztrák állampolgárok száma 2.940. (Telkes Simon: Bosznia-Hercegovina lakóhelyei és népessége Földrajzi közlemények 1889 pp.579-583)

változást is magával hozott. Ebben az újonnan kialakult középosztály fontos szerepet játszott, különösen a tudósok, szakemberek, akik a tartomány történelmét, földrajzát, valamint növény- és állatvilágát kezdték lelkesen kutatni. Ebben az időszakban a régészeti, antropológiai, történelmi és földrajzi kutatások egyre népszerűbbé váltak a nagy európai városokban: múzeumok és társaságok alakultak a tudományos kutatások eredményeinek bemutatására. Bosznia sokszínű társadalmi és természeti világa különösen gazdag forrásanyaggal kecsegtetett a néprajzi, történelmi és a természettudományi kutatások számára. Ezen túlmenően kiváló lehetőséget nyújtott arra, hogy az új kormányzás civilizációs eredményeit bemutathassák a szélesebb nagyközönség számára. A legtöbb magyar nyelvű úti beszámolóban nagy szerepet kap a modernizációs vívmányok bemutatása, melyek az elmaradott tartományt rövid idő alatt fejlődésre serkentették.

A Bosznia-Hercegovináról szóló terjedelmes beszámolók, mint Asbóth János vagy Strausz Adolf nagy monográfiái az akkor virágzó folklórról, népszokásokról, népi hiedelmekről máig forrásértékű híradással szolgálnak. A néprajzi kutatások, gyűjtések nagy korszaka ez: Bosznia okkupációja utáni korszakban kapott új lendületet a folklorisztikai kutatás, 1890-től adták ki az *Ethnographia* folyóiratot. Ennek első száma közli Jókai Mór programadó beszédét, amelyben kiemeli, hogy a néprajzi kutatások a világbéke elérésének eszközei lehetnek: „Mindenekelőtt nekünk magyaroknak fölöttébb üdvös, egyrészt a velünk egy monarchiái kötelékben élő különféle népfajoknak egyediségével részletesen megismerkedni: másrészt a kerek földnek mind a nálunknál nagyobb, előrehaladottabb, mind a kisebb és elmaradottabb nemzetei világába belepillantani. Ez tanít meg bennünket saját értékünknek helyes megbecslésére, feltár előttünk sok reánk váró feladatot s megszüntet sok előítéletet. Ha valaha a világon bekövetkezik az örök béke: az az ethnografia. általános elterjedésének a munkája lesz.”⁶². Asbóth

⁶² *Ethnographia* I. évfolyam (1890) p. 8

János⁶³ és Strausz Adolf⁶⁴ monografikus munkái már megjelenésükkor nagy érdeklődést váltottak ki a fővárosi körökben, a sajtó nemcsak hírt adott róluk, és részleteket közölt belőlük, hanem velük együtt más, kevésbé ismert utazók leírásait, tapasztalatait is közölte. A legfontosabb szempont Bosznia népszerűsítése volt a magyar iparosok, kereskedők körében, hogy új tartományunkba minél több magyar fektessen be. A magyar utazók legtöbbször hivatalos kiküldetésben látogattak Boszniába, melyekből cikkek, tanulmányok, könyvek születtek, gyakran gazdag illusztrációval. Az útirajzok a történeti, földrajzi, néprajzi adatok mellett a mindennapi életet is bemutatják.

A magyar utazók és katonák boszniai tartózkodásának kiemelt jelentőségű programja a szarajevói városnézés, „ahol kelet ölelkezik a nyugattal”, s amelyben legközelebről találkoznak az iszlám hagyományokkal. A bohém utazóként balkáni körutat bejáró Solymossy Sándor folklórkutatót megragadja Szarajevó varázsa, amint végre megpillantja a várost az vasútállomástól átvergődve a kaldermász úton⁶⁵.. „Nem tudnék számot adni róla, mi teszi e különös városképet oly bájosná. A remek fekvése-é bent a két oldal szakadékában, vagy az ezüst hullámú dalokban megénekelte Mil-

⁶³ Asbóth János 1882 és 1884 között többször is beutazta Boszniát, s ennek alapján írta meg *Bosznia és a Hercegovina Úti rajzok és tanulmányok I—II.* Bp. 1887 című könyvét. 1882 júniusában utazik először Kállay Bénivel, egy hónapig tartózkodik Szarajevóban, majd bejárják a környéket. A következő útra 1883-ban, majd 1884-ben kerül sor. Az útirajzai feltételezhetően egyenesen Kállay Béni megbízásából készülnek, Kállay politikai céljai szolgálatába állítva. Asbóth tehát „szemtanúként” igazolja Boszniában a Monarchia közös pénzügyminiszterének intézkedéseinek sikerét. Bori Imre: *Asbóth János boszniai népköltészeti gyűjtése és a boszniai irodalom történetének vázlatja.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 38. XI. évfolyam (1979) pp.5-16 (Bori p. 7) Asbóth János meglehetősen rokonszenvvel ír a bosnyák irodalom kialakulásáról, különösen a muzulmán népköltészetből olvashatunk gazdag gyűjtést tőle, fordításokkal. A bosnyák népköltészet általa vált ismertté nemcsak Magyarországon, hanem az egész Monarchiában.

⁶⁴ Strausz Adolf főleg kereskedők és iparosok számára kínál hasznos útmutatást, de monográfiát ír Bosznia történelméről, gazdasági és kulturális vonatkozásairól is. Strausz Adolf: *Bosnyák föld és népe, I. Bosznia története és néprajzi leírása. II. Bosznia és Hercegovina politikai, gazdasági és földrajzi leírása,* Budapest: Tettey N. és társa 1881, 1883, 301 p. + 240 p

⁶⁵ „Ha lélekzetemet ki nem rázta, csak a mellemre telepedett vastag porrétegnek köszönhetem, mely súlyával visszanyomta bordáim közé.” Solymossy i.m. p. 38.

jacska folyó, mely közepén zuhogtatja sebes vizét, vagy a különös csomókba verődött, tarka keleti házak, ... – nem tudom, de valami jóleső érzés fogja el itt az embert, mint mikor nyugodt, kedves rejtekhelyet talál, mely gondjait feledteti, tüdejét tágtítja s megszálja lelkét az önfeledt keleti ábrándozás.”⁶⁶

Xántus Gábor szarajevói beszámolójában bemutatja a helyi lakosság néhány szokását, valamint jellemrajzot is olvashatunk a muszlimokról, akiket a szerző – a korban elterjedt szokás szerint – töröknek⁶⁷ nevez. Szemléletesen mutatja be a török temetőt⁶⁸, melyek általában a házak között, a lakott terület kellős közepén vannak, s ezáltal „nincs olyan iszonnal az emberre”, mint a katolikus temető, viszont az, hogy nem gondolják a sírokat, „hallatlan kegyetlenség, mellyel a török halottai irányában viseltetik.”⁶⁹ Xántus szerint 101 temető van Szarajevóban. Bepillantást nyerünk a Bendbasi kert kávézójának forgatagába, és leírást kapunk „az érdekes és szép imára hívás” szokásáról. A műezzinek imára hívó éneke, „a különféle hangok hatalmas kórusa láthatatlan magasból” Solymossyt is magával ragadja: „mint egy idegen világból szállva alá, valami megható ünnepélyességgel zeng, mely viszi magával az elfásult

⁶⁶ Solymossy i.m. p.39

⁶⁷ A muszlim lakosságról igen vegyes elnevezések és meghatározások születtek a korban. Tuster Ignác így határozza meg őket: „A muzulmánok, a fajbéli bosnyákok (turci) hajdan eltörökösödött szlávok, kik arab (török) betűket használnak. Nyelvük nagyon vegyes nyelv.” (Tuster 1918 i.m. p. 35). A közkeletű török elnevezést pontosítja Vértesi is, noha út beszámolójában mindvégig így nevezi a muszlimokat: „Nem is törökök Mohamednek itteni hívei, hanem mohamedán szlávok, a kik – hitük hervadóban – a pataréus vallástól tértek török nyomás alatt az iszlámra. A valódi törökök, akik voltak itt és mint basák, agák, bégek drágaköves kaftánban, fejükön bogláros turbánnal uralkodtak a nép fölött, lassankint elpárologtak.” (Vértesi p. 28) A muszlimok törökként megnevezése rokonszenvet keltetett a magyar olvasóközönségben. „Nálunk, a hol a török birodalom elmállási folyamata bizonyos aggodalmakat költött, s a hol 1848 óta bizonyos erkölcsi hálaérzet vert gyökeret a törökség iránt, az a vélelem uralkodik s uralkodik, hogy a bosnyák «törökség» elnyomása káros hatással járhat. Csak magyarázatkép jegyezzük meg, hogy a bosnyák mohammedán fajilag délszláv bosnyák, s ugyanazt a nyelvet beszéli, mint vérrokon katolikus és szerb hitű nemzetársra. Ez a török rokonszenv újabb keletű, de hozzátartozik politikai rokonszenveink leltárához.” – írja Kállay Béni. (Kállay 1900 i.m. p. 427-28) A bosnyák muszlimok ebben az időben az Oszmán időkben is használt „bošnjaci”-nak nevezték magukat.

⁶⁸ Szarajevóban ekkor 101 temető található

⁶⁹ Xántus i.m. p. 36

nyugati szívet is.”⁷⁰ A iszlám világgal való találkozást rejtő Szarajevó bemutatását Vértési Károly a népszerű muszlim-képpel kezdi: „...540 méter tenger színe felett, de bátran nevezhetjük katlannak, mert hegyek környékezik. Még forr benne a mohamedán hitbuzgóság, melyet hasonlóképpen bátran nevezhetünk fanatizmusnak. ... Az első látkép, amivel a kirándulók találkoznak: „Két nagy dsámi, több mosé, sok mecset feltörekvő minaretje emeli a lelket az ég felé”.⁷¹ Laky Imre egy „bájos szegény lányhoz” hasonlítja Szarajevót, „kit hatalmas meczenások szórakozásból gazdag menyasszonyként akarnak kiházásítani. Az apa: a bosnyák – meg a nászuram: a török, még bizonytalanságban vannak a felett, hogy örüljenek-e a menyasszony vérökből való vérnek jó kinézésén – hogy elfogadják-e a szép leánynak gyanús kezekből jött ajándékát, csecse-becséit?” S az egész „bosnya föld” olyan, mint egy eladó leány, aki „megcsipte Ausztria-Magyarországot vőlegényének, de maga sem tudja, hogy a többi körülötte ólálkodó kérőnek véglegesen kosarat adjon-e”⁷²

Szarajevóról a katonák is gyakran megemlékeznek. Kiss Emil írja, hogy órákon át el tudtak az utcákon ögyelegni, „kellemes szórakozást nyújtott a keleti különlegesség, az a mindenféle ősi eredetiség, amit kultúrnépeknél nem látunk.”⁷³ Álljon még itt egy Laky Ferencről származó humoros történet arról, hogy milyen következménnyel is járhat egy találkozás az iszlám kultúra vallási szokásaival. A bakákat levezenyelték az okkupáció után Szarajevóba, ahol lehetőségük nyílt egy szabad városnézésre menni. Laky Ferenc társaival a Gázi Huszrev bég dzsámiját szerette volna közelebről megnézni. Ekkor „nagyot lótt az ágyú a fejünk felett. Mi nem ijedtünk meg, de a népség ijedhetett meg, mert eszeveszetten rohant, mintha újra okkupálni akarnánk őket. Sajnáltuk szegényeket, hogy úgy megijedtek, s biztattuk egyik-másikat, hogy nincs semmi baj.” De nem figyeltek rájuk, hanem mindannyian egy irányba futottak. A katonák pedig kíváncsiságból utánuk. Egy nagy kőházhoz értek, mely alacsony kőkerítéssel volt körülveve, s a kerítésen belül „turbános sírkövekkel” volt

⁷⁰ Solymossy i.m. p. 46

⁷¹ Vértési i.m. p. 10

⁷² Laky i.m. p. 70

⁷³ Kiss i.m. p. 122

tele a kertje, a kert közepén egy nagy szökőkút állt, körötte kőmedence, ide szaladtak az emberek. Körülállták a kádat és mosakodni kezdtek. A bakák hasonlóképp beálltak közéjük, „úgyis két hete nem tisztálkodtunk már (...) Hozzáfogtunk, de alig kezdtünk bele, rettenetes ordítással körülfogott bennünket a népség és tuszkolt kifelé. Nagy ribillió keletkezett. Valaki pártunkra állt (...), s mondta magyarul, hogy ne mosakodjunk ott, mert tilos. A törökök végzik ott egyházi szertatásukat.”⁷⁴

A Szarajevót körülölelő hegyeken épült erődökre (Fehér és Sárga vár – Bijela Tabija és Žuta tabija) is rendszerint felkapaszkodnak a magyar utazók, mivel innen fantasztikus látványt nyújt a város képe. Vértesi Károly 1903-ban a sárga kastély bástyájáról így mereng: „A száz mosé 92-re apadt le. Mennyire fog még a minaretek erdeje megfogyni? Ki annak a megmondhatója most, mikor félig már európai ez az életre-halálra meghódolt keleti város, és koczkán áll minden török léte...”⁷⁵ Xántus Gábor az erőd-ből letekintve egyszerre csodálja a káprázatos képet, „minőt csak a Kelet az ő bűvös-bájos varázsával állít elő,” de egyszersmind felismeri annak katonai jelentőségét: „lehangoló, ha rá gondolok, hogy oly helyen vagyok, honnan egy óra alatt rommá lehet lőni az egész várost, megsemmisíteni a tündér szép látványt – el, el erről a helyről...”⁷⁶

A Kállay-éra alatt Boszniába látogató utazók csodálattal sorolják a modernizáció vívmányait a félezredéves elmaradott városban: „vízvezeték, csatornázás, villanyvilágítás, villanyos vasút, igazságügyi palota, reneszánsz ízlésű loggiás vásárcsarnok, oszlopos kupolás országos banképület, kitűnő országos kórház. Árvaházak, iskolák, kaszárnyák, vágóhidak, gyárak nagyok és modernek, díszes kormányzósági épület.” – emlékezik Vértesi Károly. A modernizáció azonban nemcsak a várost, ahol „villany vasút és villamos világítás is van”, hanem az iszlám vallási épületeket is elérte: a Gázi Huszrev bég dzsámiban, mely a legnagyobb és legszebb „mohamedán templom” Szarajevóban 144 villanykörte világítja meg „a török templom misztikus sötétjét.”⁷⁷

⁷⁴ Laky i.m. p. 55-56.

⁷⁵ Vértesi i.m. p.18.

⁷⁶ Xántus i.m. p.33.

⁷⁷ Szádeczky p. 10, Vértesi p. 11

A Kállay rezsim kritikája – a muzulmán autonómiamozgalom

A szemfüles turista figyelmét azonban nem kerüli el, hogy a gyors léptékű modernizáció baljós árnyat vet a társadalmi változásokra: a bosnyák viszonyok ugyanis nemcsak a fejlődésről, gyors ütemben elért civilizálódásról szóltak. Még a tanulmányútján járó Xántus Gábor is megjegyzi: „Pedig a nép nem akar, nem bír beletörődni az állapotokba, szívből gyűlöli az osztrákot, fegyvert hordoz, noha ez el van tiltva. Némán tűr. A felületes utazót megcsalja a sok pompa és külső csillogás, de a figyelmesen szemlélő észreveszi a lappangó bajt.”⁷⁸

Gratz Gusztáv tanulmánya⁷⁹ élesen rávilágít azokra a visszasságokra, melyek a Kállay éra alatt bontakoztak ki Boszniában. Jellemzően minden Boszniáról szóló írás a dicshimnuszokról zengett, mivel Bosznia gazdaságilag egyértelmű haladást mutatott, a felekezeti és nemzeti-ségi kérdések példás kivételnek tűntek a délszláv országok között. Ám 1896 óta különféle jelenségek miatt kezdtek napvilágot látni más nézőpontok is: „Egy csoport elégtelen bosnyák egyszerre csak megjelent Budapesten, hol akkor épen a delegációk ülészetek és emlékiratok formájában különféle panaszokkal álltak elő”. A muzulmánok mellett először a szerbek, majd a horvátok is panaszaitat fejezték ki a felekezeti, majd gazdasági és politikai kérdésekben.⁸⁰ Gratz szerint Kállay kormányzásának legnagyobb hibája az volt, hogy nem fokozatosan, hanem azonnal modern mintaállammá, modern kultúrállammá akarta tenni Boszniát. „Egy félig barbár országot egyik napról a másikra kultúrállammá tenni olyan, mintha egy csecsemőt akarna huszonnégy óra alatt férfivá növeszteni. A Kállay előtti generáció Boszniában még írni és olvasni sem tudott, a Kállay alatti generáció részére rögtön gimnáziumokat és magasabb kereskedelmi tanintézeteket alapítottak, számos fiatal embert pedig ösztöndíjjal küldtek ki külföldi egyetemekre. A Kállay előtti generáció a római időkben eredő faekével szántott, a Kállay alatt

⁷⁸ Xántus i.m. p. 32

⁷⁹ Gratz Gusztáv: Bosznia Kállay halála korában. Huszadik század, 1904 1. szám I pp. 372-391

⁸⁰ Gratz i.m. p. 373.

felnőtt generációtól megkövetelték, hogy a gazdálkodást egyszerre oly módon űzze, mint a hogy ezt például a gazdasági műveltség igen magas fokán álló porosz paraszt teszi.⁸¹

Bosnyák Ugron (Porr Ede) *Tanulmányút Bosznia belsejébe* című könyvében olyan kirándulásra invitálja olvasóit, mely távol esik a kormányzó által támogatott útvonaltól, melyet a kormány kegyesen támogat a magyar érdeklődők számára. Morpurgo et Parente trieszti cég igazgatójaként volt alkalma alaposan megismerni Boszniát. Porr részletes leírást ad az ipar és kereskedelem, erdőgazdaság, fölművelési viszonyok, parasztgazdaságok, közlekedés, vallás és belügy állapotáról az okkupáció után 21 évvel. Az osztrák rendőrség örültnek nyilvánította. Műve azonban hitet tesz ép elmeállapotáról, bemutatva a Kállay rezsim visszasságait.

A szerző támogatólag nyilatkozik a Budapesten időző bosnyák mohamedán és szerb küldöttségről. Már egy éve „teljesen korrekt és törvényes uton kéri a minisztertől iskoláik és egyházuk adminisztrációjában szükségessé vált reformok engedélyezését és ezért a leghatalanabb rendőri elnyomatásban részesülnek a báró Lazzarini és Pittner kerületi előljárók által.” A Pesten székelő mohamedán küldöttség nem az uralkodó államhatalom ellen lép fel, hanem az „alkalmatlan kormányközegek rendőri túlkapásai ellen”.⁸²

Kállay modernizációs törekvésének legnagyobb kihívásaként a liberális alkotmányos és világi közigazgatási rendszerbe a korábban privilegizált helyzetű muszlim lakosság beillesztése jelentkezett. Különösen Kállay vezérelve, hogy a muszlimok rokonszenvének fenntartása érdekében, hogy a muszlimok vallási intézményeit, amennyire lehet, megkíméli a modernizációs átalakításoktól természetesen nem ment zökkenőmentesen.

Kállay „mohamedán elemre” építő, nemzeti ellentéteket áthidaló bosnyák patriotizmusának eszméje végül nem bizonyult reálisnak, mivel a muszlimok társadalmi szerkezete és nemzeti identitása ebben az időben még meglehetősen bizonytalan volt, amire már csak azért sem lehetett építeni, mert egyre erőteljesebbé váló a vallási autonómia követelése-

⁸¹ Gratz i.m. p. 376.

⁸² Porr i.m. p. 49

seik sem nemzeti politikai törekvéseken alapultak⁸³. 1900-ban Kállay⁸⁴ n.m. írói álnév alatt a *Budapesti Szemlében* hosszú tanulmányt közölt *A mohamedánság helyzete Boszniában* címmel, melyben már sokkal szkeptikusabb álláspontot foglal el a muszlimokra épülő boszniai nemzet kiépülésének esélyeit illetően. A tanulmány részletesen foglalkozik a kormány egyedülálló intézkedéseivel, melyet a muszlim lakosság érdekében tett. „Ha csak a számok nyelvét akarnók megszólaltatni, nagyon röviden végezhetnénk. Kimutathatjuk, hogy valamint ma nincs keresztény kormány, mely országos pénzből annyit áldozott volna mohammedán cultus-czélokra, úgy azt is bizvást állíthatjuk, hogy oly rendszeresen a mohammedán török kormányzat sem segítette állama vallását, mint a hogy azt a mostani bosnyák kormány teszi. Ha az egyházi szervezet, az iskolákra s külön cultus-czélokra, mecsetek építésére, a mohammedánok látogatta állami (ruzsdié) polgári iskolák (6) érdekében tíz év óta tett kiadásokat illeti, a végsomma 1.155,751 koronát, évenként átlag 155,575 koronát teszen. Ez összegben még díszlövészek czímén is szerepel 2000 korona évenként, ennyit lövöldöztet el az ország a Ramazan ünnep alkalmával.”⁸⁵ A kormány példátlan intézkedései ellenére, a muszlimok a legkevésbé sem voltak megelégedve. „Csodaszamba menne azonban, ha a mohammedán hitéletnek ez az intensiv fejlődése az általános megelégedés érzetét költötte volna életre a 400 évig formáiban, gondolkodásában megcsontosodott bosnyákban. Hogyan is üdvözölje örömmel azt, a mit „idegenek” nyújtanak neki, mikor a kevesebb, saját khalifájától a szultántól sem kellett neki? Eszmeköre kizárólag hite körül forogván, a legcsekélyebb változás is újítás az ő szemében.”⁸⁶ A muszlimok legrosszabbul azt tűrik, hogy a másik két felekezet egyenrangúvá vált velük, s a kormány őket is ugyanúgy támogatja, mint a muszlimok intézményeit. Kállay szerint a muszlimok kisebbik része értette csak meg, hogy

⁸³ Ress Imre szerint a muszlimok patriotizmusa egy „bizonytalan tartalmú, differenciálatlan délszláv tudatban, valamiféle jugoszlávizmusban oldódott fel.” (Ress p. 253)

⁸⁴ Az esszé szerzője valójában Thallóczy Lajos lehetett (Ress Imre személyes közlése alapján)

⁸⁵ Kállay 1900. i.m. p. 436

⁸⁶ Kállay 1900 i.m. p. 436

a reformok őértük és nem ellenük vannak, a nagy tömeg a vallás ellen való intézkedéseknek látja azokat.

Kállay szerint a kormány legnagyobb „mohamedán-barátságát” az bizonyítja, hogy megmentette a muszlimok számára az egyházi vakuf-alapokat. A vakufok (egyházi, társadalmi és oktatási célú alapítványok) és a muszlim arisztokrácia földjeinek elkobzása felmerült az okkupáció után, de végül a kormány nem kezdeményezte az államosítást. A vakufok rendjének és jogszerű működésének kialakítása viszont fontos feladat volt. A vakufok ugyanis az Oszmán-érában a vakuf intéző gondnokok (mutevellik) felügyelete alatt álltak, akik viszont kezdték saját tulajdonukként kezelni a rájuk bízott vakufokat. Ráadásul a megszállás-kor sok mutevelli kivándorolt és a nyilvántartásaik eltűntek. A kormány 1883-ban újrászervezte és átláthatóvá tette a vakufok irányításának szervezetét⁸⁷, melyet 1894-ben módosítottak, annyiban, hogy újrászervezték az országos vakuf-bizottságot, hogy ne a főváros dominanciája érvényesüljön. A kerületekből legalább két tag került az összesen 21 tagú tartományi vakuf-kezelő bizottságba (*Zemaljsko vakufsko povjerenstvo*), mely felett a gazdálkodást irányító szarajevói székhelyű vakuf-igazgatóság (*Zemaljsko vakufsko ravnateljstva*) állt⁸⁸. A vakuf kezelés szabálya, hogy a vakuf jövedelméből először az alapítványi kiadásokat fedezik, és a fennmaradó összeg került az országos vakuf-alaphoz. Az elégedetlenek azonban úgy látják, hogy a vidék változatlanul hátrányosabb helyzetben

⁸⁷ Kállay az 1883 márciusában felállított átmeneti bizottság élére a szarajevói polgármestert, Mustajbeg Fadilpasicot nevezte ki, de valójában két kormányhivatalnok vezette, egyikük Kvassay István kormánytitkár. Így az egész vakuf ügy a kormány irányítása alatt állt. (Imamović p. 220)

⁸⁸ Mivel az Oszmán kor végén 5000-nél is több vakuf volt szerte az országban, szükség volt az egyes kerületek élén álló képviselőkre. A Vakuf-bizottság fő feladata volt a mutavellik felügyelete, és a kormány tájékoztatása a muszlim alapítványok működéséről. A 21 tagú bizottság egy elnökből, egy vizsgálóbiztosból, egy titkárból, az ulema medžlis négy tagjából és a Legfelsőbb Šerijatbírótság két bírójából, valamint a hat kerület két-két képviselőjéből állt. A Vakufigazgatóság mint végrehajtó szerv a bizottság elnökéből, vizsgálóbiztosából és titkárából állt. Őket segítették a kerületekben šerijat bírák. Mivel azonban ezeknek a szervezeteknek a vezetőségébe a kormány nevezte ki a tisztviselőket, ez lehetőséget adott a tévedésekre és a vakuf birtokok eredeti céloktól eltérő használatára is. (Trakić p. 4) (Kállay 1900. pp. 438-439).

van: „régén a mutevelli ette meg a vakufot, most Szarajevóba megy a pénz, régén sem láttunk semmit, most sincs hasznunk belőle.” A vakufok helytelen kezelésének első megnyilvánulása már 1885 novemberében erős felháborodást váltott ki a muszlim lakosság részéről, akik a császárhoz fordult az ügyben: az átmeneti vakuf bizottság a tartományi kormány kérésére elrendelte, hogy két szarajevói temetőből (Šehitluci és Čekrekčinica) létesítsenek közparkot. Tulajdonképpen ez az eset szolgáltatta a Vakuf-Mearif mozgalom létrejöttének kezdetét.⁸⁹ A travnikai és mosztári muszlimok egy új vakuf-alapot létrehozását követelték, s az összes vakuf vagyonát és jövedelmét abba kívánják becsatornázni. Ez Kállay szerint az egyes vakufok szentségét sokkal jobban sérti, mint az országos vakuf-bizottság szabályzata, melynek értelmében csak olyan összeg kerülhet a vakuf-alapba, mely az egyes alapítványok szükségleteinek fedezésén felül megmarad. A vakufok kiemelt szerepét a „rendszeres egyházi szervezetet nélkülöző” muszlimok vallási intézményeinek fenntartásában a kormány felismerte, és éppen azért erősítette meg, hogy ezzel a másik két felekezet mellett fenn tudjon maradni. A kormány intézkedéseinek köszönhetően a vakufok a századfordulóra stabil forrásként biztosították az iszlám közösség intézményeinek fenntartását. A másfél évtizedes szigorú állami felügyelet meghozta gyümölcsét: a századvégen a vakuf vagyon értéke a tízszerese volt a boszniai ortodox és katolikus takarékszövetkezetek alaptőkéjének. Ez a hatalmas vakuf vagyon azonban csupán a vallási intézmények fenntartására volt elegendő, a muszlim iskolarendszer modernizálására kevésnek bizonyult.⁹⁰

Az autonómia mozgalom egyik legfontosabb követelése viszont éppen a jótékonyági vallási alapítványok helytelen irányítására vonatkozott. Eleinte az új igazgatás nem ütközött komolyabb ellenállásba a bosnyákok részéről, csupán a vezetőségének szarajevói dominanciáját és a vidékiek háttérbe szorulását sérelmezték.⁹¹ Ezt a mosztári Mustafa

⁸⁹ Imamović, Mustafa: Bosnia and Herzegovina. Evolution of its Political and Legal Institutions. Sarajevo, Magistrar 2006 p. 221

⁹⁰ Ress Imre: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. Budapest, L'HarmattanRess 2004 p. 266

⁹¹ Malcolm, Noel : Bosnia: A Short History, New York University Press, Második kiadás. 1996 p. 147

Džabić tette politikai ügyé, amikor 1899-ben petíciójuk egyik pontjaként egy autonóm vakuf egyesület felállítását követelte Hercegovinában.

A kormány reformintézkedései mögött az állam korlátozó erejét érezte a muszlimok egy csoportja, akik egyre öntudatosabban kezdték mozgalmukat megszervezni. Az autonómia mozgalom kialakulásának első megnyilvánulását láthatjuk abban, amikor 1895-ben Muharrem bég Tezkeredzsics vezetése alatt travniki földbirtokosok panaszzal a kormányhoz fordultak. Panaszaikat négy pontban foglalhatjuk össze. Először is az agrár-panaszokat fogalmazták meg, melyben a panaszosok a bosnyák-hercegovinai kataszteri felvételeknél ért sérelmeikre hivatkoznak, ám Kállay szerint a felmérőket sem párt, sem vallási, sem társadalmi szempontok nem vezérelték munkájuk során. „Nagyon tárgyilagosak, igen méltányosak voltak, nem akarták megrövidíteni a birtokost, de nem engedték elnyomni a jobbágyot. Igen természetes, hogy a legcsekélyebb szabályozás, a mi a jobbágnak kedvezett, az a földbirtokos szemében jogfosztás volt, midőn pedig a jobbágy látta, hogy hisz a földesúrtól nem veszik el a földet, bizonyos csalódás érzése fogta el.” Másik panaszuk a vakuf kezelése az alapító szándékkal ellentétes megvalósulása ellen irányult. A harmadik panasz a hatóságok keresztényekkel szemben tanúsított elfogult magatartásával szemben fogalmazódott meg, amellyel a jobbágyok ellen indult perekben viseltetnek. A negyedik sérelemként azt említik, hogy a kincstár elvette erdeiket. Kállay szerint ez nem igaz, s már a török államhatalom állami földnek, tulajdonnak nyilatkoztatta ki mindenkor az erdőt.⁹²

Az autonómia mozgalom másik fontos ága a hercegovinai Mosztárban formálódott Hadži Ali Džabić mufti vezetésével. Egy hercegovinai muszlim lány, Fata Omanović megszöktetése körüli botrányt használta fel politikai célokra Džabić. A muszlimok azt vallották, hogy a fiatal lányt katolikus apácák vitték el és térítették meg, majd Ausztriába szöktették, ahol egy habsburg hivatalnok felesége lett.⁹³ Kállay szerint ez valótlan, a lányt nem térítették át erőszakosan, és nem is szöktették meg, sőt nem is Dalmáciába menekült, ahogy Kállay szerint azt Dža-

⁹² Kállay 1900 i.m. p. 458

⁹³ Karčić 1999. p. 130

bić állította. Már azért sem, mert köröztették az osztrák hatóságok, de nem találták nyomát. Ez azt jelenti, hogy nagy valószínűséggel Törökországba szöktethették a leányt. Viszont ha a kormány cáfolja, hogy erőszakos átkereszteltetés történt, azzal akkor elismeri, hogy a muszlimok áttérését pártolja. Džabić maga köré gyűjtött tizenkét muszlimot, akikkel petíciót fogalmaztak meg az esetre hivatkozva, hogy Boszniában az iszlám veszélyben van. Kállay így fogalmazza meg Džabić akcióját: „Fata szökését s abból jó hercegovinai recept szerint általános akciót indított. Tárgyi szempontból azonban elvétette: első sorban azért, mert panaszainak az alapja hamis suppositión épülvén, azok egyszerűen nem igazak, másodsorban meg erre az alapra építette politikai célját, mely nem egyéb, mint a hercegovinai mohammedán elemnek az állam egységéből, annak kötelékéből való erkölcsi és anyagi elválasztása⁹⁴.”

Kállay *A mohamedánok helyzete Boszniában* című pamfletjét azzal zárja, hogy az országos kormányzat a Monarchia Balkán politikájával összhangban „a mohammedánságot politikai súlyának, történelmi fejlődésének megfelelőleg conserválni, vallásában megtartani, fejleszteni s az ország keretén belül vagyonában megerősíteni s a kivándorlástól visszatartani igyekezett,” ám mindenekelőtt a jog és vallásegyenlőséget próbálta meggyökereztetni. „Beültetett egy parlag területet. Ismerte a talajt, de a beültetés gyomlálással jár. Itt-ott a mag nem kelt ki, de általán sikerült a dolga. Politikája nem lehetett más, mint előkészíteni a talajt, hogy Bosznia a monarchia keretében majdan a bosnyákoké legyen, értvén ezalatt mohammedánt, szerbet és katolikust egyaránt.”⁹⁵

„Beültetett egy parlag területet. Ezt mondja Kállay. De hát ő azt a parlag területet nem ismeri, a míveléséhez nem ért. És bizony a mag, amelyet elhintett, a gyűlölet magva volt – és Kállay úgy fog aratni is,

⁹⁴ Kállay az osztrák és magyar közvélemény számára is teljesen világossá teszi, hogy az áttéréseket a kormány nem támogatja, sőt nincs olyan egykoron török lakta terület, ahol ennyire alacsony az áttértek száma, mint Boszniában. A tartományban a megszállás óta mindössze 144 ember változtatta meg hitét, tehát évenként átlagosan hét fő. Kállay pontos kimutatást közöl felekezetenként a változásokról a közigazgatási hivatalnokok jegyzőkönyvei alapján. Ebben az szerepel, hogy mohamedánná lett 29, kilépett 32 egyén. (Kállay p. 469)

⁹⁵ Kállay 1900 i.m. p. 480

ahogy vetett.” Ezekkel az erős kritikus szavakkal zárul a Kállay tanulmányára válaszul írt pamflet, mely *Kállay és Bosznia-Hercegovina. Válasz a „Budapesti Szemle” tanulmánycikkére* címmel 1900 szeptemberében jelent meg magyarul és németül, egy bizonyos „travniki mohamedán” szerzőségével. A rövid írás szerzőségéről nincsenek pontos adatok⁹⁶, annyi biztos, hogy nem travniki, sőt nem is boszniai a szerző, hanem leginkább magyar. 1900-ban ugyanis – miután a korábbi petíciókat elutasították – egy küldöttség érkezett a „mohamedán vezéremberek” közül Budapestre, hogy a magyar parlamentet meggyőzzék céljaikról, és maguk mellé állítsák őket. A formálódó muszlim ellenzék óriási felháborodását váltotta ki, hogy a kormány leváltotta Džabićot a mosztári mufti pozíciójáról és bezáratta olvasóköriüket (*kiraethana*), melyben a mozgalom szerveződött. Ekkor ugrásszerűen megnőtt a mozgalmat támogatók száma, és Mosztárhoz hasonlóan, Travnikban is központ szerveződött. A kormány megpróbálta legalább vidéken visszaszorítani az autonómia mozgalom kibontakozását, jórészt sikertelenül, mivel nem tudta meggátolni a falvakban és városokban szerveződő bizottságok felállítását. A muszlim autonómia mozgalom számos törekvésében megegyezett az ekkor bontakozó szerb autonómia mozgalom céljaival, ezért egyfajta laza szövetség alakult közöttük. 1900 tavaszán – a kiseljaki találkozót követően – indult el az első küldöttség Budapestre, melynek vezetője maga Džabić volt. Pesten Džabić három társával a Párizs Hotelben szállt meg, és ide toborozta a többi muszlim elégedetlent is. A mozgósítás egyedülálló volt. A hatóságok végül a szerveződők csoportjából 83 résztvevő nevét gyűjtötték össze, köztük Travnikból és Mosztárból, Szarajevóból, Banja Lukából és Bosanski Noviból érkező vezetőkét.⁹⁷ A mozgalom pesti gyűlésének célja, hogy megszilárdítsa a mozgalmat és közelebb kerüljön a politikai döntéshozókhoz. A magyar képviselőkkel való találkozástól azt remélték, hogy előnyös elbírálás alá kerüljön ügyük a közös osztrák-magyar parlamenti ülésen. 1900 májusában Gligorije Jeftanović boszniai szerb

⁹⁶ A pamflet nem jelent meg bosnyákuul, és Boszniában egyetlen könyvtárban vagy levéltárban sem lehet fel sem magyarul, sem németül.

⁹⁷ Donia 1981 i.m. p. 134

kereskedő, későbbi politikus felkérte a cseh újságíró és publicistát, Josef Holeceket, hogy ahol csak lehet, jelentessen meg a napilapokban írásokat a muszlim mozgalom céljairól, és ajánlja be a muszlimok küldöttségét a delegáció tagjainak, és általában is legyen a muszlimok küldöttségének segítségére, mivel a boszniai muszlimok törekvése meg egyezik a szerbekével.⁹⁸ Minden bizonnyal a „travniki mohamedán” szerzőségével ellátott vitairat is ennek a népszerűsítő akciónak volt az eredménye. A találkozó sikeresnek bizonyult a „mohamedán vezérek” küldöttsége és a magyar parlament ellenzéki tagjai között, akik Kállay megbuktatásán munkálkodtak. Visontai Soma képviselő interpellációt nyújtott be a boszniai muszlimok helyzetéről, melynek azonban alaposan megfizette az árát.⁹⁹ A budapesti gyűlést még 1900-ban a mosztári követte, majd a szarajevói konferencia, melyben újabb petíciót fogalmaztak meg a mozgalom vezetői. Ennek hatására 1900-tól Kállay és a szarajevói kormány többé nem hagyta teljesen figyelmen kívül, s kezdte súlyának megfelelően kezelni az autonómia mozgalom követeléseit, ám a Vakuf-Mearif ügyek igazgatásának autonómiáját majd csak 1909-ben fogja a mozgalom elérni.

A pamflet több szempontból is egyedülálló, és közelebbi vizsgálatra érdemes. Egyrészt megelőlegezi azokat a memorandumokat, melyeket a császárhoz juttatnak el a boszniai muszlimok 1902-ben és 1906-ban, másrészt először fogalmazódnak meg benne politikai követelések is, és hallhatjuk meg „az alárendelt megszólalását”. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy a küldöttséggel folytatott megbeszélések alapján egy vélhetően magyar szerző írta a pamfletet, amelyben a saját meggyőződését is tetten érhetjük a sorok között.

A vitairat négy pontban összefoglalja a boszniai muszlimok elégedetlensége miatt létrejött mozgalom célkitűzéseit: „1. Hogy megkapjuk a mohamedán egyházi autonómiát, már csak azért is, hogy megfelelő iskolai reformokat létesíthessünk. 2. Hogy az erőszakos katholicizálás véget érjen. 3. Hogy a horvát propagandával ne zaklassanak bennünket,

⁹⁸ Imamović i.m. p. 227

⁹⁹ Donia 1981 i.m. p. 134

mert utáljuk mindazt, a mi horvát. 4. Hogy respektálják szokásainkat, tradícióinkat, és hogy jogokban is legyen részünk.”¹⁰⁰

A „mohamedán vezérek” hangot adnak annak a hatalmas ellenszenvnek, mellyel irántuk viseltetnek „Kállay osztrák és horvát pandurjai”, akik gyakran hangoztatják, hogy „bárcsak minden mohamedán kipusztulna az országból.” A magyarbarátságuk pedig ellentétben áll azzal, amit Kállay állít, hogy csak érdek lenne, mert az színtiszta rokonszenvből fakad. A küldöttség örömmel tapasztalta, hogy a magyar liberális sajtó, mely felkarolja az elesettek ügyét, milyen elkötelezetté vált a muszlimok sérelmeinek felkarolásában. A parlamentben Visontai Soma képviselő felszólalásakor a karzaton ülő muszlim küldöttség meghatottsággal érzékelte (noha az interpelláló beszédét nem értette), hogy milyen mély kölcsönös szimpátia él a magyarokkal¹⁰¹. A pamflet kiemeli, hogy nemcsak a muszlimok, hanem a görög-keletiek is elégedetlenek a boszniai kormány politikájával, és éppen formálódik egy közös muszlim-ortodox ellenzék, mely megpróbál közösen a császárhoz fordulni panaszaival. Amennyiben ez nem sikerül, ismét a magyar parlamenthez, a „magyar testvéreinkhez” fordulnak, melynek liberalizmusa és szabadságszeretete az ügyük kedvező megoldásának mintegy garanciája¹⁰².

Az autonómia és a vakufok ügyével kapcsolatban a Džabić által kidolgozott javaslatról Kállay azt állította, hogy az a „mohamedán

¹⁰⁰ Kállay és Bosznia-Hercegovina. Válasz a „Budapesti Szemle” tanulmánycikkére Budapest 1900 p.7

¹⁰¹ Kállay is megemlíti az esetet: „Bizonyos fokú naivitás kívánatik ugyan a magyar államot fentartó magyar közvéleménytől azt várni, hogy azon irányzattal rokonszenvezzen, melynek centrifugális a célja, s melyet minden elem pártol, mely a magyar koronának sajnos épen a keleten nem nagyon regardirozott egységét nem szívesen nézi. A kelet népét sajnos épen a keleten nem szeretik. A vallási és politikai üldöztetésnek avádját mely legfőljebb néhány túlbuzgó tisztviselő kevésbé tapintatos, de érthető ténykedésére hivatkozhatik concrete kellett föltüntetni, S íme felhangzott épen minálunk az a vád, hogy az üldözött mohammedánok tömegesen kivándorolnak az országból az üldöztetés miatt. Fölhangzott minálunk, a hol csak a múlt hóban 8000-nél több kivándorlás céljából kiállított útlevelet constatáltak hivatalosan.”

¹⁰² 1902-ben és 1906-ban a magyar parlament elé terjesztették petícióikat emlékirat formájában.

érdekek ellen irányul.”¹⁰³ A pamflet szerzője felháborodásának ad hangot, hogy Kállay elmozdította Džabićot, a mosztári főmuftit állásából, aki pedig a szultántól kiérdemelte a „smyrnai mollah” címet, mellyel a kalifa fennhatósága alatt a harmadik legtekintélyesebb főpappá vált.¹⁰⁴ Továbbá, ha nem tetszik a kormánynak az autonómia tervezet, akkor arról egyeztetni kellett volna a muszlimokkal, nem pedig becsuktni a képviselőit. A kormány azért nem tárgyalt a tervezetről, mert „a kormány érdekei ellen való, és a kormány fél kiadni a kezéből a vakuf-alapítványokat,” melyek jövedelmét jelenleg maga kezeli, mivel azok a „gyász-mohamedánok”, akiket Kállay a vakuf bizottságokba kinevezett, nem mernek kiállni igazukért, ha az ütközik a kormányéval. A mozgalom célkitűzése, hogy vissza kell juttatni a vakufokat a muszlimok irányítása alá, ezért hoznának létre egy új vakuf-kezelési szervezetet, mely a vakufokat nem „osztrák politikai célokra és a katolikus propaganda céljaira” használná.

Míg Kállay szerint az autonómia mozgalom csak kisszámú muszlimot tudott megnyerni ügyének, a vitairat ezzel szemben azt állítja, hogy nyilatkozatukat mintegy százezren írták alá, ami azt bizonyítja, hogy „egy táborban van Bosznia és Hercegovina egész mohamedánsága, egy tudat hevíti, egy célért küzd.”¹⁰⁵ Az a szűk lojális réteg, aki nem szimpatizál az autonómia mozgalom céljaival a kormány alkalmazásában áll, ők a „hivatalos törökök”, akiket fel lehet hozni példaként arra, hogy vannak „elégedett mohamedánok” is Boszniában. Számuk mindössze 4-500 főre tehető, szemben a Džabić-párt százezer szimpatizánsával.¹⁰⁶

¹⁰³ Kállay szó szerint ezt írja: „Csakhogy mikor az «újítások» ellen szót emelnek, érvelésök, sarkalatos tételök flagrans koránsértő reform. Azt akarják ugyanis, hogy az összes vakufok vagyonát és jövedelmét egy újonnan

létesítendő tanulmányi és vakuf-alap javára kell lefoglalni.” (Kállay 1900. p. 442)

¹⁰⁴ A „smyrnai mollah” megtisztelő címének adományozása mögött azonban látni kell, hogy Isztanbul ekkor titkos utasításokkal látta el Džabićot, és a közöttük folyó levelezésből kiderül, hogy mozgalmuk szervezésének sikere mögött is jórészt Isztambul állt. Ezt leplezték le az osztrák-magyar hatóságok, amikor eltávolították Džabićot pozíciójából. (Babuna 1996 p. 135)

¹⁰⁵ Kállay és Bosznia-Hercegovina. Válasz a „Budapesti Szemle” tanulmánycikkére p. 16.

¹⁰⁶ Kállay és Bosznia-Hercegovina. Válasz a „Budapesti Szemle” tanulmánycikkére p.26-27

A pamflet szintén a vakufok állami kézbe kerülésének tulajdonítja, hogy a muszlim iskolák siralmas állapotban vannak, pedig a vakuf alapítványokból bőven lehetne ezek fejlesztésére fordítani. A kormány mindössze három új iskolaépületet emelt a vakuf jövedelmekből, ám a többbit sorsára hagyta. A muszlim lakosság készen állna reformok megvalósítására, ha saját maguk kezelhetnék a vakufokat.

A másik nagy kérdéskör az erőszakos katolizálás ügye, melynek kapcsán nem a Kállay által felhozott Fata Omanović esete az egyetlen példa, hanem egy napilap legalább 50 esetet sorol fel. „Az erőszakos katolizálásban Stadler érseknek és a kormány tisztviselőinek a keze egyaránt benne van.” A pamflet szerzőjének értesülése alapján erőszakos térítés egyrészt úgy megy végbe, hogy a gyerekeket ellopják és Horvátországba viszik, ahol megkeresztelik őket. Másrészt a muszlim hivatalnokokat a jobb munka és boldogulás reményében kapacitálják az áttérésre. A Kállay által „mohamedanophil” hangulatnak nevezett állapotot a pamflet szerzője sehol sem látja megnyilatkozni, sem a nőekkel való bánásmódban, sem a kritikus hangok meghallgatásában. Ugyanakkor arra száz példát is tudna hozni, hogy minden különösebb ok nélkül lecsukatnak muszlimokat. „Az egész olyan benyomást tesz, mintha a hatóságok csak azon volnának, hogy minél több előkelő mohamedánt vizsgálati fogságba vethessenek, úgy számítván, hogy azok az emberek ott majd „megpuhulnak” és nem merik többé panaszra kinyitni a szájukat.”¹⁰⁷ A vallásváltás ügye különösen érzékeny téma volt Boszniában, ahol a felekezet megegyezett az etnikai identitással. A hívét elhagyó felekezet számára ez óriási szégyen volt, ahogy nagy diadalként élte meg az őt befogadó egyház. Az oszmán időkben a šeriját törvénye szabályozta az áttérés lehetőségeit: elvileg megölhették, aki elhagyta az iszlámot, ám a 19. századi reformoknak köszönhetően száműzetésre enyhítették az ítéletet. Az Osztrák-Magyar Monarchia egyik fő célkitűzése volt a felekezetek közötti jogegyenlőség bevezetése, s ezzel összefüggésben a lelkiismereti szabadság jogának bevezetése, melyet 1891-ben törvénybe is iktatott. Az áttérések kérdése azonban óriási indulatokat szabadított fel a társadalomban, erősítve az ekkor formálódó politikai mozgalmakat.

¹⁰⁷ Kállay és Bosznia-Hercegovina. Válasz a „Budapesti Szemle” tanulmánycikkére p. 22

A vitairat harmadik kérdésköre a horvát propaganda ügye, mely egy és ugyanaz, mint a katolikus propaganda. A kormány támogatja a horvát propagandát, mely által keresztényekké lehetne tenni Bosznia lakosságát. Sőt a szerző továbbmegy, azt állítva, hogy ezzel akarja muszlimokat elzárni a magyaroktól. Erre hozza példának a Trebevic ünnepet, ahol túlsúlyban voltak a horvátok, és csak néhány kirendelt moszlim hivatalnok jelent meg, bizonyítandó, hogy a „mohamedánok rokonszenveznek a horvátsággal”. Az ünnepen kinn volt az osztrák és a horvát zászló, de a magyar zászló nem. Ez az osztrák propaganda része, mely el akarja jelentékteleníteni Magyarországot, melyet az oktatáspolitikai is követ: a magyar történelemtől nem tanulnak a boszniai iskolákban. A horvát propaganda azonban nem fog sikerrel járni, mert „mi gyűlöljük mindazt, ami horvát, és csinálhat Kállay bármit, de horvát-barát érzelmeket mibennünk sohasem fog ébresztetni.”

A vitairat Kállay zárószavait szó szerint idézi – de tagadólag. „Nézetünk a tárgy ismerete s tények alapján, hogy a mai bosnyák kormány a mohammedánságot politikai súlyának, történelmi fejlődésének megfelelőleg conserválni, vallásában megtartani, fejleszteni s az ország keretén belől vagyonában megerősíteni sem nem tudta, sem nem igyekezett. Beültetett egy parlag területet.. Ezt mondja Kállay. De hát ő azt a parlag területet nem ismeri, a műveléséhez nem ért. És bizony a mag, amelyet elhintett, a gyűlölet magva volt – és Kállay úgy fog aratni is, ahogy vetett.”¹⁰⁸

Kállay Béni halála után Bosznia lassanként fellélegzett az abszolutisztikus és bürokratikus megszálló rezsim szorításából. A Kállayt követő Burján István kormányzása enyhülést hozott: elsősorban a preventív cenzúra eltörlésével, adóreformmal, a vallásoktatási autonómia kérdésének megoldásával népszerűbb volt a lakosság körében, különösen előremutató volt annak felismerése, hogy Bosznia népeinek szüksége van bizonyos mértékű önkormányzatiságra is. A Monarchia felügyeletével megalapított félig-autonóm boszniai hivatalos iszlám szervezet mellett gyors fejlődésnek indultak a szekuláris alapú, kulturális és oktatási muszlim szerveződések is. A muszlimok számos kulturális társaságot, olvasókört, valamint gazdasági és politikai szervezetet alapítottak a

¹⁰⁸ Kállay és Bosznia-Hercegovina. Válasz a „Budapesti Szemle” tanulmánycikkére p. 30

huszadik század első évtizedében. Bosznia ekkor egy megosztott társadalom képét mutatta, melyben minden etnikai és vallási csoport a saját szerb, horvát vagy muszlim szervezetébe tagozódhatott. Ebben a légkörben, a párhuzamosan alakuló nemzeti, politikai szervezetek között a muszlimok identitása a vallási meghatározottságától egy nemzeti értelmezés irányába kezdett elmozdulni a politikai pártok megalapításával.

Találkozások a muzulmán bosnyákokkal

Tonelli Sándor a bosnyák tanulmányi kirándulások számára készített információs füzetében Bosznia lakosságát határozottan keletinek jellemzi, ahol „a mohamedán szokások Bosznia-Hercegovina akárhány helyén jobban megmaradtak, mint magában Törökországban.”¹⁰⁹ Ezeket a keleti szokásokat és keleti népet a szerzők jelentős része meglehetősen rossz színben festi le.

Horváth János az okkupációt követő évben kiadott írásában negatív sztereotípiáktól hemzsegő, lesújtó véleményének ad hangot a dél-szláv nép valamennyi eleméről, melyek az okkupáció alkalmával szerzett tapasztalatain nyugszanak. Tanulmánya erősen tükrözi a megszállás utáni év hangulatát, melyben talán valamennyi, az okkupáció alatt született írásnál negatívabb képet fest a déli szomszédainkról. Mivel „a keresztény bosnyák sokat beszél, keveset dolgozik,” és a „mohamedán bosnyák keveset beszél és semmit sem dolgozik”, a szerző nem érti, hogy miként élnek meg az emberek e „pompás országban”, ahol senki sem dolgozik.¹¹⁰ A bosnyákságot felekezettől függetlenül az „emberiség leggyalázatosabb fájának” tartja a kozák mellett.¹¹¹ Horváth, miután részletes leírást a bosnyák népek fizikai adottságairól, öltözködési és táplálkozási szokásaikról, lakóhelyeikről. A katonaként megélt tapasztalatainak összegzése után áttér a kilátások latolgatására: „kultiválni kell nemcsak

¹⁰⁹ Tonelli i.m. p. 4

¹¹⁰ Horváth 1879 p.5

¹¹¹ Horváth p. 6

a népet, hanem az országot is.”¹¹² Elismeri, hogy természeti gazdagsága, ásványvize, gyógyforrásai az osztrák-magyar turisták hazájává teheti Boszniát. Horváth szerint az okkupációs sereg elleni felkelés nem a vallás miatt tört ki, hanem azért, hogy a mohamedán bosnyák megtarthassa úri pozícióját. Mivel a keresztény bosnyák szegénysége miatt mindenre kész, a mohamedán bosnyákot pedig meg lehet majd vesztegetni, „könnyű lesz velük elbánni.” A szerző úgy látja, hogy az okkupáció után a mohamedán bosnyákok vagy nagy számban elhagyják szülőföldjüket, vagy elszegényednek, mivel „dologtalanok.” A keresztény bosnyákokra lehet támaszkodnia a kormánynak, de csak miután felszabadítják őket és megtanítják dolgozni. ¹¹³ A Monarchia civilizációs küldetésének feladatát meghatározva zárja esszéjét a volt katona: „Te pedig szerencsétlen Ausztria-Magyarország ne házasodjál vagy ne szerezz, hanem civilizálj, ha tudsz, mert ez a hivatásod, sőt miután belekezdted, kötelességed is.”¹¹⁴

A bosnyák felkelőkkel találkozó Kiss Emilt meglepi e nép külső megjelenése. „A bosnyákok bámulatra méltó alakok. Óriási termet, borzasztó erőre valló izmok, vad, marcona kinézés, a sötét gyűlölet, melyet részvétlen közönyösséggel iparkodnak elpalástolni” jellemzi őket.¹¹⁵ Szarajevó megigézi az arra járó katonákat, Kiss Emil így számol be erről: „Órákon át el tudtunk ógyelegni az utcákon, kellemes szórakozást nyújtott a keleti különlegesség, az a mindenféle ősi eredetiség, amit a kultúrnépeknél nem látunk. Különösen a Bazár és a piac (Čaršija) voltak azok a helyek, ahol e legtöbbet időztünk (...) Zsongás, mozgás, élénkség, a csőcselékszerű tömeg ide-oda hullámozása, mind oly keleti, olyan balkánizú”¹¹⁶

Rohonyi Valéria szerint „A muzulmán nép rendkívül becsületes, csendes és abszolúte fatalista. Minden Allah akaratától függ”¹¹⁷ E keleti népeket azonban nagyfokú lustaság jellemzi. A mezőgazdaság siralmas állapotát Krolopp Alfréd azzal magyarázza, hogy „a keleti

¹¹² Horváth 1879 p.33

¹¹³ Horváth p. 46

¹¹⁴ Horváth p. 48

¹¹⁵ Kiss p. 31

¹¹⁶ Kiss i.m. pp. 122-123

¹¹⁷ Rohonyi i.m. p. 20.

kényelem iránti végtelen szeretet az idők folyamán Bosznia-Hercegovina népére is átragadt, s lassanként annyira fajult, hogy a nehezebb testi munkát a nép megvetette”, s ezért inkább pásztorkodtak, s semmiféle paraszti gazdasági rendszer nem alakult ki. „Az uralkodó irányelv a szükségletek pillanatnyi, s lehetőleg kényelmes, fáradság nélküli kielégítése volt.”¹¹⁸

A bosnyákok – viszontagságos történelmük következtében – szabadságukat féltve, bizalmatlanok az idegenekkel. „A hegyek vad, rakoncátlan, vérbosszút lihegő népének vére csörgedezett ereikben, gyűlölte a törököt, a svábot, s minden idegent, ki elhagyatott hegyei közé furakodott idegen erkölcsével, adójával, fináncaival, zsandárjával, katonáival.”¹¹⁹

A muzulmán bosnyákok hitéről és vallási gyakorlatairól több beszámolóban is olvashatunk. A katonai megszállásról írt visszaemlékezésében Kenedi Géza egy egész fejezetet szentel az iszlámnak, melyben Korán idézetekkel ellátva mutatja be „Mohamed próféta predesztinációjának tanát,” a gondviselésben való tökéletes megnyugvás eszméjét, mely „a háborúban nekik jó volt, nekünk pedig rossz.” Kenedi három tanulságos történetet mesél el a bölcsnek és türelmesnek mutakozó „jó mohamedánokról.”¹²⁰

A kereskedelmi iskola tanulmányútján részt vevő Vértesi Károly beszámol róla, hogy a boszniai magyar kereskedelmi múzeum képviselői vezették körül a város nevezetességein. A mecsetben imádkozó férfiakat látva megjegyzi, hogy „nincs a töröknél szorgalmasabb imádkozó. A vallási tébolynak itt is megvannak a maga áldozatai, sőt még többen szenvednek elmeelborulásban.” Szellemüket inkább elsorvasztják, mint fejlesztik. A bölcsesség foga egynémelyiknek sose nő ki. Szent örület egynémelyüket sose hagyja el. Összevont szemöldökkel néznek minden keresztényre.

¹¹⁸ Krolopp Alfréd: Bosznia-Hercegovina mezőgazdasági viszonyai, különös tekintettel a kincstári mezőgazdasági állomásokra és mintaparasztagazdaságokra. Budapest: Pallas. 1904. p. 30-35

¹¹⁹ Laky Imre: Bakáék Boszniában és egyéb történetek. Budapest: Pátria Nyomda 1901 p. 26

¹²⁰ (Kenedi Géza: Magyar vér Boszniában. Az 1878. évi bosznia-hercegovinai hadjárat félszázados évfordulójára. Budapest: Stádium Sajtóvállalat Rt. 1928 p. 175-176)

A Boszniáról szóló tanulmányokban, úti beszámolókból gyakorta megjelenik a keresztény hagyományoktól nagymértékben eltérő bosnyák/iszlám temetkezési szertartások leírása. Vértesi kiránduló csapata a dzsámi oszlopcsarnokában találkozik a halotti szertartással: a mecset előterében két halott mellett „100 férfi térden hajlongva, homlokát az imaszőnyeghez érintve ájtatoskodott. Nők nem mennek temetésre, nem siránkoznak a fölött, mikor Allah valakit magához vesz. Megnyugszának akarátán, nem zokognak fel, nem törnek hangos panaszba a keserítő, kíméletlen vég fölött. A fekete hír szárnya nem csak úgy a lelkekre, mint nekünk, akik nem vagyunk sorshívók.” A halott 4 óra múlva már az anyaföldben nyugszik. Nincs gyászpompa. „A gyász némán húzódik meg, megadóan tűrik, mikor Allah szedegeti a földről a Paradicsom lakóit. Ha már hazug ez az élet, a halál ne legyen az, ne legyen álkegyelet.”¹²¹ Rohonyi Valéria megjegyzi, hogy nagyon sok a városban a temető. A muzulmán vallás tiltja, hogy a sírokat elbontsák, ezért van 300 éves temető is, amelynek a kövei megvannak. Rohonyi szerint a temetések „hihetetlenül furcsák”, mivel amikor valaki meghal, addig el kell temetni, míg a nap le nem nyugszik. „Érdekes látvány, hogy abban a pillanatban, amikor elföldelik, a megholt hozzátartozói kiszaladnak a temetőből, nehogy a megholt rossz tulajdonságai rájuk átszálljanak.”¹²² Redwitz-Schyttra Ilona elbeszélésében részletesen ír a temetésről, melyet mindig még napnyugta előtt el kell végezni. Mivel sem orvos, sem halottkém nem vizsgálja a halottat, a gyors temetés miatt lehetnek tévedések, de ezekről soha nem tud senki. „A mi egyszer a földben van, az el van temetve örökre.”¹²³ Az a hiedelem járta, hogy naplemente után a rossz szellemek beköltözhetnek a holttestbe, melyet csak a föld kérge tud megvédeni. A temetés után mindenki elmegy, csak a hodzsa marad a sírnál, imát mond, majd a sírásó gyorsan lerántja a leplet a halottról, és ekkor költözik ki a halottból „a Démon, mely minden élő emberben lakozik. A ki ott maradna, annak a rossz szellemmel gyúlne meg a baja.” Ha férfi a halott turbános sírkövet kap, ha nő, egyszerű fehér követ

¹²¹ Vértesi i.m. p. 11

¹²² Rohonyi (Orlay) Valéria: Szarajevói emlékei 1914-ből. Sátoraljaújhely 1925 p. 19.

¹²³ báró Redwitz-Schyttra Ilona: A boszniai háreméletről. Rajzok. Bp. Atheneum 1899 p.25

helyeznek a sírra, arany és zöldre festett Korán mondattal. Virágot nem visznek a sírra, a férfiak ritkán, a nők pedig egyáltalán nem mehetnek a temetőbe, mivel úgy hitték, hogy a holtak megláthatják a nőket a kendőn át is, mivel ők átlátnak mindenben.¹²⁴

A muzulmán nők rejtett, idegen világában zajló élete több úti beszámoló, regény és elbeszélés témája volt. Rohonyi Valéria¹²⁵ szerint 1914-ben Szarajevó még inkább számított Keletnek, mint Konstantinápoly, mivel míg ott már az új török mozgalomnak köszönhetően a lányok is tanulhatnak, egyetemre is járhatnak, fátyol nélkül, addig „Szarajevóban nincs egyetlen muzulmán nő, aki fátyol nélkül járna.”¹²⁶ Mivel „nincs az a hatalom, hogy a muzulmán nőtől követelhetné, hogy fellebbentse fátylát” a háború elején a szerbek ezt kihasználva török asszonynak öltözve kémkedtek.¹²⁷ A nők azonban meglehetősen műveletlenek: ismert egy olyan előkelő hanumát, aki soha nem tanult írni, olvasni, és mikor kérdezték hány éves, azt felelte, „gondolom, huszonnégy.”¹²⁸

Egyedülálló forrás 1899-ből báró Redwitz-Schyttra Ilona írása a boszniai háremeletről, mely bepillantást enged a bosnyák nők elzárt világába. Ez a világ még szigorúbb szabályokat szab a boszniai nőknek, mint a törökországi társaiknak. Betegség esetén például nem mehet be a nőkhöz orvos, mert férfi, „így szegény hanumák rendesen korán halnak meg”, mely azonban „kismet”, fátum, s az ellen senki sem zúgolódik. A legnagyobb áldás a nők számára az orvosnő. A hodzsza imádko-

¹²⁴ Redwitz-Schyttra i.m. p. 27

¹²⁵ Édesapja, Julius von Rohonyi 1912-1913 civil adlátus volt Boszniában, aki 1913 szilveszterén lemondott állásáról. Rohonyi Valéria ebben az időszakban élt Szarajevóban.

¹²⁶ Rohonyi i.m. p.23

¹²⁷ Rohonyi i.m. p.24

¹²⁸ Rohonyi p.31

zik érte, illetve egy papírra imaszöveget ír, majd galacsinná gyúrja. Ez a zapis¹²⁹, melyet a betegnek le kell nyelnie.¹³⁰

Vértesi Károly a Mosztárban látott török nőkről ad leírást. Még Isztambulban sem látott ennyire lefátyolozva muzulmán nőt. Fejtetőn a sötét bő köpönyegük gallérjából csúcsos sátrat vonnak magukra, mely arcuk előtt egy arasznyival nyúlik előre. Bár forróság van, mégis sötét tömött posztóból készült ruhát viselnek. „Képzeljük hozzá a mosztári meleget, mikor szárán hervad a virág.” Másutt elismeréssel említi, hogy „A török, mohamedán bosnyák nőnek otthon van a helye, mint a kemencének. Kitűnő családanyák, három évig szoptatják kicsinyeiket.”

Bosznia és Hercegovina műveltségi állapota a megszállás előtt szomorú képet mutatott. Szeghalmi szerint „szellemi műveltség tekintetében Bosznia-Hercegovina lakosai még balkáni szempontból is igen alacsony fokon állnak”. A lakosság 78%-a, 1 223 144 fő analfabéta volt¹³¹, köszönhetően a gyenge oktatási rendszernek. A szarajevói kormány ezért nemcsak a felekezeti iskolákat támogatta, hanem állami ingyenes iskolákat is létesített.¹³² Komlóssy Ferenc Bosznia történetének török uralomról írt fejezetében megjegyzi: „midőn II. Muhamed szultán véget vetett az ország függetlenségének, azóta a műveltség itt sírba szállt, a

¹²⁹ Laky Imre, aki tábori papként szolgált Novibazarban beszámol róla, hogy az okkupáció előtti időkben szokás volt, hogy az egyes vallásfelekezetek papjai papírdarabokra mondatokat írtak: a keresztények a Bibliából, a muzulmánok a Koránból, majd ezt papírgalacsinná gyúrva a beteggel bevetették. Lehetségesnek tartja, hogy a papírba általuk ismert gyógyerejű füveket rejtettek el, de a vallásos meggyőződés is sokat segített a csodás gyógyuláson. Az egész Balkánon nagyon kevés orvos működött. Az okkupáció után katonai és polgári orvosok az alsóbb és felsőbb néposztályok számára is rendelkezésre álltak. Egy alkalommal őt is felkereste egy török férfi, hogy felesége számára adjon zapis-t, ám ő ezt visszautasította, és hazaküldte a férfit, hogy a feleségének mondja meg: „A hegyeken túli tábor templomának papja azt parancsolja neked, hogy meg kell gyógyulnod és te meg fogsz gyógyulni.” (Várady Géza, Laky Imre – Novibazár – Szandzsák-Plevlje – Bp., 1912. p. 111)

¹³⁰ Redwitz-Schyttra i.m. p. 57

¹³¹ A boszniai lakosság kimagasló arányú írástudatlansága mögött látni kell azt a tényt, hogy ez a latin betűs írás ismeretének hiányára vonatkozik. Mivel az Oszmán Birodalom alatt az oszmán török volt a közigazgatás és az arab az iszlám vallás nyelve, a folklórban élő boszniai nyelvet is arab betűkkel írták le.

¹³² Szeghalmi i.m. p. 69

haladás megszűnt, s a a tespedés sötét kora következett be.” A törökök szerint semmit sem tettek a tartomány fejlesztéséért.¹³³ Sőt már a szemlélet maga is problémát hordoz, hiszen „a gyerekek nevelés már a szülők azon apáthiájánál fogva, hogy gyermekeik őket okosságban felül ne múlják, igen el van hanyagolva”¹³⁴ Bosznia oktatásügyi állapotáról már az annexió után ír részletes, adatbő tanulmányt Csige Varga Antal. Az elemi oktatást vizsgálva megállapítja, hogy míg a katolikus és ortodox elemi iskolák nem különböznek az általános elemi iskoláktól, addig a muzulmán mektebek alapvetően mások. A mektebekben ugyanis csak a vallásos könyveket olvassák, az arab és török nyelveket és a „muzulmán liturgiát” tanítják. Ilyen mekteb 1906-ban 810, 1910-ben pedig 1970 volt. Korkülönbség nélkül mindenki látogathatja őket, az osztályok nincsenek benne elkülönítve, és egész évben nyitva vannak. Kétséges hatékonyságának további magyarázata, hogy „a tanulás 5-8 évig is eltart, de az eredmény nem áll arányban e hosszú idővel. Ennek legfőbb oka, hogy a hodzsza (tanító) teljes képzettség nélkül van.”¹³⁵ A török birodalmi iskolatörvény segíteni akart ezen amikor elrendelte, hogy a mekteb négy évi tanfolyamot foglaljon magában, ahol török és arab íráson kívül oktasanak számvetést, földrajzot s a történelmet. Boszniában azonban ezt a rendelkezést nem hajtották végre. Ehelyett a vallást tanítják, az arab betűk írását és olvasását, betanítják fejből a Korán olvasását és az imákat. „S ez az észgyilkosság 5-6 évig eltartott”¹³⁶. Ezen a siralmas helyzeten próbált segíteni az új kormány a reform-mektebek alapításával, melyekben a szarajevói, 1892-ben alapított muzulmán tanítóképző tanfolyamon végzett tanítók oktatnak.¹³⁷ 1879-ben nyílt meg az osztrák mintára felépített reál gimnázium Szarajevóban, majd 1893-ban Mosztaárban, 1899-ben Dolnja-Tuzlában. Lassanként a muzulmánok is elkezdtek az

¹³³ Komlóssy Ferencz: Bosnia és Hercegovina története a legrégebbi időktől napjainkig. Nagyszombat: Winter Nyomda 1882 p. 13.

¹³⁴ Komlóssy i.m. p. 16

¹³⁵ Csige Varga Antal: Bosznia és Hercegovina közoktatásügye. Budapest: Stephaneum Ny. 1913 p. 10

¹³⁶ Kállay 1900. i.m. p. 435

¹³⁷ 1909/1910-ben 94 reform-mekteb működött, melyek közül 10 leány-mekteb volt (Csige p. 10)

állami iskolákat látogatni, de eleinte csak a gimnáziumok székhelyein lakók, mivel a muzulmánok nem költözhetek nem-muzulmánokhoz. Ezt a kérdést a vakuf kezeléség oldotta meg, konviktusok felállításával. Ahogyan a mektebeket, a medreszeket is a vakuf alapítványokból tartották fenn. Ez utóbbi „muzulmán papi tanintézetből” 41 volt, melyekben 7-8 év alatt hodzsákká, imámokká vagy khátibokká képesítik a hallgatókat, s a tantervét a Reisu-l-ulema szabja meg. 1887-ben nyitotta meg kapuit a šerijat bírói iskola (*mekteb-i nuvvab*) Szarajevóban¹³⁸, melybe a jövőre kádiknak a Reisu-l-ulema javaslatára a kormány jóváhagyásával lehet felvételt nyerni. (Csige Varga p. 19) A šerijat bírói iskolában az öt év alatt nemcsak keleti, hanem nyugati jogi tárgyakat is oktattak¹³⁹. A végzettség színvonala nagyjából megfelel a reálgimnáziumi érettséginek.¹⁴⁰ A sikeres vizsgát tett hallgatók a végzésor esküt tettek, melyben kijelentik, hogy „hivatali köteleességeiket lelkiismeretesen végzik, különös tekintettel Bosznia és Hercegovina kormányára, s gondja lesz mindenekelőtt arra, hogy Őfelségét mentül jobban szolgálja (...) Meg kell esküdni arra is, hogy nem fog olyan társasághoz szegődni, amelyik politikai célok szolgálatában áll, sem pedig nem fog ilyenek kebelébe tartozni.”¹⁴¹ A szarajevói šerijatbírói iskola komoly hírnevet szerzett az iszlám világban is. Amikor Mohamed Abduh az egyiptomi kormánynak javaslatot tett egy új Saría bíró képző intézmény alapítására Kairóban, a szarajevói iskolát ajánlotta mintaként.¹⁴²

E tanulmány bepillantást kívánt engedni arról, hogy a magyar közvélemény előtt miként jelent meg déli szomszédunk ezerszínű világa. Összefoglalásként megállapítható, hogy a magyar utazók és tudósem-

¹³⁸ ugyanott, ahol ma az 1977-ben alapított Szarajevói Egyetem Iszlám Kara működik

¹³⁹ A következő tantárgyak szerepeltek a képzésben: arab, török, perzsa, boszniai, német vagy francia nyelv (1910-től a magyar is választható volt), Saría és uszul al-dín (vallás alapjai) tárgyak, jogi tárgyak: római jog és az osztrák-magyar jogi rendszerek, valamint társadalomtudományi tárgyak: történelem, földrajz stb. (Karčić 1999. p. 93)

¹⁴⁰ Tuster Ignác: A muzulmán serriátbíróságok szervezete. Debrecen: Csáthy F. Könyvkiadó. 1923 p. 8

¹⁴¹ Tuster 1923 i.m. p.13

¹⁴² Karčić, Fikret: The Bosniaks and the Challenges of Modernity. Late Ottoman and Hapsburg Times. Szarajevó, El Kalem 1999 p. 94

berek leírásaiban sajátosan ötvöződnek az orientalizmus és a romantika attitűdjei, melyet a szerzők saját politikai meggyőződései tovább árnyalnak. A 19. századi nyílt orientalista attitűdök lassanként eltűntek a hazai és külföldi tudományos írásokból, de az általuk felállított történelmi paradigma súlyos terhét a balkáni történetírás tovább cipelte a huszadik században. Az oszmán hagyományok és az iszlám közé egyenlőségjelet téve a történelmi és politikai diskurzusok nemcsak idegenként tüntették fel a balkáni muszlim közösségeket, hanem stigmatizálták is valamennyi társadalmi, politikai és kulturális jellemvonásukat (vallás, nyelv, építészet, s valamennyi oszmán örökséggel kapcsolatba hozható szimbólum), mint az elmaradottság legfőbb jegyeit, melynek csak egy deoszmanizációs és deiszlamizációs politika vethet véget.

MAGYAR – NÉMET EGYÜTTMŰKÖDÉS ROMÁNIÁBAN AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Marchut Réka

A romániai magyarok és németek együttműködési törekvései a választásokon az 1920-as években

Az első világháborút követően a győztes nagyhatalmak nem az etnikai határokat vették figyelembe az államhatárok meghúzásánál, így etnikailag heterogén államok jöttek létre az egykori Osztrák-Magyar Monarchia területén illetve területéből. A létrejövő új utódállamok közül kettő teljesen újonnan alakult, Csehszlovákia és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, Románia pedig történetének legnagyobb kiterjedését nyerte el a területgyarapodások miatt. Az etnikailag heterogén államok megszületése miatt szükség volt a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszerre, ami arra volt hivatott, hogy a kisebbségek kulturális, gazdasági, anyanyelvi jogainak érvényesítését betartassa az államokkal.

A trianoni békeszerződés következtében három millió magyar került a határon túlra, közülük másfél millióan Románia területére, ezzel Románia számban és arányban legnagyobb kisebbsége a magyar lett. A második legnagyobb kisebbségnek pedig a német számított. A Magyarországról elcsatolt területek etnikai összetétele az *1. táblázat* szerint nézett ki.

A kisebbségi jogok hatékony érdekérvényesítésének egyik eszközüül kínálkozott a kisebbségek együttműködése, kisebbségi blokk létrehozása. A magyar kisebbség számára a leginkább járhatónak tűnő út a helyi német kisebbséggel történő szövetkezés lehetett volna, ám az egész két világháború közötti időszakban ez csupán 1927-es országgyűlési választások alkalmával valósult meg.

1. táblázat. *Romániához csatolt volt magyarországi területeken élő magyarok, románok, németek (1910; 1920)*

Népszám- lálás	románok		magyarok		németek		Összla- kosság száma
	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)	
1910	2 824 177	54	1 661 110	32	553 902	10,6	5 232 024
1920	2 930 813	58	1 305 753	26	534 427	10,6	5 063 224

A tanulmány célja annak bemutatása, hogy bár csak egyszer és rövid ideig valósult meg a kooperáció a két kisebbség között, mégis milyen törekvések voltak a '20-as évek elejétől kezdődően ennek megvalósítására. Az együttműködés történetiségének bemutatásával rá szeretnék mutatni azokra az erőkre és körülményekre, amik ennek az együttműködésnek alakítói, többnyire gátlói voltak. A teljes bemutatáshoz mindenképpen szükség lenne a lokális kutatásokra is. Ezek most még hiányoznak. A tanulmány forrásbázisául diplomáciai anyagok szolgálnak, és azt a kérdést fogjuk tudni megválaszolni, hogy diplomáciai szintről nézve, milyen lehetőségei, akadályai voltak az együttműködésnek, s nem utolsósorban, hogy Budapest és Berlin hogyan próbált hatni a saját kisebbségeire Romániában. Az alábbiakban a történeti előzmények bemutatásával arra szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy már az impériumváltást követően milyen nehézségekkel terhelten jött szóba egyáltalán a kooperálás lehetősége.

Történeti előzmények

Románia Magyarországtól elcsatolt részein a magyar–német együttélés már sok évszázados múltra tekintett vissza, de a 19. századtól kezdődően a modern nacionalizmusnak, az 1848/49-es sebtől pedig annak védekező jellegének és az ebből eredő dualizmus kori magyarosítási politikának, valamint 1871-ben az egységes Németország létrejöttének köszönhetően ez a kapcsolat korántsem volt feszültségmentes. Az erdélyi szászok a középkor óta, az Árpád-házi-királyoktól kapott kiváltságoknak köszönhetően messzemenő autonómiát élveztek, ám miután

1848/49-ben a szászok az osztrák csapatokkal harcoltak a magyarok ellen, 1876-ban a magyar országgyűlés megfosztotta őket autonómiájuktól, Magyarország egyik nemzetisége lettek, a szász evangélikus egyház azonban továbbra is autonómiát élvezett.¹

Ilyen történeti előzményekkel jutunk el 1918 őszére, amikor Erdély, a Bánság, a Partium és Máramaros román uralom alá került. Egészen az ezredfordulóig élt a magyar, a szász és a román történetírásban is az a nézőpont, hogy a szászok kitörő lelkesedéssel fogadták Erdély Romániához csatlakozását. Ezt többek között Vasile Ciobanu is cáfolja 2001-ben megjelent könyvében.² Rámutat arra az összetettségre, ami a szász vezetés szempontjait és megnyilvánulásait alakította. A háború utáni erdélyi kérdés alakulásának kiemelkedő epizódját jelentették a magyar–román tárgyalások 1918. november 13–14-én Aradon, ahol az október 31-én alakuló Károlyi-kormányt Jászi Oszkár tárca nélküli nemzetiségügyi miniszter képviselte. A román tárgyalóköldöttség vezetője Iuliu Maniu volt, másik vezető egyénisége pedig Vasile Goldis. A tárgyalási alapot a Román Nemzeti Tanács által megfogalmazott memorandum adta, mely 26 vármegyényi területre jelentette be igényét.³ A tárgyalásokon a Magyarországi Német Nemzeti Tanács képviselőjében részt vett Neugeboren Emil valamint a Bánsági Sváb Nemzeti Tanács elnöke, Striegl. F. József is, akik román kérésre elvileg csak hallgatók lettek volna, de Neugeboren fel is szólalt. Magyarország területi integritása mellett szólalt felt, kinyilvánítva, hogy a szászok lojálisak maradnak a hazához.⁴ A magyar ajánlat az ország területi integritása jegyében föderalizmust, kantoni rendszer bevezetését kínálta, ám ez a román félnek már kevés volt, és a magyar köldöttség teljes kudarcot vallva érkezett vissza Budapestre.

¹ Szabó M. Attila: Betekintés az erdélyi szászok autonómiájába. In: Történelmi autonómiák a Kárpát-medencében. Szerk.: Hermann Gusztáv Mihály – Kolombán Zsuzsánna. Csíkszereda, 2004. 24–34.

² Ciobanu, Vasile: *Contributii la cunoasterea istoriei sasilor transilvaneni 1918–1944*. Editura Hora, Sibiu, 2001.

³ Szarka László: *Iratok az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez*. Regio, 1994/3. (<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00019/pdf/09.pdf> Letöltés: 2018. október 26.)

⁴ Ciobanu, Vasile: *I.m.* 37.

Az aradi tárgyalások utáni napon a Román Nemzeti Tanács elhatározta, hogy december 1-jére egyesülési nemzetgyűlést hívnak össze Gyulafehérvárra. Ezt követően a szebeni székhelyű Német-Szász Nemzeti Tanács tárgyalásokat kezdett a budapesti szász képviselőkkel. Hans Otto Roth szerencsétlennek nevezte Neugeboren aradi felszólalását, August Gmeiner pedig egyenesen Neugeboren és Rudolf Brandsch⁵ visszahívását kezdeményezte, hogy ne képviseljék a szászok ügyét. H. O. Roth szabta meg a követendő szász politika irányát, mely a semlegesség alapján állt. Óvatosságból Roth visszautasította Bethlen István kérését is,⁶ aki azt kérte, hogy találkozzanak Marosvásárhelyen, hogy meg tudják beszélni a közös érdekeik védelmét a románokkal szemben.⁷

Ezek után 1918. november 20-án megkezdődtek a tárgyalások a Román Nemzeti Tanács (Consiliul National Roman Central – C.N.R.C.) és a Magyarországi Német Nemzeti Tanács között. A C.N.R.C. nevében Ion Erdélyi (Ardeleanu) azt kérte a németektől, hogy a december elején esedékes nemzeti gyűlés összehívására már tisztázzák az álláspontjukat. Ez nem történt meg, de december elején a Bukarestben élő 3000 szász csatlakozott a gyulafehérvári határozatokhoz. Bár a Monitorul Oficial 1918. december 18-i számában közölték Erdély egyesülését Romániával, mégis voltak olyan szász vezetők, köztük a szász evangélikus püspök Friedrich Teutsch is, akik óvatosságra intettek, és azt képviselték, hogy meg kell várni a békekonferencia határozatát.⁸ 1918. december 30-ára a szászok megfogalmaztak egy memorandumot, hogy elfogadják a gyulafehérvári határozatokat, de bizonyos jogokat követelnek a román állam-

⁵ November közepéig még Rudolf Brandsch is úgy gondolta, hogy széleskörű autonómiával Magyarország területén fognak maradni. Lásd Brandsch 1918. november 15-i jelentését: *Unirea din 1918 – implinire si speranta*. Szerk.: Ciobanu, Vasile – Sofronie, Mihai. K.n., Sibiu, 1994. 164–167.

⁶ Bethlen István ekkor az Erdélyi Szövetség elnöke. 1918. október végén visszatért erdélyi birtokára, ahol alig egy héttel később menekülésre kényszerült a mezősámsondi románok elől. Lásd: Ablonczy Balázs: „Bethlen István erdélyisége”. Kommentár, 2013/5. (http://kommentar.info.hu/iras/2013_5/_bethlen_istvan_erdelyisege Letöltés: 2018. október 29.)

⁷ Ciobanu, Vasile: *I.m.* 39.

⁸ U.o. 47.

tól: önrendelkezési jogot, szabad nyelvhasználatot, vallási iskolák szabadságát és egyházi autonómiát. Vasile Goldis azt az ígéretet tette, hogy a kisebbségi jogokat tartalmazni fogja az új alkotmány is; tudjuk, nem tartalmazta. 1919. január 8-án Medgyesen tartott szász gyűlésen 138 szász képviselő jelenlétében, azzal együtt, hogy voltak ellenvélemények, elfogadták Erdély egyesülését Romániával. Egon Franz von Fürstenberg, budapesti német konzul jelentésében azonban rávilágított arra, hogy az egyöntetűséget csak úgy tudták megvalósítani, hogy az ellenvéleményen lévőköt felszólították, hogy hagyják el az ülést a szavazás előtt. Így történt az meg, hogy pl. Teutsch püspök sem vett részt a szavazáson.⁹

Hangsúlyoznunk kell, hogy ekkor csak a szászok nyilvánították ki csatlakozásukat Romániához, 1919 őszére azonban a romániai németek egy közösségként jelentek meg. 1919 szeptemberében a romániai németek közös összejevetelt tartottak Temesvárott, kötelező pártprogramot fogadtak el, amelyben a gyulafehérvári határozatokat elismerték.¹⁰ Az 1919. november 6-án megtartott 4. sz. segesvári szász gyűlésen a medgyesi nyilatkozatot megerősítették és a temesvári pártprogram szellemében a „nagyromániai németek” számára követelték kisebbségi jogaikat.¹¹ Hiba lenne azonban mindebből arra következtetni, hogy a romániai németek egységes valós politikai, kulturális közösséget alkottak volna. Történeti gyökerek különbözőségeiből adódó törésvonalak voltak az erdélyi szászok, bánáti svábok és a szatmári svábok között. A századfordulóra erősen asszimilálódó szatmári svábok döntő része gyanakodva figyelte az oda-küldött szász vezetők erősen germán nacionalista törekvéseit.

Ilyen körülményekkel terhelt kellett valahogyan az utat megkeresni egymáshoz a romániai magyar és a német kisebbségnek. Mindezt csak a sérelmi politika túlhaladásával lehetett megtenni. Ez a túlhaladó politikai attitűd a romániai magyar kisebbségi elitben sokkal inkább megvolt, mint Budapesten. Mind a magyar, mind a német kisebbségi politikai elitben megvoltak azok a személyek, akik erre képesek voltak. Egy lény-

⁹ U.o. 55–58.

¹⁰ Szász Zsombor: *Erdély Romániában. Népkisebbségi tanulmány*. Budapest, 1927. 279.

¹¹ A segesvári gyűlés határozatát lásd: *Quellen zur Geschichte der Siebenbürgen Sachsen 1191-1975*. Gyűjtötte és jegyzetelte: Wagner, Ernst. Köln/Wien, 1976. 268–271.

ges különbség azonban volt: míg a romániai németek már a kisebbségi lét-helyzetben gyakorlottak voltak, rendelkeztek azokkal a tapasztalatokkal, amelyek egy ilyen létehez szükségesek, a magyar kisebbség a trianoni sokk után felocsúdva e téren még csak gyerekcipőben járt.¹²

Politikai keretek

A történeti előzmények után vessünk rövid pillantást arra a romániai belpolitikai helyzetre, amelyben a kisebbségek megpróbálták politikailag aktivizálódni. 1919–1922 között az Erdélyi Román Nemzeti Párt (Partidul National Roman din Transilvania) színeiben Alexandru Vaida-Voevod és a néppárti (Partidul Poporului) Alexandru Averescu által vezetett kormányok alatt lezajlott az impériumváltás. 1922–1926 között liberális kormányzás (Partidul National Liberal) volt Ion Bratianu vezetése alatt, amikor az egységes nemzetállam megteremtése volt a legfőbb cél és a kisebbségekkel szemben diszkriminációs stratégiát érvényesítettek. 1926–1927-ben a kormányok sűrűn váltották egymást: újra kormányfői pozícióba került Averescu, őt követően Barbu Stirbey, majd ismét a liberálisok vették át a kormányrudat. 1928-tól pedig a nemzeti parasztpárti (Partidul National Taranesc) Iuliu Maniu lett a miniszterelnök.¹³

A román királyságban kétkamarás országgyűlés működött: a szenátorház és a képviselőház. Ahhoz, hogy egy párt mandátumhoz jusson, országosan 2%-os bekerülési küszöböt kellett átlépni, vagy egy-egy megyében abszolút többséget kellett szerezni. Ha abból indulunk ki, hogy Nagy-Románián belül a magyarok aránya kb. 8% volt, a németek pedig 4%, akkor ez elvileg nem jelenthetett nagy problémát. De ha

¹² És még ezzel együtt is előnyben voltak e téren a csehszlovákiai és a jugoszláviai magyarokkal szemben, mert Erdély hosszantartó különállósága egy tipikusan erdélyi magyar léte kiérlelt, de a Felvidék, Kárpátalja és a Délvidék esetében erről nem beszélhetünk.

¹³ Bárdi Nándor: *A romániai magyar kisebbség a két világháború között*. In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk.: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008. 90.

figyelembe vesszük a romániai választójogot,¹⁴ mely ugyan általános, tiktos választójog volt, de csak a 21. életévet betöltött férfiak számára. És ha még hozzávesszük azt, hogy az 1924-es állampolgársági törvény az állampolgárságot az 1918-as lakhelyhez és illetőséghez kötötte, valamint azt, hogy a választókerületek határait úgy szabták meg, hogy lehetőleg mindenhol román többség legyen; így könnyen ráláthatunk arra a tényre, hogy a németek esetében az önálló indulás a választásokon gyakorlatilag lehetetlen volt, a magyarok esetében pedig nagyon nehéz.

A németek számára így a politizálás két útja volt járható: paktum-politika a román pártokkal vagy a kisebbségi blokk. A weimari külpolitika a térség német közösségeit arra ösztönözte, hogy a mindenkor regnáló kormánypárttal keressék az együttműködést, és óvakodjanak a többi kisebbségtől, különösen a magyartól, mert az veszélyes lehet rájuk nézve.¹⁵ Már részt vettek az 1919-es novemberi választásokon is, melynek eredményeképpen a szászok 8 mandátumot szereztek az alsóházban, hármat pedig a szenátorok között, a svábok pedig 10 képviselőt küldhettek. A választások után a szász és a sváb képviselők együtt megalakították a Nagyromániai Német Néppártot (Deutsche Volkspartei in Grossrumänien), melynek elnöke Brandsch lett, alelnöke a sváb Karl von Möller, titkára pedig a szász Hans Otto Roth.¹⁶ Valójában azonban a szász vezetés is megosztott volt. Az egyik irányt Rudolf Brandsch képviselte, aki nagyon céltudatosan a német öntudat erősítését tartotta lényegesnek és a román kormánnyal sem kereste a kompromisszumokat. A másik irányt pedig Hans Otto Roth neve fémjelezte, aki a kisebbségi jogok érvényesülésének lehetőségét a kompromisszumos politikában látta.¹⁷

¹⁴ 1918-ban még csak a Regátban hatályos választójogi törvényt tudtak hozni, 1919-ben külön választójogi törvényt iktattak be Bukovinára és külön Erdélyre. A háromféle választójogi törvény egységesítésére az 1923-as alkotmányban került sor.

¹⁵ Tilkovszky Loránt: *Erdély nemzetiségei és a weimari Németország diplomáciája*. Századok, 1983. 1100.

¹⁶ Ciobanu, Vasile: *I.m.* 162.

¹⁷ Hans Otto Roth és Rudolf Brandsch gondolkodásmódjának, politikai szerepvállalásának összevetését lásd: Orosz László: *Adalékok a két világháború közötti erdélyi szász politikai gondolkodáshoz*. In: *Historia est lux veritatis*. Szakály Sándor köszöntése 60.

A magyar kisebbség számára három út jelentett alternatívát: a németeknél említett kettőn kívül az önálló indulás. Amint azt már fentebb láthattuk, a szász vezetők a román politikusokkal gyakorlatilag folyamatosan tárgyaltak, kapcsolatban voltak, kompromisszumokat kötöttek, és bár nem egyöntetűen, de Erdély egyesülése mellett foglaltak állást. A magyar kisebbség vezetőrétege időben is fáziskésésben volt a szászokkal szemben. Trianonig gyakorlatilag csak ideiglenesnek fogadták el az állapotot, ezt követően pedig csak igen lassan indul meg a politikai párttá szerveződésük. Az 1921-ben megalakuló Erdélyi Néppárt majd Magyar Néppárt (Hans Freytag későbbi bukaresti német követ szerint a „Magyarországról Romániába emigrált jászisták”¹⁸), majd az 1921 júniusában létrejövő Magyar Szövetség egyesüléséből jött létre 1922. december 28-án az Országos Magyar Párt báró Jósika Sámuel elnökletével.¹⁹ Az első választás, amelyen a magyar kisebbség képviseltette magát az 1922-es volt, ahol a 38 képviselőből 34-et különböző ürügyek okán elutasítottak, végül 3 képviselő jutott be a szenátusba, 3 pedig az alsóházba.

Az első közeledési kísérletek (1922)

Az első kapcsolat-felvételi kísérletek 1921–1922 fordulóján történtek magyar oldalról és mindennek apropóját az 1922-es parlamenti választások adták.²⁰ Az általam feltárt diplomáciai iratok közül az első követségi jelentés 1922. január 15-én íródott.²¹ Hory András a bukaresti magyar követség első számú tanácsosa azt jelentette Bánffy Miklós külügyminiszternek, hogy a Magyar Szövetség szükségesnek tartja más

születésnapján. I–III. kötet. Szerk.: Anka László – Hollósi Gábor – Tóth Eszter Zsófia – Ujváry Gábor. Budapest, 2016. II. k. 123–137.

¹⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (továbbiakban: PA AA) RAV Budapest 36. Hans Freytag bukaresti német követ feljegyzése a Magyar Párt fejlődéséről 1925. január 29.

¹⁹ Az Országos Magyar Párt történetét bemutatja: György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938)*. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2017.

²⁰ Tilkovszky Loránt: I.m. 1100.

²¹ MNL OL K64 Külügyminisztérium Politikai Rezervált Iratok 6. cs. 27/2. t. 34. pol. res. Hory András szigorúan bizalmas jelentése Bánffy Miklósnak 1922. január 15.

kisebbségekkel való kooperálást, elsősorban a szászokkal és a svábokkal. Horynak ez a megfogalmazása arra is rámutat, hogy nem tekintett egységesen a romániai németekre, de a fentebb leírtak alapján ez valahol érthető is. A jelentésben azt is olvashatjuk, hogy Szele Béla, bár nyílt megbízás nélkül, de fel fogja venni a kapcsolatot a szászokkal.

Három nappal később, január 18-án Hory András már arról tett jelentést, hogy Hans Otto Roth milyen nehézségeket lát a magyar–szász együttműködésben.²² A szász vezető nagyon egyértelműen fogalmazott: „A román parlamentben jelenleg 42 nemzetiségi képviselő foglal helyet. Ezek közül fajsúlyja csak a német kisebbségek képviselőinek van. A jelenlegi magyar nemzetiségi képviselők értéke mindenki előtt tisztán áll, a többiek alacsony nivója pedig eleve kizárja a közös munkát. Ha azonban az értékes magyar elem képviselve lesz, úgy azzal bizonyos vonatkozásokban – azonban így is csak befelé – el tudok képzelni egy kapcsolatot. De kifejezett együttműködésre ma nem lehet gondolni.” Ezzel a szász vezető nagyon lesújtó véleményt fogalmazott meg az akkori magyar képviselőkről. Rothnak minden bizonnyal szeme előtt lebegett Iuliu Maniu egyik korábbi figyelmeztetése: „Figyelmeztetem Önt, hogy mi mindenkor honorálni fogjuk a szászok jogos kívánságait, de ha megkísérelnék a magyarokkal való együttes akciót, eltiporjuk Önöket.”²³ Roth előadta, hogy a román kormány már eddig is tett a szászokkal szemben koncessziókat. Így például a szász szervezkedés fölött, amely a Magyar Szövetségnél sokkal konkrétabb formában történt, a román kormány szemet hunyt. A Bukarestben felállított szász Geschäftsstelle létezéséhez a román kormány hallgatólagosan hozzájárult. Nemzeti színeik használatában sem korlátozták őket. Ebből is látható, hogy a román politika bizonyos engedményekkel lojálisabb tette a szászokat, nem voltak érdekeltek abban, sőt ellenérdekeltek voltak, hogy a magyarokkal kooperáljanak. Szembesülve a rideg tényekkel a magyar külügyminisztérium az erdélyi magyar politikai vezetőknek címzett iránymutatásában csak távoli célként fogal-

²² MNL OL K63 Külügyminisztérium Politikai Iratok 230. cs. 27/4. t. 454/1922 410.o. Hory András jelentése Bánffy Miklósnak 1922. január 18. – Más kontextusban idézi: Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Pro-Print Kiadó, Csikszereda, 2013. 109–110.

²³ Lásd u.o.

mazta meg a többi kisebbséggel való együttműködést. Az erdélyi szászok mellett a dobрудzsai és a besszarábiai kisebbségekben is lehetséges szövetségest látott a jövőre nézve.²⁴ Hory András válaszában megírta, hogy adott helyzetben ennek semmi esélyét nem látja. Függetlenül azonban a végleges megállapodástól a magyarság a vegyes vidékeken a szászokat fogja támogatni.²⁵ A követség a szászok elzárkózó magatartását a szász-liberális paktummal magyarázta.²⁶

Ez volt a helyzet a politikai vezetők szintjén, de Vörnlé János követségi titkár jelentése által bepillantást nyerhetünk abba is, hogy alsó szinten, a bánáti svábok között tájékozódva, milyen nehézségek adódtak magyar–német–román viszonylatban.²⁷ „A sváb paraszttal vele született nehézkesség és konzervativizmus nem engedi, hogy rövid három év alatt kivetközzék abból a szellemből, amelyben nevelkedett. Mint a múltban, úgy jelenleg is őszintén magyarbarát, a románokat megveti, aminthogy a háború előtt megvetette, hiszen azelőtt az oláhság fogalma egyenrangú volt az ő szemében a tolvaj cigányéval. A román csendőrtől, de főképp a botbüntetéstől azonban nagyon fél, amiért is teljesen passiv viselkedik s ellenállást mindaddig nem is fog kifejteni, amíg nem bántják a földjeit, amit a románok egyelőre nem terveznek.” – olvashatjuk a jelentésben. Ugyanakkor néhány sorral lejjebb önellentmondásba kerül: „Nem magyarok ők már, akiknek azelőtt vallották magukat, hanem csak magyarophilek.” Ezen törekvésüket hathatósan támogatja a román politika. Muth Gáspár, a bánáti svábok egyik vezetője a jövőképet így foglalta össze Vörnlének: „ne gondolja a magyar kormány, hogy ha egy európai constellatio következtében mi megint együvé kerülnénk s a régi kapcsó-

²⁴ MNL OL K64 Külügyminisztérium Politikai Rezervált Iratok 6. cs. 27. t. 487. res.pol. A Külügyminisztérium utasítása a bukaresti magyar követségnek 1922. január 21. Lásd még: Bárdi Nándor, 2013: 117.

²⁵ MNL OL K64 Külügyminisztérium Politikai Rezervált Iratok 6. cs. 27. t. 20. res.pol. Hory András titkos jelentése a Külügyminisztériumnak 1922. január 31.

²⁶ MNL OL K63 Külügyminisztérium Politikai Iratok 229. cs. 27/4. t. 1870/1922. Rubido-Zichy Iván jelentése a Külügyminisztériumnak 1922. március 29.

²⁷ MNL OL K64 Külügyminisztérium Politikai Rezervált Iratok 6. cs. 27. t. Vörnlé János követségi titkár jelentése Rubido-Zichy Ivánnak a bánáti politikai helyzetről 1922. június 19.

latot ismét felvehetnénk, – amit szívesen tennénk – ez a régi rendszer folytatását jelentené. A faji öntudatára ébredt németiségtől senki többé el nem veheti azon jogokat, amelyeket most bír. Ha Magyarországgal ismét kapcsolatba jutnánk, az csak a németiség faji, nemzeti, kulturális és adminisztratív jogainak teljes elismerésével történhetik.” Ez a gondolatmenet a dualista magyar nemzetiségpolitika bírálata²⁸ és egyben annak érzékeltetése is, hogy a németiség számára nem elsősorban az államhatárok, hanem saját jogainak az érvényesülése a fontos. Azért is lényeges ez a forrás, mert rámutat arra, hogy nem csupán a politikai vezetők nézeteltérései miatt hiúsult meg az együttműködés, hanem a választók szintjén is konfliktusokat okozhatott volna egy magyar–német megállapodás.

Az 1922. márciusi választásokon a németek a liberálisokkal együtt indultak, de áttörő sikert nem tudtak elérni, mindössze 8 szász és sváb képviselő jutott be a parlamentbe. Ez a közös indulás azt viszont jelentette, hogy a román kormány a szászokkal szemben toleránsabb lett. „A németiségnek a románokkal szembeni meghunyászkodását élenként kommentálja a Curtea de Arges-i²⁹ csók, melyet a román kulturliga az ottani ülésén Kreuter³⁰ német képviselő Jorgától³¹ kapott azért, mert ott tartott beszédében nevezett Goethe-vel és Curtea de Arges-t a német Weimar-ral hasonlította össze.” – olvashatjuk a bukaresti magyar követés összefoglaló jelentésében.³²

²⁸ A dualista magyar nemzetiségpolitika bírálata közös nevezője volt a románoknak és a németeknek. Parlamenti beszédekben is többször előfordult. Egyik jellemző példa erre 1923. március 17-én, amikor Nagy-Románia alkotmányának terve volt a képviselőház előtt, akkor Sándor József beszédét meg-megszakították a dualista Magyarország nemzetiségpolitikáját bírálva. Nicolae Iorga ebben partnerre talált Hans Otto Rothban. Lásd: Mikó Imre: *Huszonkét év*. Stúdium Kiadás, Budapest, 1941. 45.

²⁹ Magyar neve: Argyasudvarhely

³⁰ Franz Kräuter (1885-1969) a Katolikus Német Tanárképző germanisztika professzora is volt. 1920-1938 között parlamenti képviselő. Lásd: Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918-1940)* Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2012. 60.

³¹ Nicolae Iorga (1871-1940) történész, egyetemi professzor, költő, drámaíró, politikus. 1907-1938: parlamenti képviselő, 1931-1932-ben miniszterelnök is volt.

³² MNL OL K63 Külügyminisztérium Politikai Iratok 228. cs. 27/1. t. Összefoglaló politikai és katonai helyzetkép Romániáról 1922. július 8.

Ebben a kezdeti fázisban tehát azt látjuk, hogy a magyarság próbálkozik szövetségest találni a németekben, de ez még nem sikerül neki. Ez az ügy a németeknek még annyira jelentéktelen, hogy német diplomáciai iratokban még elő sem bukkan, mint megoldandó feladat, vagy akárcsak olyanmi, amire diplomáciai szinten reagálni kellene, vagy említésre méltó lenne.

A romániai magyar és német kapcsolatok mélypontja (1922–1926)

Ez az a periódus, amikor egy stabil liberális kormányzás van az állam élén, de az etnikai homogenizáció jegyében a kisebbségek politikai, kulturális, gazdasági diszkriminációja zajlik. Az 1923-as alkotmányból kimaradtak a kisebbségek jogai. Az 1924-es állampolgársági törvény, az 1925-ös magánoktatási rendelet, a baccalaurátusi rendelet, mind-mind olyan hátrányosan érintették a kisebbségeket, hogy egy közös fellépés megtörténhetett volna. Egy-egy alkalommal a parlamentben támogatták egymást a kisebbségi képviselők, de ez nem volt olyan erejű, hogy összekovácsolta volna egy kisebbségi blokká Románia nemzeti kisebbségeit.

Mindeközben az erdélyi magyar politika kereste az utat a politikai elszigeteltségből való kitörésre. A megalakult egységes magyar párt, az OMP vezetősége megoszlott a tekintetben, hogy kiben lehetne szövetségest keresni. Mivel szembesültek azzal, hogy a németekkel kötendő kisebbségi blokk adott helyzetben még elérhetetlen, ezért a román politikai palettán próbálták megkeresni a lehetséges partnert. Eltekintek ennek részletes tárgyalásától, témánk szempontjából elég annyit megemlíteni, hogy 1923 novemberében Csucsán az OMP és az Averescu-féle Néppárt között paktum jött létre, aminek persze voltak bírálói, de jelentősége elvitathatatlan volt: az erdélyi magyarság kitört a politikai elszigeteltségből.³³ Ez nem jelentette azt, hogy a magyar vezetők lemondtak volna a németekkel való együttműködésről, csupán nem tartották időszerűnek.

A magyar törekvésekkel a németek is tisztában voltak és ebben az időszakban a német diplomácia is elkezdett foglalkozni a kérdéssel, vagy

³³ A csucsai paktumról részletesen lásd: Bárdi Nándor, 2013: I.m. 114–128.

egyáltalán figyelni rá. Conrad Haas temesvári főkonzul 1924 februárjában azt írta a német Külügyi Hivatalnak, hogy a magyarok nagyon töreksenek a kisebbségi blokkra, de a németek abban csak szenvedő felek lehetnének. A legnagyobb problémát az OMP vezetésében látta, mondván, hogy az a dzsentri-réteg befolyása alatt áll, amely mit sem törődik a parasztsággal. A párt vezetőségének három típusát különböztette meg: a klérus, a dzsentri, és azok a személyek, akik a románokkal kapcsolatban állnak. Ezen személyek közül néhányan a liberális pártban vannak, mint a szatmári Hámon Róbert,³⁴ aki ott a klerikális különpolitikáját nagyon ügyesen csinálja és a svábok regermanizálását akadályozni igyekszik.³⁵

A németek nyitottságát a magyarokkal való együttműködésre gátolta az a körülmény is, hogy ők egyáltalán nem vették jó néven a csucsai paktumot, sőt kifejezetten tartottak a következményektől. Ezt szintén Haas fogalmazta meg. Elégedetlenségének apropóját az adta, hogy 1924 elején néhány sváb politikus kivált a Deutsch-Schwäbischer Volksgemeinschaftból, és átállt az Averescu-pártiakhoz, „akik minden eszközzel a német mozgalom ellen vannak”.³⁶ Azokról a sváb egyeniségekről volt szó, akik az egységes Volksgemeinschaft előtt a Deutsch-Schwäbischer Volkspartei tagjai voltak (Michael Kausch, Viktor Orendi-Homenau, Otto Alscher). Őket ezért hazaárulóknak bélyegezték. Haas úgy vélte, hogy a némettség az Averescu-párttól még kevesebbet remélhet, mint a liberálisoktól. Az Averescu-pártiak németellenessége megmutatkozott az egyre inkább németellenessé váló *Temeswarer Zeitung* hasábjain is, ahol a cikk írója, Cornel Grofsorean³⁷ „politikai szerelmi vallomást” tett a romániai

³⁴ Hámon Róbert (1872–1934) pápai prelátus, szatmári székesegyházi kanonok

³⁵ PA AA RAV Budapest 36. Conrad Haas jelentése a német Külügyi Hivatalnak 1924. február 3.

³⁶ PA AA Budapest 36 Temesvári Főkonzulátus jelentése a német Külügyi Hivatalnak 1924. március 26.; lásd még: Böhm, Johann: *Nationalsozialistische Indoktrination der Deutschen in Rumänien 1932–1934*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 2008. 18.

³⁷ Grofsorean, Cornel (1881–1949) bánáti publicista, újságíró, szociológus, Temesvár polgármestere (1921–1922, 1931–1932) országgyűlési képviselő 1926-ban Averescu-pártiként, Bánát-Kőrösvidéki Szociológiai Intézet megalapítója. Román, német és magyar újságokban is publikált. (http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Cornel_Grof%C5%9Forean Letöltés: 2018. október 18.)

magyarság irányába, amikor üdvözölte a Goga-val és Averescuval való paktumukat. Kifejtette, hogy előbb fognak a magyarokkal megegyezni, mint a németekkel.³⁸ Grofsoorean nem vette észre, hogy Averescuék tulajdonképpen ki akarják egymás ellen játszani a németeket és a magyarokat. A konzul tartott attól, hogy a magyarok a paktumért cserébe olyasmit ajánlanak, ami a svábok kárára fog válni. Jakabffy Elemér, az OMP egyik alelnöke azt nyilatkozta, hogy a magyarok Averescu tevékenységét külföldön támogatják. A konzul az egész paktumot úgy értékelte, hogy a magyarok és a románok közötti megegyezés a svábok kárára számára nem újdonság, mert Szatmár vidékén hasonló egyszer már sikerült nekik. Úgy vélte, hogy a szatmári svábok mozgalmát még mindig a magyarok nyomják el. Jakabffy azt ajánlotta a szatmári sváboknak, ha felhagynak a német agitációval, akkor a magyar kormány a Magyarországon élő németeknek engedményeket fog tenni iskolakérdésben. Haas tartott attól, hogy a németiség egyre inkább izolálódni fog, nem lesz sem társadalmi, sem gazdasági befolyása és amennyiben Averescu kerül hatalomra, a német pártot el fogja lehetetleníteni. A hatóságok ugyan nyilvánosan nem idegenellenesek, de mindent megtesznek, hogy a svábokat, az egyedüli lojális csoportot, visszaszorítsák – olvashatjuk a jelentésben.

Úgy vélem, hogy az a helyzet, ami 1924 tavaszára kialakult igazán sem a magyar, sem a német kisebbségnek nem kedvezett, de mint ilyen a román kormánypártra stabilizálóan hatott. Az a megosztottság, amivel a németek egyváltéban bírálták – joggal – a magyar politikai vezetőket, a német vezetőségben is megvolt és a töréspontot a szász és a sváb képviselők között lehetett érzékelni. A szatmári sváboknak a helyzete jelentős ütközőzóna volt a magyar és a német politikai vezetés között, tehát ilyen szempontból is egyetérttek Johann Böhm történésszel, aki azt mondta, hogy Averescuék ki akarták játszani egymás ellen a két kisebbséget.³⁹

Nemcsak a szatmári sváb kérdés élezte a két kisebbség közötti feszült viszonyt, a kolozsvári szász és magyar evangélikusok szembenállása is ezt tette. A kolozsvári ág. ev. egyház felkérte az OMP-t, hogy a magyar és szász evangélikus hívek közötti diszharmóniát feloldja.

³⁸ Lásd 35. lj.

³⁹ Böhm, Johann: I.m. 19.

Rudolf Schuller,⁴⁰ szász vezető azt kérte, hogy a kolozsvári evangélikus egyháztanácsban egyenlő számban legyenek jelen magyarok és szászok, de a magyaroknak ez elfogadhatatlan volt, mert kétszer annyi magyar szavazó volt, mint szász. (283 szász, 590 magyar). Azt kívánta továbbá, hogy a lelkész szász, a világi vezető pedig magyar legyen. Mivel a tárgyalások nem vezettek eredményre, a magyar tárgyalófél, Grandpierre Emil ügyvezető alelnök azt javasolta, hogy egy 6 tagból álló bizottság vitassa meg az ügyet, és ha nem jutnak dűlőre, akkor váljanak ketté a magyar és a szász evangélikusok.⁴¹ Az OMP Intézőbizottságának 1924. december 13-i ülésén már arról számoltak be, hogy ez a bizottság felállt.⁴²

A kolozsvári evangélikusok közötti feszültség azonban a következő évben még inkább fokozódott. A hívek szász papot választottak és bezárták a magyar nyelvű iskolát. A szász pap azért volt fájó a magyar evangélikusoknak, mert amikor dr. Adolf Schullerus lett a világi főgondnok, őt azzal az ígérettel fogadták el a magyarok, hogy a pap magyar lesz, hogy a paritásos alapot betartsák. Ha szász papot választanak, akkor ő lemond.⁴³

Mindezzel együtt a magyar–német együttműködés lehetősége 1924 végére a mélypontra érkezett. A bukaresti magyar követség jelentésében keserűen állapítják meg, hogy a németek, ha lehetőségük adódik, kollaborálni igyekeznek a románokkal, és a magyarokkal csak akkor fognak együttműködni, amikor a román kormányra akarnak nyomást gyakorolni. Amit a magyarság a németektől várhat, hogy közös ügyekben együttesen lépnek fel, de pártszövetségre egyelőre nincsen kilátás, azon-

⁴⁰ Megjegyzendő róla, hogy 1918 októberében indítványozta, hogy a németek adjanak ki egy olyan nyilatkozatot, amely Magyarország területi integritása mellett áll ki. Lásd: Ciobanu, Vasile: *I.m.* 29.

⁴¹ Jegyzőkönyv az OMP Intézőbizottságának Marosvásárhelyen 1924. október 18-án megtartott üléséről. Lásd: *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez I. A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Összeállította: György Béla. EME – Pro Print, Kolozsvár – Csíkszereda, 2003. 59.

⁴² Jegyzőkönyv az OMP Intézőbizottságának Marosvásárhelyen 1924. október 18-án megtartott üléséről. Lásd: *Iratok...* 75.

⁴³ Szász papot választottak a kolozsvári evangélikusok. Brassói Lapok, 1925. augusztus 26.; A szász lutheránusok szerepe egy magyar iskola betiltásánál. Ellenzék, 1925. augusztus 29.

ban ez utóbbi talán nem is lenne kívánatos egyik félnek sem – olvashatjuk a jelentésben.⁴⁴

A szövetség létrehozását az is nehezítette, hogy 1925 elején tovább mélyült a romániai német kisebbségi politika válsága. Míg egy évvel korábban az Averescu-párttal kollaboráló sváb képviselők gyengítették az egységet, 1925 elejére a Deutsch-Schwäbische Volkspartei-ből többen átléptek a liberális pártba, ezzel újabb szakadást hozva a kisebbségi politikába.⁴⁵ A liberális sajtó mindennek nagy hangot adott. A liberális párthoz való átállást ugyanaz a Michael Kausch kezdeményezte, aki egy évvel korábban Averescuékhoz pártolt. Conrad Haas szerint a separatisták „a magyarónok által legyőzött svábok”. A konzul hibáztatta a többséget, hogy nem akadályozták meg Kausch liberálisokhoz való átállását, mert ezzel nagy kárt okozhatnak a német mozgalomnak.

Ugyancsak nem segítette a szövetség létrehozását az sem, hogy a két kisebbség az iskolahálózatot érintő törvények tárgyalásánál (1924-ben az állami elemi oktatásról hozott törvény, mely a felekezeti iskolák szétbontását célozta és kötelezővé tette a román nyelvű oktatást; majd 1925-ben a magánoktatási törvény, mely a felekezeti iskolákat is a magániskolák közé sorolta, és ugyanabban az évben hozott baccalaureatusi törvény, mely szerint az érettségi nyelve a román) sem tudott egységesen fellépni, holott mindkét kisebbség számára sérelmesek voltak. Hans Freytag, bukaresti német követ bírálta a magyar parlamenti képviselők felszólalását, és őket hibáztatta, amiért nem tudtak egységesen fellépni.⁴⁶ A parlamenti tárgyalást megelőzően a magyarok és a németek megegyeztek, hogy egységes álláspontot fognak képviselni, de a magyarok nem tájékoztatták a németeket arról, hogy milyen demonstrációt

⁴⁴ MNL OL K64 Külügyminisztérium Politikai Rezervál Iratok 15. cs. 27. t. 3/1925. res. pol. A bukaresti magyar követség szigorúan bizalmas jelentése a Külügyminisztériumnak 1924. december 22.

⁴⁵ PA AA RAV Budapest 36 Temesvári Főkonzulátus jelentése a német Külügyi Hivatalnak 1925. január 16.

⁴⁶ PA AA RAV Budapest 36 Hans Freytag jelentése a német Külügyi Hivatalnak 1925. május 3.

fognak a parlamentben végbevenni.⁴⁷ Mindketten megegyeztek abban, hogy a megállapodásukról senkinek nem fognak beszélni, ehhez képest az erdélyi magyar sajtó visszhangzott a megállapodásról. „Az ehhez hasonló esetek miatt nagyon nehéz a magyarokkal való együttműködés.” – vonta le a konklúziót Freytag. Sándor József szenátor, az OMP alelnöke pedig óvott attól, hogy a magyarok a szászokkal közösen adjanak be petíciót a Népszövetséghez az iskolakérdés miatt, mert szerinte Hans Otto Roth magatartása nem volt megfelelő az iskola ankét során a parlamentben.⁴⁸

Tehát gyakorlatilag patthelyzet alakult ki a két kisebbség között, és Vöornle János követségi titkár nagyon szűklátókörűen mindezért Hans Freytag bukaresti német követet okolta. „Freytag úr személye Budapesten ismeretes. A defetizmussal határos pesszimista mentalitású, körmét rágó púpos ember, aki minden erélyesebb és nagyobb koncepció megvalósításának útját fogja állni. [...] Freytag úr pozíciója Berlinben olyan gyöngye, hogy a legcsekélyebb légáram ledönti.” – vélte Vöornle.⁴⁹ A követségi titkár a Magyar Párt relatív konszolidált állapota miatt elérkezettnek látta az időt, hogy a két kisebbség együttműködésének alapját megteremtse. A nyílt kollaborációt még időszerűtlennek tartotta, hanem a „getrennt marschieren, vereint schlagen”⁵⁰ formáját vélte lehetségesnek. Vöornle bizakodott abban, hogy a német követet mielőbb nyugdíjazni fogják, és az új követ, szembesülve az eddigi német kisebbségi politika csődjével, hajlandó lesz a magyarokkal tárgyalni, mert Freytag „a témáról még csak beszélni sem volt hajlandó”.

A Wilhelmstrasse számára sem volt fontos, hogy a két kisebbség akár Romániában, akár másutt együttműködjön, de az fontos volt számára, hogy a határain túl élő németekkel foglalkozzon. Ebből a célból állították fel 1919-ben a Deutscher Schutzbundot, melynek elnöke, Karl C.

⁴⁷ Nagy Károly református püspök nem volt hajlandó románul felolvasni a parlamenti beszédét.

⁴⁸ Az OMP Elnöki Tanács ülése 1925. május 13-án. Lásd: *Iratok...* 222–223.

⁴⁹ MNL OL K64 Külügyminisztérium Politikai Rezervált Iratok 15. cs. 27. t. 352. res. pol. Vöornle János követségi titkár szigorúan bizalmas jelentése a Külügyminisztériumnak 1925. augusztus 29.

⁵⁰ külön menetelni, együtt ütni

Loesch 1925 nyarán Romániába utazott, hogy az ott élő németek helyzetéről képet kapjon.⁵¹ A budapesti német követnek, Johannes Welczeknek írott beszámolójában,⁵² a romániai német és magyar kisebbség együttműködési nehézségeiről nagyon higgadt és objektív képet adott. A nehézségek okaként említi, hogy a magyarok és a németek más-más településeken élnek. A Bánátban a magyaroknak teljesen alávetett szerepük van és számszerűen is nagyon kevesen vannak. Szeben és Beszterce környékén németek és románok élnek együtt. Magyarok és németek között jelentősebb érintkezés csak Brassó és Medgyes környékén van. A szatmári vidéknek teljesen más helyzete van. Hans Otto Roth és Rudolf Brandsch elutasították Ewald Ammendének, az abban az évben alakuló Európai Nemzetiségi Kongresszus elnökének, azt az irányelvét, hogy a kisebbségek működjenek együtt;⁵³ azt viszont helyeselték, hogy Loesch két magyar vezető politikussal, Jakabffy Elemérrel és Bethlen Györggyel tárgyaljon. A beszámoló szerint Jakabffy elismerte, hogy a német-magyar kooperáció sikertelenségéért a magyarok a hibások, de sokáig az a németeken múltott. Jakabffy azt panaszolta, hogy a bánáti svábok megzavarják a magyar-német együttélést azzal, hogy regermanizálni akarják a szatmári svábokat. A Schutzbund képviselője megígérte Jakabffynak, hogy utazást tesz Szatmár vidékén is, hogy informálódjon az ottani helyzetről. Valóban el is utazott arra a vidékre, és az volt a konklúziója, hogy nem szabad lemondani a németeknek a szatmári svábokról és próbáljanak meg a püspökkel jó viszonyban lenni, hogy német szempontból kívánatos papok kerüljenek a svábok lakta településekre. Loesch azt javasolta a budapesti német követnek, hogy kívánatosnak tartana egy eszmecserét Jakabffy és Bleyer Jakab között. Ezzel a Schutzbund vezetője nyilván azt akarta mondani, hogy a szatmári svábok sorsa alkupozíció lehet a magyarországi németekre nézve a romániai magyarságon keresztül.

⁵¹ Baumgartner: *I.m.* 109.

⁵² PA AA RAV Budapest 36. Deutscher Schutzbund beszámolója Johannes Welczeknek 1925. október 2.

⁵³ Erről bővebben lásd: Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939)*. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2007.

Grandpierre Emil, az OMP egyik alelnöke, Ugron Istvánnak, az OMP elnökének készült bizalmas feljegyzésében fontosnak tartotta, hogy a magyar politikai vezetők jó kapcsolatot tartsanak fenn a Deutscher Schutzbunddal, mert úgy vélte, hogy az az erdélyi szászokra nagy befolyással van. Ugyanakkor a szászokkal kapcsolatban óvatosságra intett, mert „belőlük jó fegyvertárs sosem lesz.” A svábokkal való kooperálás lehetőségében hitt.⁵⁴

Az 1925-ös mélypont a két kisebbség között két nemzetközi körülmény miatt is érzékenyen érinthette az erdélyi magyarság vezetőit. Egyrészt abban az évben hívta életre Ewald Ammende észtországi német politikus az Európai Nemzetiségi Kongresszust, amitől a magyar külügy azt várta, hogy katalizátor szerepet fog betölteni a kisebbségek között. Másrészt szintén 1925-ben Csehszlovákiában a Magyar Nemzeti Párt és a Német Agrárpárt együtt indult a választásokon.⁵⁵ Ezek a körülmények azonban vajmi kevés hatással voltak a romániai kisebbségi politikára. A magyar és német kisebbség együttműködési próbálkozására újabb lendületet az 1926 elején esedékes közigazgatási választások adtak.

Újabb lehetőség az együttműködésre – az 1926-os választások

Az 1926-os közigazgatási választások előtörténetét az általam feltárt források közül legrészletesebben Hans Otto Roth 1926. márciusi feljegyzéséből olvashatjuk.⁵⁶ Hans Freytag, bukaresti német követ 1926. március 17-én küldött jelentést a berlini Külügyi Hivatalba, melyhez csatolta Hans Otto Roth 1926. március 15-én írt feljegyzését a magyarok és a szá-

⁵⁴ Grandpierre Emil: *Feljegyzések. A németekkel való együttműködés kérdése*. Kolozsvár, 1925. augusztus 11. Bethlen György Hagyaték – Lásd: György Béla: *I.m.* 76.

⁵⁵ Eiler Ferenc: *I.m.* 207.

⁵⁶ PA AA RAV Budapest 36. Ungarische und sonstige Minderheiten 1923–1926. Az iratnak több példánya is van és fennmaradt másutt is, mint pl. PA AA R 73651 levéltári egység alatt – hivatkozva: Eiler Ferenc: *A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar-német kapcsolatokban*. Regio, 2017/1. 43. A forrást közli: Marchut Réka: *Hans Otto Roth a romániai németek és magyarok kapcsolatáról (1926)*. Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények, 2017. 451–467.

szok kapcsolatáról. Freytag jelentéséből kiderül, hogy 1925-ben Bethlen István miniszterelnök több alkalommal is felkereste a budapesti német követet, Johannes von Welczeket, báró Villani Frigyes bukaresti magyar követ pedig Freytagot, hogy a két kisebbség között jöjjön létre együttműködés. Freytag abból a célból küldte el Berlinbe Roth feljegyzését, hogy onnan továbbítsák a budapesti német követnek. Ugyanakkor határozottan állást is foglalt, hogy nagyon óvatosan kell eljárni a magyarokkal.

1925 szeptemberében Hans Otto Roth volt az együttműködés kezdeményezője a közelgő közigazgatási választásokra. A szász vezető úgy gondolta, hogy sokkal inkább a helyi politikában van meg az érdekközösség a magyar és a német kisebbség között, mintsem az országos politikában. Úgy érezte, eljött a kisebbségek együttműködésének pillanata. („Der Augenblick für das Zusammengehen der Minderheiten war gekommen.”) Roth ezt joggal érezhette így, ugyanis 1925. október 31-én az OMP Elnöki Tanácsi ülésén a vezetőség megállapodott abban, hogy a választásokon a romániai németekkel akarnak kollaborálni azokon a területeken, ahol a magyarság és a németiség többséget alkot, a lélekszám arányainak megfelelően megállapított kvótával.⁵⁷

Kolozsváron Roth találkozott Ugronnal és Gyárfással is, és hangsúlyozta, hogy elérkezett az idő az együttműködésre. A szóbeli megállapodásukat a következő hónapokban írásban többször is megerősítették. Két nappal a választások kiírása előtt Fritz Connert képviselő még felkereste Ugront és megerősítették a megállapodásukat és Bethlen György is ekképpen nyilatkozott.

Hans Otto Roth feljegyzéséből egyértelműen látható, hogy nem tudott arról, hogy az OMP és a liberális kormány között, már 1925 októberétől tárgyalások folytak. A közelgő helyhatósági választások miatt a liberálisok keresték a szövetségeseket a kisebbségekben és a magyaroknak megígérték az egyházi sérelmek orvoslását.⁵⁸ Azonban még 1926 elején is úgy érezte az OMP, hogy nem szabad elköteleződni semmilyen irányba, ezért lehetett az, hogy a szászok mindvégig úgy érezhették, hogy a két kisebbség szövetsége létrejöhet. 1926. február 1-jén azonban

⁵⁷ Az OMP Elnöki Tanácsának ülése 1925. október 31. Lásd: *Iratok...* 236–242.

⁵⁸ György Béla: *I.m.* 98–99.

Ugron István elnök felmondta az Averescuval kötött csucsai paktumot. Ám a liberálisokkal való tárgyalásokat valaki kiszivárogtatta és megjelent a sajtóban,⁵⁹ így a román tárgyalófél visszakozott és azt mondta, hogy a megállapodásról szó sem lehet. Az időközben Bukarestbe érkezett Ugront tájékoztatták a helyzetről és Tancred Constantinescu kereskedelmi miniszter vele is közölte, hogy a jelen körülmények között megállapodás nem jöhet szóba, de azt javasolta, hogy a paktumot ratifikálás nélkül is tekintsék érvényben lévőnek.⁶⁰

Minderről a szászok nem tudtak. Közvetlenül a választások kiírása utáni napon,⁶¹ Roth táviratot küldött Ugronnak és megkérte őt, hogy ő maga vagy egy meghatalmazottja vegye fel a kapcsolatot a szászokkal Bukarestben olyan gyorsan, amilyen gyorsan csak lehetséges. Három napig azonban technikai okokból nem érkezett válasz. Következő hétfőn⁶² Roth Tövisen felszállt egy Bukarestből érkező expresszvonatra és ott összetalálkozott Ugronnal, aki elmondta neki, hogy a magyarok a liberálisokkal kötöttek paktumot.⁶³ Paktumot ugyan nem kötöttek, de azt működtették. A szász vezető levonta a keserű tanulságot: „A magyarok nem tartották be azon ígéreteiket, amelyeket nekünk minden formában megadtak.”⁶⁴

A közigazgatási választások a nem ratifikált paktum szellemében zajlottak és a magyar eredmények jók voltak: 31 városban a magyarok által támogatott lista győzött, a községekben a magyarság 90%-a, a váro-

⁵⁹ Nem lehet tudni, hogy magyar vagy román részről történt meg az indiszkréció, tény azonban, hogy a Pesti Hírlap 1926. február 4-i számában megjelent egy rövid cikk a hírlap bukaresti tudósítójától 3-i dátumozással, hogy az erdélyi magyarok a kormány jelöltjeit támogatják. *A romániai magyar kisebbség a kormány-jelölteket támogatja*. Pesti Hírlap 1926. február 4. 2. Egy nappal később a bukaresti Lupta című lapban is megjelent hasonló tartamú hír. *Condițiile pactului maghiarilor cu guvernul*. Lupta, 1926. február 5. 4.

⁶⁰ U.o. 107.

⁶¹ Hans Otto Roth február 26-át írt, de az biztosan téves, mert február 17-20. között voltak a választások.

⁶² Ez február 8-án lehetett, mert Ugron 6-án, szombaton érkezett Bukarestbe. Lásd: György Béla: *I.m.* 107.

⁶³ Lásd 56. lj.

⁶⁴ U.o.

sokban a 70%-a képviselőhez jutott.⁶⁵ Hans Otto Roth azonban világosan látta, hogy az OMP vezetősége tulajdonképpen csapdahelyzetbe került, amiért a liberálisokkal való szövetség keresése közben Ugron István pártelnök felmondta a csucsai paktumot. Ugyanis 1926. március 27-én a liberális kormány lemondott és a választások eredményeként Averescu került kormányrúdhhoz. Ugron ezt sem politikailag, sem erkölcsileg nem tudta felvállalni, ezért április 1-jén lemondott és az elnöki posztot gróf Bethlen György vette át.⁶⁶ Az ő politikai érzékének, személyiségének érdeme, hogy helyre tudta állítani Averescuékkel a megállapodást. Ez azért is volt lényeges, mert a májusi parlamenti választásokat a Néppárt szervezte meg.

A parlamenti választásokra készülve Iuliu Maniu, a Nemzeti Parasztpárt (Partidul National Taranesc) elnöke felvetette az OMP-nek, hogy egy erdélyi blokkot hozzanak létre a regáti fanariótákkal szemben. Ebben a blokkban benne lettek volna a románok, a magyarok, a németek és a zsidók és meglebegtette Erdély autonómiáját is, amit viszont még nem tartott időszerűnek. Mivel Bethlen György a Néppárttal való szövetség helyrehozásán tevékenykedett, ezért a magyar vezetők csak receptíve viselkedtek a Maniu által felkínált lehetőséggel szemben.⁶⁷

A németek helyzete sem volt könnyű: olyan párt volt a hatalmon, amellyel – amint már fentebb említettem – nem voltak jó kapcsolatban; a magyar vezetők megbízhatatlanságát éppen megtapasztalhatták a közigazgatási választásokon; a Maniu-féle Parasztpárt társadalmi

⁶⁵ György Béla: I.m. 111.

⁶⁶ Bárdi Nándor úgy látja, hogy Ugron lemondásában szerepe volt annak is, hogy belefáradt a Bernády György és Sándor József által képviselt politikai irányvonallal való konfrontációba. Lásd: Bárdi Nándor, 2013. 166. A németek is találgatták, hogy vajon ki lehet az OMP új vezetője. Számoltak Bethlennel, aki a kisebbségi blokk híve, Bánffy Miklóst kevésbé tartották valószínűnek, mert rendezetlen volt a román állampolgársága és magyar külügyminiszter is volt. Harmadikként Bernády Györgyre számítottak, akit a „legjobb fejnek” tartottak. Végül még Jakabffyt is szóba hozták, de nem tartották őt valószínűnek, mert tudomásuk szerint saját vagyonának mentésével foglalkozik. Lásd: PA AA RAV Bucharest 156. Temesvári Főkonzul jelentése a német Külügyi Hivatalnak a Magyar Párt helyzetéről 1926. április 30.

⁶⁷ MNL OL K64 Külügyminisztérium politikai rezervált iratok 19. cs. 27/a. t. 219. res. pol. báró Villani Frigyes bukaresti követ jelentése a Külügyminisztériumnak 1926. április 19.

bázisát tekintve sem állt közel a szászokhoz; a liberálisok nem voltak kormányon és a helyhatósági választásokon a magyarokkal állapodtak meg. Az pedig nyilvánvaló volt, hogy egyedül a 2%-os küszöböt nem fogják tudni megugrani. Mindent mérlegelve úgy döntöttek, hogy megpróbálnak két szálon is kapaszkodni. Az egyik a magyarokkal való együttműködés volt, a másik pedig a kormányon lévő Néppárttal. Az OMP-vel szemben Rothék kivártak és közben tárgyalásokat kezdtek Averescuval. Báró Villani Frigyes, bukaresti magyar követ a helyzetet ekképpen jelentette: „Az a gyűlés, amellyel Goga belügyminiszter és államtitkára, Bucsan viseltetnek a szászok iránt (no, meg talán egy Berlinből jövő utasítás is) arra készítette a magyarságra eddig kigyót-békát kiabáló német kisebbséget, hogy a közös sors és a testvérnemzetiség jelszavának hangoztatásával keressék az erdélyi kisebbségünkkel való szövetkezés útját.”⁶⁸ Hans Otto Roth Kolozsvárra utazott, és azt mondta az OMP vezetőinek, hogy a magyarsággal akar szövetkezni és elfogadják az OMP irányítását. Bethlen Gábor ezt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a németek hagyjanak fel propagandájukkal a szatmári vidéken. Hans Otto Roth erre kitérő választ adott, hangsúlyozva, hogy a szatmári svábság nem az erdélyi németiség ügye, de azért megpróbál hatni, ám a status quo ante visszaállítására nem kezeskedik. A két párt vezetője végül megállapodott abban, hogy a feltétel teljesüléséig a választások előkészítése során hozott határozataikat egymás tudomására hozzák.⁶⁹ Ebben is láthatjuk, hogy milyen elmozdulás történt a magyar politikai vezetésben 1925-höz viszonyítva. Addig mindig ő volt a kezdeményező fél a kooperálásra, 1926 tavaszára miután a februári választásokon sikeresek voltak, és Averescuékkel is már a megállapodás helyreállításán dolgoztak, tulajdonképpen erőt tudtak képviselni a szászokkal szemben és a szatmári németiség helyzete alku tárgyát képezte a két kisebbség között. Minden bizonnyal ez a magyar szembenállás is abba az irányba mozdította a Német Pártot, hogy mégis megegyezzen a Néppárttal. Egy hét leforgása

⁶⁸ MNL OL K64 Külügyminisztérium politikai rezervált iratok 24. cs. 27. t. 220. res.pol. báró Villani Frigyes bukaresti követ jelentése a Külügyminisztériumnak 1926. április 19.

⁶⁹ U.o.

alatt Averescuék megállapodtak a magyarokkal és a németekkel is.⁷⁰ Bethlen György azonban megállapodott Hans Otto Roth-tal is, hogy vegyes lakosságú vidékeken (Kisküküllő, Nagyküküllő, Temes-Torontál megyék) a két kisebbség együtt fog indulni.⁷¹

A választások csendben, különösebb terrorcselekmény nélkül zajlottak le. Erdélyben és a Bánátban szüksége volt a kormánypártnak a magyar és a német kisebbségre. Mindkét kisebbséghez tartozók a leadott szavazataikkal követték a vezetőiket.⁷² A választások eredményeképpen az OMP egész történetének legnépesebb parlamenti csoportját küldhette Bukarestbe (15 képviselőt és 12 szenátort).⁷³ Az Averescu-kormányzat azonban nem váltotta be a kisebbségeknek tett ígéreteit, és ezért mind a magyar, mind a német kisebbség csalódott volt, 1926 végére már a kormányváltásról is hírek terjedtek.

A kisebbségi blokk megvalósulása (1927)

A kormányváltásról szóló hírek nem voltak alaptalanok, a Néppárt alig egy éves regnálása után megbukott, ezt követte Barbu Stirbey herceg két hetes kormányzása, majd a liberálisok kaptak megbízást, hogy szervezzék meg a választásokat. Ferdinánd királyon ekkor már nagyon eluralkodott a betegsége és szeretett volna még egy egységes nemzeti kormányt látni az állam élén. A július 7-10. között megtartott választásokat a király még megérte, másfél héttel rá azonban már meghalt.

A két választás közötti időben az OMP-nek is kevés felkészülési ideje volt, hogy átgondolja az indulás lehetőségeit. Bernády és a reform-csoport a szászokhoz hasonlóan a liberálisokkal való megegyezést sürgette; másik

⁷⁰ MNL OL K64 Külügyminisztérium politikai rezervált iratok 19. cs. 27/a. t. 223. res. pol. és 238.res.pol. báró Villani Frigyes jelentése a Külügyminisztériumnak 1926. április 21. és 27.

⁷¹ Lásd György Béla: *I.m.* 121.

⁷² MNL OL K64 Külügyminisztérium politikai rezervált iratok 19. cs. 27/a. t. 283. res. pol. báró Villani Frigyes jelentése a Külügyminisztériumnak 1926. június 1.

⁷³ Mikó Imre: *I.m.* 60–61.

alternatívaként pedig a kisebbségi blokk gondolata jött elő újra. Nemzetközi példaként már ott volt Lengyelországban a németek és az ukránok, Olaszországban pedig a németek és a szlovének blokkja,⁷⁴ illetve a már említett csehszlovákiai magyar–német választási kartell.

Nemzetközi folyamatok ide vagy oda, a két kisebbség közötti viszony 1926/27-ben sem lett jobb. Továbbra is megterhelte ezt a kapcsolatot a szatmári németek ügye. A magyar követség rendre arról számolt be a külügyminisztériumnak, hogy tovább folytatódik a Szatmár megyei svábok visszánémetesítési akciója, melynek élén Blaskovics Ferenc bánáti kanonok állt, a helyi vezető pedig Winterhofen Frigyes volt. Miben nyilvánult ez meg? A magyar iskolákat a román kormány segítségével német iskolákkal váltották fel, a középiskolákat a sváb fiatalok száz városokban végezték el, német bankokon keresztül mezőgazdasági hitelt nyújtottak a sváb parasztnak és német folyóiratokat terjesztettek. A bukaresti magyar követ azt ajánlotta a külügyminiszternek, hogy a német kormányt figyelmeztessék arra a veszélyre, amit a németesítési akció jelent a kisebbségi blokkra nézve, ami ha nem valósul meg, az a németeknek nagyobb veszteség. Azért is vélte ezt az utat járhatónak, mert a Német Párt tudvalevőleg tekintélyes pénzüsszeget kapott Berlinből, így nyilvánvalóan hatása is van rá. Villani Frigyes abban is bizakodott, hogy a bukaresti új német követ⁷⁵ is megértő lesz és be fogja látni a veszély súlyosságát.⁷⁶

1927. január 25-én Villani báró felhívta az OMP néhány képviselőjének a figyelmét arra, hogy hassanak oda a Német Párt vezető politikusainál, hogy hagyják abba a szatmári akciót, mert az fenyegeti a két párt közötti kooperációt. A magyar követ a bukaresti német követtel, Gerhard von Mutiussal is tárgyalt erről, és bár eléggé visszahúzódo volt, de megígérte, hogy beszélni fog Hans Otto Roth-tal. A magyar külügyminiszter március 15-én utasította Kánya Kálmán berlini magyar követet,

⁷⁴ Mikó Imre: *I.m.* 71.

⁷⁵ 1926-ban Hans Freytagot Gerhard von Mutius váltotta.

⁷⁶ MNL OL K64 Külügyminisztérium politikai rezervált iratok 24. cs. 27. t. 15. res.pol. báró Villani Frigyes jelentése a magyar Külügyminisztériumnak a Szatmár megyei sváb propagandáról 1927. január 10.

hogy a német birodalmi kormánynál interveniáljon, hogy a bukaresti magyar követ megfelelő utasítást kapjon. Ugyanakkor a külügyminiszter Apponyi Albert grófhhoz is fordult, tudván azt, hogy nagy befolyása van Blaskovics Ferenc kanonokra.⁷⁷ Mindezt igen sérelmezte a temesvári főkonzul a Wilhelmstrassenak írt jelentésében, és keserűen állapította meg, hogy a románok még mindig nem mérték fel annak a jelentőségét, hogy a lojális kisebbséget, a németeket kellene támogatni a határmenti övezetekben.⁷⁸ Itt tipikusan arról az esetről van szó, hogy amíg valami ez egyik csoportnak sok (magyaroknak), a másiknak kevés (németeknek). És ez az állapot leginkább a románoknak kedvezett. Mindeközben a bukaresti román lapok azon kárörvendtek, hogy a magyarok kezdeményezték a kisebbségi blokk megalakítását, de a németek azt visszautasították. Ezt Hans Otto Roth, az OMP hivatalos lapjában, a Paál Árpád főszerkesztésében megjelenő Újság című lapban cáfolta, mondván, hogy ő már a lap karácsonyi számában felvetette ennek gondolatát.⁷⁹ Május 16-án Villani báró azt jelentette Budapestre, hogy a német követ felszólítására Blaskovics prelátus felkereste őt. A kanonok viszont tagadta, hogy bármi olyat tenne, ami a magyar–német viszonyt sértené.⁸⁰

Június 7-én viszont az Averescu-kormány megbukott, tehát igen gyorsan felül kellett kerekedni mindkét kisebbségnek a sérelmeken, hogy a kisebbségi blokkot létrehozassák. Június elején Bethlen György Bukarestbe ment tárgyalni a Német Párt képviselőivel. Ugyanakkor Bernády Ion Duca és Vintila Bratianu meghívására látogatta meg a román fővárost azzal a céllal, hogy a liberálisokkal egyezkedjenek. Bethlen György is folytatott tárgyalásokat a liberálisokkal, mivel azonban nem

⁷⁷ MNL OL K64 Külügyminisztérium politikai rezervált iratok 24. cs. 27. t. 211. res.pol. A Külügyminisztérium összefoglalója a szatmári sváb ügyről Bethlen István miniszterelnöknek 1927. június 14.

⁷⁸ PA AA RAV Budapest 37. Temesvári Főkonzulátus jelentése a német Külügyi Hivatalnak 1927. április 12.

⁷⁹ A kisebbségi blokk. Újság, 1927. március (szakadt a lap széle, ezért a pontos dátumot nem tudjuk). 1. és lásd még: György Béla: *I.m.* 151.

⁸⁰ MNL OL K64 Külügyminisztérium politikai rezervált iratok 24. cs. 27. t. 211. res.pol. A Külügyminisztérium összefoglalója a szatmári sváb ügyről Bethlen István miniszterelnöknek 1927. június 14.

tudtak megállapodni, Bethlen levonta a következtéseket és a Német Párt felé fordult. Bethlen és Roth június 11-én megállapodtak azzal a feltétellel, hogy még folytatják a tárgyalásokat, aztán 14-én választási megállapodást kötöttek.⁸¹

Szentirmay József bukaresti ideiglenes ügyvivő arról informálódott, hogy Duca üdvözölte a kisebbségi listát, mert ez esetben a magyar és a német szavazók nem a Nemzeti Parasztpártra fognak szavazni a liberálisok ellenében, és Hans Otto Rothnak azt az ígéretet tette, hogy a liberálisok nem fognak erőszakoskodni a választásokon a kisebbségi szavazókkal szemben. Szentirmay helyes politikai látásmódjára vall, hogy úgy gondolta, hogy a tiszta választás illuzórikus, az a liberális politika jegyében fog lezajlani.⁸²

A döntést még el kellett fogadtatni az OMP június 16-i intézőbizottsági ülésén, ami korántsem volt egyszerű.⁸³ A döntéssel két csoport nem volt megelégedve: a disszidensek (a régi kalotaszegi Magyar Néppárt vezetői: Kecskeméthy István, Kós Károly, Tabéry Géza, Tarnóczy Lajos, Deutschek Géza) és a renegátok (akik az intézőbizottsági ülésen a liberálisokkal való paktum mellett foglaltak állást, élükön Bernádyval⁸⁴). A disszidensek, immár párton kívül, a magyar közélet demokratizálásának a szükségességét hirdették, és azzal vádolták meg az OMP-t, hogy éket ver a román és a magyar nép közé. A Kecskeméthy István elnök alatt fellesztett Magyar Néppárt Maniu-val kereste az együttműködést, ám az nagyon elutasítóan reagált. Végül négy ellenszavazattal a megállapodást ratifikálták. Egyben kimondták, hogy akik a határozattal szembehelyezkedve más pártokkal tárgyalnak, azokat kiközösítik a Pártból.⁸⁵

A súlyos választási csalások ellenére azonban 10 magyar és 5 német képviselő mégis be tudott jutni a parlamentbe. A megkötött paktum

⁸¹ György Béla: *I.m.* 151.

⁸² MNL OL K64 Külügyminisztérium politikai rezervált iratok 24. cs. 27. t. 263. res.pol. Szentirmay József ideiglenes ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak 1927. június 14.

⁸³ Az OMP Intézőbizottságának ülése 1927. június 16-án. Lásd: *Iratok...* 99–103.

⁸⁴ Ezt követően Bernády a pártból kilépett. Róla bővebben: Fodor János: *Bernády György. Politikai életrajz.* Lector Kiadó – EME, Marosvásárhely – Kolozsvár 2017.

⁸⁵ Az ülésről Szentirmay József követségi tanácsos jelentését Bethlen Istvánnak lásd: MNL OL K64. 24. cs. 27. t. 279. res.pol. 1927. június 20.

miatt azonban Jakabffy Elemér az aradi választókörzetben lemondott az utána következő német jelölt javára, Gyárfás Elemér pedig szintén átadta mandátumát az utána következő német jelöltnek, így az arány 8:7 lett, amit sok magyar kifogásolt, mert Romániában kétszer annyi magyar élt, mint német. A szenátorok közé egyedül Gyárfás Elemér tudott bejutni. Az Averescu-kormány 12 magyar szenátorával összevetve ez lényeges pozícióvesztést jelentett. A választásokon a kisebbségi blokk a Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt mellett a harmadik legjelentősebb politikai erőnek számított. Az eredménnyel mind Bethlen György, mind Hans Otto Roth meg voltak elégedve.⁸⁶

Gyárfás Elemér szenátor a választások után egy memorandumot fogalmazott meg, melyben leírta azokat a körülményeket, amelyek tulajdonképpen nem adtak más lehetőséget a két kisebbségnek, mint a közös indulást. Ebben az értékelésében viszont idealizálta a helyzetet és a valóságtól elrugaskodva festette azt feszültségmentessé: „Lényegében azonban a gróf Bethlen György és Hans Otto Roth nevéhez fűződő megállapodás mindenben fedte érdekeinket, közvéleményünk azt megnyugvással fogadta, s úgy a magyar, mint a szász nép – különösen a vegyes vidékeken – valósággal lelkesedett a gondolatért, hogy annyi év különválás után ismét közös úton haladhatunk.”⁸⁷ Hans Otto Roth a választások után a sajtónak adott nyilatkozataiban elmondta, hogyan sikerült neki a liberális és a parasztpárti vezetőket, Ducát és Maniut is megbáratkoztatni a kisebbségi blokk gondolatával. Gyárfás elismerte, hogy ez valóban ügyes diplomáciai manőver volt Roth részéről, mert mindkét pártvezér úgy gondolta, hogy a kisebbségek reális szolgálatot tesznek nekik azzal, hogy nem az ellenfelüket erősítik.

Jancsó Benedek publicista, író is megfogalmazta értékelését a kisebbségi blokkról.⁸⁸ Az eredmény megmutatta, hogy helyesen cselekedtek, mert az egyesülés lehetővé tette, hogy politikai vezetőik közül a jelentékenyebbek egy néhányá dacára a szokásosnál is nagyobb

⁸⁶ Mikó Imre: *I.m.* 73. és Ciobanu, Vasile: *I.m.* 171.

⁸⁷ MNL OL K64 Külügyminisztérium politikai rezervált iratok 24. cs. 27. t. 350. res.pol. Gyárfás Elemér szenátor választásokról szóló memorandumja 1927. július 25.

⁸⁸ MNL OL K63 Külügyminisztérium politikai iratok 236. cs. 27/4. t. 251-262. f.

hivatalos választási visszaéléseknek, bejuthassanak a román parlamentbe. Románia a két legnagyobb és minden tekintetben legtöbb súllyal bíró nemzeti kisebbségének választási kartellje hivatva volt egy nagy kisebbségi blokk olyan középpontjának megalkotására, amely körül idővel a román állam többi kisebbségei is: a bulgárok, ukránok, oroszok stb. erős politikai tömbbé egyesülhettek volna. Ennek a kisebbségi bloknak a kifejlődése nemcsak azért volt kellemetlen a liberális kormánynak, mert a parlamenti harcokban egy 40-50 főből álló kisebbségi blokk igen kellemetlen ellenfele lehet a kormánynak, hanem külpolitikai szempontból is.

A kisebbségi blokk azonban nem vált kellemetlen ellenfelévé a kormánynak, mert mindkét fél úgy gondolta, hogy szövetségük csak a választásra szólt, és nem jelent közös kisebbségi frontot. Ennek ellenére egyezkedések, tárgyalások, a kérdés napirenden tartása továbbra is megtörtént, de ezt követően az OMP az önálló politikálás útjára lépett, mivel a két kisebbség között megoldatlan problémák voltak főleg a szatmári sváb kérdésben.

Kitekintés

Mindaz nem azt jelentette, hogy az együttműködési kísérletek lezárultak volna, de a két világháború közötti időben nem valósult már meg egy 1927-eshez hasonló kooperáció. A kitekintést azért is fontosnak gondolom, mert mint láthattuk, a hivatkozott források között nem volt egyetlen román diplomáciai forrás sem. Ebből nem következik az, hogy a román politika szemet hunyt a két kisebbség közötti együttműködési törekvések felett, csupán azt jelenti, hogy nem tartotta olyan kérdésnek, ami Magyarországgal és Németországgal szembeni viszonyát befolyásolta volna. Az első román diplomáciai források, amelyekben egyáltalán előjön ez a téma, 1933-ból valók.

A magyar kormány (Bethlen István kormánya, majd később Károlyi Gyula és Gömbös Gyula kormánya is) az utódállamokban létre akarta hozni a magyar–német egységfrontot. Ez a mostani tanulmány alapján is arra utal, hogy nem volt megfelelő helyzetértékelésük. A ren-

delkezésünkre álló források szerint azt látjuk, hogy a románok csak 1933 elején értesültek erről a magyar tervről. A berlini román követiség erre csak 1933 januárjában hívta fel a külügyminiszter figyelmét. Ám jócskán túlzott, amikor azt állította, hogy a magyar kormány kérte, hogy ezek a kisebbségek a jövőben Budapestről kapják a politikai direktívákat és ne Berlinből. Arra hivatkoztak a magyarok – így a jelentés –, hogy az a terület régebben a Magyar Királyság része volt, ezért a magyarok jobban értenek a helyi viszonyokhoz.⁸⁹ Értesüléseit ellenőrizni akarta, ezért megbeszélést kezdeményezett Bernhard Bülow államtitkárral, aki tagadta, hogy határozott kérelem lenne erre. Azt azonban Bülow elismerte, hogy néhány hónappal ezelőtt a magyar és a német kormány kinevezett küldötteket, akik megvizsgálják a magyarországi németek helyzetét. A magyarok kérték, hogy ezt a vizsgálatot terjesszék ki a kisebbségekre általában, de a németek ezt visszautasították. Azóta nem történt újabb megkeresés a magyar kormány részéről – mondta Bülow. A román követ azonban – joggal – bizalmatlan volt az államtitkárral szemben.⁹⁰

A román külügy természetesen azonnal értesítette a budapesti képviselőjét is, hogy informálódjon az együttműködés tervéről, aki csak annyit tudott meg, hogy a német kormány fokozott érdeklődéssel fordul a magyarországi német kisebbség felé. A román követ azt írja, hogy a németek azért sem vállalták fel ezt az együttműködést, mert az a román–német, jugoszláv–német kapcsolatok jelentős elhigedülését okozná.⁹¹

A német külügyi források mutatják, hogy a németek olyan szinten valóban foglalkoztak a kérdéssel, hogy tanulmányokat készítettek a romániai németek és magyarok viszonyáról (ugyanazt megtették Csehszlovákiában és Jugoszláviában is), ám azoknak az volt az üzenetük,

⁸⁹ Arhiva Ministrului Afacerilor Externe (továbbiakban: AMAE) Fond 71. Ungaria 1920–1944 Vol. 71. 68. Berlini román követség jelentése 1933. január 28.

⁹⁰ AMAE Fond 71. Ungaria 1920–1944 Vol. 71. 72. Nicolae Petrescu-Comnen jelentése Berlinből 1933. február 1.

⁹¹ AMAE Fond 71. Ungaria 1920–1944 Vol. 71. 75–76. Vasile Grigorcea jelentése 1933. február 7.

hogy a szomszédos államok németjei nem alkalmasak a magyarokkal való együttműködésre.⁹²

Összegzés

A tanulmányból vélhetőleg kirajzolódik, hogy a romániai magyar és német együttműködés nem egy lineárisan előre haladó, majd 1927-ben kicsúcsosodó történet. Nem arról van szó, hogy két kisebbség éveken keresztül próbálkozik az együttműködéssel, aztán egyszer csak közös nevezőre jutnak és sikerül kooperálniuk. Sokkal inkább azt láthatjuk, hogy adott volt két kisebbség, melyből az egyik, a német, a kisebbségi léthez szokott; a másik, a magyar, újonnan került kisebbségi léthelyzetbe; de mindkettőnek feladata volt a román politikai életbe betagozódni, és a romániai román politika alakulása szabta meg azt a keretet, amelyben ez a két kisebbség vagy érdekelt vagy ellenérdekelt volt az együttműködésre.

Az eseményeket bemutatva azt tapasztalhatjuk, hogy míg az évtized első felében inkább a magyar fél volt a kezdeményező, azon egyszerű oknál fogva, mert politikailag elszigetelt volt és ebből kereste a kiutat; addig az évtized második felében több esetben a német fél volt a kezdeményező, amiben szerepet játszott az is, hogy a román politikai pártokkal nem találták meg a számításukat, illetve az is, hogy azok a kisebbségi jogok, amiket a román politikusok a gyulafehérvári határozatok elfogadásáért cserébe ajánlottak, egyszerűen nem érvényesültek.

A két kisebbség kapcsolatát erősen megterhelte a szatmári németek ügye, mely lényegileg arról szólt, hogy egy már a századfordulóra anyanyelvében teljesen asszimilálódott sváb lakosságot bánáti sváb és erdélyi szász vezetők vissza akarták németesíteni. Ez azért is érintette érzékenyen a magyarokat, mert a határ mentén éltek a svábok, és emiatt

⁹² PA AA RAV Bukarest 156 Bd. 147/2. Az egész dosszié erről szól. Ha a Romániában élő szatmári svábokra gondolunk, azok döntő részére, akkor ez az állítás biztosan nem állja meg a helyét. Erre vonatkozóan lásd: Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.

egy esetlegesen adódó revíziós lehetőségnél nem mindegy, hogy melyik országot preferálnák. Tudjuk, hogy ilyen választás elé a szatmári svábok soha nem kerültek, de az elvi lehetősége megvolt.

Az együttműködést az is nehezítette, hogy mind az OMP, mind a Német Párt vezetősége erősen megosztott volt. A Német Párton belül a világnézeti különbségeken kívül identifikációs megosztóvonal is volt a szászok és a svábok között.

Végül, de talán döntően, az együttműködés azért sem valósult meg (illetve csak tiszavirág-életűen), mert Németország nem volt ebben érdekelt. Németország határain túl élő németjeit erősíteni akarta a nagy német nemzeti egységbe, ehhez az erősítéshez szükség volt az adott államok támogatására is és egyszerűen veszélyforrást jelenthetett a magyar kisebbséggel való együttműködés. „A német vezetésnek nem egyéb a célja, minthogy a német kisebbség végre megerősödjön és magára találjon, anélkül, hogy állást foglalna abban a veszélyes kérdésben, hogy: Magyarország vagy Románia?”⁹³ – írta dr. Arthur Busse, temesvári német konzul. Láthattuk, hogy a magyarok panaszkodtak a bukaresti német követre, Freytagra, aztán 1926-ban új követ érkezett, von Mutius személyében a román fővárosba, és bár az 1927-es kisebbségi blokk megalakulásánál ő volt a német követ, de nem az ő támogatásának volt köszönhető a blokk, mert aztán 1931-ig ő Bukarestben volt, de az együttműködésnek nem volt folytatása.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a diplomáciai iratok ennek az egész problémakörnek csak a legfelsőbb szintjét érintik, amik már az államközi kapcsolatokban relevánsak; de ahhoz, hogy ezt az egész történetet a maga bonyolult interetnikus viszonyában el tudjuk helyezni, meg tudjuk érteni, mindenképpen fontos megvizsgálni a helyi szintet és a helyi közigazgatásnak a forrásanyagát is feltárni. Ez egy jövőbeni kutatási kérdés lehet, amit mindenképp érdemes lenne megvizsgálni.

⁹³ PA AA II. Ungarn R74142 dr. Arthur Busse jelentése a magyar–német kisebbség együttműködéséről a Bánátban 1929. július 10.

MURAVIDÉKI MAGYAROK

Stankovicsné Szendi Anna¹

A muravidéki magyar anyanyelvű lakosság térségi identitásának vizsgálata

Rezümé

Muravidék történelmi régió nemzetiségileg vegyesen lakott területe számos sajátossággal rendelkezik történelmi, politikai, kulturális vonatkozásban is. Mindezek hatással vannak az ott élő őshonos magyar kisebbség társadalmi, csoportidentitására, ugyanakkor befolyásolják azt is, hogy a szórványmagyarság milyen területi egységhez kötődik elsődlegesen. Tanulmányom célja, hogy a társadalmi, csoportidentitásból kiindulva, képet adjak a muravidéki magyar anyanyelvű lakosság térségi identitásáról, azon belül is a történelmi régió kétnyelvű területéhez és az anyaországához köthető azonosságtudatáról.

1. Bevezetés

A határon túli magyar kisebbségekkel foglalkozó szakirodalmak csak ritka esetben térnek ki a Szlovéniában élő magyarságra. A hazai kisebbségkutatás kevés figyelmet szentel a szlovén-magyar államhatár mentén, a Muravidék tájegység területén élő, körülbelül 5900-6000 fős magyar anyanyelvű kisebbségnek. Azon kevés cikk, tanulmány, könyv, amely a muravidéki magyarság kapcsán megjelent ez ideig, elsősorban helybéli

¹ Pécsi Tudományegyetem, BTK, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola doktorandusza

szervezőktől vagy pedig az anyaországból származó, de munkájuk miatt az ott élő magyarsággal szoros kapcsolatot ápoló szakemberektől származik.

A muravidéki magyarsághoz kapcsolódó írások legtöbbször a kisebbség anyanyelvhasználatával és a kétnyelvű oktatással foglalkozik. Ezen témákban elsősorban azok a szerzők publikáltak, akik a Maribori Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom tanszékének volt vagy jelenlegi oktatói. Így például Bokor József² (Bokor 2009; Bokor – Guttmann 1999), Kolláth Anna³ (Kolláth 2004; 2010) és Varga József⁴ (Varga 1999; 2009). A muravidéki magyarság történelmi sorsfordulóinak áttekintése kapcsán Göncz László⁵ (Göncz 2001; 2006a; 2006b) és Kovács Attila⁶ (Kovács 2004; 2011; 2012) hiánypótló, értékes munkáit kell kiemelni. A szlovén nemzetiségpolitikát, azon belül is a magyar közösség jogait a legrészletesebben szintén Göncz László (Göncz 2006c) tárgyalja, ugyanakkor Győri Szabó Róbert⁷ nevét is fontos megemlíteni (Győri 2006). A nyelv, oktatás, történelem és a nemzetiségpolitika tehát azok a témakörök, amelyek a leginkább meghatározzák a Szlovéniában élő magyar közösséggel foglalkozó szakirodalmak tartalmát. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy igen kevés szociológiai témájú elemzést olvashatunk a muravidéki magyarság kapcsán. Ezen néhány munka elsősorban a demográfia tárgykörébe tartozik, és statisztikai adatgyűjtésre épül. E tekintetben Kovács Attila elemzése a mérvadó (Kovács 2013), ugyanakkor fontos még Gyémánt Richárd⁸ dok-

² Bokor József Magyarországon született és folytatta tanulmányait. 1994 és 2008 között egyetemi tanár Mariborban. 1997 és 2004 között a Magyar Nyelv és Irodalom tanszék vezetője. (www.kl-kl.si/hu/)

³ Kolláth Anna szintén Magyarországon született és folytatta tanulmányait. 1993 óta oktat Mariborban. 2004-től a Magyar Nyelv és Irodalom tanszék vezetője. (www.kl-kl.si/hu/)

⁴ Varga József nyugalmazott egyetemi tanár Muravidéken, Göntérházán él. 1981-től 1997-ig a Magyar Nyelv és Irodalom tanszék vezetője volt. (www.kl-kl.si/hu/)

⁵ Göncz László Muraszombatban született. 2008 és 2018 között a szlovéniai magyarság parlamenti képviselője. (www.kl-kl.si/hu/)

⁶ Kovács Attila szintén Muraszombatban született. 2005-től az Etnikai Kutatóintézet Lendvai Kutatócsoportjának a vezetője. (www.kl-kl.si/hu/)

⁷ A szerzőről nincs információ.

⁸ Gyémánt Richárd Szegeden született. Jogász. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatója. (www.juris.u-szeged.hu)

tori disszertációja (Gyémánt 2008) és a Népeségtudományi Kutató Intézet egyik kiadványa (Habicsek – Tóth – Veres 2005) is.

Jelen tanulmány szempontjából azonban a leginkább az a meghatározó, hogy alig néhány, a muravidéki magyarságra kiterjedő identitáskutatással találkozhatunk az elmúlt egy évtizedből.⁹ A *Mozaik2011 – Magyar fiatalok a Kárpát-medencében* elnevezésű (identitásvizsgálatot is tartalmazó) kutatás azon kivételek közé tartozik, amely vizsgálatába nemcsak a „nagyrégiókban”¹⁰ élő magyarságot vonta be, hanem a „kiszégiókban”¹¹ élőket, köztük a muravidéki magyar kisebbséget is. (Bauer – Pillók 2013: 20) Napjainkból a Lakitelki Népfőiskola Muravidék Kollégiuma által 2015-ben készített kérdőíves kutatást kell kiemelni, mely a muravidéki magyarság demográfiai jellemzőin túl, a válaszadók identitását, a magyarság megélésének lehetséges módjait tárta fel. (Bali – Hegedűsné 2017)

Jelen tanulmány fókuszában szintén a muravidéki magyarság identitásának a vizsgálata áll, azon belül is a térségi identitás elemzése. Dolgozatomhoz muravidéki magyar és hazai szerzők munkáját, továbbá azokat az interjúkat használom fel, amelyeket 2016 júliusában készítettem 26 muravidéki magyar anyanyelvű lakossal.

2. Muravidék sajátosságainak ismertetése

Muravidék tájegység (Prekmurje) a trianoni döntést megelőzően a történelmi Magyarország Vas és Zala vármegyéjének részét képezte. Az elcsatolás következtében a Mura folyótól északkeletre fekvő 910 négyzetkilométeres terület a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság fennhatósága alá került.

⁹ A korábbi évekből Gereben Ferenc munkáját kell kiemelni. Gereben 8 ország – köztük Szlovénia – magyar nemzetiségű lakosságának a körében készített kérdőíves kutatást, mely a nemzeti identitást is részletesen vizsgálta. (Gereben 1999)

¹⁰ Nagyrégiók: Erdély (Székelyföld, Partium, Bánát) – Románia; Vajdaság – Szerbia; Kárpátalja – Ukrajna; Felvidék – Szlovákia. (Bauer – Pillók 2013)

¹¹ Kiszégiók: Muravidék – Szlovénia; Órvidék – Burgenland, Ausztria; Dél-Baranya – Horvátország. (Bauer – Pillók 2013)

Muravidéken belül van egy 195 négyzetkilométer kiterjedésű terület a szlovén-magyar államhatár mentén, ahol a szlovéniai magyarok többsége él. (1. ábra) Az összességében 31, magyarok által lakott település két részre osztható. Az egyik: Lendva központtal 23 település¹², mely a térség déli részén, Dobronaktól Pincéig terül el. A másik térség Lendvától északra található, és 8 települést¹³ foglal magába. (Kovács 2004) Az itt élő magyarságot helyi elnevezéssel goricskói magyaroknak hívják, mivel az Őrség szlovéniai részét Goričko-nak („dombvidék”) nevezik. A 31 magyarlakta település 5 községhez (občina) tartozik: Dobronak, Hodos, Lendva, Moravske Toplice és Šalovci község. A szlovéniai község elnevezés nem azonos a hazánkban használatos kifejezéssel. A délvidéki magyar szak- és köznyelvben, beleértve a szlovéniai magyart is, a „község” kifejezést használják az olyan közigazgatási egység megjelölésére, amely legközelebb a magyar járáshoz áll.

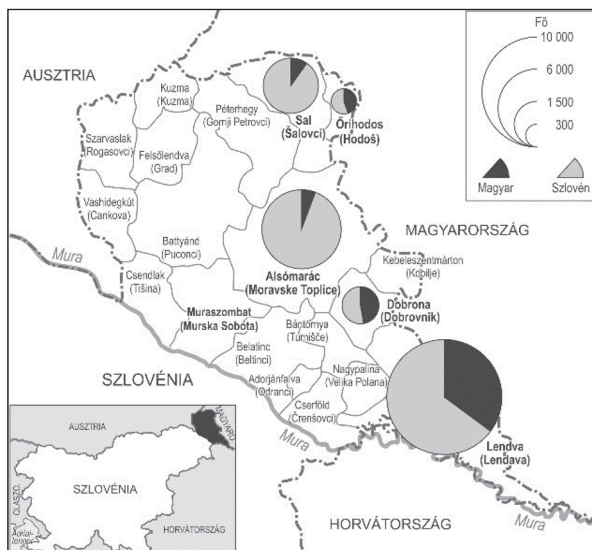
Az öt községhez tartozó területre Szlovéniában a nemzetiségileg vegyesen lakott, illetve a kétnyelvű terület kifejezést használják. Az elnevezések a térség sajátosságaira utalnak. Szlovéniában a nemzetiségileg vegyesen lakott területen a két őshonos (autochton) – olasz és magyar – kisebbség tagjainak joga van szabadon használni saját nyelvét magán- és középületekben. A települések és az utcák neve mindkét nyelven fel van tüntetve a táblákon. Kétnyelvűek az okmányok, hirdetmények, értesítések, figyelmeztetések. (Komac 1990) Külön önkormányzatiságot is lehetővé tesz az alkotmány. A magyarok által lakott öt községben a községi önkormányzatok mellett külön működik magyar nemzetiségi önkormányzat, amely önállóan dönt a kisebbség megmaradása és fejlődése szempontjából kiemelkedően fontos kérdésekben. A magyar

¹² 1. Dobronak (Dobrovnik), 2. Zsitkóc (Žitkovci), 3. Kámaháza (Kamovci), 4. Göntérháza (Genterovci), 5. Radamos (Radmožanci), 6. Hídvég (Mostje), 7. Bánuta (Banuta), 8. Hosszúfalu (Dolga vas), 9. Hosszúfaluhegy (Dolgovaške Gorice), 10. Lendva (Lendava), 11. Lendvahegy (Lendavske Gorice), 12. Csente (Čentiba), 13. Völgyifalu (Dolina pri Lendavi), 14. Pince (Pince), 15. Pincemajor (Pince-Marof), 16. Benice, 17. Petesháza (Petišovci), 18. Hármasmalom (Trimlini), 19. Alsólakos (Dolnji Lakoš), 20. Felsőlakos (Gornji Lakoš), 21. Gyertyános (Gaberje), 22. Kapca (Kapca), 23. Kót (Kot)

¹³ 1. Hodos (Hodoš), 2. Kapornak (Krplivnik), 3. Domonkosfa (Domanjševci), 4. Szerdahely (Središče), 5. Pártosfalva (Prosenjakovci), 6. Csekefa (Čikečka vas), 7. Kisfalu (Pordašinci), 8. Szentlászló (Motvarjevci)

kisebbséget az általuk lakott községekben megilleti az anyanyelvű oktatás joga. Ma négy kétnyelvű általános iskola működik (Lendván, Göntérházán, Dobronakon és Pártosfalván), és egy kétnyelvű középiskola Lendván. A nemzetiségileg vegyesen lakott területen csak kétnyelvű iskolák működhetnek, melyek látogatása a szlovén és a magyar diákok számára egyaránt kötelező.¹⁴

1. ábra. Muravidék tájegység és a nemzetiségileg vegyesen lakott terület

Forrás: Kovács (2013) alapján saját szerkesztés

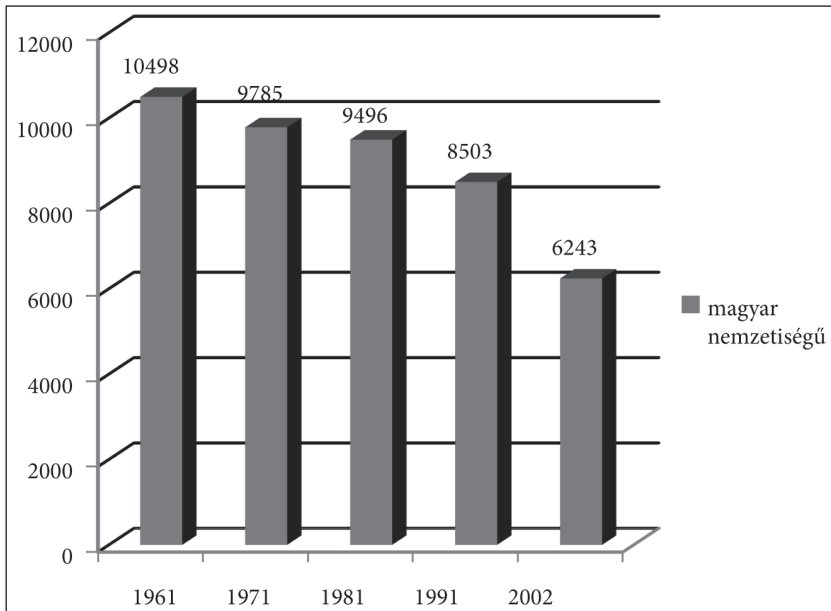
3. A szlovéniai magyarság létszámalakulása

Szlovéniában a magukat magyar nemzetiségűnek vallók száma fokozatosan csökken. (2. ábra) Míg 1961-ben 10 498 magyar nemzetiségűt jegyeztek fel, addig 2002-ben már csak 6243 főt írtak össze. A 2002-es népszámlálás volt az utolsó, hagyományos kérdezőbiztosok általi lekérdezésen alapuló statisztikai adatgyűjtés, ahol szerepeltek többek

¹⁴ A kétnyelvű oktatásról később részletesebben is szó lesz.

között nemzetiségre és nyelvre vonatkozó kérdések. 2011-ben regiszter alapú összeírást vezettek be, melynek során a Szlovén Statisztikai Hivatal a már meglévő, és a különböző hivataloknál, intézményeknél tárolt adatbázisokat gyűjtötte össze és dolgozta fel. Ezek között nem szerepelt sem nemzetiségre, sem anyanyelvre vonatkozó adat. (Gönc 2010, Kovács 2013)

2. ábra. Szlovéniában élő magyar nemzetiségűek létszáma 1961 és 2002 között

Forrás: Szlovén Statisztikai Hivatal honlapja alapján saját szerkesztés

A szlovéniai magyarok a Kárpát-medencei magyarság egyik szóránnyközösségét képezik. A szóránny kifejezést „elsősorban a határváltozások következtében helyben kisebbséggé váló és fokozatosan felmorzsolódó közösségek megjelölésére” használjuk. (Keményfi 2005: 88) Létszámuk és az állam által nekik nyújtott kulturális támogatások alapján a szlovéniai magyarság a kulturális szóránnyközösség csoportba tartozik; ugyanis a körülbelül 6000 fős autochton kisebbség „személyi elvű kulturális tartalmú autonómiával” rendelkezik. (Győri 2006: 387)

4. A muravidéki magyar anyanyelvű lakosság térségi identitásának, azon belül is a regionális és az anyaországhoz köthető azonosságtudatának a vizsgálata

4.1 A kutatás háttere

2016. július 4-16. között kvalitatív, interjú kutatást végeztem Muravidék nemzetiségileg vegyesen lakott területén. Az alábbi településeken kerestem fel interjúalanyaimat: Dobronak, Göntérháza, Lendva és Pártosfalva. Az elemzési egységet a magyar anyanyelvű felnőtt lakosság képezte. A mintába 26 interjúalany került, 19 nő és 7 férfi. A 18 és 64 év közötti válaszadók többsége a muravidéki magyarság különböző szervezeteinél¹⁵, továbbá a nemzetiségileg vegyesen lakott terület kétnyelvű közoktatási intézményeiben dolgozik. Hólabda módszerrel (Babbie 2001) választottam ki a mintát, azaz megkértem a válaszadókat, hogy javasoljanak más, általuk ismert muravidéki magyar személyeket is a vizsgálathoz. A feltáró célú empirikus kutatás félig strukturált interjúkra épült. Az interjúalanyoknak előre megfogalmazott kérdésekre kellett válaszolniuk, azonban a kérdések sorrendje nem volt kötött. Kutatásom célja az volt, hogy képet kapjak a muravidéki magyar anyanyelvű lakosság területi identitásáról, azon belül is a Muravidék történelmi régió kétnyelvű területéhez és az anyaországhoz köthető azonosságtudatáról.

Az interjúkérdések az alábbi témaköröket fedték le: Muravidék mint fogalom körülhatárolása; a nemzetiségileg vegyesen lakott területen való lakhatás előnye, hátránya; a többségi társadalommal való együttélés; nyelvhasználat, kulturális élet a kétnyelvű területen; az interjúalanyok önmeghatározása; Magyarország megítélése.

¹⁵ Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség, Muravidéki Magyar Rádió

4.2 Az interjúalanyok társadalmi identitása

Az identitás alapvetően társadalmi jelenség. (Assmann 2004 idézi Bugovics 2007) Az identitás kialakulásának folyamatában az egyén létrehoz saját maga számára egyfajta viszonyítási alapot, mely alapján elhelyezi önmagát az emberek nagy csoportjai között, „*az ismerősség és az idegenség dimenziója mentén*”. (Csepeli 1987: 251) Ebben a folyamatban teremti meg önnön azonosságélményének legszélesebb alapjait.

Egy szórványközösség tagja másként éli meg az identitását, mint az, aki tömbben és erős nyelvi közegben él. Ennek oka, hogy a szórványban élő számára a többségi közeg miatt nem adatik meg az övéi közötti jelenlét otthonossága, magától értetődő mivolta. Szórványban a csoport-hovatartozás automatizmusa helyett az olyan típusú társadalmi kapcsolatok a jellemzőek, melyek az egyén számára nem teszik lehetővé azt, hogy teljes mértékben megélje társas lény mivoltát. A szórványközösség tagja olyan közegben él, ahol azonosságtudatának számos eleme különbözik a többségi környezetétől. Hiányzik a kulturálisan egységes közeg, a más esetekben eleve adott egység, alap. Mindez értelmezési és viszonyulási zavart okoz az egyén számára. (Bodó 2005; 2009)

A muravidéki magyarok csoport-hovatartozását vizsgálva arra kérdeztem rá az interjúk során, hogy a válaszadók számára a felsoroltak közül melyik a legmeghatározóbb. A válaszlehetőségek az alábbiak voltak: 1. szlovén; 2. muravidéki; 3. muravidéki magyar; 4. magyar.

A legtöbb interjúalany úgy nyilatkozott, hogy elsősorban muravidéki magyarnak vallja magát:

„Muravidéki magyar mindenképp. Nem is tudok mást mondani.”
(Dobronak)

Azok a megkérdezettek, akik nem muravidéki magyarként definiálták önmagukat, azt a választ adták, hogy ők mindenekelőtt muravidékiek.

„Elsősorban talán a muravidéki lenne a legjobb szó. Ha sorrendezni kellene, akkor a muravidéki magyar jönne másodikként.” (Lendva)

Egy magyarországi születésű, de már több éve Muravidéken élő interjúalany a muravidéki csoportidentitás kapcsán az alábbi fogalmazta meg:

„Az egész muravidéki magyarság önszerveződésében (fiataltól, időstől függetlenül) nagyon erős a Muravidék tudat. Ez a domináns szinte minden téren. Az anyaországtól, Magyarországtól való lassan 100 éves elszakíttóság igazából megtette a magáét. Az emberek inkább muravidékinek vallják magukat, mint magyaroknak. Itt kettős identitású emberek is vannak, akik nem is tudják eldönteni, hanem inkább magyaroknak és szlovénnek is vallják magukat. Nem kimondottan magyaroknak, hanem muravidékinek. Sokszor mondják is, hogy ez ilyen állam az államban. Se nem szlovének, se nem magyarok, hanem muravidékiek.” (Lendva)

A fenti interjúrészletben megfogalmazottakat igazolja a következő, egy másik interjúalanytól származó okfejtés is:

„Nem vagyunk száz százalékosan szlovének se, de magyarok se. Mindkettőből vagyunk. De kiállok a sorból, ha Budapestre megyünk; nem számítunk száz százalékos magyaroknak. Ha Ljubljanába megyünk, ott meg nem számítunk száz százalékos szlovénnek. Tehát ezért ez a muravidéki magyar, meg szlovén. Most már világos?” (Göntérháza)

A „sem-sem vagy is-is” identitásállapotot Eriksen etnikai anomáliának nevezi. (Eriksen 2008: 93) Ez a „köztes és átmeneti állapot” akkor jelentkezik, amikor az egyén egyszerre két csoportnak is a tagja.

Az interjúalanyok köztes identitását egyértelműen bizonyítja, hogy nem volt olyan válaszadó, aki önmagát csak szlovénként vagy csak magyaroként határozta volna meg. Többen ki is emelték, hogy nem tartják magukat kizárólag magyaroknak.

Ezt a kijelentést támasztotta alá egy lendvai származású, de már évek óta Pécsen élő diáklány is, aki a muravidéki magyarok azonosságtudata kapcsán az alábbi jegyezte meg:

„Az ottani magyaroknak az nagyon fontos, hogy ők magyarok, de nem magyarországi magyarok, hanem, hogy »én muravidéki magyar vagyok «.” (Lendva)

4.3 Az interjúalanyok területi kötődése

Az előző alfejezet konklúziója, hogy a magyar anyanyelvű interjúalanyok társadalmi, csoportidentitását tekintve a leginkább meghatározó a *muravidéki magyar* csoporttudat, melyet a *muravidéki* követ. Ugyanakkor megállapítható, hogy egy interjúalany sem definiálta önmagát csak *szlovénként* vagy csak *magyarként*.

A kapott eredményt a területi kötődés szempontjából is értelmezhetjük. A területi kötődés a területi identitás empirikus indikátora. (Nagy 2011) A területi identitás a társadalmi identitás részét képezi, s azon belül is a „*táji-téri tudat társadalmi vetületéről van szó.*” (Bugovics 2007: 263) Ezen identitás kategória legfontosabb összetevője az egyfajta összetartozás érzés, melyet a területileg egy helyen élők egymás és az adott terület iránt éreznek. (Nagy 2011)

Amennyiben a csoportidentitás területi dimenzióját vesszük figyelembe, megállapítható, hogy az interjúalanyok területi kötődését egyértelműen a regionális kötődés határozza meg. Ezen kötődés dominanciájára utal a muravidéki történész, író, Göncz László is: „...*a Mura mentén élő, magyar származású népszerűség jelentős részére egyre erőteljesebben a kettős nemzeti kötődés a jellemző, aminek egyik látványos formája a regionális kötődés megjelölésében nyilvánul meg (akár a magyar vagy a szlovén, illetve mindkét nemzeti kötődés elhagyásával).*” (Göncz 2008: 84)

A tanulmány további részében a történelmi régió kétnyelvű területéhez és az anyaországhoz köthető azonosságtudatot leginkább meghatározó tényezőket mutatom be. Azt elemzem, hogy ezek a fő tényezők hogyan jelennek meg a nemzetiségileg vegyesen lakott területen, az ott élő magyar anyanyelvű lakosság körében.

4.4 A regionális azonosságtudat vizsgálata

4.4.1 Muravidék kétnyelvű területe mint társadalmi konstrukció

Régió és regionális identitás egymást feltételező fogalmak, ugyanis nem alakulhat ki regionális tudat ténylegesen működő régió nélkül. Ahhoz, hogy egy régiót funkcionálisan működőnek tartsunk, az alábbi feltételeknek kell megfelelnie. Először is a régiónak egy jól körülhatárolható területi egységet kell alkotnia, mely kijelöli azoknak a körét, akik a régi-

óhoz tartoznak. Valamiféle határok létezése mindenképpen szükséges a regionális öntudat kialakításához. Fontos az is, hogy a régió egy rá jellemző szimbólumrendszerrel rendelkezzen, mely kulturális és történelmi gyökerű. Nélkülözhetetlen a régió identifikációs folyamatában továbbá az is, hogy különböző regionális intézmények, kapcsolatok alakuljanak ki az adott területi egységen belül. A formális szervezetek, informális kapcsolatok, kulturális rendezvények jelentősen hozzájárulnak a térségi kötődés kialakulásához. (Lukovics 2004, Nárai 2009)

Amennyiben a feltételek adottak, hogy egy régiót funkcionálisan működőnek tekintsünk, a regionális identitás alapjai már megteremtődtek. Ahhoz azonban, hogy az adott térségben a regionális identitás ténylegesen kifejeződjön, szükséges az, hogy a lakosságot egyfajta *közös identitás* jellemezze. A helyhez való kötődés formálódásában nagyon fontos szerepet jut a társadalmi dimenzióknak, azon belül is a közös értékeknek, társadalmi kapcsolatoknak. (Lukovics 2004, Nárai 2009)

Muravidék történelmi régió kétnyelvű területe egy funkcionálisan működő mikro-régióknak tekinthető a regionális identitás szempontjából. A térség határai pontosan meghatározhatóak. Az egy kisvárost, Lendvát és a további 30 falusi települést magába foglaló területi egység Szlovénia legészakkeletibb csücskében található. A határ menti területnek külön elnevezése is van Muravidéken belül: *Muravidék nemzetiségileg vegyesen lakott területe*, illetve *Muravidék kétnyelvű területe*. Az utóbbi elnevezés háttérében az áll, hogy a térség a szlovén nemzetiségpolitika által, az 1991-es alkotmányban rögzítve hivatalosan is kétnyelvűvé vált.

A kétnyelvű terület egyik fő jellegzetessége, szimbóluma a sajátos tájnyelv használata, mind a szlovén, mind a magyar vonatkozásban. A muravidéki szlovén nyelvjárás a prekmurcsina. Ennek elsődleges ismérve, hogy bizonyos szavak a magyar nyelvből származnak. (Például *varaš* = város, *birouv* = bíró, *sabadšag* = szabadság.) (Varga 2011: 61) A nyelvjárás tartalmaz továbbá olyan magyar hangokat is, amelyek a szlovénban nincsenek. Ezek a magyar hangok az *ö* és *ü* magánhangzók, és ezeket az élőbeszéd során használják a nyelvjárásban beszélők. (Varga 2011) E jellegzetes muravidéki szlovén nyelvjárás, mely jelentősen különbözik a többi szlovén nyelvjárástól, „*a Mura mentén élő őshonos szlovének és magyarok évszázados együttélése*” következtében alakult

ki. (Varga 2011: 61) Napjainkban azonban egyre inkább megfigyelhető, és egyre több nyelvész, kutató ír egy fordított jelenségről, arról, hogy a muravidéken élő magyarok nyelvhasználatába épülnek be szlovén nyelvi elemek. A muravidéki magyar nyelvnek egy igen erőteljes sajátossága a „*keveréknyelvűség*”, melyet az alábbi mondatok példáznak: „*Ma jó volt a malica (tízórai). Sokat beszélt a razredničarka (osztályfőnök). Meg kell vennem a vstopnicát (belépőjegyet).*” (Zágorecz-Csuka 2008: 34)

A muravidéki szlovén és magyar nyelv erőteljes regionális jellegzetessége miatt egyfajta elkülönültség-érzésről számolt be több interjúalany. Ezt egy válaszó az alábbiak szerint fejezte ki:

„Földönkívülieknek számítunk a nyelvünkkel meg a kultúránkkal egy kicsit a maribori, ljubljanoi, de főleg ott a Szlovénia belső területén lévő emberek számára. Volt olyan ismerősöm tengeremlékről, szlovéniai, aki megkérdezte, hogy hozzánk Muravidékre, Lendvára elég a személyije, vagy hozzon útlelet magával. Szóval a nyelv miatt.” (Lendva)

Ugyanakkor azt is többen megfogalmazták, hogy a sajátos nyelvhasználat büszkeségérzetet ad mind a muravidéki szlovén, mind a muravidéki magyar ember számára.

„A muravidéki szlovén emberek nagy önbizalommal vannak teli. Ők a saját dialektusukból, abból aztán nem engednek.” (Lendva)

A muravidéki magyarság büszkeségérzetét pedig a következő interjúrészlet tükrözi:

„Mi büszkék vagyunk a saját muravidéki magyar nyelvünkre. [...] Ez az a szépség ebbe a nyelvbe szerintem, hogy merjük mi ezt a táj-szólásunkat használni.” (Dobronak)

Szintén a büszkeségérzetet emelte ki az az interjúalany, aki a muravidéki magyar fiatalok nyelvhasználatáról beszélt részletesen.

„Egymás között ez a muravidéki magyar nyelvjárás nagyon divatos, és érdekes, hogy mivel problémát jelent a helyesírás, a helyes magyar kifejezés, már nem is törekednek az irodalmi magyar nyelven történő beszédre, írásra. A facebook kommentek is muravidéki magyar nyelv-

járásban történnek. Rengeteg szlovén és nemzetközi kifejezést vesznek át. Ha valami nagyon szuper, vagány, az a freier. Egyrészt között inkább nyelvjárásban beszélnek, és amint megjelenik egy szlovén vagy vegyes identitású, akkor rögtön átváltanak szlovénra. Nagyon ritka az, hogy így magyarul, és akkor is nyelvjárásban.” (Lendva)

Muravidék kétnyelvű területe nemcsak egy jól körülhatárolható területi egység meghatározó szimbólumokkal, sajátosságokkal, hanem egy olyan intézményi háttérrel, szervezetekkel rendelkező térség is, amely olyan kulturális programokat, tévé- és rádióműsorokat, sajtóorgánumot kínál, amelyek közvetlenül vagy közvetve, de a mikro-régióhoz köthető identitás kialakulását segítik elő. Göncz László egyik tanulmányában a muravidéki magyarság szakintézményei kapcsán azt írja, hogy „a legnagyobb mértékben megpróbálnak regionális tényezőként megnyilvánulni”. (Göncz 2008: 89)

Az interjúalanyok elmondása alapján az intézményesülést és a szervezettséget tekintve a magyar nyelvű kezdeményezések dominánsabbak a kétnyelvű területen, mint a szlovén nyelvűek.

„A magyar szervezetek már a 60-as években, amikor volt ez a politikai enyhülés a Tito korszakban¹⁶, már akkor kezdett kialakulni, hogy a magyar kultúra ápolása az mélyebb gyökerekkel rendelkezik, mint a szlovén. A szlovénoknál ez inkább most kezd kicsit erőre kapni. De rétegbeli különbség van. Míg a magyar egyesületekbe, a magyar kultúra ápolásába a fiatalokat is igyekeznek bevonni, ez szlovén oldalról kevésbé létezik, mert még nagyobb az elvándorlás. Nyugdíjas egyesületek vannak, nyugdíjas színjátszó csoportok, nyugdíjas táncscsoportok, ha a szlovén kultúrát nézzük.” (Lendva)

¹⁶ Szlovéniában az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején kezdték kiépíteni a pozitív diszkrimináció elvére épülő nemzetiségpolitika alapjait, melyet az 1974-es alkotmány szentesített. A '74-es alkotmány lehetővé tette, hogy az őshonos nemzeti közösségek nemzetiségi oktatási-művelődési érdekközösségeket hozzanak létre. E községi szinten működő közösségek testületének tagjait a helyhatósági választások keretében választották meg. Szinte valamennyi magyarlakta település képviselve volt. Az érdekközösségek elsősorban oktatási és kulturális területen, valamint az anyanyelv védelme érdekében tevékenykedtek. (Göncz 2010)

„A kultúra terén én azt gondolom, hogy a kétnyelvű területen a magyaroknak, a magyar kultúrának több lehetősége van. Mindenkinek több lehetősége van a magyar kultúrában. Mert azt felkaroltuk, vannak magyar intézmények, és ezeket működtetjük. Viszont szlovén kevesebb van.” (Lendva)

„Akikből több van, azok a szlovének, de akik szervezettebbek és több programjuk van, azok a magyarok.” (Lendva)

A térség kulturális sokszínűségét hivatott képviselni többek között a lendvai székhelyű Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Az intézet tevékenységéhez köthető a muravidéki költőről, íróról, Szúnyogh Sándorról elnevezett fogalmazási verseny és a muravidéki magyar szavalóverseny megszervezése a kétnyelvű általános iskolákba és a kétnyelvű középiskolába járó diákok számára. A vidék gazdag hagyományát eleveníti fel a nemzetiségileg vegyesen lakott területen működő 25 művelődési egyesület (hímzőszakkör, népdalkör, citeraegyüttes) és számos néptáncgyűttes. Kiemelendő a Muravidék Néptáncgyűttes, melynek célja a helyi népzeneinek, néptáncnak az újjáélesztése, és amelynek tagjai többnyire középiskolások és egyetemisták. Az együttes szerte a Kárpát-medencében fellép. A Muravidéki Magyar Rádió a kétnyelvű területhez, azon belül is a muravidéki magyar közösséghez köthető aktuális hírekről, eseményekről tudósít. Emellett megismerteti a hallgatókat a térség kulturális életével, értékeivel, gazdasági helyzetével: továbbá – különböző témakörök mentén – helyi lakosokat szólít meg, és bemutatja a vidék híres szülöttjeit. A Népújság című hetilap szintén széleskörűen foglalkozik a területi egységgel kisebbségi, kulturális és gazdasági szempontból is. A regionális identitás kialakulásában fontos szerepet játszik a térség gazdasági helyzete is. A Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség – kulturális tevékenysége mellett – gazdaságfejlesztési programok kidolgozásával, különböző pályázati lehetőségek biztosításával járul hozzá a határ menti sáv gazdasági helyzetének javításához.

A funkcionalitás meglétén túl, a helyhez való kötődés kialakulásában – ahogy erre már fentebb is utaltam – nagyon fontos szerep jut a térséget jellemző közös identitásnak, a közös értékeknek. Az interjúbeszélgetések elemzése során a kétnyelvű terület legfőbb közös értéké-

nek a befogadás és az alkalmazkodás bizonyul. Ezek azok a fő vonások, amelyek az interjúalanyok elmondása alapján a leginkább jellemzik az itt élőket, s határozzák meg a mindennapi életüket, közös identitásukat.

Ezt az alábbi interjúrészetek is jól példázzák:

„Nekünk az a jó vagy a rossz tulajdonságunk, hogy automatizálódunk más nemzetekhez, más csoportokhoz. Inkább alkalmazkodunk.” (Lendva)

„Nyíltak vagyunk, rokonszenvesek. Tudunk alkalmazkodni.” (Lendva)

„Alkalmazkodóak vagyunk, néha talán túlságosan is.” (Lendva)

„Ez a muravidéki nép nagyon egy ilyen béketűrő, nagyon visszafogott. [...] Nem harcias vérmérsékletűek sem a szlovének, sem a magyarok, de a magyar közösségnek ez egy kimondottan túlélési stratégia volt. Semmiért nem szólni, semmiért nem lázadni, semmi negatív véleményt nem mondani, kritikát ki nem fejteni, hanem mindent úgy elfogadni, elviselni, ahogy van. A magyar közösségre még fokozottabban jellemző, mint a szlovénokra.” (Lendva)

Egy, a kétnyelvű középiskolában tanító pedagógus az ott tanuló diákok kapcsán fogalmazott meg hasonló gondolatokat:

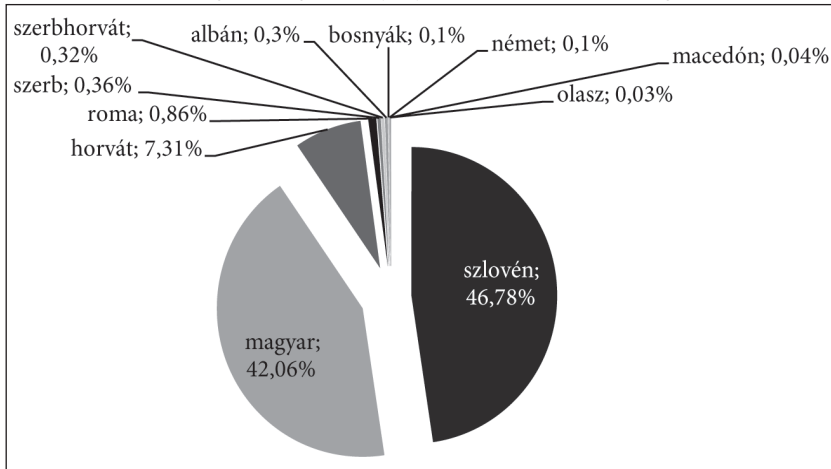
„...[a magyar diákok]¹⁷ nagyon is alkalmazkodó típusúak. Mi mindannyian magyar nemzetiségűek. [...] Szlovéniai diákok is nagyon alkalmazkodó típusúak. Azoknak is minden az a jó, az a példakép, ami kívülről jön. Lehet, már mi magyarok is ezt az élettípust megszoktuk. Ez nem jó. Nem mindig jó.”

A közös értékek társadalmi, területi, történelmi és kulturális gyökerekre nyúlnak vissza. (Nárai 2009) A kétnyelvű terület legfőbb közös értékei a térség elhelyezkedésére és a lakosság soknemzetiségű összetételére vezethetőek vissza. Az alábbi ábra Lendva község lakosságának anyanyelv szerinti¹⁸ százalékos megoszlását mutatja. Az adatok az utolsó, kérdezőbiztosok általi lekérdezésen alapuló statisztikai adatgyűjtésből származnak (3. ábra).

¹⁷ A szerző kiegészítése.

¹⁸ A nemzetiségre vonatkozó adatok nem elérhetőek községi bontásban.

3. ábra. Lendva község lakosságának anyanyelv szerinti százalékos megoszlása 2002-ben

Forrás: Szlovén Statisztikai Hivatal honlapja alapján saját szerkesztés

A térség soknemzetiségű összetételére utal az alábbi interjúrészlet is:

„Nagyon érdekes, Muravidéknél ezt el kell mondani a néprajzát tekintve, hogy ez egy több nép találkozásánál fekvő vidék. Itt találkozik a horvát kultúra, a szlovén – más néven vendnek nevezett –, a karintiai, osztrák, a magyar, de éltek itt mindig zsidók is, cigányok is. Egy soknemzetiségű vidék.” (Lendva)

Ami a régiót megkülönbözteti az egyszerű fizikai tértől az a régió és annak lakói közötti harmónia és egység. (Nárai 2009) A kétnyelvű terület kulturális intézményei, szervezeti törekednek arra, hogy a térséget meghatározó fő értékek mentén folytassák tevékenységüket, és ezáltal hozzájárulnak a területi egységen belüli harmónia és egység megteremtéséhez is. A Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet egyik munkatársa például így jellemezte az intézetet:

„...nyitottak vagyunk. Itt próbálnak a szlovén, horvát néptáncosok. Egy kicsit Szent István szellemében próbálunk működni. Egyrészt nagyon fontos, hogy ellátjuk minden jellegű magyar programmal a magyar fiatalokat, de ezek mind olyanok, hogy nem tiltja a másikat is, hogy jelen legyen, sőt.” (Lendva)

A Dobronaki kulturális egyesülethez köthető közösségi életet pedig az alábbi hozzáállás határozza meg egy válaszadó szerint:

„Itt nincs olyan, hogy szlovénok vagy magyarok vagyunk. Mi vagyunk. És vannak, akik a szervezetben szlovénul beszélnek, és vannak, akik magyarul. Mindegy. Megértjük egymást.” (Dobronak)

4.4.2 A regionális identitás kifejeződése a helyi köznyelvben

A fenti alfejezetben először azokat a tényezőket mutattam be, amelyek feltételei annak, hogy ki tudjon alakulni a lakosság körében a regionális azonosságtudat. Majd az interjúk alapján a mellett érveltem, hogy ezek a feltételek adottak Muravidék kétnyelvű területén. A továbbiakban az interjúbeszélésekből azokat a részeket emelem ki, amelyek – a csoportidentitás meghatározása mellett – kifejezik a muravidéki magyar anyanyelvű interjúalanyok körében a regionális identitást.

A térségi azonosulásnak vannak spontán és tudatos identitást kifejező alkotóelemei is. Spontán identitást fejez ki például az adott területi egység iránt érzett vonzalom, szeretet, melyre hatással van az emberi környezet (család, rokonság, barátok), és az etnikai-területi jellegzetesség is. Tudatos identitásra pedig az vall például, ha a térségi kötődést befolyásolja, hogy az adott területi egység milyen oktatási-művelődési-szellemi környezettel rendelkezik. (Bugovics 2007)

Az interjúalanyok kétnyelvű területhez kapcsolódó azonosságtudata megnyilvánult spontán és tudatos módon is.

Spontán identitást fejez ki például az, hogy több interjúalany Muravidéket a haza fogalommal társította.

„Muravidék az én hazám. Itt születtem. Kétnyelvű családban nevelkedtem. Magyarország anyaország, de nem annyira kötődünk hozzá, mint Szlovéniához. De még jobban Muravidékhez.” (Dobronak)

„Muravidék egy terület. Nekem Muravidékről először a hazám jut eszembe.” (Pártosfalva)

„Mi az, hogy Muravidék? Nekem a hazám. Elsődlegesen. Szabad kérdés, akkor én mindenképpen emocionálisan lépek hozzá. [...] Igazából a szüleim, mindig is mondtam nekik, hogy sose neveltek úgy,

hogy ilyen nagy patrióta legyek, vagy... de valahogy azon kívül, hogy tudatosan nem nevelték belénk, megmaradott.” (Dobronak)

A spontán identitás egy másik megnyilvánulása, hogy a területhez kapcsolódó szocializációs folyamatra is tettek utalást:

„Muravidék Szlovéniának egyik számomra legszebb része, mert itt születtem, itt nevelkedtem, itt dolgozok, dolgoztam, és itt vagyok most, a nyugdíjas életemet aktívan itt élem.” (Dobronak)

Voltak olyanok is, akik a térség táji adottságaira hívták fel a figyelmet. Ezt fejezi ki a következő interjúrészlet is:

„Szép a Lendvánk. Nagyon szép kis városka. Igazi városias jellege van. Szépek a házak. Muravidéken, a kétnyelvű területen a házak takarosak, sok virággal. Az életet szerető emberek lakják ezt a vidéket.” (Lendva)

Tudatos identitásra elsősorban azok az érvelések utalnak, amelyek a térség nyelvi és kulturális sajátosságait emelték ki:

„[A nemzetiségileg vegyesen lakott terület]¹⁹ Előnye, hogy két kultúrát élek, két nyelvet beszélek, és erre nagyon büszke vagyok. Anyanyelvi szinten. Ami ritka a mai világban, mert minden másik nyelvet úgy tanulsz, mint idegen nyelvet. Nekünk meg két nyelvünk van, két kultúránk. És ha úgy akarod, akkor két állampolgárságod is lehet.” (Dobronak)

„Lehet két himnuszod, vagyis egy himnusz meg egy Zdravljica²⁰, meg van két zászlód, két kultúra. Mert azért rengeteg gazdagság van így is bennünk. Tudod, mert hogyha csak egy kultúrát, igazából a sajátodat el tudod sajátítani, hát akkor még kettőt, az meg fenomenális.” (Dobronak)

„Csak előnye van abból az itt élőknek, hogy több nyelvet tud, több kultúrát ismer. Szélesebb ettől a világnézete. Ez csak pozitív.” (Pártosfalva)

¹⁹ A szerző kiegészítése.

²⁰ Szlovénia nemzeti himnusza

4.5 Az anyaországhoz köthető azonosságtudat vizsgálata

A társadalmi identitás területi eleméhez tartozik az országgal való azonosulás. Bugovics Zoltán az országhoz, mint területi egységhez kapcsolódó identitástudatot a nemzeti identitás kategóriájával azonosítja. (Bugovics 2007) Jelen fejezetben – Bugovics gondolatmenetét alapul véve – a muravidéki magyar anyanyelvű interjúalanyok Magyarországhoz, mint anyaországhoz köthető azonosságtudatát vizsgálom, a nemzeti identitást formáló legfontosabb tényezők mentén.

A nemzeti identitását az egyén a szocializáció folyamata során sajátítja el. Ez az a folyamat, amely meghatározza az egyén fejlődését az óvodás kortól az általános iskolán át egészen a középiskoláig. Az elsődleges mintaadó a szocializáció korai szakaszában a szülő és a szűkebb környezet. Majd a kortárs csoportok (óvoda, iskola) szerepe válik meghatározóvá. (Badis 2008) A serdülőkor az az életszakasz, amikor a fiatal az egyre változó szerepek elsajátítása mellett, a különböző társadalmi csoportokkal, főleg a kortárs csoportokkal való interakció során, folyamatosan újra-definiálja önmagát. (Neményi 2010) Lampl Zsuzsanna a nemzeti identitás formálódása kapcsán – a szlovákiai magyarok példáján keresztül – négy kulcstényezőt határoz meg. Az első a származás, azaz a szülők-, a saját- és a gyermek nemzetisége. Ezt követi az általános iskola tanítási nyelve. Majd szintén meghatározó tényező a családon belüli, illetve az azon kívüli nyelvhasználat. Nem utolsó sorban pedig az is nagymértékben befolyásolja az identitást, hogy milyen a társ, a partner nemzetisége. (Lampl 2017) A továbbiakban először e négy kulcstényező mentén elemzem a muravidéki magyar anyanyelvű lakosság anyaországhoz köthető azonosságtudatát, majd kitérek további, identitást formáló tényezőre is.

4.5.1 A magyar nemzetiségűek létszámának az alakulása a kétnyelvű területen 1961-től napjainkig

„Itten már így az emberek nem kötődnek a nemzetiséghez, vagy kevésbé kötődnek a nemzetiséghez, de viszont még beszélnek magyarul.” (Lendva)

Szlovéniában az elmúlt évtizedekben fokozatosan csökken azoknak a száma, akik magyar nemzetiségűnek vallják magukat. Lendva- illetve

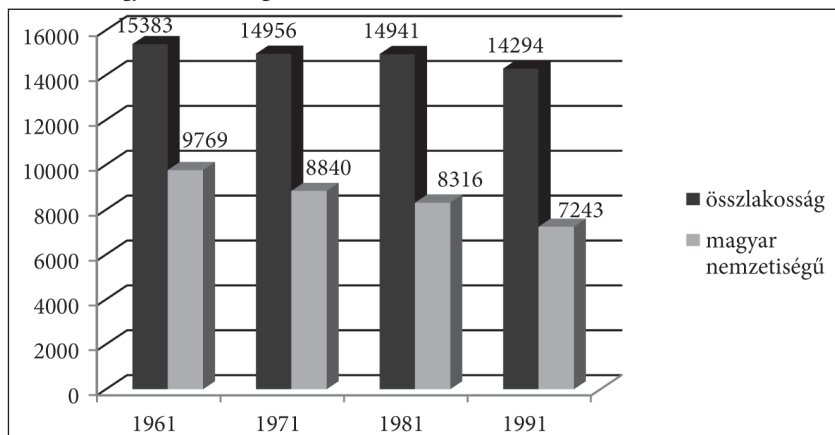
Goricskó településein 1961 és 1991 között 9769 főről 7243 főre csökkent a magyar nemzetiségű lakosság létszáma. Ez több mint 2500 fős létszámcsökkenést jelentett a három évtized alatt. (4. ábra) Ezen drasztikus fogyatkozás hátterében a szórványosodás folyamata áll, mely több tényezőre vezethető vissza. A leginkább hangsúlyos tényező a jelen fejezet szempontjából az asszimiláció (nemzetiségváltás). A szórvány ugyanis egy olyan „*asszimilációra hajlamosító közeg*”, melyben „*a személy identitást vált: kapcsolataiban a másik, a kulturálisan domináns közösség válik meghatározóvá, ebbe építi bele magát.*” (Bodó 2009: 111) A fogyatkozás ugyanakkor még a kedvőtlen természetes szaporulat és az elvándorlás következménye is. A tanulmányban azonban most ezen két tényező vizsgálatára nem térek ki.

A 2002-es népszámlálás településszintű bontásban nem közölte a magyar nemzetiségűek számát. Arra vonatkozóan van adat, hogy az általuk lakott öt községben hány magyar él. Dobronak, Hodos, Lendva, Moravske Toplice és Šalovci községben 5212 magyar nemzetiségűt írtak össze, mely az öt község összlakosságának csupán 25 százaléka. (5. ábra) Fontos ugyanakkor kiemelni azt is, hogy a 2002-es adatfelvétel során az öt községben 6763 magyar anyanyelvűt regisztráltak, azaz 1500 fővel többen vallották magukat magyar anyanyelvűnek, mint magyar nemzetiségűnek. (Kovács 2013) Másfél évvel a 2002-es népszámlálás időpontja előtt a szórványközösség három meghatározó személye, Bence Lajos, Göncz László és Kovács Attila írásos javaslatot tett a Szlovén Statisztikai Hivatal vezetőségének arra vonatkozóan, hogy a nemzetiségek kategóriájába kerüljön be a *kettős kötődés* is. „*A javaslattevők azt remélték, hogy a kettős kötődés vállalásával a magyarság száma is lényegesen növekedni fog. A javaslatot azonban nem fogadták el; a kezdeményezők megítélése szerint elsősorban a horvátok, a szerbek és a bosnyákok számarányának növekedésétől tartva.*” (Mák 2013: 179)

A 2011-es regiszter alapú összeírás – ahogy erről már korábban is volt szó – nem tette lehetővé az anyanyelvi, nemzetiségi, vallási stb. adatok felmérését, ezért csak becslés létezik a magyar kisebbség létszámát tekintve. Kovács Attila muravidéki kutató a 2002-es népszámlálás adatai alapján, valamint a 2011-es összeírás népességszámra vonatkozó eredményeiből készítette el kalkulációját: „*A 2011-es népszámlálásnak a Muravidék kétnyelvű területére, Goricskóra és a Lendva-vidékre vonatkozó népességcsökkenési adatait alapul véve (-2,15 százalék) és az asszi-*

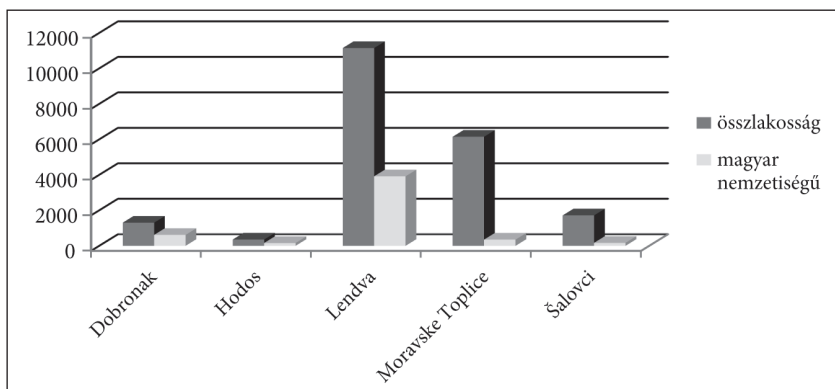
milációt »bekalkulálva« körülbelül 10-12 százalékkal kevesebb magyar nemzetiségű, illetve anyanyelvű személyt írtak volna össze Szlovéniában. A Muravidék kétnyelvű területére vetítve ez 4.600-4.800 magyar nemzeti-ségű személyt jelentett volna, míg az országban 5.500-5.800 körül mozgott volna a magyarok száma 2011-ben.» (Kovács 2013)

4. ábra. A nemzetiségileg vegyesen lakott terület összlakosság száma, valamint az itt élő magyar nemzetiségűek létszáma 1961 és 1991 között

Forrás: Kovács (2013) alapján saját szerkesztés

5. ábra. A magyarlakta településeket is magába foglaló öt község összlakosság száma, valamint az itt élő magyar nemzetiségűek létszáma 2002-ben

Forrás: Kovács (2013) és a Szlovén Statisztikai Hivatal honlapja alapján saját szerkesztés

4.5.2 Az iskola mint identitást meghatározó tényező

„A magyart anyanyelvi szinten tanulók száma drasztikusan csökken. [...] Néhány éven belül nagy valószínűséggel itt már nem lesz anyanyelvi oktatás, vagy elvétve, mert nagyon kevés olyan család van, akik ezt fontosnak tartják.” (Lendva)

1959-ig a nemzetiségileg vegyesen lakott területen külön magyar és szlovén tagozatok (osztályok) működtek általános iskolai szinten.²¹ (Székely 1995) Mivel azonban a magyar tagozatok fokozatosan kezdtek elnéptelenedni, ezért – a pozitív diszkrimináció elvére épülő nemzetiségpolitika kezdeti lépéseként – az 1959/1960-as tanévben bevezették a kétnyelvű oktatást alapszinten. Az új oktatási rendszer célja az volt, hogy a szlovén és a magyar diákok megtanulják egymás nyelvét, a tanulók megismerjék mindkét nép kultúráját, történelmét. Továbbá, hogy a kétnyelvű oktatás kölcsönös együttélésre nevelje mindkét nemzet hozzátartozóit. (Sabo – Herman 2010) Középszinten egy oktatási intézmény jött létre, 1981-ben Lendván a pedagógiai, közgazdasági és fémipari szakosítású kétnyelvű középiskola.

Az 1990/1991-es tanévig a vegyes összetételű osztályok a szlovén és a magyar nyelvet együtt tanulták; nem voltak külön nyelvi csoportok. Ekkortól azonban a szülő választási lehetőséget kapott arra, hogy eldöntse a beiratkozáskor, hogy gyermeke a szlovén és a magyar nyelv közül melyiket tanulja anyanyelvi szinten, és melyiket második nyelvként. (Gróf 2010) Azóta a szülő választhat, hogy a tanuló anyanyelvi magyarra (magyar1) és második nyelvi szlovénra (szlovén2) jár-e, vagy pedig anyanyelvi szlovénra (szlovén1) és környezetnyelvi magyarra (magyar2). Fontos azonban azt is kiemelni, hogy negyedik osztálytól kötelező a szlovén nyelvet anyanyelvi szinten tanulnia minden diáknak. Ugyanakkor megmarad a magyar nyelv két szinten való tanítása egészen a gimnázium végéig; így ha a diák úgy dönt, tanulhatja a szlovén és a magyar nyelvet is anyanyelvi szinten.

²¹ Középfokú oktatás nem volt magyar nyelven a Szlovén Szocialista Köztársaságban 1981-ig.

Az oktatási rendszer tehát biztosítja a magyar nyelv anyanyelvi szintű elsajátításának a lehetőségét, azonban egyre több szülő dönt úgy, hogy magyar elsõnyelvű gyermekét magyar2-es csoportba iratja. (Gróf 2010) Ennek oka, hogy a szülõk úgy vélik, hogy hátrányba kerülnek gyermekeik a negyedik osztályban, amikor automatikusan átkerülnek a szlovén anyanyelvi csoportba. Jól példázzák az anyanyelvi magyar csoportok fokozatos csökkenését a dobronaki kétnyelvű általános iskola alábbi adatai.

Míg 2006-ban az iskolában a 68 tanuló (1-9. osztályig)²² közül 36-an választották a magyar elsõ nyelvet, addig 2016-ban a 94 tanuló közül szintén 36 diák döntött a magyar elsõ nyelv mellett.²³ Tehát a 2006-os több mint ötven százalékos magyar1-es tanulói létszámarány 2016-ra alig érte el a negyven százalékot. A fogyatkozó létszám minden kétnyelvű iskolát érint.

Pedig a 2015/2016-os tanévtõl mind a négy kétnyelvű általános iskolában lehetőség van arra is, hogy a szülő a párhuzamos nyelvtanítást²⁴ válassza gyermeke részére. Ez azt jelenti, hogy a tanuló az elsõ, második, harmadik osztályban a magyart és a szlovén nyelvet is anyanyelvi szinten tanulhatja. Ezt a lehetõséget azonban kevés diák (szülő) választja. Pártosfalván a kétnyelvű iskolában például a 2016/2017-es tanévben a 10 elsõosztályos tanuló közül csak 1 vett részt a párhuzamos tanítási programban.²⁵

A kétnyelvű általános iskolákban a diákok a magyar nyelvvel nem csak a nyelvi órákon találkozhatnak, hanem elviekben az összes tanóra kétnyelvűen folyik. Azonban a tanulók tanulmányaik elõrehaladtával egyre kisebb arányban részesülnek magyar nyelvű oktatásban. Míg az alsó tagozatban a tanórák nyelvi felosztása még úgy épül fel, hogy a pedagógusok 50-50 százalékban használják a magyar és a szlovén nyelvet, addig

²² A Szlovén Köztársaság Közoktatási Szakbizottsága 2002-ben engedélyezte a 9-osztályos program bevezetését a muravidéki kétnyelvű általános iskolákban. Ettõl kezdve az általános iskolai program 1-3., 4-6., és 7-9. osztályra bontható. Nem plusz egy kilencedik osztályt vezettek be, hanem egyfajta nulladikat. (Pisnjak Mária – a Szlovén Köztársaság Oktatási Intézetének magyar nyelvi szaktanácsadója – elõadásának kézirat)

²³ Az adatokat a dobronaki kétnyelvű általános iskola igazgatónõje adta meg a szerzõnek.

²⁴ Szlovénul HOP-nak rövidítik a párhuzamos nyelvtanítást.

²⁵ Az adatot a pártosfalvi kétnyelvű általános iskola igazgatónõje adta meg a szerzõnek.

felső tagozatban ez az arány már 30-70 százalékra módosul. A II. és III. oktatási periódusban, tehát a felső tagozatban, a „*tananyag ismertetése szlovénul történik, az írásos elmélyítés, rögzítés és összefoglalás a szakkifejezések kiegészítésével pedig magyarul*”. (Varga I. 2011: 130) Középisikolai szinten még kevesebb (10-20 százalék) az órai magyar nyelvhasználat.

A fentiek alapján összegzésként megállapítható, hogy bár a két-nyelvű oktatási rendszer elméletben minden lehetőséget megad a magyar nyelv anyanyelvi szintű elsajátításához, és a tantárgyakhoz kapcsolódó tananyag magyar nyelven való elmélyítéséhez, azonban a gyakorlat azt mutatja, hogy a magyar nyelv egyre kisebb arányban kap helyet az iskolákban, és a szülők, pedagógusok szemszögéből is egyre inkább veszít presztízséből.

4.5.3 A magyar nyelv használata az informális és formális környezetben

„*A külföldi magyarok közül a szórványhelyzetben élők a legveszélyeztetettebbek a (magyar) anyanyelv elvesztésében.*” (Bali 2014: 108) Az anyanyelv elhagyása és a többségi nyelvre való nyelvváltás folyamata nem csak az oktatásra, hanem általában az informális és formális környezet nyelvhasználatára jellemző Muravidék magyarok által is lakott településein.

Bartha Csilla 2003-2004-ben a magyar nyelvhasználat témakörben végzett kérdőíves kutatást a nemzetiségileg vegyesen lakott területen. Vizsgálata eredményeként megállapította, hogy „*az egyik nyelvi egynyelvűségből egy átmeneti kétnyelvű szakaszon át a többségi nyelvű egynyelvűség felé tartó nyelvcseres folyamat zajlik a vizsgált közösségben*”. (Bartha 2006: 87) Bartha ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy ha a családban a kisebbségi nyelv háttérbe szorul, a nyelvi asszimiláció folyamatát sem az iskola, sem a jog nem képes megállapítani. Márpedig a vizsgált közösség generációk közötti nyelvhasználatára a magyar nyelv fokozatos visszaszorulása a jellemző. Ezt igazolja Kolláth Anna és Gróf Annamária 2011-es kérdőíves kutatása²⁶ is, mely a nemzetiségileg vegyesen lakott területen azt mutatta, hogy felnőttkorra csökken a magyar nyelv választása minden

²⁶ A vizsgálat készítői 294 adatközlő válaszait elemezték az eredmények feldolgozása-kor. (Kolláth – Gróf 2014)

beszédpartnerrel a családban. Míg például az adatközlők 89,4 százaléka magyarul beszélt az édesanyjával gyermekkorában, jelenleg már csak 64 százalékuk tesz így. Az apával való magyar nyelvű kommunikáció az életkor előrehaladtával még erősebben csökken. Míg a válaszadók 81,7 százaléka gyermekkorban magyarul beszélt édesapjával, addig felnőttkorra ez az arány a felére, 41 százalékra csökkent. A nyelvi asszimiláció irányát jól mutatja, hogy az adatközlők gyermekeikkel már 50 százalékban a szlovén nyelvet használják. (Kolláth – Gróf 2014) A magyar nyelv használatának a visszaszorulása még inkább szembetűnő, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a magyar nyelv elsődlegesen a családban kap helyet. 2011-ben a magyar nyelv mindenekelőtt otthon (66,6 százalék), majd a rokonokkal (51,3 százalék) és a szomszédokkal folytatott kommunikációban valósult meg (42,3 százalék). (Kolláth – Gróf 2014)

Az interjúbeszélgetések során több interjúalany említette, hogy az informális és formális közegben is a szlovén nyelv dominanciája érvényesül. Informális közegben, például kiscsoportos kommunikációs helyzetekben az alábbi a jellemző az interjúalanyok elmondása szerint:

„Ha van 5 szlovén és van 1 magyar, az a szlovén nem fog beszélni magyarul, ha tud is, de ha fordítva van; van 5 magyar, 1 szlovén, mi mindjárt tudunk alkalmazkodni hozzá jól.” (Dobronak)

Hasonló hangzott el a muravidéki magyar anyanyelvű fiatalok nyelvhasználatára is:

„Ha, netán van egy csoport és abba az 5-6 fős csoportba bejön a szlovén nyelv, akkor váltanak szlovénra. Ez egy trend, magamból is kiindulva. Mivel mind a két nyelvet jól beszélnek az itt élő fiatalok, ezért ha van egy olyan személy, aki nem tud jól magyarul, akkor váltanak, és átmennek szlovén nyelvet beszélni.” (Lendva)

A formális közegre jellemző nyelvhasználat vonatkozásában pedig a következőt fogalmazta meg egy válaszadó:

„Az emberek hivatalos helyen már feladták, hogy magyarul beszéljenek. Valaki már nem is mer, nem is próbál. Ha bemegy egy irodába, postára valamit elintézni, akkor domináns a szlovén, hogy azzal fognak megpróbálkozni.” (Lendva)

Barkaszi Zsófia, Magyarország ljubljanai nagykövetségének volt konzulja egyik tanulmányában a formális nyelvhasználathoz kapcsolódó tapasztalatairól így ír: *„Ha az ember bemegy egy hivatalba ügyet intézni és magyarul kezd beszélni, falakba ütközik. Jó esetben hamar találnak egy kompetens személyt, aki tolmácsol neki. Tolmácsolnak neki a szülőföldjén. Ha bemegy egy boltba vásárolni, kevés eladót talál, aki magyarul tud árut kérni. Ha elmegy az orvoshoz, gyakran nehézségei támadhatnak, hogy anyanyelvén magyarázza el problémáját, és segítséget, ellátást kérjen. [...] Ezek mind-mind életből vett példák, amelyek elszomorító tendenciákról tanúskodnak.”* (Barkaszi 2009: 71-72)

4.5.4 Vegyes házasságok Muravidék kétnyelvű területén

A nemzethez – jelen tanulmány vizsgálati tárgyát tekintve –, az anyaországhoz kapcsolódó azonosságtudatot a származás, az iskola, és a nyelvhasználat mellett nagymértékben befolyásolja az a tényező is, hogy milyen a társ, a partner nemzetisége. Ebben az alfejezetben a vegyes házasságokkal foglalkozom a vizsgált területi egység vonatkozásában.

A vegyes házasságkötések vizsgálata kapcsán napjainkra kétféle nézőpont alakult ki: az asszimilációs- és a társadalmi kohéziós szemlélet. Az előbbi a vegyes házasság jelenségéről úgy vélekedik, hogy az a kisebbség fogyásához, többségi nemzetbe való beolvadásához járul hozzá. (Ladancsik 2018) Ezt a nézetet képviseli Hoóz István is, aki a nyelvi asszimilációra helyezi a hangsúlyt a vegyes házasságkötések kapcsán. Általános jelenség ugyanis, hogy a kisebbségi fél párjával annak nyelvén, azaz a többségi nyelven kommunikál, így a nyelvi asszimiláció már a megismerkedés kezdetekor létrejön. (Hoóz 2002 idézi Ladancsik 2018) Hoóz ugyanakkor úgy véli, hogy a vegyes házasság következtében a pár kisebbségi tagjának a nemzeti identitása háttérbe kerül, mivel a többségi fél által a másik nemzet szokásait, hagyományait fogadja el. A kohéziós elmélet hívei a fentiekkel szemben úgy gondolják, hogy a vegyes házasságok növelik a társadalmi kohéziót, a nemzetek tagjai közötti kötések kialakulásának lehetőségét, és a nemzetek közti kommunikációt. (Ladancsik 2018) Jóval kevesebben vannak azonban azok a vegyes házassággal foglalkozó kutatók, akik ez utóbbi elmélet mellett

érvelnek. A gyakorlatból kiindulva a muravidéki magyar kutató, Göncz László is az asszimilációs nézeteket képviseli e téma kapcsán.

Göncz László 2002-ben a Mura menti magyarok lakta vidéken vizsgálta a vegyes házasság jelenségét. (Göncz 2003) Megállapította, hogy szinte minden második magyar vegyes házasságban él a kétnyelvű területen. Továbbá felhívta a figyelmet arra, hogy a vegyes házasságból kikerülő gyermekek döntő többsége nem magyar nemzetiségűnek, hanem leginkább a többségi nemzethez tartozónak van nyilvántartva.²⁷ Hodoson például 2002-ben a vegyes házasságban született gyermekeket kivétel nélkül szlovén nemzetiségűnek regisztrálták. Gyertyánoson a vegyes házasságból származó gyermekek 33 százaléka volt csak magyar nemzetiségű. Csentén pedig a kétnyelvű házasságokból származó gyermekeket a családok 50 százaléka jegyezte be magyar nemzetiségűnek. Az adatokból látható, hogy különbség volt a tekintetben a települések között, hogy a vegyes házasságban született gyermekek hány százaléka volt magyarnak nyilvántartva. A különbség részben történelmi gyökerű. Ugyanis a két világháború között különböző mértékben telepítettek be a magyarlakta településekre muravidéki, és tengeremelléki szlovén telepeseket a magyar közösségek felbomlasztása céljából. Gyertyánosra például tömegesen érkeztek betelepülők a 20-as, 30-as években. Csentéről ugyanakkor ez nem mondható el.

A 2002-es vizsgálat több furcsaságra is rávilágított. Volt például olyan család, ahol a gyermekek közül kettő szlovénnek, és egy magyarnak volt feltüntetve. De előfordult az is, hogy a magyar és a horvát nemzetiségű szülők gyermeke szlovénként volt regisztrálva. Göncz kutatásából azt a következtetést vonta le, hogy a vegyes házasságok az asszimiláció „melegágyának” tekinthetőek; a magyarság létszámának csökkenéséhez, nemzettudatának gyengüléséhez járulnak hozzá.

A fenti megállapításokat igazolja az alábbi interjúrészlet is, melyben az egyik interjúalanyomnak a saját szakdolgozati kutatásához kapcsolódó észrevételei szerepelnek:

„Nem tudom, hogy ezt tapasztaltad, ha gyerekekkel beszélgettél, hogy az a szó, hogy nemzetiség, nem mindenki érti nálunk. Sőt felnőttek

²⁷ Szintén erre a jelenségre hívja fel a figyelmet Kolláth Anna, a Maribori Magyar Tanács vezetője egy tanulmányában. (Kolláth 2005)

se. Nagyon sokszor keverik az állampolgársággal. Én, amikor a szakdolgozatomhoz interjúztam a középiskolában, akkor én 90 százalékban azt tapasztaltam, hogy nem értik. [...] Főleg a vegyes házasságban születettek. Fogalmuk nem volt. Volt, aki nagyon karakánul azt mondta, hogy ő szlovén, pedig így beszélgettünk magyarul, ahogy most mi beszélgetünk. Volt, aki törte a magyart és azt mondta, hogy ő kettős. Nagyon érdekes kérdés, hogy ezt ki hogyan látja, hogyan érzékeli.” (Lendva)

4.5.5 A Magyarországáról alkotott kép, mint identitást befolyásoló tényező

A muravidéki magyarság anyaországához köthető azonosságtudatának vizsgálata kapcsán, mind ez ideig az identitást leginkább meghatározó tényezőket elemeztem. Tanulmányomban a számos egyéb meghatározó faktor közül még egyet emelek ki, Magyarország megítélését a szórványközösség szempontjából.

A muravidéki magyarok számára Magyarország az „ismeretlen szomszéd”. Ezt Szilágyiné Bátorfi Edit, Magyarország szlovéniai nagykövete fogalmazta meg egyik előadásában²⁸. Majd hozzátette, hogy ezért a szemléletért leginkább a vasfüggöny korszaka tehető felelőssé. A mai napig érezteti hatását ugyanis az 1940-es évek végétől az 1960-as évek elejéig tartó magyar-jugoszláv konfliktus²⁹, melynek következtében a muravidéki magyarságnak legalább a 95 százaléka nem mehetett Magyarországra. (Göncz 2008) A magyar-jugoszláv határ az ellentét következtében frontszakasszá vált, ezáltal nemcsak a politikai-diplomáciai kapcsolatok szűntek meg a két ország között, hanem a baráti, rokoni kapcsolatok is. (Kovács 2012) Fontos ugyanakkor azt is kiemelni, hogy a „különböző korabeli magyarországi belpolitikai túlkapások isme-

²⁸ Magyarország szlovéniai nagykövete 2018. február 21-én Pécsen tartott előadást az Antall József Tudásközpont által szervezett *Diplomata Klub* keretében.

²⁹ A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája elnevezésű nemzetközi kommunista szervezet, 1948 júniusában megtartott gyűlését követően, egy határozatában elítélte Jugoszláviát. Ezzel az országot kizárták soraiból. Ennek eredményeképpen az addig intenzív állam- és pártkapcsolat Magyarország és Jugoszlávia között szembenállássá változott. (Kovács 2011)

retében (kulák-kérdés, az értelmiség zaklatása stb.) a muravidéki magyarság köreiben akkor olyan vélemény is megfogalmazódott már, hogy jobb Jugoszláviához tartozni, mint a szovjet megszállási zóna területét képező Magyarországhoz”. (Göncz 2008: 97)

A történelmi okok miatt létrejött ismeretlen-érzet mellett a muravidéki magyarokban kialakult Szlovénia és Magyarország viszonylatában egyfajta gazdasági különbség-érzet is. Ezt igazolják az alábbi interjúrészek is.

„Szlovénia úgy van beállítva egész Európában, mint a kis Svájc; tejjel-mézzel folyó kánaán. Nagy hegyek, magasabb jövedelem, nagyobb GDP. Ez azért meghatározó. Erre szeretnek büszkék lenni [a muravidéki magyarok]³⁰. Magyarország úgy tűnik nekünk, hogy feljövőben van, de az a meghatározó, hogy egy ilyen országnak az állampolgárai vagyunk.” (Lendva)

„Az egész országnak [Szlovénia]³¹ ez a feelingje: csodás, nagyszerű, pici, de tökéletes, gazdag. [...] Alapvetően megvan ez a tudat, érzet. Főleg szlovén-magyar összevetésben egészen mások a gazdasági arányok. Magyarország szegény, Szlovénia gazdag. Ez nagyon a fiatalokban is benne van. Millió ellenpéldát lehet hozni, de ez egy ilyen alaphangulat. A magyarság presztízse az utóbbi 7-8 évben javult, de csak azért, mert Szlovéniának ez egy megnyekkent korszaka volt. Egyébként ez az alap. Más, mint a román-magyar viszony, vagy akármi más.” (Lendva)

A gazdasági különbség hangsúlyozása a muravidéki magyarok részéről más kutatási beszámolóban is szerepelt. A *MOZAIK2011 – Magyar fiatalok a Kárpát-medencében* elnevezésű vizsgálat egyik eredménye, hogy a muravidékiek többsége egyértelműen úgy nyilatkozott, hogy nem költözne Magyarországra, hivatkozva arra, hogy Szlovéniában magasabb az életszínvonal és jobbak az életkörülmények. (Bauer – Pillók 2013)

³⁰ A szerző kiegészítése.

³¹ A szerző kiegészítése.

5. Összegzés

A muravidéki magyar anyanyelvű lakosság csoporttudatát a köztes identitás határozza meg, melynek empirikus kifejeződése, hogy egy interjúalany sem definiálta önmagát csak szlovénként vagy magyarként, hanem elsősorban muravidéki magyarnak, másodsorban pedig muravidékinek vallották magukat. A *sem-sem, is-is* identitásállapot térségi szempontból a régióhoz való kötődésben nyilvánult meg.

Muravidék tájegység magyarok által is lakott területe egyrészt a földrajzi elhelyezkedésével a köztesség érzetet alapozza meg, hiszen egy perifériális, határ menti területéről van szó, másrészt pedig egy olyan társadalmi konstrukció, amely több olyan feltételnek is megfelel, amely alapján a regionális identitás kialakulása és fenntartása lehetővé válik. A kétnyelvű terület például amellet, hogy földrajzilag egy jól lehatárolható területi egységet képez, egy olyan sajátos tájnyelvvvel rendelkezik a szlovén és a magyar nyelv vonatkozásában is, mely egyszerre ad elkülönültség- és büszkeség-érzetet az ott élőknek. Fontos ugyanakkor kiemelni a térség jól kialakított, működtetett intézményi hátterét, szervezetségét is, mely a regionális kultúra és média jelenlétét biztosítja. Léteznek továbbá a kétnyelvű területen olyan közös értékek is, amelyek szintén nélkülözhetetlen elemei a regionális azonosságtudat létrejöttének. A befogadás és az alkalmazkodás, mint meghatározó közös értékek a vidék soknemzetiségű összetételéből fakadnak, és az alapját adják a nemzetiségileg vegyesen lakott területen élő szlovén és magyar anyanyelvű lakosság békés együttélésének.

A tanulmányban azt is megvizsgáltam, hogy mi áll annak hátterében, hogy egy interjúalany sem vallotta magát kizárólag magyarnak. Ehhez az anyaországhoz való kötődést (Bugovics logikáját követve a nemzeti identitást) leginkább meghatározó tényezők meglétét elemeztem a kétnyelvű terület kapcsán. A statisztikai adatok, az interjúbeszélgetések és a szakirodalmak is azt bizonyítják, hogy a nemzetiségileg vegyesen lakott területen élő magyar anyanyelvűek számára egyre kevésbé fontos, hogy magyar nemzetiségűnek definiálják magukat. A fiatalok generációjában már az is megfigyelhető, hogy nem is tudnak különbséget tenni nemzetiség és állampolgárság között. A fenti hivatkozások ugyanakkor arra a tendenciára is felhívják a figyelmünket, hogy a vizsgált területi egységen

a szocializációs folyamatot elsődlegesen meghatározó közegek mindegyikében – család, iskola, kortárscsoportok – visszaszorulóban van a magyar anyanyelv használata. Jelen tanulmányomban csak utaltam arra a szintén meghatározó tényezőre, hogy a Magyarországról alkotott kép – melynek háttérben különböző történelmi, politika, gazdasági okok állnak – ugyancsak erőteljesen befolyásolja az anyaországhoz való kötődést.

Irodalom

- Assmann, Jan (2004): *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- Babbie, Earl (2001): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest
- Badis Róbert (2008): A vajdasági magyarság identitásstratégiái. In: Papp Richárd, Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 319-327.
- Bali János (2014): A külhoni magyarság nemzettudatáról. In.: Bali János, Marelyn Kiss József (szerk.): *Külhoni Magyar Ifjúságkutatás – 2014. Metszetek II*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 104-113.
- Bali Lóránt, Hegedűsné Baranyai Nóra (2017): Történelem, kultúra és az asszimiláció viszonyrendszere a muravidéki magyarság körében, egy kérdőíves felmérés tapasztalatai alapján. *Kisebbségkutatás*, 26 (2), 42-56.
- Barkaszi Zsófia (2009): Kétnyelvűség és anyanyelvi identitás a Muravidéken. In.: Zágorec-Csuka Judit (szerk.): *Lét és nyelv*. Lendva Községi Magyar Nemzeti Önkormányzati Közösség, Lendva, 68-88.
- Bartha Csilla (2006): Kétnyelvűség a Muravidéken. In: *Muratáj*, 1-2.: 79-113.
- Bauer Béla, Pillók Péter (2013): A Mozaik2011 kutatás legfontosabb eredményei. In.: Szabó Andrea, Bauer Béla, Pillók Péter (szerk.): *Mozaik2011 – Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Belvedere Meridionale/ Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Szeged-Budapest, 13-27.
- Bodó Barna (2005): Értékek, nyelvhasználat – szórvány. In.: Bakó Boglárka, Szoták Szilvia (szerk.): *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 20-44.
- Bodó Barna (2009): *Szórvány és nyelvhatár*. Lucidus Kiadó, Budapest
- Bokor József (2009): *Nyelviség és magyarság a Muravidéken*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva
- Bokor József, Guttmann Miklós (1999): *A muravidéki magyarság anyanyelvéért*. Szombathely – Maribor
- Bugovics Zoltán (2007): *Társadalom, identitás és területfejlesztés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Csepeli György (1987): *Csoporttudat – Nemzettudat*. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Eriksen, Thomas Hylland (2008): *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest-Pécs
- Gereben Ferenc (1999): *Identitás, kultúra, kisebbség*. Osiris, Budapest

- Gönc Katja (2010): Népszámlálás 2011. In: *Naptár 2011*. A szlovéniai magyarok évkönyve. Lendva, Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézet, 86-88.
- Göncz László (2001): *A muravidéki magyarság 1918-1941*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva
- Göncz László (2000): *A muravidéki magyarság helyzete a rendszerváltás után*. Internet: http://adattar.vmmi.org/cikkek/16612/hid_2000_03-04_15_goncz.pdf (Letöltés ideje: 2018. 07. 31.)
- Göncz László (2006a): *Egy peremvidék hírmondói. Mura menti életképek a 20. század első feléből*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Budapest
- Göncz László (2010): Fejezetek a muravidéki magyarság érdekvédelmi szervezettségének történetéből. In: Király M. Jutka (szerk.): *A Szlovéniában élő őshonos nemzeti kisebbségek szervezettségének 35 éve*. Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézet, Lendva, 75-93.
- Göncz László (2006b): *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941-1945*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva
- Göncz László (2003): Gondolatok a muravidéki magyarság beolvadásának okairól. In: Gyurgyík László, Sebők László (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989-2002*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 151-157.
- Göncz László (2008): Muravidéki helyzetkép a múlt és a jelen tükrében. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön elnöki Bizottság, Budapest, 84-102.
- Göncz László (2006c): *Nemzetiségi és anyanyelv-használati jogok Szlovéniában*. Zempléni Múzsza 2 (22), 5-10.
- Gróf Annamária (2010): A magyar mint idegen nyelv tananyagainak használhatósága a magyart környezetnyelvként tanulók oktatásában. *Muratáj*, 1-2: 103-109.
- Gyémánt Richárd (2008): *A határon túli magyarság demográfiai és társadalomstatistikai sajátosságai. Doktori értekezés*. Internet: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1162/7/2008_gyemant_richard_tezi_hun.pdf (Letöltés ideje: 2018. 08. 22.)
- Győri Szabó Róbert (2006): *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Osiris Kiadó, Budapest
- Hablicsek László, Tóth Pál Péter, Veres Valér (2005): *A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása, 1991-2021*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest
- Hoóz István (2002): A nyelvi asszimiláció és a házasságkötés. *Statistikai Szemle*, 80 (12)
- Keményfi Róbert (2005): A többretegű „szórvány” kifejezés a kisebbségkutatásban. In.: Ilyés Zoltán, Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 78-90.
- Kolláth Anna (szerk.) (2010): *A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada*. Maribor
- Kolláth Anna (2005): *Magyarul a Muravidéken*. Maribor
- Kolláth Anna (2004): Néhány gondolat a muravidéki magyar nyelv jelenéről és jövőjéről. *Muratáj* (2), 76-86.
- Kolláth Anna, Gróf Annamária (2014): *A szlovéniai magyar nyelv*. Internet: <https://fedora.phaidra.univie.ac.at/fedora/get/o:356645/bdef:Content/get> (Letöltés ideje: 2018. 08. 27.)
- Komac, Miran (1999): *A nemzeti közösségek védelme a Szlovén Köztársaságban*. Nemzetiségi Intézet, Ljubljana

- Kovács Attila (2013): *A muravidéki magyarok a statisztikák tükrében 1869-2011.*
Internet: http://www.e-kompetencia.si/images/epublikacije/attila/Muravideki_magyarok_1869-2011_-_Projekt_e-kompetence_-_140599_-_splet.pdf (Letöltés ideje: 2017. 11. 18.)
- Kovács Attila (2012): A muravidéki magyarság 1920 és 1991 közötti sorsfordulóinak áttekintése. *Földrajzi Közlemények* 136 (3): 285-292.
- Kovács Attila (2004): *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között.* Lendva, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet
- Kovács Attila (2011): Jugoszlávia Kominformból való kizárásának (ki)hatásai a jugoszláviai magyar és a magyarországi szlovén kisebbségre. Muravidéki és Rába-vidéki példák. In.: Kupa László (szerk.): *Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben.* Virágmandula Kft, Pécs, 125-136.
- Ladancsik Tibor (2018): Vizsgálati szempontok a vegyes házasságok kutatásában. *Kisebbségkutatás* 27 (1): 27-51.
- Lamp Zsuzsanna (2017): A szlovákiai magyarok fogyásának okai és az ifjúság. In.: Bali János, Hajdu Ágnes, Marelyn Kiss József, Nadas Zsófia (szerk.): *Hazatalálók és hazát találók II. Tanulmányok a külhoni magyar ifjúság helyzetéről.* Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 9-54.
- Lukovics Miklós (2004): A regionális identitás szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben. In.: Czagány L., Garai L. (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac.* SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, 214-228.
- Mák Ferenc (2013): *Vesztégzár. Jugoszlávia és utódállamai – Szerbia, Horvátország és Szlovénia – magyarságának sorstörténetéből.* Méry Ratio Kiadó
- Nagy Gábor Dániel (2011): *Társadalmi tőke és területi kötődés a magyar régiókban.* PhD értekezés. Internet: <http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/nagygabordanielphd.pdf> (Letöltés ideje: 2018. 08. 26.)
- Nárai Márta (2009): Gondolatok a regionális identitásról – identitáselemek a Nyugat-dunántúli régióban. *Tér és társadalom* 23 (4): 137-159.
- Neményi Mária (2010): A kisebbségi identitás kialakulása. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom.* Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 48-56.
- Sabo Tatjana, Herman Jožefa (2010): *Együtt egymásért.* Lendva
- Székely András (1995): A szlovéniai magyarság oktatásügyének változásairól. In: *Murajtáj*, 2: 37-58.
- Varga István Štefan (2011): Azt kellene elérnünk, hogy a bizonyítványból kitűnjön, milyen szinten tanulta a tanuló a magyar nyelvet. In.: Király M. Jutka (szerk.): *50 éves a kétnyelvű oktatás a Muravidéken.* Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézet, Lendva, 126-131.
- Varga József (2009): *A kétnyelvű oktatás Szlovéniában. Tanulmányok.* NAP Alapítvány, Dunaharaszti
- Varga József (2011): *Nyelv-, hagyomány- és identitásörzés a megmaradás záloga.* Nap Alapítvány, Dunaharaszti
- Varga József (1999): *Nyelvhasználat, névdivat.* Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva
- Zágorec-Csuka Judit (2008): *A családom anyanyelve a muravidéki magyarok identitása tükrében.* Muravidéki Baráti Kör Kulturális Egyesület, Pilisvörösvár

ETNOCÍDIUM

Gulyás Éva¹

Tisztázó észrevételek egy gyakran használt fogalomhoz

Az etnocídium egy nemzeti vagy etnikai csoport kultúrájának felszámolása, a csoport vagy egy része megsemmisítésének céljával. Az erre irányuló politika gyakorlati kivitelezése rendszerint lassú, s amíg az áldozatok szempontjából mindig érezhető és fájdalmas, addig a külső szemlélők számára olykor észrevétlen folyamat. Kivételt jelent ez alól valamely állam területének feldarabolása, esetleg jelentős részeinek a szomszédos államok területéhez csatolása, amikor is a változások radikálisak és történelmi léptékben viszonylag gyorsak (amin azt értem, hogy bizonyos fokozataik két-három generáció életén belül lezajlanak). Ugyanez a folyamat a kanadai indiánok vagy a távol-keleti ainuk esetében egy évszázadon át tartott.

Az etnocídium egy nemzeti vagy etnikai csoport másik csoportnak való feltétlen alárendeléseként jelenik meg, a csoport felszámolásának (kéretlen asszimilációjának, a fölérendelt csoportba való beolvastásának, integrációjának, illetőleg azzal való homogenizációjának) többé-kevésbé határozott, de ritkán kimondott szándékával együtt. Aki ilyen politikát folytat, az valamilyen magyarázattal, például a többség jogaira vagy a „társadalmi békére” hivatkozva ideig-óráig elfedheti ugyan valódi céljait, ám nagyon is tudja, hogy mit akar. Azt akarja, hogy

¹ A szerző: Gulyás Éva (állam- és társadalomelmélet, NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, doktorjelölt, Gulyas.Eva@uni-nke.hu).

a másik csoport mint csoport az adott területen szűnjön meg létezni. Az etnocídium így végül is – mint sokan állítják – olyan népirtás, amibe konkrétan nem hal bele senki, a nép mégis megsemmisül. Vagyis az etnocídium – Robert Jaulin klasszikus megfogalmazásával élve (melyet később még külön tárgyalok) – kulturális genocídium.²

Az így értelmezett etnocídium más és több, mint a társadalmi nyomás hatására zajló *spontán* asszimiláció és a többnyire politikai-állami eszközöket igénybe vevő *kényszerített* asszimiláció. A spontán (önkéntes és békés) asszimiláció többnyire természetes folyamat, és a kölcsönös változásokat, sőt változatosságot feltételezve sokakat nem is zavar. Úgy gondolják, hogy – bizonyos mennyiségi határokon belül – az része a népek természetes változásának, mozgásának, migrációjának és keveredésének.³ A kényszerített asszimiláció megítélése ezzel szemben már közel áll az etnocídiuméhoz. A felszínen, vagyis a „történések szintjén” azonban nehéz megkülönböztetni azokat. Ez azért van így, mert – túl azon, hogy mindkét esetben két vagy több *aszimmetrikus* viszonyban álló közösség interakciójáról van szó, amelynek végén az egyik identitása elveszik – a megvalósításukra irányuló politikai *eszközök* nagyon hasonlítanak, sok esetben szinte ugyanazok. Ezek az eszközök annak elérését célozzák, hogy a csoport veszítse el kultúráját, műveltségét, nyelvét, vallását, múltját és emlékeit.

² E gondolat fellelhető a hazai szakirodalomban is. „Az etnocídium kulturális genocídium, a kulturális genocídium pedig a népirtás egyik formája”; vö. Mírnics Károly: *Kisebbségi sors. Tanulmányok*. Újvidék, Fórum Kiadó, 1993. 51. és ugyanígy: A nemzeti kisebbségek asszimilációja a jugoszláviai és a nemzetközi jogelmélet tükrében. *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*. 2. évf. 1991/ 1. sz. [-]. (Mint az a következőkből nyilvánvaló lesz, e tétel első felét („az etnocídium kulturális genocídium”) lényegében osztom, a második felét illetően azonban azt állítom, hogy az etnocídium esetén a „genocídium” szó nem a tényekre vonatkozik, hanem egy kifejezett vagy hallgatóságos célra.)

³ „Pozsony valamikor német volt, ma zömében szlovák. Sopron valamikor német volt, és valamennyire magyar, most zömében magyar és kevésbé német. Kismarton valamikor magyar volt, ma német és kevésbé magyar” – fogalmazott például egy mélyinterjú elemzéssel készült empirikus vizsgálat intejúalánya, majd így folytatta: „Az asszimiláció mindig kétirányú, gazdagítjuk egymást. Ha a mai magyarságot nézed, abban a sváb eredetű dolog, a német eredetű dolog, a szlovák eredetű dolog, a román eredetű dolog mindig fölfedezhető”; vö. Kende Anna – Kosztandinidisz Diana – Szilassy Eszter: Asszimiláció és kisebbségi identitás. *Jel-Kép. Televízió. Rádió. Sajtó*. 9. évf. 1999/2. szám (79-92) 85.

Az eszközök skálája meglehetősen változatos: az ajánlott, sőt kötelezővé tett névhasználatól és az egyházszervezet átalakításától⁴ az iskolák, nemzeti színházak és múzeumok korlátozásán vagy felszámolásán, a kívánatos szakáll-, frizura-, vagy ruhaviselettől a nemzeti értelmiség sorsának befolyásolásán át a templomok bezárásáig és a falvak elpusztítását eredményező vidékrendezési tervekig tart. E politikai folyamatok menete és dinamikája, s az abban alkalmazott eszközök köre sokszor attól függ, hogy az így elnyomni, beolvasztani vagy megsemmisíteni kívánt népnek volt-e korábban állama vagy más politikai szervezete, vagy ilyennel sosem rendelkezett, hogy korábbi államát teljesen vagy csak részben veszítette-e el, s hogy ha van „anyaország”, az milyen politikai viszonyban áll az őt asszimilálni vagy megsemmisíteni kívánó állammal.

Leggyakrabban mindkét esetben a nyelvet támadják. Ennek szám-talan módja van: korlátozzák az asszimilálni vagy felszámolni kívánt közösség anyanyelv-használatát a nyilvános társadalmi terekben, az ún. félig privát-, félig közzszférákba tartozó érintkezés során, például az üzleti életben; vagy az ún. állami kényszerhelyzetet jelentő szituációkban (állami kórházakban, iskolákban, stb.) Mai viszonyok között elterjedt módszer, hogy korlátozzák a közösség reprezentációját a közszolgálati médiában, megszüntetik vagy diszkriminatív módon csökkentik köz-művelődési intézményeik és iskoláik közösségi forrásokból való finanszírozását, felszámolják könyvtáraikat, átírják iskolai tananyagaikat, utcáik, településeik, folyóik és hegyeik nevét, sőt beszántják temetőiket is. Az alkalmazott eszközök közül néhány – így a munkavállalás korlátozása, más tulajdonkorlátozások vagy a közigazgatás területi egységeinek olyan átszervezése, amelynek végeredményeként a kialakítandó egységek nem igazodnak a nemzeti csoportok által lakott terület határai-

⁴ Érdekes, de a névhasználatot és az egyházszervezetet ugyanazon okból tekintik fontosnak: az emberek neve és vallása személyiségük legbensőbb magjához tartozik, s ezáltal identifikációjuk döntő tényezője. Az eszközhasználat sokszor megmutatja a politikai különbségeket is: a különböző a névváltoztatási (névmagyarosítási, név-németesítési vagy visszanémetesítési, névszlovákosítási stb.) „mozgalmak” az asszimilációs *társadalmi* nyomás eszközei, a névviselési szabályoknak a domináns csoport nyelvi szabályai szerinti alakítása (a férjezett nők családneve, az ún. atyai név felvétele, a kisebbségi nyelvből származó személynevek felvételének tilalma vagy korlátozása terén) asszimilációra irányuló vagy etnocídiumot sejtető *politikai-jogi kényszert* jelentenek.

hoz, vegyes nemzetiségű területeken pedig bizonyos csoportok minden egységben kisebbségbe kerülnek, s így képviseleti demokrácia esetén is leszavazhatók – az etnikai és nemzeti elnyomás következő fokozataihoz (diszkrimináció, etnikai tisztogatás) vezetnek át.

Az eszközök hasonlósága ellenére azért a kétféle politika között vannak különbségek. A kényszerített asszimiláció során az asszimiláló csoport kultúráját a befogadóénál alacsonyabb rendűnek tartják, esetleg valamilyen más okból alulértékelik (például azt mondják rá: elmaradott, archaikus, nem felel meg a modernizálódó világ követelményeinek), de nem veszik semmibe, az etnocídium esetében ezzel szemben teljesen értéktelennek tekintik, olykor meg is alázzák, és meg kívánják semmisíteni. Az asszimiláció esetén továbbá bizonyos feltételek esetén (mint a szóban forgó csoportok száma, stb.) olykor még a népek egybeolvasásáról is szó lehet; szemben az etnocídiummal, ami „siker esetén” az egyik csoport, vagy annak jelentős (például valamely államhatáron belüli) része megsemmisülésével jár.

Az „etnocídium” lehetőségét említésszerűen a „genocídium” szót megalkotó Raphaël Lemkin vetette fel, 1944-ben, amikor *annak ún. iker-fogalmaként utalt rá.*⁵ Az új terminust használták az ENSZ genocídium egyezményének előkészítése során is, 1947-ben, az egyezménytervezethez készített szakértői jelentésben és annak ún. főtítkári kommentárjában. Ebben a R. Lemkin, H. D. de Vabres és V. Pella által készített szakértői jelentésben – a „fizikai” vagy „biológiai” genocídiumra vonatkozó, az ENSZ Közgyűlés által 1948-ban szó szerint elfogadott szöveg

⁵ *A genocídium (népirtás) fogalmát megalkotó Lemkin megjegyezte, hogy azt nevezhetnénk etnocídiumnak is:* „Ugyanezt a gondolatot fejeznék ki – jegyezte meg egy lábjegyzetben – az etnocídium is, ami a görög *ethnos* (nép) és a latin *cide* (ölés) összetétele.” Vö. Lemkin, Raphaël: *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress.* Washington, DC, Carnegie Endowment for International Peace, 1944. (reprint kiadása: Clark, New Jersey, The Lawbook Exchange, 2005. (Samantha Power új bevezetőjével) ²2008. (William A. Schabas bevezetőjével), 79. A szakirodalomban megjegyzik, hogy a „kulturális örökség pusztítására” utaló tartalom Lemkinnek már az egyik korai munkájában, a még varsói ügyészként és a lengyel szabadegyetem előadójaként Madridban tartott 1933-as előadásában (*Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences Against the Law of Nations*) megjelent.

mellett (egy tervezett önálló cikkelyben) – ott állt a „kulturális genocídium” tilalma is. Eszerint

„kulturális népiértésként” büntetendő „bármely olyan szándékos cselekmény, amelyet a csoport tagjainak nemzeti vagy faji eredete, vagy vallásos hite okán a céllal követtek el, hogy elpusztítsák valamely nemzeti, faji vagy felekezeti csoport nyelvét, vallását vagy kultúráját, mint amilyen

- (a) a csoport nyelvhasználatának eltiltása a mindennapi érintkezésben vagy az iskolai oktatásban, valamint a csoport nyelvéen történő nyomtatás és kiadványterjesztés megtiltása,
- (b) a csoport könyvtárainak, közgyűjteményeinek, iskoláinak, történelmi műemlékeinek, vallásgyakorlásra szánt helyeinek vagy más kulturális intézményeinek vagy tárgyainak az elpusztítása vagy használatuk megakadályozása.”⁶

A korabeli politikai és jogpolitikai megfontolások között az ENSZ tagállamai elégségesnek látták a különböző kiemelt csoportok fizikai integritásának védelmét, s ez a javaslat nem került be az 1948-as genocídium egyezmény végleges szövegébe.⁷

Az ezt követő két évtizedben megfélemedtek a kulturális népiértésnek erről a régi, lemikini felfogásáról. Az etnocídium gondolatát így valójában a francia etnológusok és antropológusok fedezték fel újra és terjesztették el az 1970-es években. Ebben és a fogalom széles körű elfogadtatásában a legnagyobb szerepet Robert Jaulin francia etnológus játszotta, aki több éves dél-amerikai megfigyelései során személyesen megtapasztalta a Catatumbo folyó völgyében élő, már régóta keresztény vallásra térített, Észak-Kelet-Kolumbiában és Nyugat-Venezuelában őshonos bari indiánoknak, egy ún. motilon népnek a többségi fehér bőrű lakosságban való teljes feloldódását. Az ennek előmozdítására irányuló politikát – mint „erőszakos (kikényszerített) asszimilációt” – elő-

⁶ *Draft Convention on the Crimes of Genocide*, U.N. ESCOR, 5th Sess., U.N. Doc. E/447 (1947) 26-28., elérhető: https://digitallibrary.un.org/record/611058/files/E_447-EN.pdf

⁷ Lásd erről Kardos Gábor: A népiértés és a nemzetközi jog fejlődése. *Deliberationes*. 8. évf. 2015/2. szám, 25–29. és Sautman, Barry: Cultural Genocide in International Context. In: *Cultural Genocide and Asian State Peripheries*. Szerk.: Satmann, Barry. New York, Palgrave Macmillan, 2006. 1-38. kül. 3-7.

ször „kulturális bűnnek” mondta, majd etnocídiumnak nevezte el.⁸ Azt fejtegette, hogy a nyugati civilizáció nem ismeri el, értékén alul kezeli, végül pedig felszámolja a tőle független kulturális világokat; az etnocídium pedig az ilyen világokban élő népek gondolkodás- és életmódjának a megszüntetése.⁹

A fogalom elterjedésének jele, hogy – a dél-amerikai indián kultúra megsemmisülésére és a paraguay-i achék kiirtására exponáltan – a nemzetközi szervezetek is elkezdtek foglalkozni a kérdéssel. Az UNESCO ún. Latin-Amerika-konferenciáján kiadott San Jose-i deklaráció (1981) szerint az etnocídium „azt jelenti, hogy egy etnikai csoporttól megtagadják azt a jogot, hogy a saját nyelvén, akár egyénileg, akár csoportosan élje, fejlessze és továbbadja a saját kultúráját”. A deklaráció szerint „ez az emberi jogok súlyos megsértését jelenti.” A konferencia résztvevői ezek után azt is kijelentették, tévesen, hogy „az etnocídium, azaz a kulturális genocídium, a nemzetközi jog megsértése, miként a népirtás, melyet az ENSZ genocídium egyezménye elítélt”.¹⁰

⁸ Lásd Jaulin, Robert: *La paix blanche. Introduction à l'ethnocide*. Párizs, Seuil, 1970, két kötetben: ²1974. Ennek folytatása a Jaulin által szerkesztett a *La de civilisation. Politique et pratique de l'Ethnocide* (Brüsszel, P.U.F. 1974) című kötet, amelynek tíz tanulmánya közül ötnek a szerzője ugyancsak Robert Jaulin. A kötet többi szerzője – például Philippe Lukacs, Darcy Ribeiro, Aldona Januszewsky – ugyancsak etnológusok, valamint kulturális és politikai antropológusok voltak. Magát a fogalmat egyébként a Clifford Geertz által sokat dicsért és bírált francia antropológus, Pierre Clastres fejtette ki bővebben; lásd Clastres, Pierre: *Ethnocide. Art & Text*. 28. évf. 1988. 51-71., ami egy 1974-ben megjelent francia nyelvű tanulmány fordítása. Lásd még ehhez Novic, Elisa: *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective*. Oxford, Oxford University Press, 2016. 35-35.

⁹ Nem sokkal halála előtt Jaulin – egy Jean-Toussaint Desantival társszerzőségben írt kötetben – összefoglalta és értékelté korábbi nézeteit, s filozófiai magasságokba emelte az etnocídium leírását; vö. Jaulin, Robert – Desanti, Jean-Toussaint: *L'univers des totalitarismes. Essai d'ethnologie du non-être*. Párizs, L. Talmart, 1995. A filozófiai elemzés során az etnocídium az „én” (*soi*) kiterjesztése folyamatában szerepet játszó, a „kulturális mássághoz” való nem-viszony (annak tagadása) sémájaként értelmezett totalitarizmus része lett.

¹⁰ A San Jose-i deklaráció szövegét idézi Schabas, William: *Genocide in International Law. The Crimes of Crimes*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 189. A kiváló nemzetközi jogász ehhez rögtön hozzátette: „a kulturális genocídium természetesen nem jelenti a nemzetközi jog megsértését, mivel nincs olyan nemzetközi egyezmény, ami büntetendő cselekménynek nyilvánítaná, s a fentiek fényében ráadásul valószínűleg

Az 1980-as és 1990-es években az *etnocídium*, illetőleg a *kulturális genocídium* fogalma általánosan használatba jött, mint egy politikai irány, a Közép- és Kelet-Európában új erőre kapott homogenizáló nemzetpolitika kritikája. A kifejezések elterjedésében szerepet játszott, hogy többek szemében alkalmasnak tűnt a jogi jellegű kisebbségvédelem megalapozására. Hazai szakirodalmunkban például Gehér József – nyilvánvalóan a határon túli magyarság helyzetet és viszonyait látva – azt vetette fel, hogy mivel „a létezéshez való jogot a kulturális népiertással is tagadni lehet”, fel kellene eleveníteni e fogalom korábbi elgondolását, és „javasolni kellene nemzetközi egyezménybe ... foglalását”.¹¹ Egyes szerzők, így Kartag-Ódri Ágnes újvidéki jogász – elméletileg-fogalmilag talán nem a legtisztább módon, de politikailag egyértelműen – az identitáshoz való jogot részben „a kulturális »etnocídium« elleni védelemhez való jogként” határozták meg.¹²

De nemcsak a magyar szerzők körében vetődött fel e régi kifejezések és tervezett tilalmak felelevenítésének lehetősége, hanem szélesebb körű nemzetközi jogi diskurzusban is. Tartalmazta azokat már az őshonos népek jogairól és védelméről szóló ENSZ-nyilatkozat (UNDRIP) 1994-es tervezete¹³ is. A szöveg 7. cikke eredetileg így szólt:

nem lehetne úgy érvelni, hogy valamilyen szokásnormának kellene kitöltenie azt a hézagot, amit az egyezmény e kérdésben hagy”; vö. Schabas: *idézett mű* (2000), ugyanott. (A „fentiek fényében” az ENSZ 1947-es tervezetére utalt.)

¹¹ Gehér József: A kulturális népiertás fogalma és tilalmának jogi lehetőségei. *Kisebbségkutatás*. 1991–1992/4. szám, 392–393. és *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*. 2. évf. 1991/3. szám (194–201.) 197. és 201.

¹² Vö. Kartag-Ódri Ágnes: A csoportidentitás és a kisebbségi kulturális jogok. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*. 9. évf. 1998/1. szám, (151–167.) 165., valamint ezzel szövetszerűen egyezően (s csak hevenyészve utalva az előbbi írásra) Felföldi Enikő: A kisebbségi jogok, a kisebbségek kulturális identitása és a kulturális jogok a nemzetközi jogban. *Kisebbségkutatás*. 11. évf. 2002/3. szám (728–742) 732.

¹³ *Draft United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, drafted by The Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities Recalling resolutions 1985/22 of 29 August 1985, 1991/30 of 29 August 1991, 1992/33 of 27 August 1992, 1993/46 of 26 August 1993, presented to the Commission on Human Rights and the Economic and Social Council at 36th meeting 26 August 1994 and adopted without a vote.

„Az őshonos népeknek kollektív és egyéni joguk van arra, hogy ne legyenek kitéve etnocídiumnak és kulturális genocídiumnak, ideértve minden olyan magartással szembeni védelmet,

- (a) aminek az a célja, hogy megfossa őket különálló népként való integritásuktól, kulturális értékeiktől és etnikai identitásuktól;
- (b) aminek az a célja, hogy megfossa őket földjeik, területeik és forrásaik birtokától;
- (c) ami a népességmozgatás olyan formáját ölti, ami jogaik alá-
ásását vagy megsértését célozza vagy eredményezi;
- (d) ami más kultúrákkal vagy életformákkal történő – a törvény-
hozási, közigazgatási vagy más intézkedések által rájuk erőltetett – asszimiláció, vagy az azokkal való integráció formáját
jelenti; és
- (e) az ellenük irányuló propaganda volna.”

A 2007-ben végül is elfogadott UNDRIP-deklaráció-szöveg¹⁴ e bonyolult és bonyolultsága ellenére is nagyon általános megfogalmazású cikket már nem tartalmazta. A végleges szöveg¹⁵ csak annyit mondott ki: az őshonos népeknek joguk van arra, hogy ne kényszerítsék őket asszimilációra. Vagyis az ENSZ Közgyűlés ismét elvetette az etnocídium és a kulturális genocídium meghatározását, s annak tilalma nem lett nemzetközi jogi egyezmények része.

Ennek ellenére nem-jogi fogalomként széles körben használják, többnyire a következő tartalommal. Amíg a genocídium – legalábbis lényege szerint – emberek ezreinek legyilkolása valamely nép kiirtásá-

¹⁴ Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa még 1982-ben létrehozott egy munkacsoportot az őshonos népesség helyzetének vizsgálatára. Ez 1993-ra elkészített egy tervezetet, és benyújtotta azt jóváhagyásra ENSZ Gazdasági és Szociális Tanács egyik albizottságának, amely 1994-ben elfogadta, majd továbbította az ENSZ Emberi Jogi Bizottságához. Ez 1995-ben munkacsoportot hozott létre a szöveg vizsgálatára. Az Emberi Jogi Bizottság helyét később átvevő ENSZ Emberi Jogi Tanácsa 2006-ban jóváhagyta ugyan a tervezetet, de az arról való végső döntést elnapolták az ENSZ Közgyűlés 2007-es ülészákáig. Az őshonos népek jogairól és védelméről szóló deklarációt (UNDRIP: United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples) végül is 2007-ben fogadták el.

¹⁵ Vö. *Resolution adopted by the General Assembly 61/295. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*. 13 September 2007. szeptember 13. Interneten elérhető: <http://www.un-documents.net/a61r295.htm>.

nak céljával, addig az etnocídium egy *kultúra megsemmisítése*, az emberek „lelkének meggyilkolásával”,¹⁶ de lényegében ugyanazzal a céllal.

Ez a célra utaló utóbbi kitétel talán feleslegessé teszi a vitát *Martin Shaw* angol szociológus azon nézetével, miszerint az *etnocídium* „kulturális genocídiumként” való feltüntetése (vagyis olyan represszióként való bemutatása, amelynek során nem követnek el fizikai erőszakot) félrevezető, mert a genocídiumnak is mindig megvan a maga kulturális dimenziója, vagy inkább előzménye.¹⁷ *Shawnak* persze igaza van abban, hogy akik ki akarnak irtani egy népet, azok a tömeggyilkosságok előtt felszámolják iskoláit, háttérbe szorítják vagy egyenesen betiltják vallását, korlátozzák könyvkiadását és a nyilvános társadalmi terekben megtiltják nyelvének használatát. De az is igaz, hogy ugyanilyen eszközöket használhatnak azok is, akik nem legyilkolni, hanem „csak” csendesen felszámolni akarnak egy nemzetiséget, etnikumot vagy kisebbséget. Vagyis a genocídium fizikai támadásokban tetet öltő részét rendszerint a támadott csoport kultúrájának tagadása, semmibe vétele majd elnyomása előzi meg (mondhatjuk úgy is: a genocídium előtt, annak részeként ott van egy radikális, gyorsan lezajló heves etnocídium), ám ebből még nem következik, hogy az etnocídium mindig genocídiumban végződik. Az etnocídium csendes, de kitartó kulturális elnyomás, meghatározott célokkal.

Az etnocídium továbbá nem egyszerűen egy kultúra felszámolása, hanem valamely nép, nemzet vagy etnikum önazonossága fenntartásához szükséges kulturális minták semmivé tétele, és az azok fenntartásához szükséges intézmények (iskolai oktatás, könyvnyomtatás, média, nyelv, nemzeti nyelven zajló vallásgyakorlás) lassú felszámolása. Ha valamely nép kulturális mintáit csak egyféle intézményrendszer tartja fenn, s más intézmény nem tudja átvenni annak szerepét, akkor az etnocídium történelmi léptékben kivételesen gyorsan is végbe mehet. (Példa az ellenkező esetre: amikor a nagyhatalmak letörölték a térképről a „lengyel államot”

¹⁶ Gyakran idézik e tekintetben a spanyol jogtörténész, Bartolomé Clavero kiélezett megállapítását: „a genocídium során embereket gyilkolnak, azt etnocídium során pedig a társadalmi kultúrát ölik meg az egyéni lelkek meggyilkolásán keresztül”; vö. Clavero, Bartolomé: *Genocide or Ethnocide, 1933-2007. How to Make, Unmake, and Remake Law with Words*. Milánó, Giuffrè Editore, 2008. 100.

¹⁷ *Shaw, Martin: What is Genocide*. Cambridge, Polity Press, 2013. 64-67.

mint – egyebek mellett – kulturális mintákat fenntartó intézményt, e mintákat csaknem egy évszázadon keresztül a lengyel katolikus egyház tartotta fenn.) A fogalom elterjedésének ez az általános, közelebről nem meghatározott és rugalmasan alakítható tartalom az egyik oka.

Álljon itt néhány példa, melyek az etnocídium-fogalom széles körű alkalmazhatóságát, s jelentésének a kényszerített asszimilációval való részleges átfedését jelzik.

Igy ennek segítségével írták le a Ceaușescu-féle *falurendezési tervet*, s általában az 1990 előtti (olykor emellett az azt követő) *romániai nemzeti-ségpolitikát*. „A kulturális népiértés során – írta például a kanadai születésű német-magyar újságíró, Szóci Árpád – nemzetiségi iskolákat zártak be, vagy román osztályokat létesítettek olyan iskolákban, amely addig kizárólag magyar (német, ukrán, stb.) nyelvű volt. Kisebbségi kulturális intézményeket szüntettek meg, és általában olyan légkört teremtettek, amelyben az egyén úgy érezte, hogy előre jutására csak akkor van lehetőség, ha beolvad a többségbe.”¹⁸ Ugyanígy fogalmazott Görömbei András magyar irodalomtörténész is: „a nyolcvanas évekre ily módon a nemzetiség léte-zése teljességgel lehetetlenné vált Romániában. A nemzetiségek vagy asszimilálódtak, vagy elmenekültek a »kulturális etnocídium« elől, vagy teljes reménytelenségben magukba zárkóztak”.¹⁹ A szomszédos államok főhatalma alá került *felvidéki, délvidéki és kárpátaljai magyar kisebbséget* sújtó kényszerített asszimiláció értékelésekor gyakran előfordult és előfor-dul ma is annak etnocídiumként való értékelése: „A kisebbségi magyar-ságot napjainkban etnocídium, sőt bizonyos értelemben a genocídium is sújtja” – fogalmazott a VII. Anyanyelvi Konferencia és a Magyarok III. Világkongresszusa közös nyilatkozata 1992-ben.²⁰ A publicisztikában többen etnocídiumról beszéltek a 2009-es szlovákiai nyelvtörvény első

¹⁸ Szóci Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Nagyvárad, Partium Kiadó 2013 – Bloomington, iUniverse, 2013. 20.

¹⁹ Görömbei András: Az erdélyi magyar irodalom Magyarságtudatának elemei. *Irodalom és nemzeti önismeret*. h.n. k.n. (elérhető az interneten: <http://gorombeiandras.hu>).

²⁰ A nyilatkozatot 1992. augusztus 16-án adták ki Esztergombna. Hasonló minősítés-ként lásd még Durai Miklós: Az etnocídium rendszertana [előszó *Bene Éva: Megdőlt az életfa című könyvéhez*]. In: Durai M.: *Riadó! Vágják alattunk a fát! Beszédék és értekezések 2005-2006*. Budapest, Szabad Tér, 2006. 337-341.

formájának jellemzésekor,²¹ amint nyolc évvel később ugyanezt tették a moszkvai képviselők is a politikában az ukrán oktatási törvény kapcsán.²²

A valamilyen módon és mértékben már asszimilált nyugat-európai népek körében elsősorban a katalánok, a wales-iek, baszkok és gascogne-iek esetén emlegetnek olykor etnocídiumot. Ebből – kiegészítve azzal a körülménnyel, hogy például a francia nyelvet őrző québec-iek esetén ezt nem teszik – arra következtethetünk, hogy e népek nyelvének visszaszorulása vagy eltűnése ösztönzi a szóhasználatot. S valóban, az etnocídiumot többen is az ún *linguacídium* párjának tartják.

Globális viszonylatokban etnocídiumnak mondják a *tibeti* kultúrának a kínai megszállással összefüggő fokozatos eltűntetését és a több ezer kolostor elpusztítását;²³ a kulturális vagy általában a nemzeti emlékezet tárgyi emlékeinek felszámolását, például a temetők elpusztítását, mint amilyen az egykori julfai temető megsemmisítése volt a mai Azerbajdzsán területén,²⁴ valamint az Iszlám Állam iraki és szíriai területeken zajlott pusztításait²⁵ is.

A Japánban (elsősorban Hokkaidón), a Kurili-szigeteken, Kamcsatkán, sőt (kisebb részben) az Amur-völgyben őshonos *ainu* nép nagy része a XX. század folyamán ugyancsak beolvadt az őket körülvevő népekbe, elsősorban a japánba, amit sokan ugyancsak etnocídiumnak

²¹ Vö. „Budapest Analyses”: Az államnyelvről szóló törvény Szlovákiában. *Gondola*. 2009. szeptember 2. [<https://gondola.hu>, 66850. számú cikk].

²² MTI-hír: „Az ukrainai oroszok elleni »etnocídiummal« vádolta meg Kijevet az ukrán oktatási törvény miatt az orosz Állami Duma által szerdán elfogadott nyilatkozat”. MTI, 2017. szeptember 27.

²³ Lásd erről Davidson, Lawrence: *Cultural Genocide*. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2012. különösen 89–111. („The Chinese Assimilation of Tibet” című fejezet) és Sautman, Barry: „Cultural Genocide” and Tibet. *Texas International Law Journal*. 38. évf. 2003/2. szám, 183–231.

²⁴ Lásd erről [n.n.]: Egy kulturális genocídium intó példája. *Erdélyi Örmény Gyökerek* [Budapest]. 19. évf. 2015. 217. szám, 23–24.

²⁵ Vö. Besenyei Fruzsina Tünde: A nemzetközi kulturális örökség- és műkincsvédelem terrorizmus általi fenyegetettsége az Iszlám Állam példáján keresztül. *Diskurzus* [Győr]. 5. évf. 2015/különszám, 3–12.

tekintenek.²⁶ Ugyanezt állították a Tajvan őshonos népéről, a *juanzuminokról*²⁷ is, azzal, hogy ők a kínaiak részévé váltak. A hongkongi egyetemen oktató kanadai-amerikai politológus, Barry Sautman szerint ilyen „kulturális genocídiumokra” elsősorban a hagyományos ázsiai államalakulatok perifériáin került sor: az ainuk, a juanzuminok mellett ugyanis ez lett a sorsa egyes *nyugati pápua* népcsoportoknak, az indiai *nágáknak* és a tibetieknek is.²⁸

Amíg az Egyesült Államok területén élt indiánok kapcsán mind a szakirodalom, mind a publicisztika genocídiumról szokott beszélni, a *kanadai indiánok* vonatkozásában gyakrabban említenek etnocídiumot. Ez az ún. bentlakásos indián iskolák (*Indian Residential Schools*) létere vezethető vissza, amelyek az indián családokból kötelező jelleggel kiemelt, gyakorlatilag a családotól évekre elszakított gyermekeknek adtak a domináns kanadai értékrendet közvetítő képzést 1876 után, mintegy száz évig. Ezek az iskolák – melyek számát 3 és 6 ezer közé, az ott élt és tanult gyermekek számát pedig mintegy 150 ezerre teszik, s amelyeket a keresztény egyházak tartottak fenn – döntő szerepet játszottak a kanadai indiánok asszimilálásában; a kritikusok szerint az ellenük végrehajtott kulturális etnocídiumban. Létüket utóbb „nemzeti bűncselekménynek” minősítették,²⁹ Kanada miniszterelnöke 2008-ban nyilvánosan bocsána-

²⁶ Lásd erről Sjoberg, Katarina: *The Return of Ainu. Cultural Mobilization and the Practice of Ethnicity in Japan*. Amsterdam, Harwood Academic Publisher, 1993. 44-45. és 84-96. (az ainu etnikumról), 116-128 (beolvadásukról), valamint 174-180. (a megmaradt ainuk etnikai politikájáról)

²⁷ A *juanzuminokról* (vagy *yuan zhu minokról*) lásd a *The Other Taiwan, 1945-92*. Szerk. Rubinstein, Murray A. New York, Routledge (impr.), 1994, 2016. című kötet Shih-Chung Hsieh által írott 15. fejezetét: „From Shanbao to Yuanzhumin. Taiwanese Aborigines in Transition”. Ősi szertartásaikról lásd Rudolph, Michael: *Ritual Performances as Authenticating Practices. Cultural Representations of Taiwan's Aborigines in Times of Political Change*. Münster, LIT Verlag, 2008.

²⁸ Sautman, Barry: *Cultural Genocide and Asian State Peripheries*. New York, Palgrave, 2006. 1-38. (a kérdés általános vonatkozásairól) és 39-271. (az említett népcsoportokról).

²⁹ Milloy, John: *A National Crime. The Canadian Government and the Residential School System, 1879 to 1986*. Winnipeg, University of Manitoba Press, 1996. Lásd még a kérdéstről MacDonald, David B. – Hudson, Graham: *The Genocide Question and Indian Residential Schools in Canada. Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*. 45. évf. 2012/2. szám 427-449.

tot kért azért, mert sokáig hallgattak róluk, sőt a parlament létrehozott egy tényfeltáró és megbékélést elősegítő bizottságot is.³⁰

Amint az a példák mentén kirajzolódik, az etnocídium-fogalomban három dolog keveredik:

- a) az *intézmények* felszámolásán keresztül zajló radikális *kulturális elnyomás*, melynek fő formája az anyanyelvi diszkrimináció, de ezen túl számos más eszköze is van,
- b) a tradicionális *életformák* átalakításával kikényszerített lassú *asszimilációs* nyomás, a hagyományos európai agrárius vagy falusi életforma mellett ideértve az indián-törzsi életformákat is, a módszereket illetően pedig a különböző konformitás-kényszereket és az ún. kulturális és életformabeli ellenminták terjesztését is, valamint
- c) a tárgyi értékek által is megtestesített *kulturális örökség elpusztítása*: a könyvtárak bezárása, a csoport múltját szimbolizáló hősök eljelentéktelenítése, a temetők felszámolása és így tovább.³¹ Ez utóbbit sokan olyan új fogalmak kialakításával ragadták meg, mint a *memoricídium* (a csoport-émlékezet megsemmisítése), *libricídium* (könyvtárpusztítás) vagy a *linguacídium* (az ősi nyelv erőszakos visszaszorítása).³²

A közös nyelv korlátozása azért jelenti az etnocídium legsúlyosabb esetét, mert mind a három területen – az intézmények felszámolása, az asszimilációs nyomás és a kulturális örökség pusztítása – ez az elnyomás lehatékonyabb és legfájdalmasabb formája. Ezért az e területen érvényesülő asszimilációs nyomást többen *nyelvi genocídiumnak*³³

³⁰ Záró dokumentumuk a *They Came for the Children. Canada, Aboriginal Peoples, and Residential Schools Public Works & Government Services Canada*, 2012 címen jelent meg.

³¹ A fogalmi tartalom sokféleségéről lásd Novic, Elisa: *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective*. Oxford, Oxford University Press, 2016. kül. 122–168.

³² A linguacídiumról lásd Jacobs, Stephen L.: Language death and revival after cultural destruction. Reflection of a little discussed aspect of Genocide. *Journal of Genocide Research*. 7. évf. 2005/3. szám, 423–430.

³³ Lásd Kontra Miklós: A nyelvi genocídium fogalma és mai magyarországi megvalósulásai / megvalósításai. *Kritika*. 38. évf. 2009/5. szám, 22–25. Egy ezzel kapcsolatos, rész-

nevezik, amely a saját nyelv elvétele révén pusztít el egy népet. Szerepe azért olyan jelentős, mert a közösség életében a nyelv – mint Schöpflin György fogalmazott³⁴ – „a kommunikáció eszköze, amelyen keresztül az egyén az államhoz kapcsolódik; ugyanakkor ezzel párhuzamosan az etnikai reprodukció – az etnikai önazonosság-tudat kifejezésének és fenntartásának – egyik legfontosabb eszköze is”.

Előfordulhat persze, hogy egy nép önálló nyelv nélkül is megtartja nemzeti sajátosságait vagy azok jelentős részét (az írek például angolul beszélve is írek, Liszt Ferenc magyarul nem beszélve is magyar), de ez inkább kivétel, semmint főszabály. A nemzet – legalábbis mi, magyarok a hagyomány szerint így gondoljuk³⁵ – főszabály szerint „a nyelvében él”.³⁶

ben publicisztikai vita részleteit lásd Kontra Miklós: Nyelvi genocídium az oktatásban a Kárpát-medencében. *Magyar Tudomány*. 2009/1. sz. és *FÓRUM. Társadalomtudományi Szemle*. 9. évf. 2009/4. sz., Pelle János: Népszámlálás: népirtás? *Kritika*. 2012/1. szám, Kontra Miklós: Népszámlálás és nyelvi genocídium. *Kritika*. 41. évf. 2012/3. szám, 32.

³⁴ Vö. Schöpflin György: *A modern nemzet*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 160. E gondolat Thomas Wilson érsek 1724-es megállapításáig is visszavezető, aki úgy fogalmazott, hogy a „egy jó nyelv egyszerre megbecsülése és szolgálója a nemzetnek”; idézi Percy, Carol – Davidson, Mary Catherine: *The Languages of Nation*. Bristol, Multilingual Matters, 2012. 177.

³⁵ Egyesek felvetik, hogy a „nyelvében él a nemzet” szólás Montesquieu-ig vezethető vissza: *la langue, c'est la nation* (a nyelv maga a nemzet) – fogalmazott állítólag. Én azonban Montesquieu szövegeiben, bár sokáig kerestem, nem találtam azt. S ha a fordulat jellege alapján valaki azt esetleg Ernest Renantól eredeztetné, az egészen biztosan téved. Ő ugyanis így fogalmazott: „a nemzet, hogy úgy mondjam, spirituális egység, mely inkább az akaraton alapul, mint a nyelven”; idézi (a híres 1882-es *Qu'est-ce qu'une nation?* című munkájából) Edwards, John: *Sociolinguistics. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2013. 77.

³⁶ A rendszerint Széchenyinek tulajdonított szólást a magyar irodalom számos klasszikusa megfogalmazta: „nemzeti életet nyelv nélkül gondolni sem lehet” (*Kölcsey Ferenc*), „az egészséges nemzetiség ... fő kísérője a nemzeti nyelv, mely míg az fennmarad a nemzet is él” (*Széchenyi István*: *Hitel, 1930*; rendszerint erre vezetik vissza a „nyelvében él a nemzet” fordulatot), „a nyelv teszi a nemzetet” (*Kisfaludy Károly*), „a nyelv a lelke a nemzetnek” (*Kisfaludy Sándor*), „élni fog nyelvében ... még soká a nemzet!” (*Arany János*). Első megfogalmazása – Grétsy László szerint – Kövály László *Székelyhonról* című írásában (Kolozsvár, 1842) található: „Ha bémegyünk egy fővárosba, s látni akarjuk a nemzetet, színházát keressük fel. ... Színészet által terjed a nyelv. Nyelvében él a nemzet. Legyen nálunk is országosan ápoltt színház, s nem fogják Erdélyt kerülni színész gyermekei.” Lásd erről Balázs Géza: *Anyanyelv-művelés. Valóság*. 48. évf. 2005/5. 83-98.

MAGYAROSZÁGI CIGÁNYOK

Hajnáczky Tamás¹

Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete a sajtóforrások tükrében 1918-1933

A Horthy-korszakban a hatalom nem alkotta meg központi cigánypolitikáját, ebből kifolyólag az úgynevezett „cigánykérdés” teljes mértékben az illetékes minisztériumok és a helyi hatóságok kezébe került. Az állami szervek a maguk belátásai szerint jártak el, nagyrészt alapfeladatok, hatáskörük függvényében nyúltak a kérdéshez, vagy éppen mellőzték azt, melynek eredményeképpen a Belügyminisztérium és a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium váltak hangadóvá a kérdésben.² Mintegy százezer főre becsült³ magyarországi cigányság elenyésző részét képező „kóborcigányokkal” nagyrészt rendészeti szempontból foglalkoztak, míg a cigányság zömét adó cigánytelepi lakosság esetében a közegészségügyi megközelítés vált meghatározóvá.⁴ Az adott korszakot a cigány-

¹ Kisebbségpolitikai szakértő, Károli Gáspár Református Egyetem

² Hajnáczky Tamás: Hogyan lett a „kóborcigányból” szocialista embertípus, majd a rendszerváltás nemzetiségi jogokkal felruházott vesztese? In: Cserti Csapó Tibor – Rosenberg Mátyás (szerk.): *Horizontok és dialógusok 2017. VI. Romológus konferencia. Tanulmánykötet*. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2017. 225-228.

³ Cserti Csapó Tibor: A magyarországi cigány közösségek demográfiai megközelítése. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alaprodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 36. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 444.

⁴ Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 1992., Hajnáczky Tamás: Hólyagos himlő és karhatalom.

ság vonatkozásában, sok esetben ezen intézkedései alapján ítélik meg, a köztudatban az imént említett két területet szabályozó, rendre bírált határozatok terjedtek el. Az eddig kialakult képet valamelyest árnyalja a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének a létrejötte, mely a közel tízezer főnyi cigányzenész társadalom érdekeit hivatott képviselni. Ugyanis a Belügyminisztérium és a székesfőváros vezetésének maradéktalan támogatását élvezte a szervezet, érdekük védelmében hoztak rendeleteket, egyengették kezdeményezéseik útját. A nagymérvű pártfogás mögött részben az húzódnak, hogy a Trianoni békeszerződést követően a cigányzene az irredenta ideológia és a revíziós törekvések részévé vált, ennél fogva a cigányzenészek érdekei, követelése is teljes mértékben beillettek a korszakba.⁵ Az MCOE nyíltan is felvállalta ezen szerepét, például belépett a Revíziós Ligába,⁶ Mussolinit⁷ és Lord Rothermeret éltette a magyarság melletti kiállásukra hivatkozva.⁸ Eddig

Adalékok a „kóborcigány” kérdés 1916-os közegészségügyi és rendészeti szabályozásához. *Romológia*, 2018/16-17. 22-33., Miklós Tamás: Elképzelések és tervek az esztergomi cigányság leteleptetésére a Horthy-korszakban, valamint annak megvalósulása. *Romológia*, 2017/13. 69-88., Miklós Tamás: Az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendelet. In: György Sándor – Hajnáczy Tamás – Kanyó Ferenc (szerk.): *Történelmi útvesztők. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból II.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 311-330.

⁵ Ziperovszky Kornél: „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni.” A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát. *Replika*, 2017/1-2. 67-87.

⁶ Újabb csatlakozások a Revíziós Ligához. *Kis Újság*, XLII. évf. 131. sz. (1929. június 13.) 5.

⁷ A magyar cigányok Mussolinihoz. *Magyarság*, X. évf. 107. sz. (1929. május 14.) 14.

⁸ „Magyarország legjobb propagandája: a cigányzene.” *Magyarság*, X. évf. 122. sz. (1929. június 2.) 17. Az egyik sajtótudósítás szerint Bura Károly az MCOE elnöke 1929-ben a következő levelet címezte Lord Rothermernek: „Főméltóságú Lord! Az újonnan alakult Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete és minden magyar cigányzenész nevében mély hódolattal köszöntjük és üdvözöljük Főméltóságodat fáradhatatlan munkássága közben, amellyel a magyar igazságot iparkodik győzelemhez segíteni. Adjon az Isteni Gondviselés Lordságodnak megingathatatlan lelkierőt, hogy küzdelme sikeres legyen és a mi nemzeti reményünk mielőbb valóra válhasson! Kifosztottak, megtépázottak vagyunk! Azóta a mi hegedűnkön is szomorúbban zokog a nóta s a mi vonónkon is ott reszket nemzetünk minden fájdalma. De tudjuk a kötelességünket is. Ott vagyunk az elszakított részekén s a magyar dallal, magyar nótával emlékeztetjük testvéreinket, hogy lesz még egyszer magyar ünnep is a világon! És szétvisszük a világba, amerre magyar cigányzenész jár, hogy a magyar

csak szórványos ismeretekkel rendelkezünk az Egyesület tevékenységéről, a cigányzenészek helyzetére mért hatásáról, a hatalommal való viszonyáról. Az imént említettek háttérében egyrészt az állhatott, hogy a figyelem a fentebb említett rendeletekre fókuszált, másrészt az országos szervezetnek érdemi nyoma nem maradt a levéltárakban, azonban a számottevő sajtóforrásnak köszönhetően némi betekintést nyerhetünk az Egyesület múltjába.

Cigányzenész csak cigányzenész lehet – az MCOE létrehozása és az alapszabályának módosítása

A cigányzenészek az 1918-ban megszűnt Magyar Népzeneészek Országos Egyesületéből⁹ léptek be az Országos Magyar Zenészsövetségbe a Népzeneészek tagozataként, melyből rövidesen kiszálltak, hogy megalakíthassák saját szervezetüket a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületét.¹⁰ A korai években számottevő eredményt nem tudott felmutatni az újonnan létrejött Egyesület, ugyan hangot emelt a cigányzenészek sanyarú anyagi helyzete miatt,¹¹ de az első érdemi lépés még néhány évig várattott magára. Az MCOE első sorsfordító tisztújító közgyűlését 1923 már-

*igazságnak győzni kell! Mert velünk az Isteni igazság! Mert a lobogónkat Rothermere Lord tartja! A Magyarországi Cigányzenészek Országos Egyesülete nevében: Bura Károly elnök*⁹
In: Népzeneészek fölirata a Lordhoz. *Magyarság*, X. évf. 96. sz. (1929. április 28.) 13.

⁹ Sárosi Bálint (szerk.): *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében. II. kötet. 1904-1944.* Nap Kiadó, Budapest, 2012. 15.

¹⁰ Huszonöt év története. *Magyar Zenészek Lapja*, XXII. évf. Jubileumi sz. (1926. október 8.) 9., „A magyar nóta a leghatalmasabb irredenta fegyver!” Beszélgetés Brassói Kozák Gáborral, a cigányzenészek elnökével. *Pesti Hírlap*, XLVIII. évf. 170. sz. (1926. július 30.) 9.

¹¹ Cigányzenészek a „jazz band-ek” ellen. *Pesti Hírlap*, XLV. évf. 6. sz. (1922. január 8.) 12., Az MCOE akkori elnöke az alábbiakban foglalta össze a cigányzenészek lehetetlen helyzetét egy korabeli sajtótudósítás szerint: „4-500 cigány van kenyér nélkül és napról-napról nő azok tábora, akik nem tudják a minden jó ízlést nélkülöző zeneszámokat játszani. Egy-egy jazz band-nek néha 20-30.000 koronát fizetnek és ugyanakkor egy jó cigányzenekar 2-3000 koronával is megelégszik. Tud olyan esetről, amikor a cigánnyal csak akkor kötik meg a szerződést, ha előre megígéri, hogy nem fog magyar nótát játszani.” In: A cigányzenészek a „jazz band”-ek ellen. *Pesti Napló*, LXXIII. évf. 6. sz. (1922. január 8.) 14.

ciusában tartotta meg, mely meglehetősen feszült hangneműnek ígérkezett, ugyanis két pártra szakadtak az egyesület tagjai. A frakciók a maguk berkein belül már hetekkel a gyűlés előtt éjszakába nyúlóan egyeztettek a teendőkről, ugyanakkor a másik oldal taktikai lépéseit, terveit is árgus szemekkel figyelték. Az egyik csoportosulás maradéktalan támogatásáról biztosította a vezetést, míg a másik tömörülés nagymérvű elégedetlenségének adott hangot, arra hivatkozva, hogy nem tudtak érdemben javítani a cigányzenészek anyagi helyzetén. Az imént említett kritikát a regnáló elnök ugyan elismerte azonban arra határozottan felhívta a figyelmet, hogy az egyesület tagjainak a szervezetlensége miatt nem tudtak egységesen fellépni érdekeik védelmében a szálloda és kávéház tulajdonosokkal szemben.¹² A zúgolódás ellenére az elnökség megtarthatta a székét, melyet feltételezhetően a következő tevőleges kijelentésüknek köszönhetek: „A szónok szerint a másfoglalkozású emberek, volt színészek állnak egyes zenekarok élére s így a cigányoktól elveszik a kenyeret. Ezek az urak más úton is meg tudnák keresni a kenyerüket, de a cigány csak a hegedűjéből tud megélni. Ezért azzal a kérelemmel fordult a vezetőség a főkapitánysághoz, hogy csak azoknak adjon működési engedélyt, akik a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének a tagjai.”¹³ Az Egyesület ez irányú javaslatának az ügye egészen a Belügyminisztériumig jutott, ahol jelentős támogatásra is lelt. Ugyanis a szervezet még azon év augusztusában többek között a következő paragrafussal egészíthette ki az alapszabályát: „Magyarország területén csak olyan magyar cigányzenész működhet, aki rendes tagja az egyesületnek.”¹⁴ A módosított alapszabályt pedig az illetékes minisztérium már a rákövetkező hónapban jóvá is hagyta a 147173/1923. BM sz. rendeletével.¹⁵ Az imént említettek miatt a cigányzenészek soron következő közgyűlésükön eltervezték, hogy fáklyás zenével kísért felvonulást szerveznek Horthy Miklós kormányzóhoz és József

¹² Viharosnak ígérkezik a cigányzenészek mai közgyűlése. *Az Est*, XIV. évf. 72. sz. (1923. március 29.) 4. Viharba fűlt a cigányok elnökválasztó közgyűlése. *Pesti Napló*, LXXIV. évf. 72. sz. (1923. március 29.) 2.

¹³ Uo. 2.

¹⁴ Nagy Pál (szerk.): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő, 2011. 248.

¹⁵ Uo. 248-253.

királyi herceghez hálájuk tanúbizonyosságaként.¹⁶ A rákövetkező évben az országos főkapitány nyomatékösítő körrendeletet is megfogalmazott, melyben újfent rögzítésre került, hogy az országban kizárólag csak azon cigányzenész zenélhet, aki a MCOE tagja, valamint arra, hogy ennek a paragrafusnak a hatósági támogatása elengedhetetlen. Továbbá utasította az illetékes szerveket, hogy különös tekintettel járjanak el a működési engedélyek kiállítása során, minden esetben ellenőrizzék az Egyesület által kiadott tagsági igazolványok meglétét.¹⁷

Az újfent kiadott alapszabály a fentebb említett sarkalatos mondaton túl valamennyi részletre kiterjedően előírásokat fogalmazott meg a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének a felépítéséről (1. sz. táblázat), működésének a módjáról, valamint tagjainak a kötelezettségeiről és jogairól egyaránt. Felosztatását egyedül a belügyminiszter rendelhette el, amennyiben az MCOE a „nemzeti és keresztény alapról letérne”, az alapszabályban rögzített célokat mellőzné, vagy pénzügyi visszasságokat követne el. Az Egyesület nyelveként a magyart jelölték meg,¹⁸ elsődleges céljaként pedig a következőket határozták meg: „Az egyesület céljai: a) b) hogy tagjainak anyagi, erkölcsi, szellemi érdekeit előmozdítsa, keresztény elvek szerint, törvényes alapon megvédelmezze. A tagoknak kölcsönös támogatása által jobb munkaviszonyok elérésére a megszerzett jogok megvédelmezés hazafias és keresztény elvi alapon, politikai és vallási viták kizárásával. c) Korlátozza a magyar királyi Belügyminisztérium támogatásával a hivatlanok, valamint a külföldről bejövő zenészeknek Magyarországon való működését. c) Terjessze és fejlessze a magyar cigányzenész művészetet.”¹⁹ Mindezekon felül a szervezet azon

¹⁶ A cigányzenészek öröme. *Budapesti Hírlap*, XLIII. évf. 225. sz. (1923. október 6.) 5.

¹⁷ Gerelyes Ede (szerk.): *A szocialista művészetért! A művészek és a művészeti dolgozók szakmai szervezeteinek történetéhez*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1974. 268-269.

¹⁸ A magyarországi cigányzenészek szinte kivétel nélkül magyar anyanyelvűek voltak, az úgynevezett romungro cigányok felső rétegét alkották és élesen elhatárolódtak az oláh cigányul, vagy a román nyelvjárásait beszélőktől. A szervezet nyelvének meghatározása során nem a minisztérium asszimilációs nyomásáról volt szó. In: Erdős Kamill: *A magyarországi cigányság*. In: Vekerdi József (szerk.): *Erdő Kamill cigánytanulmányai*. Békés Megyei Tanács V. B. Koordinációs Bizottság – Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békés, 1989. 42-56.

¹⁹ Nagy Pál (szerk.): *Források a magyarországi cigányság... I. m.* 248.

szándékát is rögzítették, hogy a tagok részére a jövőben nyugdíjalapot hozzon létre, valamint baleset és betegség esetén anyagi segítséget nyújtson számukra, továbbá gondoskodjon a tagok és hozzátartozóik temetkezési költségeiről. További feladatul jelölték meg, hogy a tagoknak állást közvetítsen, hivatalos lapot indítson,²⁰ ünnepeket és hangversenyeket rendezzen a fentebb említett alapok részbeni forrása gyanánt.

1. táblázat. *A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének szervezeti felépítése*²¹

Szervezeti felépítés		MCOE (fő)	Helyi csoport (fő)	
Választmány	Elnökség	Elnök	1	
		Alelnök	2	
	Tisztikar	Titkár	1	
		Jegyző	2	
		Pénztáros	1	
		Ellenőr	2	
	Választmányi tag		14	3
	Választmányi póttag		6	2
Tagság	Tiszteletbeli tag	nincs vonatkozó előírás	legalább 30 fő esetén lehetett helyi csoportot alapítani	
	Rendes tag			
	Örökös tag			

Az Egyesület alapszabálya kiemelt célként jelölte meg a helyi csoportok létrehozását, az alulról jövő szerveződések felkarolását és hivatalos bejegyzését, amit a választmány hatáskörébe helyezett. Egy újonnan létrejövő tömörülést abban az esetben regisztrálhattak, amennyiben legalább harminc tagból állt és elfogadta az Egyesület alapszabályát, ügyrendjét, valamint vállalta, hogy a tagdíjak nyolcvan százalékát a központi szerv rendelkezésére bocsájti. A helyi csoport szervezeti felépítését is a központi szerv mintájára, annak kicsinyített másaként kellett kialakítani.²² A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének az

²⁰ Az MCOE 1924-ben indította el a Magyar Cigányzenészek Lapját, melynek utolsó száma 1931-ben látott napvilágot. Fellelhető rendkívül hiányosan: OSZK H16.204

²¹ Uo. 250-252.

²² Uo. 248-252.

intézkedései miatt sorra alakultak az új helyi csoportok az elkövetkező néhány évben: Szarvason, Békéscsabán, Gyulán,²³ Ózdon,²⁴ Kecskeméten,²⁵ Császáron,²⁶ Pápán,²⁷ Baján, Gyöngyösön, Mezőtúron, Türkevén, Karcagon, Kisújszálláson, Hatvanban, Salgótarjánban.²⁸ Melynek hátterében egyrészt az állt, hogy a Belügyminisztérium által is jóváhagyott alapszabály módosítás miatt csak azon cigányzenészek űzhették megélhetésük forrását, akik tagsággal rendelkeztek. Másrészt a központi iroda jelentős hangsúlyt helyezett a helyi csoportok alakítására; egyik adminisztrátoruk rendszeresen járta a vidéki városokat, ahol csoportokat alapított, vagy a már meglévőknél rendezte az ügyeit, vagy újjászervezte azokat. Továbbá a hatékonyabb működés érdekében az országos szerv létrehozta a budapesti helyi csoportot is.²⁹

Ennek ellenére mégis előfordult, hogy egy-egy megszűnt a tagdíjak befizetésének a hiánya, valamint a tagok lemorzsolódása miatt.³⁰ Az 1920-as évek közepén a Belügyminisztérium rendelete ötvenöt cigányzenész helyi csoport alapítását tette lehetővé, a MCOE adatai szerint ennél jóval kevesebbet, mindössze negyvenet lehetett fellelni az ország-

²³ Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768-1987)*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2008. 105-112.

²⁴ Nagy Károly – Tóth Péter – Szegőfi Anna (szerk.): *Régi históriák. Ózd és környéke múltjának írott forrásai. Helytörténeti olvasókönyv*. Ózdi honismereti közlemények 4. szám. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Ózdi Népművelési Intézmények Igazgatósága, Ózd, 1984. 162.

²⁵ Nagy Pál (szerk.): *Források a magyarországi cigányság... I. m.* 248-256.

²⁶ MNL OL K-150-VII-5 1925/214225/3773 cs. *Jegyzőkönyv. Készült Császáron 1924. október 29-én tartott alakuló közgyűlésről. Tárgy a M. C. O. E. császári helyi csoportjának megalakítása.*

²⁷ MNL OL K-150-VII-5 1925/214225/3773 cs. *A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete tudomásul vétel végett bejelenti, hogy az egyesület pápai helyi csoportját 1924. évi december hó 5-én Pápán megalakította.*

²⁸ MNL OL K-150-VII-5 1935/153186 /3777 cs. *Jegyzőkönyv. Felvetetett a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete VIII. Kálvária tér 18. szám alatti helyiségében 1926. nov. 9-én tartott rendkívüli közgyűléséről.*

²⁹ Uo.

³⁰ Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének helyi csoportja. *Pécsi Napló*, 30. sz. (1925. július 19.) 7.

ban, akik közül csak harminc fizetett az előírtaknak megfelelően a központi szervnek (2. táblázat).

2. táblázat. *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének helyi csoportjai, taglétszáma és befizető tagjai 1926-ban:*³¹

Sorszám	Település	Tag	Befizető
1.	Baja	65	14
2.	Békéscsaba	286	82
3.	Gyula	44	44
4.	Balassagyarmat	78	24
5.	Csongrád	31	21
6.	Cegléd	44	44
7.	Debrecen	901	52
8.	Győr	69	49
9.	Hatvan	40	40
10.	Hajdúböszörmény	42	11
11.	Hódmezővásárhely	127	85
12.	Karcag	42	42
13.	Kiskunfélegyháza	30	3
14.	Kisújszállás	30	30
15.	Kecskemét	130	6
16.	Makó	195	68
17.	Mezőtúr	54	44
18.	Nagykanizsa	51	28
19.	Pápa	89	1
20.	Pécs	85	85
21.	Salgótarján	46	46
22.	Sopron	48	21
23.	Szarvas	95	22
24.	Szentes	41	41
25.	Székesfehérvár	77	11
26.	Szolnok	120	110
27.	Törökszentmiklós	70	11
28.	Vác	71	60
29.	Veszprém	94	26
30.	Zalaegerszeg	88	20
Vidéki városok összesen		3123	1151
Budapest		2154	200
Összesen		5277	1351

³¹ MNL OL K-150-VII-5 1935/153186 /3777 cs. Jegyzőkönyv. Felvetetett a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete VIII. Kálvária tér 18. szám alatti helyiségében 1926. nov. 9-én tartott rendkívüli közgyűléséről.

Cigányzenészek harca külföldiek és a kontárok ellen – a Belügyminisztérium 137.000/1926. sz. körrendelete

A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének 1925 januárjában összehívott éves közgyűlésén elhangzott felszólalások egyértelműen rávilágítottak arra, hogy az alapszabály módosítás korántsem oldotta meg a cigányzenészek döntő hányadának égető gondjait. Az izzó hangulatot csak tovább fokozta a főtitkárnak azon indítványa, hogy a cigányzenészek Egyesülete vegyen fel tagjai közé, olyan nem cigány zenészeket, akik a zenélésen kívül más mesterséget is űznek.³² A főtitkár felvetésére a debreceni helyi csoport titkára felháborodva jelentette ki, hogy ezen előterjesztés életbe léptetése a cigányzenészek több mint kétharmadától venné el a munkát. Külön kikelt a fúvós zenekarok szembeötlő térnyerése ellen, bírálva zenei tudásukat: *„Vannak fúvós zenekarok, amelyeknek tagjai házzal, földdel, szarvasmarha állománnyal bírnak, nincs tehát semmi szükségük arra, hogy a keresetet a cigányzenészekről elvonják. Be kell már egyszer vallani azt, hogy a falukban éheznek a kartársaink. Nyíraczádon harmincegy lakodalom volt eddig, amelyből ezek a szegény cigányok csak hármat muzsikáltak végig. A többieket a műkedvelő fúvós zene-*

³² Az adott korszakban a parasztzenészek két fajtáját lehetett egymástól elkülöníteni; a parasztbandákat, akik döntően fúvós, ritkábban vonós hangszereken játszottak, valamint az egyedül, házi készítésű hangszereiken (pl.: duda, tekerő, furulyán, citera, szájharmonika) játszó zenészeket. A parasztbandák földművesként, birtokosként egy adott helyi közösségnek a teljes jogú tagjai voltak, a mindennapokban ugyanazokat a foglalkozásokat űzték, mint a közönség, míg az egyedül zenélő társaik (pl.: napszámos, cseléd, koldus, falusi kisiparos) inkább a társadalom peremén éltek. Mivel a parasztbandák egy adott közösség megbecsült tagjai voltak, illetve fő megélhetésüket nem a zenélés jelentette, tehát nem voltak kiszolgáltatva a közönségnek, a mulatságon részt vevők sem álltak elő fizetség fejében olyan kérésekkel, mint a cigányzenészek esetében. Előfordult, hogy a cigányzenészeknek, azért fizettek, hogy kikísérjék a tehetősebb vendéget zeneszóval a budira, vagy az utcán térdelve, esetleg hanyatt fekvé hegedüljenek a távozónak. Ennél szélsőséesebb esetekkel is lehetett találkozni, mint például azzal, hogy a cigányzenészeket felmászatták a fára zenélni, vagy a primást leeresztették a kútba, hogy onnan vezesse a zenekart. In: Sárosi Bálint: Hivatásos és nem hivatásos népzeneészek. In: Berlás Melinda – Domokos Mária (szerk.): *Zenetudományi dolgozatok 1980*. Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete, Budapest, 1980. 75-79., Ratkó Lujza: A cigányzene szerepe a nyírségi falvakban. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 11*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2002. 66-68.

karok szórakoztatták, jóllehet erre engedélyük nincs. Hangsúlyozza, hogy csak vizsgázott zenészeket szabad felvenni az egyesületbe, éppen ezért ezek a trombitákat recsegető bandák nem közénk valók. Tiltakozik a felvétel ellen.”³³ A győri helyi csoport képviselője csatlakozva az imént idézetekhez szintén kikelt a „kontárzenészek” felvétele ellen. A szolnoki szervezet alelnöke „zenei analfabétának” minősítve a szóban forgó zenészeket nyomatékosan leszögezte, hogy az Egyesületbe csak cigányt lehessen továbbra is felvenni. A debreceni helyi csoport elnöke a cigányzenészeket sújtó nyomoron túl szintén beszámolt a „*paraszt fúvósbandák garázdálkodásáról*” Egy másik felszólaló a Országos Magyar Zenészsövetség bírálatától sem ódzkodott, egyenesen a „*malacbandák patrónusának*” kiáltotta ki. A közgyűlésen csak tovább fokozta az így is forradalmi hangulatot az egyik utolsó hozzászóló tette hívó szavaival: „*Menjünk fel a belügyminiszterhez, mondotta és a magyarországi cigányok nevében tiltakozunk az ilyen abszurdumok ellen. Asztalos, lakatos, esztergályos, szuster, kiskazda és földműves muzsikál és veszi el a kenyeret, a megélhetést a hivatásos zenészek elől. Ne szégyelljük kimondani, hogy éhes a vidék és ez az éhes vidék tiltakozik a kontárok felvétele ellen. Nem tűrhetjük tovább a paraszt- és munkásbandákat.*”³⁴ A közgyűlés zárásaként MCOE elnöksége elhatározta, hogy a helyi csoportok vezetőivel együtt felkeresik a belügyminisztert, illetve levelet írnak az Országos Magyar Zenészsövetségnek az ügyben, hogy a „kontárzenészeket” ne vegyék fel egyik szervezetbe sem.³⁵

A cigányzenészek kilátásait tovább forgácsolta a Magyarországra mindinkább betörő jazz zene térhódítása, ami háttérbe szorította őket, a közönség és a kávéházak igénye eltolódott az újonnan jött irányzat felé. Sorra jelentek meg országos és helyi lapok hasábjain a panaszkodó hangvételű cikkek, melyek a jazz ellenében a cigány-

³³ Tízezer cigányzenész kenyere veszélyben. A paraszt és munkásbandák gyilkos konkurenciája. A cigányok országgyűlése. *Az Est*, XVI. évf. (1925. január 22.) 4.

³⁴ Uo. 4.

³⁵ Uo. 4.

zenészek mellőzése, hányattatott sorsára hívták fel a figyelmet.³⁶ Az MCOE egykori elnöke, híres primás az egyik országos lapnak a következőket nyilatkozta a cigányzene alkonyáról: „Mindenütt, a divatos lokálokban a jazzband játszik. [...] – Nemrégiben voltam egy ilyen éjszakai mulatóhelyen, hallottam a szerecseneket, azt hittem, amikor játszottak, hogy valami bajuk van, vagy hogy nekem van valami bajom. [...] Elég baj bizony, hogy a közönség nálunk nem úgy néz a cigányra, mint azelőtt. Itthon baj van, inkább külföldön szeretnek bennünket, mint belföldön. [...] – Nehéz időket élünk manapság – fejezte be melankolikus fejbólintással a híres primás.”³⁷ Az Egyesület újonnan megválasztott elnöke elődjéhez hasonlóan, meglehetően lesújtó ám annál sokkalta markánsabb véleményt fogalmazott meg egy napilap hasábjain a jazz térnyeréséről: „Gyatra, silány, vásári dolgok szárandó kompozíciók, összelopkodott holmi ez az új zene, nem való ez a magyar cigánynak, nem is forr a lelkéhez, idegen és nemzetellenes. [...] Nemcsak én, de nincs egyetlen cigányzenész ebben az országban, aki ne utálná ezt az új zenét. Egy külföldi lelki kelevény.”³⁸

Az Egyesület most sem tétlenkedett, felterjesztést fogalmazott meg a belügyminiszternek, melyben azt kérték, hogy a hatóság védje meg érdekeiket a külföldről jött jazz és schrammel zenekarokkal szemben, az országból való kiutasításuk követelve.³⁹ A cigányzenészek belügyminiszternek címzett kérvénye nem maradt visszhang nélkül,⁴⁰ ugyanis a minisztérium a rákövetkező évben kiadta

³⁶ Sárosi Bálint (szerk.): *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében. II. kötet. 1904-1944.* Nap Kiadó, Budapest, 2012. 189., 199., 201., 205.

³⁷ Uo. 200.

³⁸ „A magyar nóta a leghatalmasabb irredenta fegyver!” Beszélgetés Brassói Kozák Gáborral a cigányzenészek elnökével. [Lázár István] *Pesti Hírlap*, XLVIII. évf. 170. sz. (1926. július 30.) 9.

³⁹ „Ravatalra viszik a magyar nótát...” *Pesti Hírlap*, XLVI. évf. 239. sz. (1924. november 9.) 9., A cigányzenészek sérelmei. 8 *Órai Újság*, XI. évf. 105. sz. (1925. május 10.) 11.

⁴⁰ Érdemes megemlíteni, hogy ugyanezen évben a Belügyminisztérium elutasította a Budapesti Schrammel Zenészek Egyesületének újralapítási felterjesztését, a schrammel zenészek továbbra is csak a Magyar Zenészsövetség szakosztályaként működhettek. In: Frakciózus törekvések kudarca. *Magyar Zenészek Lapja*, XXIII. évf. 1. sz. (1927. január 1.) 12-13.

a 137.000/1926. VII. sz. körrendeletét a hivatásos zenészek működési engedélyéről, mely lényegében a külföldi zenészek kiutasítását jelentette.⁴¹ Már a határozat tervezetének készültkor parázs vita alakult ki arról, hogy ez az intézkedés igazán a cigányzenészek érdekeit szolgálja-e. Ugyanis egyes vélekedések szerint számolni lehetett azzal, hogy a rendelet miatt más országok is korlátozó intézkedéseket vezetnek be a magyarországi cigányzenészekkel szemben. Ellenérvként többen arra hívták fel a figyelmet, hogy elenyésző azoknak a zenészeknek a száma akik külföldön dolgoznak. A Országos Magyar Zenészszevetség kimutatása szerint, mely ugyan a cigányzenészekről nem szolgáltatott adatokat hozzávetőlegesen több mint százhusz főre tette a külföldön működő zenészek számát (3. táblázat).⁴²

⁴¹ A m. kir. belügyminiszter 137.000/1926. VII. számú körrendelete. *Budapesti Közönlöny*, LX. évf. 142. sz. (1926. június 26.) 1.

⁴² Rendelettel számúzik Magyarországról a jazz band-et és egyéb külföldi tánczenekarokat. *Világ*, XVI. évf. 276. sz. (1925. december 5.) 7. A retorzió nem sokáig váratott magára, ugyanis a rendelet kiadását követően nem sokkal a Német Zenészszevetség felháborodott hangvételű röpiratokat osztogatott a német zenekaroknak, arról, hogy Magyarországról teljesen kitiltották a német zenészeket. Továbbá kilátásba helyezték egy kormányrendelet kiadását a magyar zenészek kiutasításáról, melynek indítékáról a követség ekképpen tájékoztatott: „A követség értesítése szerint a német zenészség főleg arról panaszkodik, hogy a mind nagyobb számban odatóduló cigányzenekarok a szokásos tarifáknál lényegesen olcsóbb munkavállalással elbírhatatlan és tisztességtelen versennyel nehezítik meg a tömérdek állástalan német zenész elhelyezkedését és megélhetését.” In: Németország a magyar zenészek kiutasítását tervezi. A cigányzenészek figyelmébe. *Magyar Zenészek Lapja*, XXIII. évf. 1. sz. (1927. január 1.) 14. A cigányzenészek fellépéseire külföldön jelentősebb igényt a 19. században lehetett tapasztalni, ami csak a legelismertebb zenészeket érintette, tömeges kiutazásokról ekkor sem lehetett beszélni. Lásd bővebben: Bereznyai András: *A cigányság történetének atlasza. Térképezett roma történelem*. Méry Ratio, Somorja, 2018. 68., Szijjártó Csaba: *A cigány útra ment... Magyar cigányzenészek külföldjárása a kiegyezés előtt*. Masszi Kiadó, Budapest, 2002., Sárosi Bálint: *A cigányzenekar múltja 1776-1903. Az egykorú sajtó tükrében*. Nap Kiadó, Budapest, 2004.

3. táblázat. Országos Magyar Zenészsövetség kimutatása az 1922. óta külföldön dolgozó zenészekről⁴³

Ország / város	Fő	Ország / város	Fő
Egyesült Államok	8	Grác	1
Argentína	1	Belgrád	4
Berlin	7	Jugoszlávia	4
Németország	6	Lausanne	11
Párizs	13	Románia	5
Bécs	8	Szófia	2
Prága	1	Basel	7
Csehszlovákia	13	Bukarest	2
Norvégia	4	Eszék	2
Stockholm	2	Madrid	2
Hamburg	5	Spanyolország	2
Koppenhága	1	San Remo	2
Antwerpen	1	Milánó	2
Strassburg	4	Krisztília	1
Hollandia	1	Genf	1
Madeira	1	Novisad	2
Összesen 126			

A hatóság egyik illetékese a következő mondatokkal oszlatta el a kétségeket sajtónyilatkozatában a rendelet jogossága és szükségszerűsége mellett érvelve: „A rendeletet külföldi mintára csináltuk és ha retorzióról szó lehet, akkor tulajdonképpen ez a rendelet lesz a válasz azokért a kiutasításokért, amelyek a külföldön működő magyar zenészeket egymásra érték. Ezek a kiutasított zenekarok, szimfonikusok és cigányok, nem tudnak hazajönni, mert itthon mindenütt idegenek ülnek helyeiken [...] Magyarországra azért is özönlöttek tömegesen a külföldi zenekarok, mert Európában szinte egyedül csak mi adtunk korlátlanul működési engedélyt. A rendelet azért nem tiltja ki végérvényesen a külföldi zenekarokat, mert minden mulatóhely évente egyszer és 1 hónapi tartamra kaphat engedélyt külföldi muzsikuskok működtetésére.”⁴⁴ Az intézkedés indítékáról a rende-

⁴³ Rendelettel számúzik Magyarországról a jazz band-et és egyéb külföldi tánczenekarokat. *Világ*, XVI. évf. 276. sz. (1925. december 5.) 7.

⁴⁴ Uo. 7.

let mindenekelőtt leszögezte, hogy „közbiztonsági és általános rendészeti okok” tették elengedhetetlenné, hogy a rendezett tanácsú városokban és a városi törvényhatóságokban csak hatósági igazolvánnyal lehessen zenélni. Működési engedélyt azon zenészeknek lehetett kiállítani, akik magyar állampolgárok voltak, hazafiságukhoz nem fért kétség, elmúltak tizennyolc évesek és érdemi zenei tudással bírtak. Számukra az illetékes rendőrhatóság állíthatta ki a dokumentumot, míg a külföldi zenészeknek kizárólag a Belügyminisztérium adhatott ki a tartózkodási engedélyükben feltüntetve. A rendelet azt is rögzítette, hogy működési engedélyt szinte csak az Országos Magyar Zenészsövetség és a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének a tagjai kaphattak. Abban az esetben, ha valaki hivatalos papír nélkül zenélt azt legfeljebb tizenöt nap elzárással, valamint akár egymillió korona pénzbüntetést szabhattak ki rá. A rendelet hatálya nem terjedt ki zeneakadémiai végzettséggel rendelkező zenészekre és a testületi, intézményi, vagy szervezeti zenekarokra.⁴⁵

Az Egyesület anyagi helyzetében a minisztérium rendelete korántsem hozott áttörő előrelépést, holott az elnökség számottevő bevételre számított annak folyamánként. Az év folyamán egy hivatali ellenőrzés rávilágított, mely végül hatósági biztos felügyelete alá helyezte az Egyesületet, hogy a szervezet fenntartása és a botrányba fulladt Magyar Cigányzenészek Országos Clubjával⁴⁶ kapcsolatos kiadások nemcsak felemészítik, hanem meghaladják az éves bevételt. Ebből kifolyólag az MCOE nem tudta ellátni az alapszabályban rögzített feladatait, mint például a temetkezési segélyek nyújtását, ami csak tovább gyűrűzte a nehézségeket, ugyanis a tagok és a helyi csoportok sorra kezdték megtagadni a befizetéseket.⁴⁷ Egy 1926 novemberében megtartott közgyűlésen a vezetőség határozottan hangot is adott sérelmének a tagság habitusával szemben, egyenesen

⁴⁵ A m. kir. belügyminiszter 137.000/1926. VII. számú körrendelete. *Budapesti Közlöny*, LX. évf. 142. sz. (1926. június 26.) 1.

⁴⁶ Pósta Sándor dr.-t és társait, akiket azzal vádoltak, hogy klubhelyiségük bérbeadásánál megtévesztően jártak el, ma felmentette a bíróság. *Esti Kurír*, VII. évf. 118. sz. (1929. május 28.) 4.

⁴⁷ MNL OL K-150-VII-5-1935-153186/3777 cs. *Budapest székesfőváros VIII. kerületének eljárósága, hatósági biztos jelentése a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének működéséről*. 1926. július 1.

önmaguk és a cigányság ellenségének minősítették őket. Az ügyvel kapcsolatban az MCOE titkára a következőket fejtette ki a határozattal kapcsolatban: „[...] még a várt eredményekkel nem szolgálhatunk, annak oka a miniszteri rendelet kitolása és a cigányság zömének indolenciája, mely pártját ritkítja a maga nemében, mert egyenesen azt tárja elénk, hogy a cigányság 70%-a önmagának ellensége s ez alapon az összességnek is.”⁴⁸ Az alelnök sem vélekedett másképpen: „Ez a rendelet épp a cigányzenészek érdekében hozatott azért, hogy őket egy nagy egységbe tömörítse. Ez a rendelet nagy ereje és éne ezért azok kik kötelezettségeiknek eleget nem tesznek nem csak a rendelet ellen hanem saját maguk ellen és az egész cigányság ellen cselekszik.”⁴⁹ A váci helyi csoport titkára szintén megerősítette az országos vezetők meglátásait: „[...] országos egyesületünk válságos helyzetét nem kizárólag a vezetőség felületessége okozta sommásabb részét az egyesület tagjai összeférhetlenségükkel és nemtörődömségükkel és ezért intve inti a jelen vezetőséget, hogy könyörtelenül üzzék ki lelkeikből az összeférhetlenséget [...] Kéri a kartársakat szavainak megszívlelésére. Ezen szellemben lesz nagygyá a magyar cigányság.”⁵⁰

Cigányzenészek harca a hazai jazz zenekarok ellen – a főváros pártfogásában és a Bihari zeneiskola megalapítása

A Belügyminisztérium rendelete korántsem vetett véget a cigányzenészek elégedetlenkedésének, a kereseti viszonyaik alig-alig javultak, ami némi magyarázattal szolgált a tagdíjak mellőzésére. Sőt a pártjukat fogó sajtó továbbra is ontotta a jazz-bandek ellen az egyre uszítóbb stílusú cikkeket.⁵¹ Az egyik napilap az MCOE díszelnökét is megkérdezte a kérdésről,

⁴⁸ MNL OL K-150-VII-5 1935/153186 /3777 cs. Jegyzőkönyv. Felvetetett a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete VIII. Kálvária tér 18. szám alatti helyiségében 1926. nov. 9-én tartott rendkívüli közgyűléséről.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A cigányzenészeket meg kell védelmezni. *Pesti Hírlap*, XXXVI. évf. 205. sz. (1927. szeptember 11.) 8., Cigányok a jazzband ellen. *Újság*, III. évf., 218. sz. (1927. szeptember 27.) 8., Sárosi Bálint (szerk.): *A cigányzenekar múltja...* I. m. 231-234.

aki sajtónyilatkozatában nyíltan hangot is adott felháborodásának a jazz zene szűnni nem akaró térnyerése miatt: „Nagyon sajnálom, hogy nálunk Magyarországon, a magyar fővárosban tudott annyira erőre kapni ez az alkoholos muzsika, mely tele van fertőző bacilussal. Olyan ez, mint a járvány, mint a betegség, alig várjuk, hogy elmúljon. [...] Arra kérjük a legfelsőbb fórumot, vegye tekintetbe a mai nehéz, szomorú állapotokat és jöjjön a veszedelemben forgó magyar cigánymuzsika segítségére.”⁵² 1927 szeptemberében a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete több közgyűlést is összehívott más szervezeteket is meghívva, melyen elhatározták, hogy ismételten felkeresik a belügyminisztert, hogy tiltsa be a jazz-bandeket Magyarországon.⁵³ A cigányzenészek immáron nem csak a rendelettel visszaszorított külföldi, hanem a hazai jazz zenekarok ellehetetlenítésére törekedtek. Az Egyesület küldöttsége rövidesen az alábbi pontokat nyújtotta át az illetékes miniszternek, mellyel rögvest kivívták a kávéház, szálloda, étterem és kocsmá tulajdonosok ellenszenvét, ugyanis ők anyagi érdekeik miatt a közönség igényéhez kívántak alkalmazkodni:

„Méltóztassék a dzsessz-bendeket, a dzsesszmuzsika interpretálói működését rendeletileg beszüntetni, vagy amennyiben a tel-

Az imént említetteket kiválóan érzékeltette az egyik napilap *Irtsuk ki a jazz-band-et!* címmel közölt cikkének a következő részlete: „A magyar forradalmak lezajlása után titkos utakon hozzánk is beszökött az a muzsika, amely hihetetlen gyorsasággal bezengte egész Európát: a jazz-band. – A jazz-zenekarban nevetésre ingerlő és dühbe gurító hangszerek vannak, amelyek jellemzően azokra a fél-állati népekre, amelyek Afrikában élnek s botfülük számára kitalálták a jazz-bandet. Vannak ebben a zenekarban paragrafus alakú kiáltók, cintányérok és kolompok, sívalkodó és rőfögő fúvók s csak a jó Isten tudja, mi még!... Ezzel a zenekarral csupán azt lehet elérni, hogy vademberek kötélidegeit vagy a világháborúban elpeythyűt európai ember idegeit bizsergessék. De semmiféle nemes érzelmet nem lehet kifejezni velük... A jazz-band zenészek ki akarják irtani nemcsak a magyar nótát, hanem a magyar cigányokat is... Szomorú és felbőszítő, hogy ma már nemcsak Budapesten, hanem nagyobb vidéki városokban is a jazz-band zene ocsmány hangjai undorítják az ember fülét és éremlyítik a gyomrát.” In: *Irtsuk ki a jazz-band-et!* *Nyírvidék*, XLVIII. évf. 223. sz. (1927. október 2.) 13.

⁵² „Olyan a jazz-band mint a járvány – küzdeni kell ellene.” *Újság*, III. évf. 214. sz. (1927. szeptember 22.) 8.

⁵³ A cigányzenészeket meg kell védelmezni. *Pesti Hírlap*, XXXVI. évf. 205. sz. (1927. szeptember 11.) 8.,

Cigányok a jazzband ellen. *Újság*, III. évf., 218. sz. (1927. szeptember 27.) 8.

jes beszüntetés lehetetlen, úgy szigorú korlátok közé szorítani. Az alábbiakban legyen szabad megjelölni azokat a módokat, amelyekkel a korlátozást keresztülvihetőnek tartjuk.

1. Minden olyan nyilvános helyiségben: kávéházakban, vendéglőkben, cukrászdákban, tánclókokban stb. ahol dzsessz-band működik, kötelező cigányzenekarnak az alkalmazása is.

A dzsessz-bendnek a cigányzenekarral felváltva egyenlő időközökben kell működni. Esti 10 óra után azonban dzsesszband, tekintettel arra, hogy működése az éjszaka nyugalalmát zavarná, egyáltalán nem működhet.

2. Minden nyilvános helyen, ahol műsoros előadások tartatnak, pl. varietékban, kabarékban, orfeumokban a műsor 50 százalékának magyar számokból kell állnia. Ez alatt nemcsak az értendő, hogy magyar szerzők műveiből, hanem, hogy magyaros jellegű és tartalmú számokból.

3. Mindazon helyeken, ahol nyilvánosan táncolnak: mulatókban, nyilvános teadélutánokon, táncmultságokon, bálokon stb. a táncok 50%-ának magyar táncnak kell lenni. Amennyiben ily táncokhoz dzsessz-zene alkalmaztatik, úgy cigányzenekar alkalmazása is kötelező.

A 2. és 3. pont esetében a műsorok, illetve táncrendek az engedély kiadása előtt az illetékes rendőrhatalóságnak beszoigáltatandók és az engedély kiadása előtt az illetékes rendőrhatalóságnak beszoigáltatandók és az engedély csak így adható ki.”⁵⁴

A cigányzenészek előterjesztése ezúton nem lelt kedvező fogadtásra a Belügyminisztériumban, helyzetük mindinkább reménytelenebbé vált, ugyanis a külföldi munkalehetőségek is jelentősen beszűkültek előttük. Ausztria, Románia, Csehszlovákia, Lengyelország és Svájc teljesen bezárta kapuit a magyarországi cigányzenészek előtt. Az MCOE az ellentétek elkerülése végett az Országos Magyar Zenészszoivetséghez sem fordulhatott a jazz betiltásának igényével, ugyanis a szövevség tömörítette

⁵⁴ A jazz-band. *Vendéglősök Lapja*, XXXXIII. évf. 20. sz. (1927. október 20.) 1.

magába a magyarországi jazz zenészeket.⁵⁵ Ebből kifolyólag az elkövetkező években más fórumokon⁵⁶ kezdtek el mozgolódni céljaik elérése érdekében. Az Egyesület 1928 júniusában a budapesti színügyi bizottságához intézett beadványt, avégett, hogy tiltsák be a jazz zenekarokat a fővárostól bérelt, vagy az általa fenntartott vendéglátóhelyeken, intézményekben (pl.: Budapest Székesfőváros Állat- és Növénykertje, Gellért-szálló étterme). A főváros tanácsnoka az Egyesület előterjesztésével kapcsolatban egyik sajtónyilatkozatában leszögezte, hogy amennyiben a színügyi bizottság jóváhagyja a cigányzenészek kérését, abban az esetben a városvezetés is támogatja törekvéseiket. Továbbá azt is kifejtette, hogy a már aláírt szerződések módosítása nem lehetséges, azonban az újonnan kötöttékben rögzíteni fogják, hogy csak cigányzenekarokat alkalmazhatnak a bérlők.⁵⁷ A színügyi bizottság ülésén a cigányzenészek kérvényét a törvényhozók maradéktalanul támogatták,⁵⁸ a sajtótudósítás szerint az illetékesek a következők miatt hagyták jóvá: *„Az egyik városatya erkölcsi kötelességének mondotta a védekezést a „fekete zene” ellen, egy másik városatya pedig, aki purifikáló hajlandóságával már elég csinos hírnevet szerzett magának, hasonlóan felindult a borzadállyal emlékezett meg az erkölcsrontó néger zenéről. Utalt arra, hogy előkelő zenei tekintélyek állapították meg, hogy „a jazz nem zene, hanem zörej”. A jazz és a négerrek bevonulása szerinte „zenei destrukció”, ami „a világháború következménye” s amelyet*

⁵⁵ Egyórás vitám a cigányok elnökével a dzseszbendről, a cigányok kenyéréről és a magyar nóta sorsáról. *Magyarország*, IX. évf. 27. sz. (1928. február 2.) 8.

⁵⁶ Például az MCOE 1929-ben kérvényt intézett a földművelésügyi miniszterhez, hogy a hatósága alá tartozó külföldi magyar borházakban kizárólag cigányzenészeket alkalmazzanak. In: *Cigányzene lesz a külföldi magyar borházakban. Budapesti Hírlap*, XLIX. évf. 228. sz. (1929. október 8.) 10.

⁵⁷ A színügyi bizottság holnapi ülésén a külföldi művészek budapesti vendégszolgálatáról tárgyalnak. A Petőfi Társaság érdekes beadványa a bizottsághoz. *8 Órai Újság*, XIV. évf. 123. sz. (1928. június 1.) 12., A Petőfi Társaság síkra szállt a külföldi művész-vendégszolgálatok ellen. A jazzt hivatalosan számúzi a főváros? *Magyarország*, XXXV. évf. 123. sz. (1928. június 1.) 7.

⁵⁸ A főváros intézményeinél tilos lesz a jazz! A színügyi bizottság állást foglalt a „fekete zene” ellen. *Magyarország*, XXXV. évf. 124. sz. (1928. június 2.) 5., Tilos a „fekete zene” a főváros intézményeinél. *Újság*, IV. évf. 123. sz. (1928. június 2.) 8.

„az entente színes csapatai hagytak hátra Európában egyéb betegségek baci-lusaival együtt”.⁵⁹

Az MCOE jazz bandek elleni több éves határozott fellépése ellenére, azonban időnként előfordult, hogy egyes cigányzenekarok a megélhetésük érdekében a közönség és a vendéglátó tulajdonosok igényéhez alkalmazkodva jazz zenét játszottak.⁶⁰ Azonban a többség nem élt ezzel a lehetőséggel,⁶¹ így elkerülhetetlenné vált, hogy az Egyesület újabb lépésekre szánja el magát a jazz térhódításának a visszaszorítása érdekében.⁶² 1929 áprilisában az újonnan megválasztott elnök Bura Károly beköszöntőjében többek között elengedhetetlennek tartotta a cigányzenészek képzését, melyet mérföldkönek tekintett a jazz térnyerése elleni harcban: „Gondoskodni kívánunk kulturális előrehaladásunk előfeltételeiről is. E célból rövidesen felállítjuk az új generáció kiképzését szolgáló zeneiskolánkat s ígéretet kaptunk arra, hogy az innen kikerülő kiváló tehetségek megtalálják az utat a magasabb kiképzésre s a külföldi világsikerek pódiumaihoz. Csak a képzett cigánymuzsikus tudja visszaszerezni mindazt, amit a divatos zeneáramlatok tőlünk elvettek és csak ez a cigánymuzsika tudja visszavarázsolni majd a magyar dal és a magyar nóta új reneszánszát.”⁶³ Az Egyesület vezetősége a cigányzenészek kép-

⁵⁹ Uo. 8.

⁶⁰ Kállai Ernő: Cigányzenészek. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 2002. 77., Landauer Attila (szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*. Károli Gáspár Református Egyetem – L Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. 386-387.

⁶¹ A jelenségről a következő lemondó hangvételű nyilatkozott tette 1928-ban az Egyesület akkori elnöke: „Egy nagy hiba történt annak idején a cigányság részéről – mondja Rácz Zsiga az elnök – mikor Budapesten is felütötte a fejét a külföldről beszivárgott dzsesszbend muzsika, a cigánynak is át kellett volna szervezkedniük a dzsesszbendre. De a magyar cigány erre nem volt kapható. [...] nagy hiba, hogy a cigány mégsem igyekezett idejében elsajátítani a dzsesszbendet. A kenyerre, megélhetése miatt. De hát a klarinétosaink közül egy sem akadt,, akinek kedve lett volna megtanulni a szaxofonnal való bánást.” In: Egyórás vitám a cigányok elnökével a dzsesszbendről, a cigányok kenyeréről és a magyar nóta sorsáról. *Magyarság*, IX. évf. 27. sz. (1928. február 2.) 8.

⁶² Landauer Attila (szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság... I. m.* 387-388.

⁶³ Beköszöntő. [Bura Károly] *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 1-4. sz. (1929. április) 1.

zése terén az első kísérleteket a Zeneakadémiánál tette, azonban itt elutasítással kellett szembesülniük, melynek indokaként a helyhiányra és a tanárok ódzkodására hivatkoztak. Az is felmerült, hogy zeneiskolákkal működjenek együtt, de ezt hamar elvetették, mert nem értettek egyet azzal, hogy a tehetséges cigány gyermekek egy általános, a cigányzenészektől idegen oktatásban vegyenek részt. Továbbá a felnőtt cigányzenészeknek is szerettek volna lehetőséget biztosítani a továbbtanulásra, amire a zeneiskolákban nem volt lehetőség, mivel nem foglalkoztak sokéves tapasztalattal bíró zenészekkel. A sikertelen próbálkozások után határozták el, hogy elengedhetetlen egy önálló cigány zeneiskola megalapítása.⁶⁴ Döntően⁶⁵ Ilovsky János székesfővárosi törvényhatósági bizottsági tagnak, az MCOE díszelnökének hathatós szervezőmunkájaként 1929 szeptemberében a Bihari zeneiskola meg is nyitotta kapuit. Ugyanis a magas beosztású budapesti tisztségviselő közbenjárására helyiséghez és anyagi fedezethez jutott az intézmény. Már az első évben százhatvanan jelentkeztek a zeneiskolába, a tanári kar létszáma pedig elérte a tizenhatot, akik közül mindössze egy volt cigány származású.⁶⁶ A Bihari zeneiskolában felnőtteknek és gyermekeknek egyaránt biztosítottak oktatást heti egy-két órában, elméleti kurzusokat és hangszer-tanítás is a tananyag részét jelentette, valamint csekély tandíjat kértek a tanulóktól.⁶⁷ A tandíjak befizetése már néhány hónappal az évkezdést követően akadozott, ezért a tandíj hátralékot felhalmozó diákoktól meg-

⁶⁴ Zeneiskolánk. Szeptemberben megnyílik a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének zeneiskolája. [dr. Járosi Jenő] *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 6. sz. (1929. július 1.) 1-2.

⁶⁵ A támogatókról, közreműködő hivatalnokokról Lásd bővebben: Szeptemberben megnyílik zeneiskolánk. [dr. Járosi Jenő] *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 7. sz. (1929. augusztus 1.) 1-2., Kérelem Eger zenekedvelő közönségéhez. *Eger*, XL. évf. 186. sz. (1929. október 16.) 3.

⁶⁶ Megnyílt a „Bihari” zeneiskola. Magyar a világ első cigányzenész iskolája. A „Bihari” zeneiskola tervének és létesítésének története. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 9. sz. (1929. október 1.) 3-4.

⁶⁷ Felhívás! A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének „Bihari” zeneiskolája 1929. szept. 15-én Budapest, VIII. Kálvária tér 22. sz. alatt megnyílik. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 7. sz. (1929. augusztus 1.) 1.

vált az iskola.⁶⁸ Az MCOE-től és jelentős erőfeszítéseket követelt meg a Bihari zeneiskola fenntartása, például a rákövetkező évben már a közgyűlést kellett elhalasztania, hogy az arra szánt összeget az intézményre fordíthassák.⁶⁹ A nehézségek ellenére a rákövetkező évben a pápai helyi csoport megrendezte a magyar nóta ünnepét, hogy az ott befolyt összegből megalapíthassa a II. Bihari zeneiskolát, ahova harminc tanulót fel is tudtak venni.⁷⁰ A nehézségek elültét követően a budapesti székhelyű zeneiskola tanügyi szakosztályának a vezetője az alábbiakban foglalta össze az iskola múltját, jelenét és jövőbeli küldetését:

„A Cigányzenészek Orsz. Egyesületének vezetősége már évekkel ezelőtt látta, hogy a cigányság a mai viszonyok között csak úgy boldogulhat, ha tanul és magát szakszerűen képeztetni. Éppen azért két évvel azelőtt bölcs előrelátással életre hívta a cigányság egyik legújabb intézményét a Bihari zeneiskolát. Tagadhatatlan tény, hogy az első években voltak a zeneiskola körül bizonyos bajok, zökkenők. De minden kezdet nehézségekkel jár. A cigányság vezetőiben akkor még nem volt meg a kellő gyakorlat ahhoz, amit egy minden tekintetben kifogástalanul működő zeneiskola vezetése igényel. Azóta okulva a múlt hibáin ezeket a hiányokat sikerült részben kiküszöbölni. A Bihari zeneiskolát teljesen újjá szerveztük. Nincs ok többé a bizalmatlankodásra. A Bihari zeneiskola tanterve és szellemi irányítása garancia arra, hogy a Bihari zeneiskola ma már egy színvonalon áll bármely más magas tandíjakkal dolgozó zeneiskolával. E mellett úgy a tandíjak olcsósága, mint az iskola lefektetett láncmenete mindenben alkalmazkodik a cigányság életkörülményeihez és igényeihez. Szülők! Hozzátok fordulok! A cigányság jövője forog kockán. Írassátok be mielőbb és taníttassátok gyermekeiteket a Bihari zene-

⁶⁸ A Bihari zeneiskola. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VII. évf. 10-12. sz. (1930. december 24.) 6.

⁶⁹ MNL OL K-150-VII-5 1935/153186 /3777 cs. A nagyméltóságú M. Kir. Belügyminiszternek Úrnak kérvény.

⁷⁰ Cigányaink estélye a színházban. *Pápai Hírlap*, XXVII. évf. 40. sz. (1930. október 4.) 3., A pápai helyi csoport II. Bihari zeneiskolája. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VII. évf. 9. sz. (1930. október 20.) 1-2.

iskolában. Ti pedig cigány ifjak! A cigányság szemefénye, a cigányság minden reménye, a cigányság jövő generációjának letéteményesei, jertek! Jertek ide és itt kitarató szorgalommal és törhetetlen akaraterővel tanuljatok. Vértézzétek föl magatokat a tudás hatalmas fegyverével, hogy azután a cigányság zászlaját magasra emelve, még az elkövetkezendő korszakok sok évszázadán át hirdethessétek a cigányság zenei rátermettségét, a cigányság magasba törő zenei kultúráját, a cigányság sok évszázados dicsőségét.”⁷¹

Belső harcok, kiélesedő frakciók, ellenszervezet – az MCOE széthullása és a helyi csoportok feloszlata

A MCOE 1930 májusában szervezte meg a magyar nóta ünnepét a Ferencvárosi Torna Club sportpályáján, a bevételt a Bihari János nevével fémjelzett cigányzenész iskola megsegítésére, illetve a hajdani elnök Radics Béla prímásnak méltó síremlék állítására szánták. A beharangozó sajtótudósítások a leghíresebb prímások vezényletével közel ezer cigányzenész fellépéséről szóltak.⁷² A rendezvényt rendkívüli érdeklődés övezte, huszonnégyezer néző vett részt a hangversenyen, sőt befolyásos, híres személyek is gyarapították a közönség sorait.⁷³ Amekkora sikernek számított a nyilvánosság előtt a magyar nóta ünnepe, legalább akkor ellentét robbant ki miatta a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületében. A rendezvény a szervezet tiszteletbeli elnökének, a zeneiskola alapítójának, Ilovsky Jánosnak a főszervezésében került megrendezésre, akit az Egyesület elnöke, Bura Károly azzal rágalmazott meg, hogy sikkasztott, mint utóbb kiderült a sértés mögött az húzódott, hogy nevét a hangverseny plakátján a többi prímás között tüntette fel, nem került kiemelt helyre,

⁷¹ Miért kell a Bihari Zeneiskola? [Bálint János] *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VIII. évf. 7-8. sz. (1931. augusztus 22.) 1-2.

⁷² Ezer muzsikós cigány hangversenye Radics Béla síremlékére. *Prágai Magyar Hírlap*, IX: évf. 67. sz. (1930. március 21.) 9., Ezer cigány – százegy magyar nóta. *Magyarország*, XXXVII. évf. 90. sz. (1930. április 20.) 2., A magyar nótaünnep. *Magyarság*, XI. évf. 110. sz. (1930. május 16.) 11.

⁷³ Huszonnégyezer néző a magyar nótaünnepén. *Újság*, VI. évf. 122. sz. (1930. május 31.) 9.

vastaggal szedve. Az imént említett nézeteltérés határozottan rányomta bélyegét az elkövetkező közgyűlésekre, a tagság két táborba rendeződött, az ellenzék a rágalmozó elnök leváltását követelte, aki olykor berekesztette az ülést és viharosan távozott, vagy lemondott, amit már másnap visszavont.⁷⁴ Az üléseken elengedhetlenné vált a rendőri jelenlét, valamint az elharapódzó indulatok miatt azok feloszlására is sor került.⁷⁵

Az Egyesületen belüli harcoknak a Belügyminisztérium vetett véget, ugyanis 1930 augusztusában rendkívüli közgyűlést hívtak össze a miniszteri titkár vezényletével, melyen a rendőrhatalóság ügyelt a rendre, a sajtó munkatársai pedig árgus szemekkel figyelték az eseményeket. Elsőként az MCOE elnöke kapott szót, aki újfent leszögezte, hogy a nótáünnep főszervezője meglátása szerint sikkasztott és azonnali elszámolást követelt, holott mint már korábban felszínre bukkott; a díszelnökön számonkért pengők már hónapok óta Bura Károly nevén a bankban feküdtek. A megvádolt Ilovszky János a gyanúsításra a következő választ adta, felháborodását korántsem leplezve: *„Megrendeztük a nótáünnepet – mondta – hogy síremléket állítsunk fel Radicsnak, s hogy segítséget tudjunk nyújtani a Bihari-féle zeneiskolának és a nótáünnep után hajszát indítottak ellenem és amikor fel akartam tární a helyzetet, az elnök nem adta meg nekem a szót. Ezt érdemeltem meg önzetlen, tisztességes munkámért. [...] Ingujiban dolgoztam itt a cigányokért egy hónapon keresztül fejezte be Ilovszky János – és jótékony kezemet kövel és sárral dobálták meg, pedig Szent István napján meg akartuk rendezni a második nótáünnepet, amelyen minden külföldi részt vett volna és tulajdonképpen a második nótáünnep biztosította volna az erkölcsi sikeren felül a komoly anyagi sikert is.”*⁷⁶ A tiszteletbeli elnök felszólalását követően a tagság tételesen hangot adott Bura Károllyal kap-

⁷⁴ Bura Károly lemondott a Magyar Cigányzenészek Egyesületének elnökségéről. *Budapesti Hírlap*, L. évf., 184. sz. (1930. augusztus 14.) 7., Bura Károly visszavonta a Cigányzenész-szövetség elnöki tisztségéről való lemondását. *Magyarország*, XI. évf. 185. sz. (1930. augusztus 15.) 15.

⁷⁵ Botrányos cigánygyűlés Budapesten. *Pesti Hírlap*, LII. évf. 176 sz. (1930. augusztus 5.) 13., Bura Károly faképnél hagyta az elnökválasztó cigánygyűlést. Elmaradt az elnökválasztás. *Vendéglősök Lapja*, XXXVI. évf. 16. sz. (1930. augusztus 20.) 6.

⁷⁶ A cigányzenészek kibuktatták Bura Károlyt az elnöki székből. *Magyar Országos Tudósító*, XIII. évf. 189. sz. (1930. augusztus 22.) 56.

csolatos elégedetlenségüknek. Felrótták neki, hogy többször nem állt ki a cigányzenészek érdekében, valamint az Egyesületből jogtalanul távolította el a jogászt, hogy nagyobb hatalomra tegyen szert. Mindezek fényében a rendkívüli közgyűlést vezető miniszteri titkár bizalmatlansági eljárást kezdeményezett, a szavazatok összeszámllása egyértelműen Bura Károly leváltása mellett szóltak, az újonnan megválasztott elnök pedig felkérte Ilovszky Jánost, hogy továbbra is töltsse be az Egyesület tiszteletbeli elnöki székét.⁷⁷ Bura Károly a félresöprést azonban nem hagyta annyiban, néhány hónappal később a Magyar Zenészek Országos Önképző és Betegsegélyező Egyesületének alapító közgyűlésén elnöknek választották. Feltételezhetően az Egyesület megalapítása az ő és pártolói kezdeményezése volt, ugyanis a szervezet a cigányzenészek nyugdíjazását, illetve betegség, vagy munkanélküliség esetén a segélyezését tűzte ki célul, azzal a felhanggal, hogy az MCOE e téren nem képviselte az érdekeiket. A tervezettek szerint a tagoknak havonta két-három pengőt kellett befizetni, melynek fejében a fentebb említett rászorultságok esetén öttől tizenöt pengőig terjedő összeghez juthatnak hetente. A nyugdíj esetén pedig arról döntöttek, hogy aki húsz év alatt befizet mintegy ezernegyven pengőt, annak negyvenegy pengő és nyolcvan fillér jár majd havonta, míg annak, aki harmincöt évig fizet a nyugdíjalapba annak havi kétszázhuszonnégy pengőt juttatnak majd, amikor esedékessé válik.⁷⁸

Ezen időszakban számos intézkedésre szánta rá magát a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete többek között bejelentette, hogy a tagok biztosítását meg kívánja oldani betegség és munkaképtelenség esetén. Azonban a másik kezdeményezésnél szilárdabb alapokra akarták helyezni az ügyet, mivel azt az Országos Társadalombiztosító Intézet bevonásával tervezték.⁷⁹ Továbbá rendezni kívánta a vendéglátóhelyek és a cigányzenekarok szerződéseit a kölcsönös érdekvédelem jegyében,⁸⁰

⁷⁷ Uo. 56-57.

⁷⁸ Új egyesületet alakítottak a cigányok, ahol betegpénzt és nyugdíjat ígérnek. A gyűlésen „az italfogyasztás nem volt kötelező”. *Újság*, VI. évf. 224. sz. (1930. október 3.) 2.

⁷⁹ Magyary Imre lett a Cigányzenészek Szövetségének elnöke. *Magyarság*, XIII. évf. 36. sz. (1932. február 14.) 11.

⁸⁰ A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete szakmáink tagjaihoz. *Vendéglőlők Lapja*, XLVI. évf. 24. sz. (1930. december 20.) 3.

valamint elérte a hatóságnál a tagdíjat nem fizető cigányzenészek működési engedélyének a bevonását.⁸¹ A szervezet újfent küldöttséget szervezett a Belügyminisztériumba az ügyben, hogy a kávéházak és éttermek legalább fele részben cigányzenészeket játszassanak, illetve a cigányzenekart alkalmazó vendéglátóhelyek részesüljenek adókedvezményben.⁸² A minisztérium a kérésnek nem tett eleget, azonban más téren, közvetett módon némileg kedvezőbb feltételeket teremtett a cigányzenészeknek a 137.000/1926. BM számú körrendeletének a módosításával, melyet a területi hatály tekintetében fellépő félreértések miatt tartott indokoltnak. A tévedések tárgyát képező határozat a rendezett tanácsú városokban és a városi törvényhatóságokban írta elő a működési engedélyt a zenészeknek. Viszont a hatóság a 118.494/1932. BM számú körrendeletével már a tízezret meghaladó lakossággal bíró nagyközségekben is előírta, hogy hatósági igazolvány szükséges a zenéléshez, vagyis a rendelet területi hatályát kiterjesztette nagyobb teret biztosítva a hivatásos zenészeknek.⁸³ A jazz zene visszaszorítása ismételten napirendre került, ez ügyben a budapesti rendőrfőkapitánynál tettek kísérletet bízva a pártfogásában.⁸⁴ A szervezet a rádióval is szembe ment a cigányzenészek érdekeinek a védelmében, ugyanis kevesellték azt a tiszteletdíjat amit kaptak a kávéházi közvetítések után, tüntetőleg helyenként a zenélést is megtagadták, a rádió válaszul a cigányzenészeket törölte a műsortervekből.⁸⁵

⁸¹ Cigányzenészek működési engedélye. *Friss Újság*, XXXVI: évf. 113. sz. (1931. május 21.) 4.

⁸² Cigányzenészek a cigányzenéért. *Pesti Napló*, LXXXIII. évf. 44. sz. (1932. február 24.) 7.

⁸³ A m. kir. belügyminiszter 1932. évi 118.494 számú körrendelete, a hivatásos zenészek működési engedélyéről szóló körrendelet kiegészítéséről. Magyarországi Rendeletek Tára, Hatvanhatodik évfolyam, 1932. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1932. 80.

⁸⁴ A Magyar Cigányzenész Szövetség az idegen zenészek ellen. *Magyarság*, XIII. évf. 44. sz. (1932. február 24.) 7.

A pusztuló magyar cigányság a főkapitány segítségét kéri. 8 *Órai Újság*, XIX. évf. 225. sz. (1933. október 4.) 5.

⁸⁵ A cigányzenészek be akarják szüntetni a kávéházból való rádió-közvetítéseket. *Magyarság*, XIII. évf. 47. sz. (1932. február 27.) 9., A cigányzenészek és a rádió között kiélesedett a harc. *Magyarság*, XIII. évf. 56. sz. (1932. március 9.) 5. Az MCOE elnöke a következőket fogalmazta meg a sajtótudósítás szerint az elharapódzó vitát illetően:

A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete az 1930-as évek első felében már szembetűnően veszített érdekérvényesítő képességéből, a belső feszültségek, a behajthatatlan tagdíjak, a helyi csoportok megszűnése mindinkább a szervezet végét jelentették. Ezen a cigányzenészek fentebb említett lépései mit sem változtattak, sőt a hatóság támogatása is szertefoszlott. Hivatalosan az illetékes minisztérium a 145799/1933 BM sz. körrendeletével mondta ki az Egyesület és helyi csoportjainak a feloszlását az alábbiakra hivatkozva: „[...] az ellenőrzésre hivatott helyi hatóság megállapítása, valamint az egyesület elnökének bejelentése szerint [...] az egyesület alapszabályszerű működést már hosszabb idő óta nem fejt ki, hivatali helyisége nincs, s a tagok szétszóródása és részvétlensége folytán az egyesület feloszlásának kimondását közgyűlésen nem tudja elhatározni.”⁸⁶ A rendelet kiadását követően sorra szűntették meg az illetékes hivatali tisztségviselők a helyi csoportokat is, melyek nagyrészt már vagyonnal sem rendelkeztek,⁸⁷ vagy mint utóbb kiderült már évek óta nem működtek.⁸⁸ A Belügyminisztérium az Egyesület feloszlását

„Magyary Imre kijelentette munkatársunknak, hogy mindaddig nem hajlandó a mikrofon előtt játszani, amíg a rádió jogos kéréseiknek eleget nem tesz. Bízik abban, hogy a magyar rádióhallgatók tábora követelni fogja a cigányzenészek sűrűn való műsorba iktatását és abban is bizakodik, hogy a külföldi hallgatók, akiktől számos üdvözlőlevelet kapott, szintén melléjük állnak és a kikényszerítik a rádiótól a cigánymuzsikát.” In: A cigányzenészek és a rádió között kiélesedett a harc. *Magyarság*, XIII. évf. 56. sz. (1932. március 9.) 5.

⁸⁶ Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás...* I. m. 177.

⁸⁷ Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): *Források a Békés megyei cigányság... I. m.* [gyulai, békéscsabai, szarvasi helyi csoportok] 128.

MNL OL K-150-VII-5 1935/153186 /3777 cs. *A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete kaposvári helyi csoportjának feloszlása.*, MNL OL K-150-VII-5 1935/153186 /3777 cs. *A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének feloszlása.* [makói helyi csoport], MNL OL K-150-VII-5 1935/153186 /3777 cs. *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete.* [szolnoki, karcagi, mezőtúri helyi csoportok], MNL OL K-150-VII-5 1935/153186 /3777 cs. *A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének feloszlása.* [pápai, veszprémi helyi csoportok], MNL OL K-150-VII-5 1935/153186 /3777 cs. *A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének feloszlása.* [szegedi helyi csoport], MNL OL K-150-VII-5 1935/153186 /3777 cs. *A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete és helyi csoportjának feloszlása.* [pécsi helyi csoport]

⁸⁸ Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás...* I. m. 177.

MNL OL K-150-VII-5 1935/153186 /3777 cs. *A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének feloszlása.* [szentesi, csongrádi helyi csoportok], MNL OL K-150-VII-5

követően módosította a 137.000/1926. BM rendeletet mely előírta, hogy a cigányzenészek működési engedélyének a kiadásához az MCOE hozzájárulása is szükséges. A továbbiakban az említett engedélyt a következő feltételek teljesülése esetén adták ki az igénylőknek: „*A felfüggesztés ideje alatt cigányzenész részére működési engedély kiadása semmiféle egyesületi tagság igazolásától függővé nem tehető, zenei tudásának igazolásául pedig az őt alkalmazó cigányprimás, vagy két működési engedéllyel rendelkező cigányzenész írásbeli nyilatkozata elegendő.*”⁸⁹

Bibliográfia

Rendeletek

- A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének felosztatásával kapcsolatban a 137.000/1926. B. M. rendelet egyes rendelkezéseinek felfüggesztése. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, XXXII. évf. 44. sz. (1934. november 1.) 488.
- A m. kir. belügyminiszter 137.000/1926. VII. számú körrendelete. *Budapesti Közlöny*, LX. évf. 142. sz. (1926. június 26.) 1.
- A m. kir. belügyminiszter 1932. évi 118.494 számú körrendelete, a hivatásos zenészek működési engedélyéről szóló körrendelet kiegészítéséről. Magyarországi Rendeletek Tára, Hatvanhatodik évfolyam, 1932. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1932. 80.

Szakirodalom

- Bereznyai András: *A cigányság történetének atlasza. Térképezett roma történelem*. Méry Ratio, Somorja, 2018.
- Cserti Csapó Tibor: A magyarországi cigány közösségek demográfiai megközelítése. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 36. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 401-462.
- Erdős Kamill: A magyarországi cigányság. In: Vekerdi József (szerk.): *Erdő Kamill cigánytanulmányai*. Békés Megyei Tanács V. B. Koordinációs Bizottság – Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békés, 1989. 42-56.

1935/153186 /3777 cs. A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének felosztatása. [balassagyarmati helyi csoport]

⁸⁹ A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének felosztatásával kapcsolatban a 137.000/1926. B. M. rendelet egyes rendelkezéseinek felfüggesztése. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, XXXII. évf. 44. sz. (1934. november 1.) 488.

- Gerelyes Ede (szerk.): *A szocialista művészetért! A művészek és a művészeti dolgozók szakmai szervezeteinek történetéhez*. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- Hajnáczy Tamás: Hogyan lett a „kóborcigányból” szocialista embertípus, majd a rendszerváltás nemzetiiségi jogokkal felruházott vesztese? In: Cserti Csapó Tibor – Rosenberg Mátyás (szerk.): *Horizontok és dialógusok 2017. VI. Romológus konferencia. Tanulmánykötet*. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2017. 224-242.
- Hajnáczy Tamás: Hólyagos himlő és karhatalom. Adalékok a „kóborcigány” kérdés 1916-os közegészségügyi és rendészeti szabályozásához. *Romológia*, 2018/16-17. 22-33.
- Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz. Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 1992.
- Kállai Ernő: Cigányzenészek. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 2002. 72-90.
- Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768-1987)*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2008.
- Landauer Attila (szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*. Károli Gáspár Református Egyetem – L Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.
- Miklós Tamás: Az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendelet. In: György Sándor – Hajnáczy Tamás – Kanyó Ferenc (szerk.): *Történelmi útvesszők. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból II*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 311-330.
- Miklós Tamás: Elképzelések és tervek az esztergomi cigányság letelepitésére a Horthy-korszakban, valamint annak megvalósulása. *Romológia*, 2017/13. 69-88.
- Nagy Károly – Tóth Péter – Szegőfi Anna (szerk.): *Régi históriák. Ózd és környéke múltjának írott forrásai. Helytörténeti olvasókönyv*. Ózdi honismereti közlemények 4. szám. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Ózdi Népművelési Intézmények Igazgatósága, Ózd, 1984.
- Nagy Pál (szerk.): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő, 2011.
- Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris – Századvég, Budapest, 1995.
- Ratkó Lujza: A cigányzene szerepe a nyírségi falvakban. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 11*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2002. 63-83.
- Sárosi Bálint (szerk.): *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében. II. kötet. 1904-1944*. Nap Kiadó, Budapest, 2012.
- Sárosi Bálint: Hivatásos és nem hivatásos népzeneészek. In: Berlász Melinda – Domokos Mária (szerk.): *Zenatudományi dolgozatok 1980*. Magyar Tudományos Akadémia Zenatudományi Intézete, Budapest, 1980. 75-83.
- Sárosi Bálint: *A cigányzenekar múltja 1776-1903. Az egykorú sajtó tükrében*. Nap Kiadó, Budapest, 2004.
- Szijjártó Csaba: *A cigány útra ment... Magyar cigányzenészek külföldjárása a kiegyezés előtt*. Masszi Kiadó, Budapest, 2002.
- Zipernovszky Kornél: „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni.” A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát. *Replika*, 2017/1-2. 67-87.

Korabeli sajtóforrások

- A Bihari zeneiskola. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VII. évf. 10-12. sz. (1930. december 24.) 6.
- A cigányzenészek a „jazz band”-ek ellen. *Pesti Napló*, LXXIII. évf. 6. sz. (1922. január 8.) 14.
- A cigányzenészek be akarják szüntetni a kávéházból való rádió-közvetítéseket. *Magyarország*, XIII. évf. 47. sz. (1932. február 27.) 9.
- A cigányzenészeket meg kell védelmezni. *Pesti Hírlap*, XXXVI. évf. 205. sz. (1927. szeptember 11.) 8.
- A cigányzenészek és a rádió között kiélesedett a harc. *Magyarország*, XIII. évf. 56. sz. (1932. március 9.) 5.
- A cigányzenészek kibuktatták Bura Károlyt az elnöki székből. *Magyar Országos Tudósító*, XIII. évf. 189. sz. (1930. augusztus 22.) 56-57.
- A cigányzenészek öröme. *Budapesti Hírlap*, XLIII. évf. 225. sz. (1923. október 6.) 5.
- A cigányzenészek sérelmei. *8 Órai Újság*, XI. évf. 105. sz. (1925. május 10.) 11.
- A főváros intézményeinél tilos lesz a jazz! A színügyi bizottság állást foglalt a „fekete zene” ellen. *Magyarország*, XXXV. évf. 124. sz. (1928. június 2.) 5.
- A jazz-band. *Vendéglősök Lapja*, XXXXIII. évf. 20. sz. (1927. október 20.) 1.
- A magyar cigányok Mussolinihoz. *Magyarország*, X. évf. 107. sz. (1929. május 14.) 14.
- A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete szakmáink tagjaihoz. *Vendéglősök Lapja*, XLVI. évf. 24. sz. (1930. december 20.) 3.
- A Magyar Cigányzenész Szövetség az idegen zenésze ellen. *Magyarország*, XIII. évf. 44. sz. (1932. február 24.) 7.
- „A magyar nóta a leghatalmasabb irredenta fegyver!” Beszélgetés Brassói Kozák Gáborral a cigányzenészek elnökével. *Pesti Hírlap*, XLVIII. évf. 170. sz. (1926. július 30.) 9.
- A magyar nótáünnep. *Magyarország*, XI. évf. 110. sz. (1930. május 16.) 11.
- A pápai helyi csoport II. Bihari zeneiskolája. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VII. évf. 9. sz. (1930. október 20.) 1-2.
- A Petőfi Társaság síkra szállt a külföldi művész-vendégszereplések ellen. A jazzt hivatalosan számúzi a főváros? *Magyarország*, XXXV. évf. 123. sz. (1928. június 1.) 7
- A pusztuló magyar cigányság a főkapitány segítségét kéri. *8 Órai Újság*, XIX. évf. 225. sz. (1933. október 4.) 5.
- A színügyi bizottság holnapi ülésén a külföldi művészek budapesti vendéjátékáról tárgyalnak. A Petőfi Társaság érdekes beadványa a bizottsághoz. *8 Órai Újság*, XIV. évf. 123. sz. (1928. június 1.) 12.
- Beköszöntő. [Bura Károly] *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 1-4. sz. (1929. április) 1.
- Botránnyos cigánygyűlés Budapesten. *Pesti Hírlap*, LII. évf. 176. sz. (1930. augusztus 5.) 13.
- Bura Károly faképnél hagyta az elnökválasztó cigánygyűlést. Elmaradt az elnökválasztás. *Vendéglősök Lapja*, XLVI. évf. 16. sz. (1930. augusztus 20.) 6.
- Bura Károly lemondott a Magyar Cigányzenészek Egyesületének elnökségéről. *Budapesti Hírlap*, L. évf., 184. sz. (1930. augusztus 14.) 7.
- Bura Károly visszavonta a Cigányzenész-szövetség elnöki tisztségéről való lemondását. *Magyarország*, XI. évf. 185. sz. (1930. augusztus 15.) 15.
- Cigányaink estélye a színházban. *Pápai Hírlap*, XXVII. évf. 40. sz. (1930. október 4.) 3.

- Cigányok a jazzband ellen. *Újság*, III. évf., 218. sz. (1927. szeptember 27.) 8.
- Cigányzene lesz a külföldi magyar borházakban. *Budapesti Hírlap*, XLIX. évf. 228. sz. (1929. október 8.) 10.
- Cigányzenészek a cigányzenéért. *Pesti Napló*, LXXXIII. évf. 44. sz. (1932. február 24.) 7.
- Cigányzenészek a „jazz band-ek” ellen. *Pesti Hírlap*, XLV. évf. 6. sz. (1922. január 8.) 12.
- Cigányzenészek működési engedélye. *Friss Újság*, XXXVI. évf. 113. sz. (1931. május 21.) 4.
- Egyórás vitám a cigányok elnökével a dzseszbendről, a cigányok kenyereéről és a magyar nóta sorsáról. *Magyarság*, IX. évf. 27. sz. (1928. február 2.) 8.
- Ezer cigány – százegegy magyar nóta. *Magyarország*, XXXVII. évf. 90. sz. (1930. április 20.) 2.
- Ezer muzsikus cigány hangversenye Radics Béla síremlékére. *Prágai Magyar Hírlap*, IX. évf. 67. sz. (1930. március 21.) 9.
- Felhívás! A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének „Bihari” zeneiskolája 1929. szept. 15-én Budapest, VIII. Kálvária tér 22. sz. alatt megnyílik. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 7. sz. (1929. augusztus 1.) 1.
- Frakciózus törekvések kudarca. *Magyar Zenészek Lapja*, XXIII. évf. 1. sz. (1927. január 1.) 12-13.
- Huszonkétezer néző a magyar nótáünnepén. *Újság*, VI. évf. 122. sz. (1930. május 31.) 9.
- Huszonöt év története. *Magyar Zenészek Lapja*, XXII. évf. Jubileumi sz. (1926. október 8.) 2-13.
- Irtsuk ki a jazz-band-et! *Nyírvidék*, XLVIII. évf. 223. sz. (1927. október 2.) 13.
- Kérelem Eger zenekedvelő közönségéhez. *Eger*, XL. évf. 186. sz. (1929. október 16.) 3.
- Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének helyi csoportja. *Pécsi Napló*, [évf. n.] 30. sz. (1925. július 19.) 7.
- „Magyarország legjobb propagandája: a cigányzene.” *Magyarság*, X. évf. 122. sz. (1929. június 2.) 17.
- Magyar Imre lett a Cigányzenészek Szövetségének elnöke. *Magyarság*, XIII. évf. 36. sz. (1932. február 14.) 11.
- Megnyílt a „Bihari” zeneiskola. Magyar a világ első cigányzenész iskolája. A „Bihari” zeneiskola tervének és létesítésének története. *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 9. sz. (1929. október 1.) 3-4.
- Miért kell a Bihari Zeneiskola? [Bálint János] *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VIII. évf. 7-8. sz. (1931. augusztus 22.) 1-2.
- Németország a magyar zenészek kiutasítását tervezi. A cigányzenészek figyelmébe. *Magyar Zenészek Lapja*, XXIII. évf. 1. sz. (1927. január 1.) 14.
- Népzenészek fölirata a Lordhoz. *Magyarság*, X. évf. 96. sz. (1929. április 28.) 13.
- „Olyan a jazz-band mint a járvány – küzdeni kell ellene.” *Újság*, III. évf. 214. sz. (1927. szeptember 22.) 8.
- Pósta Sándor dr.-t és társait, akiket azzal vádoltak, hogy klubhelyiségük bérbeadásánál megtevesztően jártak el, ma felmentette a bíróság. *Esti Kurír*, VII. évf. 118. sz. (1929. május 28.) 4.
- „Ravatalra viszik a magyar nótát...” *Pesti Hírlap*, XLVI. évf. 239. sz. (1924. november 9.) 9.
- Rendelettel számúzik Magyarországról a jazz band-et és egyéb külföldi tánczenekarokat. *Világ*, XVI. évf. 276. sz. (1925. december 5.) 7.
- Szeptemberben megnyílik zeneiskolánk. [dr. Járosi Jenő] *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 7. sz. (1929. augusztus 1.) 1-2.

- Tilos a „fekete zene” a főváros intézményeinél. *Újság*, IV. évf. 123. sz. (1928. június 2.) 8.
- Tízezer cigányzenész kenere veszélyben. A paraszt és munkásbandák gyilkos konkurenciája. A cigányok országgyűlése. *Az Est*, XVI. évf. (1925. január 22.) 4.
- Újabb csatlakozások a Revíziós Ligához. *Kis Újság*, XLII. évf. 131. sz. (1929. június 13.) 5.
- Új egyesületet alakítottak a cigányok, ahol betegpénzt és nyugdíjat ígérnek. A gyűlésen az italfogyasztás nem volt kötelező”. *Újság*, VI. évf. 224. sz. (1930. október 3.) 2.
- Viharba fúlt a cigányok elnökválasztó közgyűlése. *Pesti Napló*, LXXIV. évf. 72. sz. (1923. március 29.) 2.
- Viharosnak ígérkezik a cigányzenészek mai közgyűlése. *Az Est*, XIV. évf. 72. sz. (1923. március 29.) 4.
- Zeneiskolánk. Szeptemberben megnyílik a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületének zeneiskolája. [dr. Járosi Jenő] *Magyar Cigányzenészek Lapja*, VI. évf. 6. sz. (1929. július 1.) 1-2.

NÉMET HADIFOGLYOK SORSA A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Tóth Ágnes¹

Diplomáciai erőfeszítések a német nemzetiségű internált hadifoglyok szabadon bocsátásáért (1951–1955)

A szovjet kormány 1950 végén nagyobb létszámú, túlnyomó részt német hadifoglyot engedett haza, amiről a nemzetközi sajtó is beszámolt. A Nemzetközi Vöröskereszt, illetve az egyes nyugati országokban működő nemzeti szervezetei a hazaérkezettektől kérdőívek, interjúk révén gyűjtötték az információkat. Ennek köszönhetően meglehetősen részletes és pontos képet kaptak arról, hogy mely táborokból, hány személyt engedtek el, milyenek voltak a körülményeik, továbbá hol és hányan vannak még fogóságban. A szovjetek az elbocsátás körülbelüli időpontját az érintettekkel is közölték, akik levélben tájékoztatták hozzátartozóikat.

A magyarországi német férfiak hazaengedéséről is tudtak családtagjaik. A kitelepített németek által Stuttgartban megjelentetett *Unsere Post* már 1951. február 1-i számában részletesen beszámolt a Magyarországra hazaengedettek létszámáról, Nyíregyháza-Sóstón a magyar hatóságok általi átvételükről. Úgy tudták, hogy a magyar hadseregben szolgálatot teljesítőket és azokat, akiknek családtagjait kitelepítették, hamarosan elengedik. Bár voltak információik a Toloncházba történt összegyűjtésükről,

¹ MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest
Német Történelem- és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék, Pécs

azt átmeneti intézkedésnek tekintették. A Magyarországon elengedettek közül két személynek 1951 februárjában sikerült kijutnia a Németországi Szövetségi Köztársaságba. Az ő elbeszéléseik nyomán, valamint a kicsempészett levelek révén vált nyilvánvalóvá, hogy a német nemzetiségű hadifoglyok többségét nem fogják elengedni.²

A fogvatartottak családtagjai 1951 tavaszától mind az NDK-ban, mind az NSZK-ban folyamatosan erőfeszítéseket tettek szeretteik szabadon bocsátásáért. A két csoport helyzetében meglévő különbségek azonban más-más föllépést tettek lehetővé. Tematizálódott a probléma a magyar–keletnémet kapcsolatokban is.

Az NDK-ba telepített magyarországi németek nyomásgyakorlásának hatékonyságát csökkentette kis létszámuk, illetve az a tény, hogy itt a különböző területekről származó kitelepített csoportoknak megtiltották az önszerveződését. Így egy saját, központi szervezet hiányában nem volt módjuk az intézményes föllépésre. Az alapvetően egyéni kérelmezők beadványaikban a keresett személy adatain túl információkat közöltek fogságba kerülésének körülményeiről, szovjetunióbeli fogva tartásának helyéről, arról, hogy honnan tudnak szabadon bocsátásáról, s milyen információkkal rendelkeznek jelenlegi tartózkodási helyéről. Minden esetben kitértek saját helyzetük tarthatatlanságára is.

Elisabeth Bach 1951. május végén fordult az NDK Budapesti Diplomáciai Missziójához férje felkutatása érdekében. Kérelmében megírta, hogy őt és három gyermekét 1947 augusztusában telepítették ki Felső-nánáról Zittauba. Férjét 1944 szeptemberében hívták be német katonai szolgálatra. Amikor a front Felsőnána közelébe ért, alakulatától dezerált. Az év végén a községből civilként hurcolták el a Szovjetunióba. 1950 szeptemberében kapta tőle az utolsó hírt, miszerint hamarosan elengedik. Feltételezhető, hogy Magyarországra érkezésekor letartóztatták. ”Nem megy tovább – írta –, hogy egy feleségnek 3 gyerekkel, 6 évvel

² Erre vonatkozóan bővebben lásd a következő cikkeket: Rußlandheimkehrer nach Ungarn entlassen [Oroszországi hazatérők Magyarországra elengedése] – Unsere Post, 1951. február 1. 1., Mitteilung über unsere Heimkehrer [Közlemény hazatérőinkről] – Unsere Post, 1951. február 15. 2., Heimkehrer erzählen [A hazatérők mesélik] – Unsere Post, 1951. március 1. 4. és Unsere Heimkehrer in Ungarn [Hazatérőink Magyarországon] – Unsere Post, 1951. április 1. 3.

a háború után még mindig úgy kell élnie, hogy nem tud semmit a férje sorsáról”³

Hasonlóan érvel egy másik nő, Anna Sziebele is, akit 1948-ban szintén Zittauba telepítettek ki. Férje, Konrad Sziebele (1912) néhány hónapnyi német katonai szolgálat után 1944 őszén hazaszökött, de december 29-én Bajáról „malenkij robotra” hurcolták. A szovjetunióbeli 7082/1-es táborból 1950 őszén levélben tudatta, hogy hamarosan hazaengedik. A nő férje Magyarországon való fogva tartásáról azoktól a bajtársaitól tudott, akiket 1951 februárjában hazaengedtek családtagjaikhoz. Saját és gyerekei helyzete nagyon nehéz, soha semmilyen segítséget nem kaptak – írta.⁴

A vaskúti Stephan Hellerért (1924) bátyja emelt szót, aki politikai támogatottságot is igénybe vett testvére fölkkutatása érdekében. Franz Heller Auerbachban bányászként és egyben munkahelyi párttitkárként tevékenykedett. A berlini külügyminisztériumba beadott kérelmét hivatali úton továbbították a Budapesti Misszióhoz, arra kérve annak munkatársait, hogy fokozott figyelemmel járjanak el az ügyben.⁵

Megfigyelhető, hogy az NDK-ba telepítettek kérvényeikben óvatosan fogalmaztak. Családtagjaik fogva tartását nem állítják, csupán vélelmezik. Ezért az adott személynek nem a szabadon bocsátását, hanem felkutatását kérték. A Magyarországon maradt rokonok, ismerősök védelmében ügyletek arra, hogy a tőlük kapott információkat ne lehessen személyhez kötni. A politikai elvárásokhoz való igazodást jelzi, hogy a fér-

³ “Es geht doch nicht davon, daß eine Ehefrau mit ihren Kindern, 6 Jahre noch Kriegsschluss immer noch in Ungewissheit über das Schicksal ihres Gatten leben muss”. – PA AA MfAA A 7872 358-359.

⁴ PA AA MfAA A 7872 344.

Georg Schleier (1919) felkutatását édesanyja kérelmezte a Missziótól. Kérését a következőképpen indokolta: Fiát katonai szolgálatából megszökte, civilként hurcolták malenkij robotra. Őt 1947-ben telepítették ki Zittauba, fia felesége és gyerekei Magyarországon maradtak. Sem neki, sem menyének nincs támasza. Fia 1950. októberi levelében arról értesítette őket, hogy karácsonyig elengedik. Ezt támasztja alá a szovjet hírügynökség közlése is. Azt feltételezik tehát, hogy Magyarországon kell lennie, de nem adhat hírt magáról. – PA AA MfAA A 7872 352-353.

⁵ PA AA MfAA A 7872 325.

További hasonló kérelmek találhatók a PA AA MfAA A 7872 303-309., 314-323., 348-349.

fiak német katonai szolgálata kapcsán minden esetben Wehrmacht és nem SS-szolgálatról tettek említést. Az azonos településen élők föllépésük hatékonysága érdekében összehangolták kérvényeik beadását. Nehézséget okozott azonban számukra, hogy a keletnémet hivatali apparátus az első hónapokban nem hitte el a családtagok állításait. Az 1951 tavaszától az év végéig benyújtott több tucatnyi kérelem azonban nyilvánvalóvá tette, hogy nem csupán néhány személyt érintő jelenségről van szó.

Az NDK külügyminisztériuma 1951 júliusában a Budapesti Misszióhoz eljuttatott állásfoglalásában 9 zittai asszony beadványát rosszindulatúnak és ellenséges hangvételűnek minősítette. Nehezményezték, hogy a nők nemcsak a külüghöz, de a miniszterelnökhöz és az államelnökhöz is elküldték beadványaikat. Elismerték, hogy a kérelmezők NDK állampolgárok, akiknek segíteni kell, ugyanakkor arra utasították a Missziót, hogy az állítások ellenőrzéséig a magyar fél felé ne tegyen lépéseket.⁶

Néhány héttel később, augusztus 27-én viszont a berlini külügyminisztérium már maga utasította külképviseletét, hogy egy szóbeli jegyzék kíséretében juttassa el 39 személy adatait a magyar külügyminisztériumba. Azt kérték, hogy a listán szereplő személyek hollétéről a magyar fél adjon tájékoztatást, illetve engedje kiutazni őket családtagjaikhoz. A magyar külügyminisztérium csak többszöri sürgetésre, hónapokkal később reagált. Először tagadta, hogy a felsorolt személyek az ország területén vannak, amit azzal támasztott alá, hogy nincs bejelentett lakcímük.⁷ Stefan Heimann⁸ követ 1951. november 21-én Berei Andorral folytatott megbeszélésükön megismételte a családegyesítésre vonatkozó kérést. Berei azzal érvelt, hogy az egykori hadifoglyok a náci időszak alatt bűncselekményeket követtek el, ezért a „vizsgálat lezárásáig ezek a személyek szigorú elkülönítésben maradnak”.⁹ Együttal ígéretet

⁶ PA AA MfAA A 7872 345.

⁷ PA AA MfAA A 7872 313., 328., 345. és A 9003 5.

⁸ Stefan Heim (1896–1967): 1945-től a kommunista párt thüringiai szervezetének vezetője, s különböző magas pozíciókat töltött be a SED-ben is. 1951-1953 között az NDK Budapesti Misszióját vezette. –<http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/wer-war-we-r-in-der-ddr-%2363%3B-1424.html?ID=4623>. Letöltés: 2016. május 23.

⁹ PA AA MfAA A 8999 Entwicklung der Beziehungen zwischen der DDR und Ungarn auf den verschiedensten Gebieten sowie Gespräche Botschafter Heymann mit CD 1950-

tett arra, hogy a döntésről, amint megszületik, haladéktalanul tájékoztatja Heymannt.

A magyar kormány csak majd fél évvel később, 1952. január 28-án járult hozzá 44 személy kiutazásához. Sőt jelezte azt is, hogy további hadifoglyoknak – kizárólag az NDK-ban élő családtagjaikhoz – a kiengedésétől sem zárkózik el. A két külügyi apparátus közötti hosszas, minden részletre kiterjedő egyeztetést követően a 44 tagú csoport 1952. március 5-én hagyta el Magyarországot, s két nappal később érkezett meg Bad Schandauba. A magyar fél ígéretet tett a kiutazók keresetének a német jegybankon keresztül történő kifizetésére. Vállalta az utazás költségeinek a magyar határig való megtérítését is. Ezt azonban csak részben teljesítette.¹⁰

A kiengedett beszámolóiból az érintett családok a táborokra, az ott uralkodó viszonyokra, s mindenekelőtt az ott fogvatartott személyekre vonatkozóan többet tudtak meg. Továbbá a csoport kiengedése precedenst teremtett, azt erősítette, hogy a többiek elengedését is el lehet érni. A következő hónapokban újabb kétszáz NDK-ba telepített család nyújtott be kérelmet, immár hozzátartozójának nem felkutatását, hanem szabadon bocsátását követelve.

Nemcsak a Németországi Szövetségi Köztársaságban, hanem az NDK-ba telepítettek is kihasználták a nyilvánosság erejét. A stuttgarti székhelyű Caritas táviratban követelte az 1952. október 27-30. között Kelet-Berlinben tartózkodó Rákosi Mátyástól a hadifoglyok elengedé-

1951. [A kapcsolatok fejlődése különböző területeken az NDK és Magyarország között, valamint Heymann követ megbeszélései] (a továbbiakban: A 8999 2.

¹⁰ PA AA MfAA A 7872 260-262., 266., 271-283., 286-299.

Így a magyar külügyminisztérium csak hónapokkal később és lényegesen kevesebb összeget utalt át az eredeti megállapodásnál, így a kiengedett személyek nem kapták meg keresetüket. Ezt a magyar fél azzal indokolta, hogy abból fizették ki a csoportnak a magyar határig szóló útiköltségét. A levont összeget a német fél túl soknak tartotta. Az elszámolási vita még az 1953. február 4-i megbeszélés napirendjén is szerepelt. – PA AA MfAA Aktenvermerke über Gespräche zwischen Mitarbeitern der Diplomatischen Mission der DDR in Budapest mit Mitarbeitern der ungarischen MfAA über außen-, wirtschaft-, kulturpolitische und konsularische Fragen und Probleme 1952-1953. [Feljegyzések az NDK budapesti diplomáciai missziójának és a magyar külügyminisztérium munkatársainak kül-, gazdaság-, kultúrpolitikai és konzuli kérdésekről és problémákról folytatott megbeszéléseiről] (a továbbiakban: A 9024) 123-124.

sét. A táviratokat az NDK vezetőinek is megküldték. A felhíváshoz csatlakozó magánszemélyek több mint ezer sürgető jelzést küldtek a pártvezetőknek. Az akcióról, ami ugyan nem hozta meg a várt eredményt, részletesen beszámolt a nyugatnémet sajtó is. S nem mellesleg nagyobb aktivitásra ösztönözte az NDK kormányát.¹¹

Stefan Heymann követ 1952. december 19-ei Berei Andor külügyminiszter-helyettessel folytatott megbeszélésén határozott hangot ütött meg. Kifejtette, hogy a tavasszal kiengedettek beszámolóí nagy nyugtalanságot keltettek a magyarországi német családok körében. Kiemelte, hogy ezek a családok már beilleszkedtek, és nagyon jó munkaerők, de a bizonytalanság negatívan hat rájuk. Annál is inkább, mert Heinrich Rau¹² miniszterelnök-helyettes a közelmúltban jelentette be, hogy a Szovjetunió minden hadifoglyot hazaengedett az NDK-ba. Emlékeztetett arra, hogy a Misszió munkatársai a magyar félnek már hónapokkal korábban átadták annak a 221 személynek a névsorát, akiknek a kiengedését kérték. Nehezményezte, hogy válaszra sem méltatták őket. Arra kérte tehát Bereit, hogy a legrövidebb időn belül tájékoztassa arról, hogy kik utazhatnak ki, és kik nem. Ez utóbbi személyek esetében indoklást várt. Berei azzal érvelt, hogy a fogvatartottak háborús bűnösök. Mire Heymann leszögezte, hogy a Német Demokratikus Köztársaság minden olyan német nemzetiségű hadifoglyot átvesz, akinek hozzátartozói ott élnek.

Néhány nappal később Berei húsz, olyan német származású egykori hadifogoly 1953. január első felében való kiengedését ígérte, akik már nincsenek táborokban. A többiek esetében ügyük kivizsgálásáig türelmet kért.¹³ Az NDK kéréséről 1953. január 21-én tárgyalt az MDP KV Titkársága is. A testület az 1950-ben megkötött elvi megállapodás értelmében, miszerint a két állam kölcsönösen előmozdítja a kitelepítés folytán

¹¹ PA AA MfAA A 15 411) 46. és Unsere Post, 1952. december 7. 5.

¹² Henrich Rau (1899–1961): Lakatos, kommunista politikus. 1950–1961 között miniszterelnök-helyettes. – <http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/wer-war-wer-in-der-d-dr-%2363%3B-1424.html?ID=2766>

Letöltés: 2016. július 31.

¹³ MNL OL XIX-J-34-a) 5/szig.biz/1953., 6/szig.biz/1953. és 11/szig.biz/1953.

Heymann jelentéseit a Bereivel folytatott megbeszélésről lásd PA AA A 15332 40-41., 46-47., 50. A Berei által ígért személyek kiengedése nem következett be.

szétszakadt családok egyesülését, támogatta a kérés teljesítését.¹⁴ Berei a német fél ismételt sürgetésére február közepén közölte Heymannal, hogy a magyar kormány hozzájárul az egykori hadifoglyok kiengedéséhez. Jelezte, hogy összegyűjtésük folyamatban van, de „ez elég nagy technikai nehézségbe ütközik, bizonyos időre van szükség a lebonyolításhoz”.¹⁵

A következő hónapokban a két ország diplomatáinak tárgyalásain minden esetben szerepelt a német nemzetiségű hadifoglyok kiengedésének kérdése. A magyar fél minden lehetséges módon – még nem sikerült a megadott személyek beazonosítása, nem kapták meg a beutazási vízumot, a kiszállításuk technikai nehézségekbe ütközik – húzta az időt. Végül 1953. június 18-án érkeztek meg Bischofswerdába azok a német nemzetiségű egykori hadifoglyok, akiknek a családja az NDK-ban élt. A csoportból 9 személy tovább utazott NSZK-ban élő rokonaihoz. Az ősz folyamán, az internáló táborok főlészámolása során a keletnémet külügyminisztérium további 15 fő NDK-ba történő letelepedésének engedélyezését kérte. A magyar fél közlése szerint azonban ezek a személyek nem az NDK-ban, hanem az NSZK-ban élő hozzátartozóikhoz akartak kiutazni.¹⁶

Ismét hosszú ideig, az év végéig elhúzódó vita bontakozott ki a szabadon engedetteknek az internálás ideje alatt keletkezett jövedelmének a kifizetése körül. Az előző évhez hasonlóan a magyar kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy az egyes személyek keresetét az úti költség levonását követően átutalja a német jegybanknak. Ezt azonban nem, illetve több hónapi késéssel is csak részben teljesítette. A szabadon bocsátottak az NDK külügyminisztériumánál és a magyar hatóságoknál is interveniáltak jogos jussukért.

Adam Szeder 1953. október végén Grotewohl miniszterelnöknek írt levelében közbenjárását kérte, mert az elmúlt három évben Magyarországon keresett 2463 Ft-ot nem kapta meg, holott annak két héten belüli átutalását ígérték.¹⁷

¹⁴ MNL OL M-KS 276.f. 54. cs. 227.ö.e. 63. és XIX-J-34-a 42/szig.biz/1953.

¹⁵ MNL OL XIX-J-34-a 42/szig.biz/1953.

¹⁶ PA AA MfAA A 15 332 95. és ÁBTL 4.1. A 505/87. 56.

¹⁷ Az NDK és a magyar külügyminisztérium erre vonatkozó levelezését lásd BA DO1 15 802, valamint PA AA MfAA A 9024.

A Szovjetunióból 1955-1956 folyamán Magyarországra hazaengedett hadifoglyok között is volt néhány német nemzetiségű személy, de közülük csak kettőnek a családja élt az NDK-ban. A csoportok átadásáról, illetve az érintettek NSZK-ba történő kiengedéséről keletnémet partnereit részletesen tájékoztatta a magyar külügyminisztérium.¹⁸

A Németországi Szövetségi Köztársaságba kitelepített mintegy 170 ezer magyarországi német túlnyomó többsége Baden-Württembergbe, kisebb csoportok Hessenbe és Bajorországba kerültek. A megszálló nyugati hatalmak katonai hatóságai 1948-ig csak zonális szinten engedélyezték pártok, szervezetek, mozgalmak alapítását. Nem támogatták a különböző országokból menekült, kitelepített, elűzött német közösségek származási hely szerinti önszerveződését sem. Attól tartottak, hogy ezek a szervezetek megerősítenék a menekültek gazdasági-politikai elkülönülését. S önálló politikai tényezővé válva, követeléseikkel – például a szülőföldre való visszatérés napirenden tartásával – az európai status quot veszélyeztetnék. Az első években csupán egyházi segítségnyújtó szervezetek alakulhattak, amelyek az elűzöttek legalapvetőbb életfeltételeinek biztosításában nyújtottak segítséget.¹⁹

Az 1940-es évek végén jöttek létre a menekültek származási területek szerinti szervezetei, a Landsmannschaftok. A Magyarországról kitelepítettek 1949-ben Landsmannschaft der Ungarndeutschen néven több tartományi szervezetet is létre hoztak, de szövetségi szintű együttműködésük jogi kereteit csak 1955-ben teremtették meg. A Landsmannschaft der Ungarndeutschen tevékenységének fő színtere Baden-Württemberg maradt.²⁰

¹⁸ PA AA MfAA Informationsberichte der Diplomatische Mission der DDR in Budapest 1955. [Az NDK budapesti diplomáciai missziójának információs jelentései] (a továbbiakban: A 4564), 210-211. és Namentliche Aufstellung deutscher faschistischer Kriegsverbrecher, die während des 2. Weltkrieges in Ungarn eingesetzt waren. [Német háborús bűnösök névsora, akiket a 2. világháború alatt Magyarországon vetettek be] (a továbbiakban: A 15 284), valamint MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 72. tétel 006951/1956.

¹⁹ A Magyarországról kitelepített németek integrációjának első időszakára vonatkozóan bővebben lásd Mayer, 2015., Prosser-Schell, 2016. és Schell, 2016.

²⁰ A Landsmannschaft der Ungarndeutschen története alapvetően földolgozatlan. A szervezet tevékenységére vonatkozóan lásd <http://www.ldu-online.de>. és Schmidt-Schweizer, 2012.

Az 1940-es évek végén megalakult Landsmannschaften különböző intenzitással, de még évekig ébren tartották a szülőföldre való visszatérés reményét, tevékenységük középpontjában azonban a közösség integrációjával összefüggő napi feladatok álltak. A Ludwig Leber²¹ vezette Landsmannschaft der Ungarndeutschen szervezetet tárgyalópartnerként elfogadták a megszálló amerikai katonai hatóság és a német közigazgatás különböző szintű hivatalai is. Leber nem csak a közösség, de a baden-württembergi parlament képviselőjeként a pártok támogatottságát is élvezte. Mindkettőre szüksége volt abban a munkában, amit a Magyarországon fogva tartott egykori hadifoglyok kiszabadításáért folytatott.

A Landsmannschaft vezetése és a különböző német minisztériumok meglepően pontos értesülésekkel rendelkeztek a visszatartás körülményeiről. Az ÁVH által a fogvatartottnak sulykolt dezinformáció, miszerint a magyar állam tárgyalásokat kezdeményezett érdekükben, de sem a megszálló katonai hatóságok, sem Németország nem hajlandó őket átvenni, némi zavart okozott körükben. Ezeknek a híreknek a hatására 1951. tavaszán élénk levelezés bontakozott ki a bonni kancellári hivatal, különböző minisztériumok, a Szövetséges Főbiztosság és Ludwig Leber között. Mindenekelőtt tisztázni kellett, hogy a magyar hatóságok vagy személyek kapcsolatba léptek-e a Szövetséges Főhatalmak budapesti Főbiztosságával, s a Permit Office valóban elutasította-e a németországi beutazási engedélyek kiadását.

J.E. Slater²² a Szövetséges Főbiztosság főtitkára a bonni kancellári hivatalnak küldött 1951. május 7-i válaszában leszögezte, hogy az egykori hadifoglyok közül csak 11 személy kért németországi beutazási vízumot, akik az engedélyt megkapták és vélhetően már elhagyták az országot. Ők azok közül kerülhettek ki, akiket Magyarországra érkezésüket követően

²¹ Ludwig Leber (1903–1974): Jogász, politikus. 1946 alapítója az Unsere Post-nak, majd 1949-ben alapítója és vezetője a Landsmannschaft der Ungarndeutschen szervezetnek. 18 éven keresztül a CDU színeiben a Baden-Württembergi parlament képviselője. – Anton Treszl: Wer ist wer? Erstes ungarndisches Biographielexikon. Eigenverlag von Anton Treszl. Grünstadt. 1993. 93-94.

²² J.E. Slater (1922–2002): Közgazdász, 1949-1952 között a Németországi Szövetséges Főbiztosság főtitkára. – <http://www.nytimes.com/2002/11/27/obituaries/27SLAT.html>. Letöltés: 2016. július 28.

hozzátartozóikhoz elengedtek. Kihangsúlyozta, hogy magyar állami szerv a Főbiztossággal nem kezdeményezett tárgyalást. A Mosonyi úti laktanyában fogvatartottak nem léphetnek kapcsolatba hivatalokkal. Ígéretet tett arra, hogy amennyiben a budapesti amerikai követségnek újabb információi lesznek, arról tájékoztatni fogja a kancellári hivatalt.²³

Ludwig Leber is az Amerikai Főbiztossághoz fordult. 1951. március 10-én John McCloyhoz²⁴, a Németországi Amerikai Főbiztosság vezetőjéhez írott levelében egyrészt összefoglalta a rendelkezésükre álló információkat, másrészt azt hangsúlyozta, hogy nem ismerik ezen személyek további fogva tartásának okait. Arra kérte a főbiztost, hogy a budapesti képviselet útján járjon el az egykori hadifoglyok kiengedése ügyében.²⁵

Ezzel párhuzamosan a Caritas magyarországi német menekülteket segítő osztálya közvetlenül a Permit Office budapesti vezetőjét, J. C. Paillet kapitányt kereste meg. Arra kérte, hogy a hozzátartozók közvetlenül a budapesti irodának küldhessék meg családtagjaiknak a németországi letelepedéshez szükséges engedélyeit. A Permit Office vállalta ugyan a dokumentumok befogadását, de válaszában azt is hangsúlyozta, hogy csak azoknak az ügyben tud eljárni, akik személyesen jelentkeznek az irodánál. 1951 nyaráig 96 kérelmet nyújtottak be. A hivatal azonban valamennyi kérelmezőnek a következő választ adta: „Sajnos nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az Ön kérdéseit megválaszolhassuk, mert a magyar hatóságok azt állítják, hogy a hadifoglyok azon csoportjának a tartózkodási helye, amely iránt Ön érdeklődik, nem ismert.”²⁶

²³ PA AA B 10 2055 514-01-77. AGSEC (51) 778/Pol. J.E Salters levele, 1951. május 7. A levelezést lásd B 10 2055 514-01-77/2069/51., 514-01-77. II/2069/51., 514-01-77. II/5322/51., 514-01-77 II/2069/51.

²⁴ John McCloy (1895–1989): Ügyvéd, bankár, politikus. 1949. szeptember 2.–1952. augusztus 1. között a Németországi Amerikai Főbiztosság vezetője. – <http://spartacus-educational.com/USAMccloy.htm>. Letöltés: 2016. július 28.

²⁵ Unsere Post, 1951. április 15. (Jahrgang 6., Nr.8.) 2. McCoy 1951. március 18-i válaszában további tájékozódásáig türelmet kért.

²⁶ “Leider sind wir nicht in Lage, Ihre Fragen beantworten zu können, weil die ungarischen Behörden erklärt haben, daß ihnen die Anwesenheit einer Gruppe von Kriegsgefangenen in Ungarn, an welcher Sie interessiert sind, nicht bekannt ist. – Zuzugsgenehmigung für Heimkehrer [Leteledési engedély a hazatérőknek]. – Unsere Post, 1953. december 6. 10. és Heimkehrer Briefe aus Ungarn [Hazatérők levelei Magyarországról],

Miután a Szövetséges Főbiztosság budapesti képviselője nem tudott eredményt elérni, Ludwig Leber a magyar kormánnyal szembeni nyomásgyakorlás újabb terepeit kereste. A magyarországi német nemzetiségű férfiak fogvatartását a német társadalmat is érzékenyen érintő hadifogoly-kérdés részeként interpretálta, s a nyilvánossághoz fordult támogatásért.

Leber a baden-württembergi parlamentet egy határozat meghozatalára kérte, amelyben leszögezik, hogy a kormány, a megszálló hatalmak és a német hivatalok készek arra, hogy mindent megtegyenek a Magyarországon visszatartott német férfiak kiengedésért. Leber nagy hatású beszéde 1951. június 20-án hangzott el. Elérte eredeti célját: a szélesebb nyilvánosság tájékoztatását s megszerezte annak támogatását is.²⁷

J. C. Paillet, a budapesti Permit Office vezetője 1951 őszén több alkalommal is tárgyalt a magyar külügyminisztérium munkatársaival. Átadta a családtagok által keresett egykori hadifoglyok névsorát, s kérte azok kiutazásának engedélyezését. A magyar külügyi alkalmazottak nem tagadták, hogy a megnevezett személyek 1950 végén megérkeztek Magyarországra, de a kérés teljesítésétől és konkrét információk közlésétől más-más érveléssel, de minden alkalommal elzárkóztak. Azt állították, hogy a keresett személyek már szétszóródtak az országban, hogy “a nemzetgazdasági célok megvalósításában” (sic!) részt vegyenek. Tehát beazonosításuk több hónapot vesz igénybe. Más alkalommal az egykori hadifoglyok visszatartását azzal indokolták, hogy Németország

valamint Antwort aus Budapest in Heimkehrerfragen [Válasz Budapestről a hazatérők kérdésében] – Unsere Post 1951. június 24. 3.

²⁷ Apell an des Weltgewissen [Fellebbezés a világ nyilvánosságához] – Unsere Post, 1953. december 6. 10. és Abg. Dr. Leber appelliert an Weltgewissen [Ludwig Leber a világ nyilvánosságához apellált] – Unsere Post, 1951. július 8. 3.

A kormány nevében Ulrich belügyminiszter válaszolt. Ígéretet tett arra, hogy mind a tartományi, mind a szövetségi kormány latba veti befolyását az érintettek kiengedéséért, s anyagi segítséget ígért. – Innenminister verspricht Unterstützung [A belügyminiszter támogatást ígért] – Unsere Post, 1953. december 6. 11.

Miután az ősz végéig sem történt előrelépés, Ludwig Leber 1951. november 24-én levélben kérte Eugen Gerstenmaiert, a Bundestag külügyi bizottságának vezetőjét, McCloyt és a nyugati hatalmak többi képviselőjét, hogy vigyék az ENSZ elé az ügyet. – PA AA B10 2055 1223/52.

sem engedélyezi a felszabadulás 5. évfordulója alkalmából meghirdetett amnesztia rendelet hatására hazatérni szándékozó magyar állampolgárok kiutazását. Kérték azt is, hogy a Főbiztosság járuljon hozzá két magyar állampolgár Triesztbe való kiutazásához, akik a disszidált magyarok körében agitációt fejthetnének ki a hazatérésük mellett.

J. C. Paillet mind a Szövetséges Főbiztosságnak, mind a kancellári hivatalnak elküldött jelentéseiben hangsúlyozta, hogy sem a táborok pontos helyéről, sem az ottani körülményekről alig van információja, mert ezeket senki nem látogathatja. Azt javasolta, hogy teljesítsék a magyar hivatalnokok Triesztbe utazásának kérését. A német kormány pedig jelentse ki, hogy semmi módon nem akadályozza a területén élő magyar állampolgárok hazatelepülését, amennyiben az az érintettek szabad akaratából történik. Viszonzásul pedig a német kormány kérje, hogy egy delegáció meglátogathassa azokat a táborokat, amelyekben a német nemzetiségű férfiakat tartják fogva. Igaz, ennek teljesítésére maga J. C. Paillet sem sok esélyt látott.²⁸

Az eredménytelenség hatására Ludwig Leber 1952. januárjában Konrad Adenauer kancellárhoz fordult, aki ekkor a Németországi Szövetségi Köztársaság külügyminiszteri posztját is betöltötte. Leber levelében a fogvatartottak helyzetére vonatkozó információkat és az eddigi eredménytelen erőfeszítéseket foglalta össze. A külügyminisztérium 1952. március 18-i válaszában csak azt tudta hangsúlyozni, hogy a szövetségi kormány a budapesti amerikai követségen keresztül mindent megtesz ezeknek az embereknek a felkutatása és kiszabadítása érdekében.²⁹

Némi bizakodásra adott okot az a tény, hogy a magyar kormány 1952. március elején 44 személyt kiengedett NDK-ban élő hozzátartozóikhoz. A menekültek gondozásában a Caritas mellett meghatározó szerepet játszó Evangelische Hilfswerk munkatársai a Bischofswerdába érkezettektől újabb információkhoz jutottak. Theodor Heckel³⁰ püspök

²⁸ PA AA B 10 2055 514-01-77. II/10686/50., 514-01-77. II/11075/51.,

²⁹ PA AA B10 2055 514-01-77. II/1558/52. és Brief an Bundeskanzler Dr. Adenauer [Levél Adenauer kancellárhoz], valamint Was wird mit unseren Heimkehrern? [Mi lesz a hazatérőinkkel] – Unsere Post, 1952. január 20. 3.

³⁰ Theodor Heckel (1894–1967): Teológus, püspök. 1934–1945 között a német evangélikus egyház külügyi hivatalának vezetője. 1939-ben megalakította, majd vezette a Fre-

1952. május 26-án részletes jelentésben tájékoztatta a kancellári hivatalt a még Romániában és Magyarországon fogvatartott egykori hadifoglyok helyzetéről.

„A tábori viszonyokról a következőket tudjuk: a foglyokat egy vízi erőmű építésénél dolgoztatják. Őrizetük a táborban és az építkezésen is nagyon szigorú. A külvilágtól, a legnehezebb munkakörülmények között, teljesen el vannak szigetelve. A szakmunkások a saját szakmájukban dolgoznak, a legnagyobb részük azonban segédmunkásként kőműves munkát végez. Az ösztönző- és normarendszer mint az orosz fogság első éveiben. Minden vezető posztot zsidók foglalnak el. A munkahelyre való oda- és visszazállítás teherautón végzik. A havi bér 400-600 Forint között mozog. Ebből azonban csak 60-120 Forint kerül kifizetésre, a többi a tábori vezetők ellátásukra visszatartják. A pénzükből a foglyok csak cigarettát, édességeket vehetnek. Az élelmezésük elviselhető (400g kenyér naponta, krumplileves, gyümölcs, kása, heti 2-3 alkalommal hús).

A velük való bánásmód rossz. Beszédtilalom a hálólhelyen kívül, rendszeres verés, a foglyok egyedül nem hagyhatják el a szálláshelyeket.

Ruházat: Orosz ruházatot, plusz kiegészítésként fogolyruhát viselnek, nagy piros csíkkal megjelölve.

A tábori hangulat nyomott, de az emberek reménykednek, hogy külső nyomásra szabadulhatnak.”³¹

ien Evangelischen Hilfswerk für die Internierten und Kriegsgefangenen segélyszervezetet. – <http://www.dietrich-bonhoeffer.net/bonhoeffer-umfeld/theodor-heckel>. Letöltés: 2016. július 28.

³¹ Die Verhältnisse in diesen weiteren Lagern wurden uns wie folgt geschildert: Die Gefangenen wurden zum Bau eines Wasserkraftwerkes herangezogen. Die Bewachung im Lager sowie auf der Baustelle ist sehr streng. Völlig Isolierung von der Außenwelt bei schwersten Arbeitsbedingungen. Die Facharbeiter sind in ihrem Berufen eingesetzt, der größte Teil jedoch als Handlanger bei Maurerarbeiten beschäftigt, Antreiber-Normensystem wie in den ersten Jahren der russischen Gefangenschaft. Alle leitenden Posten von Juden besetzt. Der An- und Abtransport zur Arbeitsstelle geschieht per Lastauto. Der monatlichen Verdienen liegt zwischen 400 und 600 Frt. Ausgezahlt werden jedoch nur 60 bis 120 Frt., der Rest wird von der Lagerleitung für Verpflegung usw. einbehalten. Für den ausbezahlten Betrag können sich die Gefangen lediglich Zigaretten oder Süßigkeiten kaufen. Die Verpflegung ist erträglich. Es gibt 400 gr. Brot pro Tag, mittags Kartoffelsuppe, Hülsenfrüchte oder Kascha, zwei- bis dreimal wöchentlich Fleisch.

A német állami és karitatív szervezetek azonban 1952 őszéig sem tudtak eredményt elérni. A kudarcra Leberék aktivitásuk fokozásával válaszoltak. Elsődleges céljuk nyilvánvalóan az volt, hogy az érintett családokban a reményt ébren tartsák. Másrészt újabb és újabb nyilvános akcióikkal a német társadalom és a különböző hivatalok figyelmét is felhívták a probléma megoldatlanságára. 1952. október 26-án Stuttgartban tüntetést szerveztek. A demonstráción elfogadott kiáltványukat ismételtelen sok szervezetnek és hivatalnak megküldték, amelyek megerősítették segítőkészségüket.³²

Ludwig Leber ismerte annak az akciónak a részleteit is, amely során az NDK-ba kitelepítettek több száz levelet és táviratot küldtek a Kelet-Berlinbe látogató Rákosi Mátyásnak Magyarországon fogvatartott hozzátartozóik szabadon bocsátását követelve. Leber 1952. december 3-án maga is Rákosi Mátyáshoz fordult. Levelében a közelgő karácsonyra, a minden embert megillető béke és család ünnepére, valamint emberiességi szempontokra hivatkozva kérte a foglyok szabadon bocsátását. A levelet Otto Grotewohnnak az NDK miniszterelnökének is megküldte.

Die Behandlung ist schlecht. Sprechverbot außerhalb der Schlafräume, Schläge sind an der Tagesordnung. Einzelne Gefangene dürfen die Unterkünfte nicht allein verlassen.

Bekleidung: Bei Eintreffen im Lager wurde den Gefangenen die verhältnismäßig gute russische Steppbekleidung abgenommen. Als Ersatz erhielten sie Sträflingsanzüge, die mit einem großen roten Streifen gekennzeichnet sind.

Die Stimmung in den Lagern ist gedrückt und niedergeschlagen. Trotzdem haben die Zurückgehaltenen Hoffnung, dass auf Druck von Außen ihre Freilassung erfolgen wird". – PA AA B10 2055 514-01-77. II/7355/52.

A hazatérés és a táborokba szétosztás körülményeiről a következőket közölték: Az 1950. december 3-án Magyarországra érkezetteket korábban a 7062. és 7082. számú, valamint a minszki 7159., 3986., 7168. számú táborokban tartották fogva. A Nyíregyháza-Sóstói gyűjtőtáborból 1950. december 4-én a budapesti Mosonyi úti, Károlyi úti laktanyákba valamint a Toloncházba szállították őket. 1951. február 22. és március 30. között elengedték azokat, akik kijelentették, hogy készek Magyarországon maradni, illetve akik nem szolgáltak a német hadseregben. Ezek folyamatos őrizet alatt állnak, de néhányuknak sikerült Nyugat-Németországba menekülniük. Néhányukat ismét elfogták és a Tata-bányai bányászati körzetbe vitték. 1951 áprilisában a német nemzetiségűeket Tiszalökre és Kazincbarcikára vitték. – PA AA B10 2055 514-01-77. II/7355/52.

Lásd még Nachrichten über unsere Heimkehrer [Hírek hazatérőinkről] – Unsere Post, 1952. április 27. 1.

³² Unsere Post, 1953. december 6. 11.

Bár az NDK külügyminisztériuma ekkor már szintén az egykori hadifoglyok kiengedését szorgalmazta, Grotewohl miniszterelnök válaszában a fogvatartottak bűnösségét hangsúlyozta. „Az Önök által szegény, bűntelen családapákként és fiúkként jellemzett személyek a Waffen-SS egykori tagjai és más háborús bűnösök, akik a Hitler bandája által megtámadott országokban embertelen kegyetlenségeket és erőszakos tetteket követtek el, elítélték őket, az érvényes törvények szerinti büntetésüket töltik”³³

A magyar kormánnyal szembeni nyomás gyakorlás újabb terepeként kínálkozott az 1952 végén meginduló kereskedelmi tárgyalások.

A Landsmannschaftok és a Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte (Menekültek, Elűzöttek és Háborús Károsultak Minisztériuma) kérte, hogy a német fél a megegyezést a német nemzetiségű egykori hadifoglyok, illetve a családtagok kiengedésétől tegye függővé. A gazdasági minisztérium azonban elutasította ezt. Azzal érveltek, hogy a megegyezésre, miután az NSZK nem teljesítette a korábban vállalt kvótákat, így is nagyon csekély esély van, azt politikai kérdésekkel nem lehet terhelni. Határozottan visszautasították tehát, hogy a német kormánydelegáció az egykori hadifoglyok ügyét a tárgyalásokon érintse. A Ministerium für Vertriebene viszont azt hangoztatta, hogy gazdasági területen dolgozó kollégáik nincsenek tisztában az általuk fölvetett probléma súlyával. Végül két hónapnyi győzködés után, a gazdasági minisztérium 1952. november 29-i levelében ígéretet tett arra, hogy legalább az egyéni kérelmezők családtagok kiengedését szóba hozza a tárgyalásokon. Megítélésük szerint azonban ez a törekvés csak akkor járhat sikerrel, ha a Landsmannschaftok a probléma nyilvános tematizálásától elállnak.³⁴

³³ “Die von Ihnen als arme, unschuldige Familienväter und Söhne bezeichneten Personen sind ehemalige Angehörige der Waffen-SS und andere Kriegsverbrecher, die für ihre in den von der Hitlerbande überfallenen Länder verübten unmenschlichen Grausamkeiten und Gewalttaten mit Recht bestraft worden sind, und die ihre Strafe nach den geltenden Gesetzen abzubüßen haben”. – Unsere Post, 1953. december 6. 13. Leber levelének teljes szövegét lásd Unsere Post, 1952. december 7. 5.

³⁴ PA AA B10 2055 514-01-77. II/16130/1952., 514-01-77. II/16 717/52.

A német Vöröskereszt és a különböző német hivatalok nyilván-tartása szerint Magyarországon ekkor 2255 német nemzetiségű személy várt arra, hogy családtagjaikhoz kiutazhasson. Közülük 115 kiskorú gyermek, akiknek szülei éltek a Németországi Szövetségi Köztársaságban. További 191 személy házastársához, míg 1949 személy segítségre szoruló szüleihez akart kiutazni. Kisebb részben pedig tágabb család-egyesítésről volt szó.³⁵

Ludwig Leber nem tartotta be a minisztériumi tisztviselők kérését. A kereskedelmi szerződéssel kapcsolatban először 1953. március 4-én írásban fordult a baden-württembergi parlamenthez, majd érveit hónapokkal később, október 26-án szóban is megismételte. Beszédében ismételtén követelte, hogy a szövetségi kormány az egyezmény megkötését a hadifoglyok kiengedésétől tegye függővé. Fölhívta a figyelmet arra is, hogy Magyarországon a falvakban alig van élelem, a Németországban eladott mezőgazdasági termékek a tönkre tett magyar parasztság élethe-tőségeit tovább rontják. Hosszú vita után a baden-württembergi par-lament végül elfogadta a Leber által javasolt határozatot. Nevezetesen: a szövetségi kormány a kereskedelmi szerződés megkötését a német nem-zetiségű hadifoglyok kiengedéséhez kösse.³⁶

Az 1953. júniusi magyarországi kormányváltás, a bejelentés, hogy az internálótáborokat október végéig fölszámolják, valamint az a tény, hogy Tiszalókról június 18-án újabb 254 személy érkezett meg Bischofs-werdaba, az NSZK-ban élő hozzátartozókban is reményt keltett. Az ígé-ret ellenére azonban további transzportok nem érkeztek. Ludwig Leber 1953. augusztus 20-án, ami számára is meglepetést okozott, elérte Nagy Imrét telefonon. A kormányfő megerősítette, hogy az egykori hadifog-lyok ügyét október végéig rendezik.³⁷

³⁵ PA AA B10 2055 514-01-77. II/16252/1952., 514-01-77. II/16 253/52.

A Verband der Landsmannschaften tiltakozott a kérés ellen, s azt hangsúlyozták, hogy a haza telepített németek a kormány álláspontját nem fogadják el, mert legelemibb emberi jogait sem veszik figyelembe. – PA AA B10 2055 514-01-77. 16717/52.

³⁶ Unsere Post, 1953. december 6. 13.

³⁷ Unsere Post, 1953. december 6. 13.

A telefonbeszélgetés miatt Lebert és munkatársait a szervezeten belüli ellenzéke kritiká-val illette és a kommunistákkal való együttműködéssel vádolta meg.

A több éves erőfeszítés eredményeként – mint ahogyan azt az előző fejezetben bemutattam – a Tiszalökön fogvatartott német nemzetiségű hadifoglyok 1953. október 24. és december 4. között 6 csoportban érkeztek meg a Németországi Szövetségi Köztársaságba. Az első csoportba elsősorban a családosokat és idősebbeket válogatták be. Az egyes csoportok Hegyeshalom – Bruck an der Leitha – Bécs – Linz útvonalon érkeztek meg Pidingbe. Fogadásuk minden esetben hasonló forgatókönyv szerint zajlott. Linzben osztrák és német magas rangú állami tisztviselők, a Vöröskereszt munkatársai, egyházi karitatív szervezetek képviselői és a Landsmannschaftok vezetői köszöntötték az érkezőket. Pidingben, hivatalos fogadásukon a linzihez hasonló, vagy azonos személyi körű fogadóbizottság üdvözölte őket. A hivatalos köszöntéseket, beszédeket egyházi vezetők által celebrált katolikus és evangélikus szentmise követte. Az egyes személyeket a megérkezésüket követő napon azonosították, s információt kaptak családjuk tartózkodási helyéről. Orvosi vizsgálaton estek át, ellátták őket a továbbutazásukhoz szükséges okmányokkal és némi készpénzzel is. A Vöröskereszt munkatársai minden egyes személlyel interjút készítettek és egy kérdőívet töltek ki velük. A szervezet ezek alapján készítette el újabb és újabb összefoglaló jelentéseit a Magyarországon történekről, a tábori körülményekről, a még fogvatartottak helyzetéről. A jelentéseket részben nyilvánosságra hozták, részben a kancellári hivatalnak és a külügyminisztériumnak küldték meg. A szabadon bocsátottak néhány napos pidingi tartózkodás után térhettek haza családjaikhoz. Sok helyütt ezeken a településeken is ünnepélyes keretek között fogadták őket.³⁸

A tiszalöki tábor fölszámolásakor nem távozhattak Magyarországról azok a német nemzetiségű személyek – mintegy 15 fő – akiket Kistarcsán bíróság elé állítottak. Természetesen nem engedték szabadon a tiszalöki lázadás fölbújtóiként elítélt Finn Ferencet és Huber Ferencet sem. Nem utazhattak ki azok a jugoszláv állampolgárságú személyek sem, akik nem akartak Jugoszláviába hazatérni, de Magyarországon sem akartak letelepedni. Őket először a nyíregyházi fogdába gyűjtötték össze, majd Ózdon

³⁸ Az egyes csoportok fogadásáról beszámolt a német sajtó, s minden részletre kiterjedően az *Unsere Post* is. Erre vonatkozóan lásd 1953. december 6-i teljes számát.

jelöltek ki számukra munka- és lakhelyet. Ez utóbbi csoportból néhány hét múlva 15 személy kiutazását mégis lehetővé tették, akik 1954. január 14-én menetrend szerinti vonattal érkeztek meg Bécsbe. Az a 12 személy, akinek hozzátartozója Ausztriában élt, ott maradhatott, míg 3 személy tovább utazott a Németországi Szövetségi Köztársaságba. Az ő beszámolóik alapján további 44 jugoszláviai állampolgárságú személyt azonosítottak, akik szintén németországi rokonaikhoz akartak utazni.³⁹

A Magyarországon maradtak helyzetét mind a Vöröskereszt, mind a német külügyminisztérium egyrészt igyekezett nyomon követni, másrészt napirenden tartani. Az elkövetkező hónapokban azonban csak szórványos hírek érkeztek róluk. A tavasz folyamán az elítéltek közül öt, bányában dolgozó, valamint két jugoszláv állampolgárságú személy tudott üzenetet eljuttatni hozzátartozóihoz.⁴⁰

A jugoszláv állampolgárságúak szabadabban mozoghattak, így többségük 1954 folyamán mind a magyar hatóságoknál, mind a Permit Office-nél eljárt utazási engedélye ügyében. A kérelmezők nagy része Ózdon dolgozott, közülük 1954. október 2-án 19 személy érkezett meg Pidingbe.⁴¹

A Ministerium für Vertiebene továbbra is szorgalmazta, hogy a német fél a keleti blokk államaival folytatott kereskedelmi tárgyalásain tematizálja a német foglyok ügyét. Különösen jó esélyt láttak erre Magyarország vonatkozásában, ahol a foglyok száma viszonylag alacsony és az utóbbi években bizonyos készséget mutatott az ügy tisztázására.⁴²

³⁹ PA AA B 10 Rückführung der Kriegsgefangenen – Ungarn Band 1. 1953-1957. [Hadi-foglyok repatriálása – Magyarország] (a továbbiakban: 2056.) 204-514-01-77/II/55/54.

⁴⁰ PA AA B 10 2056 204.514.01.77/01837/54.

Hans Wüsch értesítése alapján az Unsere Post arról is beszámolt, hogy a jugoszláv hatóságok 1954. április 4-én Újvidéken elengedtek 23 vizsgálati fogságban lévő személyt. A korábban Tiszalökön fogva tartottakat az UDBA 1953 őszén, hazaérkezésükkor azonnal letartóztatta. – Unsere Post, 1954. május 9. 6.

⁴¹ Unsere Post, 1954. október 10. 4.

Stefan Arnoldnak Jugoszláviából sikerült kijutnia, 1953. november 21-én érkezett Pidingbe. Levélben számolt be hányattatásairól. – Unsere Post, 1954. december 19. 16. 1955. március 5-én újabb 32 Ózdon dolgozó, jugoszláv állampolgárságú személy utazhatott ki. – PA AA B 10 2056 204-514-01-77/01598/56.

⁴² PA AA B 10 2056 204-514-01-77/00107/55. és 204-514-01-77/02316/55.

A magyar kormány azoknak a német nemzetiségű hadifoglyoknak az utolsó csoportját, akiket az internáló táborok fölszámolásakor nem engedtek szabadon, 1955. november 28-án Hegyeshalomnál adta át az NSZK képviselőjének. Bár a Szövetséges Főbiztosságot a hónap elején még húsz fogoly átadásáról értesítette, végül 13 személy hagyta el Magyarországot. A csoportban volt a szabadkai születési Fajt József, akit 1951. júniusában a Breckska-féle szökési kísérletben való részvételért ítéltek halálra. A büntetését ugyan másod fokon egy évvel később enyhítették, de a börtönből nem teremthetett kapcsolatot, így társai és családja is azt hitte, hogy végrehajtották a halálos ítéletet. Most szabadult a sopronbánfalvai Mathias és Martin Holzmann, akik 15 évesen léptek be az SS-be, s 1945-ben háborús bűntett miatt 12 évre ítéltek őket. A budapesti illetőségű Nagy Lajos kémkedésért kapott négy és fél éves börtönbüntetését töltötte.⁴³

Összefoglalóan megállapítható, hogy a családtagok, Ludwig Leber, a Landsmannschaftok, az egyházi karitatív szervezetek, a keletnémet külügyi apparátus, a budapesti amerikai nagykövetség 1951 elejétől folyamatos erőfeszítést tettek a Magyarországon fogvatartott német nemzetiségű hadifoglyok szabadon bocsátásáért. A szórványosan érkező hírek állandó elemzése és kiegészítése révén meglepően pontos információkkal rendelkeztek az internáltak helyzetéről. A magyar kormány először egy évig tagadta, hogy a keresett személyek Magyarországon tar-

⁴³ A csoport tagjai: Csauth József, 1924., Finn Ferenc, 1924., Amler Ferenc, 1900., Tóth István, 1924., Götter József, 1914., ifj. Nagy Lajos, 1929., Zserai István, 1921., Funk Péter, 1919., Turmann László, 1907., Varga Mihály, 1924., Holczmann Márton, 1928., Holczmann Mátyás, 1930., Fajt József, 1919., Huber Ferenc, 1925. – PA AA B 10 2056 204-514-01-77/16103/55., 204-514-01-77/4905/55.

A magyar külügyminisztérium a csoport átadásáról tájékoztatta az NDK Budapesti Misszióját is. – MNL OL XIX-J-1-j 4/a. tétel 004500/1955.

A magyar fél azoknak a személyeknek, a nyolc napon belüli kiutazását ígerte, akiket bejelentettek ugyan, de mégsem voltak a csoportban. Erre azonban a következő év tavaszáig nem került sor. – PA AA B 10 2056 204-514-01-77/02088/56.

A csoport fogadására vonatkozóan lásd Die Freiheit widergeben. 14 Spätheimkehrer aus Ungarn eingetroffen [A visszakapott szabadság. 14 késői hazatérő Magyarországról megérkezett] – Unsere Post, 1955. december 4. 5.

tózkodnak. Majd időt húzó tárgyalásokat kezdett ugyan az NDK-val, de a fogvatartottak kiengedését minden eszközzel – az utazás technikai nehézségeinek hangoztatása, a munkabér kifizetése körüli viták – akadályozta. Így az első néhány személyt a baráti szocialista országba is csak 1952 tavaszán engedték ki. A többi érintett pedig csak egy- másfél évvel később hagyhatta el az országot. A fentebb felsorolt szervezetek kitartó munkájára elengedhetetlenül szükség volt, elsősorban a konkrét problémák megoldásához. A hadifoglyok szabadon bocsátását azonban nem a német-magyar kapcsolatokban meglévő alkupozíciók, hanem a nemzetközi erőterben e kérdés kapcsán zajló folyamatok határozták meg.

A Szovjetunióra már 1946-tól nagy nemzetközi nyomás nehezedett a hadifoglyok szabadon bocsátásáért. A még fogvatartottak létszámát, helyzetét tisztázandó az ENSZ 1951-ben létrehozott egy ad hoc bizottságot, amely több évig gyűjtötte az adatokat a világ különböző részein dolgoztatott – lengyel, német, finn, román, japán, balti – kényszermunkásokra és hadifoglyokra, valamint a kelet-európai országokban végrehajtott belső deportálásokra vonatkozóan. Az ENSZ bizottság jelentése, valamint a Sztálin halálát követő hatalmi átrendeződés, illetve a hidegháborús szembenállás enyhülésének hatására a Szovjetunióból 1950 végétől rendszeressé vált az ekkor már túlnyomó részt német hadifogoly hazaengedése. A folyamat azonban egészen az '50-es évek második feléig eltartott.

A Németországi Szövetségi Köztársaságba több év után 1953. szeptember-októberében mintegy ötezer hadifogoly érkezett haza. Vélhetően nem függetlenül attól, hogy ezekben a napokban az ENSZ illetékes bizottsága is intenzíven foglalkozott a hadifogoly-kérdéssel.⁴⁴

A még szovjet fogságban lévő, magyar állampolgárságú német nemzetiségű személyek Németországba szállításukat kérték. 1952-1955

⁴⁴ Um die Freiheit unserer Kriegsgefangenen [Hadifoglyaink szabadságáért] – Unsere Post, 1953. december 6. 1-2.

Walter Hallstein 1953. november 30-án tartott egy nagyhatású beszédet az ENSZ bizottságában. Kiemelte, hogy a Szovjetunióban még mindig több mint 102 ezer német hadifogoly van, bár közülük csak 18 ezer személyről tudták, hogy életben vannak. – Kriegsgefangen-Frage vor UN [A hadifogoly-kérdés az ENSZ előtt] – Unsere Post, 1953. december 6. 2.

között több alkalommal is előfordult, hogy a Friedlandba érkező hadifogoly transzportokban magyarországi németek is voltak.⁴⁵

Más esetekben viszont Magyarországra szállították őket. A Szovjetunió Magyarországnak 1955. november közepén egy majd 400 személyből álló transzportot adott át. A csoport több mint felét előbb Jászberényben, majd a Gyűjtőfogházban tartották fogva. Közöttük volt az a mintegy 30 német nemzetiségű személy, akik közül 12 főt a magyar kormány 1956. szeptember 29-én Hegyeshalomnál adott át a német külügyminisztérium munkatársának.⁴⁶

A Magyarországon fogvatartott német nemzetiségű hadifoglyok kiengedése tehát a nemzetközi folyamatokkal szinkronban történt.

⁴⁵ A Német Vöröskereszt beszámolója szerint 1954. július 7-én 9 magyarországi német menekült jutott el Friedlandba. A velük folytatott beszélgetés alapján részletes beszámolót jutattak el a külügyminisztériumba. Lásd PA AA B10 2055 514-01-77. II/20241/53.

⁴⁶ PA AA B 10 2056 508-514-01-77/0674/56. és 508-514-01/77/6402/56.

KRITIKA

Cholnoky Győző

Sablonoknak ellenálló portré – Tisza István

A magyar – igazából nemcsak a magyar – köztörténetben nagy számban találni olyan személyiségeket és eseményeket, akik és amelyek megítélésében az idők során akár jelentősnek is mondható változások következtek be. Ezek a változások az általában „kisimulnak” mind a tudományos, mind az ezt követő közgondolkodásban. „Az idő igazságot szolgáltat”. Hogy csak a legismertebb honi példák némelyikét említsem: Széchenyi és Kossuth személye és egymásnak feszülő nézeteik, a Görgei-kérdés, a kiegyezés megítélése, egész 20. századi történelmünk árnyalt értékelése – mind-mind olyan kérdés, amelyek felé határozottan körvonalazható lépéseket sikerült megtenni. Vannak azonban olyan személyek és események, amelyek makacsul ellenállnak a simogató-tisztító szándékú törekvéseknek. A teljesség igénye nélkül: középkori történelmünkől vett példával: miért Rómától és nem Bizánctól vettük fel a kereszténységet, pedig az első kelet-európai kapcsolatunk sokkal inkább a bizánci csatlakozást indokolta volna, vagy egészen friss és nagyon is időszerű jelenkori példa az egyes társadalmi osztályoknak, politikai csoportoknak milyen szerepük és súlyuk volt az 1956-os forradalom és szabadságharc kiobbantásában. Ebbe a máig kiforratlan, közmegegyezés nélküli kérdéskörbe illeszkedik Tisza István személye és közéleti szerepe. Mert míg a 20- század első harmadának történetében Bethlen István – végre – zavaró melléköngéktől mentes, letisztult értékeléssel büszkélkedhet, addig ugyanennek a kornak a feldolgozása tekintetében – ami a sine ira et studio értékelést illeti – adóssága van pl. Gömbös Gyulával szemben.

Az említett nehézségek ellenére Tisza Istvánról kiegyensúlyozott, tárgyilagosságra törekvő monográfiát Pölöskei Ferenc tollából olvashatni, ennél többről sajnos nem számolhatunk be. Kétségtelen, hogy nem könnyű feladat az ő személyiségéről határozott kontúrozásu, egy irányba mutató képet rajzolni, mégis rendelkezett olyan jellemvonásokkal, amelyek kiindulási alapot nyújthatnak hiteles megjelenítéséhez. E vonások jó részét apjával, Tisza Kálmánnal való összehasonlítás révén ismerhetjük meg: éppúgy szeretetteljes családi környezetben nőtt fel, mint apja, viszont vele ellentétben, aki közvetlenségével, barátságos emberi magatartásával miniszterelnökként is törekedett bensőséges kapcsolatot kialakítani környezetével, továbbá pragmatikus gondolkodásával a szorgos apró munka híveként érdemelte ki a 15 évnyi kiegyensúlyozott kormányzatot. Fia viszont mondhatni „elvi” ember volt, aki hatalmas tudásával (pl. 14 évesen érettségizett kiváló minősítéssel és ahogy egyik képviselőtársa jellemezte egyedül többet tudott, mint frakciótársai együttvéve) lenyűgözte környezetét, de ő sem kapott több szeretetet, mint amennyit adott. Igazából szerencséje sem volt: míg apja a magyar történelem felívelő korszakát kapta, neki a hanyatló kor jutott. A századfordulón felerősödő nemzetiségi mozgalmak, a Szabadelvű Párt lassú osztódása, az Ellenzéki Függetlenségi Párt megerősödése (amely az önálló magyar hadsereg felállításán fáradozott, ami a dualista rend fundamentumát kérdőjelezte meg), az egyre szilajabb parlamenti csatározások, amelyeket immár házelnöként kemény kézzel fékezett meg, nem növelték népszerűségét. Pedig hajlamos volt tárgyalni a nemzetiségekkel, elsősorban a románokkal, akik azonban a felajánlott engedményeket kevesellték.

Jellemének különös vonásaiból fakad, hogy helyes politikai meglátásai: például határozott háborúellenességének dacára a mai liberális körökben makacsul él az Adytól származó „geszti bolond” stigma, annak ellenére, hogy Szekfű Gyula a *Három nemzedék*-ben karakteres magyarságát tekintve egy sorban említi a két embert. Amíg azonban a költő illúziók nélküli, önostorozó hazaszeretete mély rétegekből sarjad, addig Tisza jelleme szilárd ugyan, de nem hatol mélyebb rétegekbe, és az egész belső átalakulást mellőzve a Parlamentre szűkíti a nemzeti megújulás feladatát. Összefoglalva tehát Tisza István a politikai tevékenység fontosságát túlértékelt, a kulturális tényezőket viszont lebecsülte. Tévedése: ha a köz-

ponti akarat átalakítja a képviselőház működését, úgy sikerül a nemzet belső életét is meggyógyítania (ezt még a Tiszával rokonszenvező Szekfű is formalizmusnak tartja), mert ezzel csak a tüneteket, nem az okokat szünteti meg. Céljai megvalósítására sem modern liberális eszközök, sem konzervatív módszerek nem álltak rendelkezésére. Az elsőtől tisztessége és őszinte szabadelvű hite, az utóbbtól formalizmusa tartotta távol. Ez utóbbi tette lehetetlenné a parlament körén túlmutató, magasabb rendű feladatok ellátását. Így negligálta a kivándorlás ütemének megfékezését, a középbirtokosság megmentését és a nemzeti értelmiség erősítését. Nem sikerült Széchenyi tételét megvalósítania a magyar nemzeti létbe lelki megtisztulás, belső átalakulás révén életerőt lehelni.

Nem növelte népszerűségét az előterjesztő nevével jegyzett, obstrukció-ellenes lex Dániel botrányos elfogadtatása sem. (Maga Tisza is elismerte a házszabály megsértését, ám indoklása szerint ez volt a kisebb sérelem a parlamentarizmus építményén, mint az obstrukció fenntartása lett volna.) Mindenesetre az eset jól jellemzi Tisza István egész politikai pályáját.

Tiszának a Monarchiának a vezetésével sem volt felhőtlen a kapcsolata: az 1914-es szarajevói merénylet áldozata, a trónörökös Ferenc Ferdinánd volt legádázabb ellenfele, aki a dualista berendezkedésben látta a nagyhatalmi státus megőrzésének akadályát, a magyar miniszterelnök éppen ellenkezőleg vélekedett. Az ország érdekeinek szempontjából helyesen gondolta a kiegyezés elveihez való hűség fontosságát, mert világosan látta: minden más megoldás (trializmus, föderalizmus, birodalmi koncentráció, a birodalom felbomlása) a magyarság számára csak rosszabb helyzetet teremtene. Ebben a tekintetben viszont szilárd szövetségesre lelt az agg uralkodó, Ferenc József személyében. Ugyanakkor továbbra is fennmaradt ellentéte a kor vezető magyar politikusaival: Apponyival, ifj. Andrássyval, Károlyival. Ez a helyzet már túlmutat Tisza személyiségének megítélésén, mert kifejezi a magyar közéletben a nemzeti konszenzusra való törekvés akut hiányát, a közös politikai minimum megfogalmazásának állandó halogatását. Az igazság kizárólagos birtoklásának hite még azok gondolkodását is áthatotta, akik egész életükben vezető politikai pályára készültek.

Tisza István portréjának hitelességét, kétszeri miniszterelnöki és házelnöki tevékenysége összegzéseként világháborús szerepvállalása

adja meg. Nem tekinthetjük a véletlen művének, hogy személyét a köztudatban és részben a történettudományban is így értékelik, amint-hogy tragikus és erőszakos halála (amelynek napja – micsoda véletlen! – egybeesett Károlyi miniszterelnöki eskütételével, amit másnap visszavont mondván: a királyra nem, csak a köztársaságra hajlandó fel esküdni – „aludt rá egyet”) is ennek tudható be. Mindez annak dacára történt és történik, hogy a Monarchia vezetésében ő volt az egyetlen ember, aki ellenezte a háborút, felismervén: a teljesíthetetlen feltételeket támasztó, szerbeknek küldött ultimátum olyan helyzetet kényszerít a birodalomra, amely meghaladja erőit, sőt esetleges sikere esetén sem nyerhet semmit, ellenkező esetben viszont szinte mindent elveszíthet. Tisza ellenállása azonban erőtlennek és csak időlegesnek bizonyult: a németek garantálták ugyan belépésüket a Monarchia oldalán háborús konfliktus esetén, továbbá – szintén Tisza feltétele – teljesült a szerbiai terület annektálásának tilalma. Az utóbbi gesztus hozadéka azonban elmaradt, mert nem sikerült távol tartani Oroszországot a háborútól. A hadi események kimenetelére jelentős hatást gyakorolt a Magyar Királyság nemzetiségi helyzete. Annak ellenére vallott kudarcot a megnyerésükre irányuló Tisza-féle paktumpolitika még 1913–1914-ben, mert ehhez sem a magyar, sem a nemzetiségi pártok részéről nem kapta meg a megfelelő támogatást. Így számára 1916 –tól Magyarország integritásának biztosítása pusztán katonai kérdéssé degradálódott. Ugyanakkor – az osztrák hadvezetés ellenében – elhibázott lépésnek tartotta az időközben megszállt szerbiai területek annexióját, és különösen veszélyesnek a Monarchián belüli nemzetiségi probléma szempontjából.

Az oroszok pacifikálására tett erőfeszítések olyannyira sikertelennel bizonyultak, hogy a szerbiai betörést követően Bruszilov tábornok vezetésével az oroszok a Vereckei – és az Uzsoki hágón keresztül 1914 szeptemberében és 1915 januárjában háromszor is magyar területre hatoltak be. A magyar integritás másik igen súlyos megsértésére az 1916. augusztusi erdélyi román betörés volt. Az ennek hatására küldött, erdélyi autonómiára vonatkozó német javaslatot Tisza elutasította, mondván ez a kívülről érkező, leválasztásukat elfogadni kész nemzetiségek számára semmilyen perspektívát nem jelent.

Tisza István négy évnyi kormányfői tevékenységével meghatározó módon hozzájárult ugyan Magyarország és a Monarchia egyben tartásához, de képtelen volt politikai konszenzust teremteni a magyar érdekek hatékony képviselése érdekében. Ugyanakkor hatalmas politikai és erkölcsi nyomás alatt igyekezett az ország harcképességét fenntartani. Belpolitikai tekintetben ezzel egyidejűleg elutasított minden olyan kezdeményezést, mint az általános választójog bevezetése, a nemzetiségi jogok kiterjesztése, amelyek pedig a különbéke-törekvések megvalósulását szolgálták volna. Pályája végén személyes kapcsolatai is megromlottak: a teljesség igénye nélkül: a fiatal uralkodóval, IV. Károlyal, az új osztrák miniszterelnökkel, sőt a magyar kormánypárti elittel is.

Összegezve: máig hiányzik a szakmai konszenzus kialakítása Tisza István személyéről, pedig fontos lenne alakját megtisztítani mind a glorifikáló kultuszépítés, mind a bűnbakkereső ördögűzés felületességétől.

ifj Bertényi Iván (szerk.): Tisza István, két korszak határán. Budapest, 2016. Országgyűlés Hivatala. 253 p.

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Fogalmi keret a de facto államokkal való érintkezéshez

Ker-Lindsay, James – Berg, Eiki (ed): Introduction: A Conceptual Framework for Engagement with de facto States = Ethnopolitics, Vol. 17, 2018, No. 4, 335–342. p.

A James Ker-Lindsay és Eiki Berg által szerkesztett különszám az Institut für Ost- und Südosteuropaforschung (IOS) 2016-os konferenciáján elhangzott előadásokból született meg. A konferencia témája a befagyott konfliktusok lehetséges megoldása volt, elsősorban Kelet- és Délkelet-Európa területi konfliktusaira koncentrálna. A különszám elé írt bevezetőben a szerkesztők röviden bemutatják a szerzők alap gondolatait.

Az önkényesen elszakadt, de facto államok természetesen a nemzetközi rendszeren kívül helyezkednek el, és elutasítás az osztályrészek. Mivel egyoldalúan nyilvánították ki függetlenségüket az anyaállamtól, nem csatlakozhatnak az ENSZ-hez, és nem foglalhatják el helyüket az egyetemesen elismert országok közösségében. Habár az elszakadás jelenlegi politikai és jogi megközelítése alapján ezeknek a büntetőeszközöknek van létjogosultságuk, az is elfogadott tény, hogy az elszigeteltségnek lehetnek káros mellékhatásai. A megőrzés nemcsak a konfliktus megoldásának esélyeit és az elszakadók rendezési kedvét csökkentheti, hanem még egy patrónus államhoz is közelebb sodorhatja őket. Éppen ezért egyre nagyobb a tudományos és politikai érdeklődés az „elismerés nélküli érintkezés” iránt. Ez a mechanizmus különböző mélységű interakciót tesz lehetővé a de facto államok viszonylatában, de fenntartja azt az álláspontot, hogy ezek az államok nem független és szuverén szereplői a nemzetközi rendszernek. Persze ennek a megközelítésnek is vannak buktatói, mégis új lehetőségeket nyit meg a konfliktuskezelés területén.

Az utóbbi időkben a de facto (más néven vitatott, el nem ismert vagy részben elismert) államok kérdése előtérbe került a nemzetközi kapcsolatokban. A megnövekedett figyelem annak köszönhető, hogy az elmúlt 30 évben egyre több terület vált le az anyaországról. 1990 előtt gyakorlatilag egyetlen de facto állam létezett (az Északi-ciprusi Török Köztársaság), manapság azonban rengeteg ilyen terület van. A hidegháború végén a volt Szovjetunió területén számos térség kivált, köztük a Dnyeszter-menti Moldáv Köztársaság, a Hegyi-Karabah Köztársaság, Abházia és Dél-Oszétia. A volt Jugoszlávia területén Koszovó egyoldalúan kiáltotta ki függetlenségét, Szomáliföld pedig talán az Európán kívüli de facto államok legismertebb példája. Az orosz-ukrán konfliktus nyomán a Donyecki Népköztársaság és a Luhanszki Népköztársaság állt be a de facto államok sorába.

Bár az elmúlt 70 év során a de facto államokat egyértelműen kiközösítették a nemzetközi rendből, nem volt ez mindig így. Az alapvető változás a II. világháború végén állt be a nemzetközi közösség viselkedésében, amely azóta egyhangúlag utasítja el az egyoldalúan elszakadó területeket – egyedül Banglades volt ez alól kivétel, amely az 1970-es évek elején szakadt el Pakisztántól. Koszovó viszont, amelyet ugyan már az ENSZ 110 tagja elismer, egyelőre hiába küzd a teljes ENSZ-tagságért. Más elszakadt területeknek még halványabbak az esélyeik a nemzetközi elfogadásra. Abházia és Dél-Oszétia csupán maroknyi támogatót tudhat maga mögött, míg Észak-Ciprust egyedül Törökország ismeri el. Szomáliföld, a Dnyeszter-menti Köztársaság és a Hegyi-Karabah Köztársaság létezését pedig egyetlen ENSZ tagállam sem ismeri el. A nemzetközi közösség tehát alapvető problémákba ütközik a de facto államok kezelését illetően, hiszen ha túl aktív kapcsolat alakul ki egy-egy ilyen állammal, az azt a benyomást keltheti, hogy hallgatólagosan mégiscsak elfogadják, ha viszont teljesen elszigetelik a nemzetközi közösségtől, egy külső támogató karjaiba sodorhatják a de facto államot. Fontos tehát valamilyen egyensúlyi helyzetet teremteni, amely a kiválás elítélése mellett nyitva hagyja a rendezés lehetőségét.

Éppen ezért övezi akkora érdeklődés az „elismerés nélküli érintkezés” gondolatát. A fogalom szakpolitikai kidolgozása Peter Semneby nevéhez fűződik, aki egykor az EU dél-kaukázusi különleges képviselője volt.

lőjeként azt szorgalmazta, hogy az EU regionális szinten gyakoroljon befolyást, és ne vonuljon a háttérbe, hogy így a kommunikációs csatornák nyitva maradhassanak. A kérdés az, hogy az anyaállam és a harmadik országok hogyan tudnak anélkül érintkezni egy szeparatista entitással, hogy olybá tűnne, mintha független és szuverén államként ismernék el azt. A konfliktuskezelés eszközeként az „elismerés nélküli érintkezés” rendkívül hatékony tud lenni. Egyaránt tartalmaz gazdasági (kereskedelem, segély, hitel) és politikai (az elismerés és a tagság mézesmadzagja) ösztönzőket, és megnyithat hivatalos kommunikációs csatornákat vagy megmaradhat a személyes kapcsolati szinten. Általános vélekedés, hogy az efféle kapcsolattartás alternatívát jelenthet a büntető jellegű politikával szemben, sőt tulajdonképpen ez az egyetlen politikai keret, amely alapján a de facto államokat kezelni lehet. Az „elismerés nélküli érintkezést” azonban a gyakorlatban egyáltalán nem egyszerű megvalósítani – ahogyan ez a jelen különszám cikkeiből is kiderül.

Az első szerző, Bruno Coppieters a de facto államiság jelentését járja körül. Az, hogy egy állam „de facto” létezik, nem csupán egy helyzet leírása, hanem alapvetően normatív kifejezés, hasonlóan a „de facto hatóság” és a „megszállás” megjelölésekhez. Ezen kifejezések használata megkérdőjelezi az adott állam függetlenségét és államisági törekvéseit. A nemzetközi közösség többféle módon reagálhat a de facto államok létezésére, attól függően, hogy milyen terminológiát használ velük kapcsolatban, és hogyan cselekszik. A cikk azt vizsgálja, hogy az Európai Unió miként jár el konkrét de facto államokkal szemben. Az „elismerés nélküli érintkezés” talán egy jóindulatúbb változat, mint az „érintkezés és el nem ismerés”. (Ez utóbbi arra utal, amikor egy de facto államot kollektívan nem ismernek el, de a nemzetközi közösség belátja, hogy több-kevesebb interakció mégiscsak jótékony lehet.)

A téma folytatásaként James Ker-Lindsay arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi módon bélyegzi meg a de facto államokat a nemzetközi közösség, és ez milyen hatással van a külső szereplőkkel történő interakcióik intenzitására. Habár általánosságban a nemzetközi közösség elutasítja a de facto államokat, azok gyakorlatilag sokféle kapcsolatban állnak a külvilággal. Ez a változatosság a rendszerszintű, a kontextuális és a nemzeti tényezők szintjén is megjelenik. A rendszerszintű

tényezők az elszakadási aktusokat övező széleskörű elutasításhoz és a formális nemzetközi ellenállás kifejezéséhez kapcsolódnak. A kontextuális tényezők olyan történelmi adalékokat foglalnak magukba, amelyek árnyalhatják az elszakadást. Végül a nemzeti tényezők annak az államnak az aggályait veszik sorra, amely fontolgatja a kapcsolatfelvételt egy de facto állammal. A megbélyegzés szintjei, illetve az elismerés nélküli érintkezés mélysége idővel változhat is, ezért a stigmatizációt inkább egyfajta spektrumként, semmint éles válaszvonalként kell elképzelni.

Nina Caspersen azt vizsgálja, hogy a de facto államok és az anyaországok hogyan látják a kapcsolatfelvételt. Az anyaállam többnyire úgy gondolja, hogy az érintkezés megalapozhatja az elszakadt térség későbbi visszatérését. Ebből a megfontolásból inkább az elszakadt terület lakosságával való kapcsolatra összpontosít, nem pedig a de facto hatóságokkal való kommunikációra. Ezzel szemben a de facto állam gyanakvással szemléli az anyaország közeledését, és inkább a nemzetközi környezettel igyekszik kapcsolatot teremteni, ezzel is hangsúlyozva, hogy önrendelkezéssel bíró államról van szó, és arra törekszik, hogy idővel elfogadja és formálisan is elismerje a nemzetközi közösség.

Eiki Berg és Kristel Vits a de facto államok külpolitikájával foglalkozik. A de facto államok azzal igyekeznek marginális külpolitikai helyzetüket ellensúlyozni, hogy nagyhatalmú támogatókat keresnek maguknak. Ez azonban dilemmához vezet, hiszen miközben megerősíti a helyzetüket, alá is ássa a legitimitásukat. Többé nem önrendelkezésre vágyó államokként tekintenek rájuk, hanem egy másik nagyhatalom bábjaként. Ennek ellensúlyozására a de facto államok kénytelenek aktívabban forgolódni a nemzetközi színtéren. A szerzők megvizsgálják, hogy négy volt szovjet de facto állam miként igyekszik kapcsolatot teremteni a külvilággal, és rámutatnak, hogy a nemzetközi színtéren való megjelenés lehetőségek tárháza gyakorta sokkal nagyobb, mint a külső megfigyelők gondolnák. Bizonyos esetekben a de facto államok nemzetközi hivatalok kiterjedt hálózatát képesek kiépíteni, de támaszkodhatnak diaszpórában élő közösségekre is. Ugyanakkor erőfeszítéseiket behatárolja a nemzetközi közösség gyanakvása és ellenségessége.

A következő két cikk azt vizsgálja, hogy a nemzetközi szervezetek hogyan működnek együtt a de facto államokkal, illetve hogyan működ-

nek azok területén. Vera Axionova és Andrea Gawrich az Európai Unió és az EBESZ szerepét tekinti át a poszt-szovjet régióban. Először is rámutatnak a két szervezet működése közötti különbségekre, majd arra, hogy az adott konfliktus természete is fontos szerepet játszik egy ilyen helyzetben. Végül az egyes testületek felhatalmazását vizsgálják meg abból a szempontból, hogy a mandátumuk milyen hatással van az elszakadt területek hatóságaival való együttműködésre. A kapcsolat mélységét és kiterjedtségét befolyásolja a konfliktus időtartama és a konfliktus újbóli fellángolásának esélye. Minél tovább tart egy konfliktus, annál inkább befagy a helyzet, és annál valószínűbb, hogy a nemzetközi szereplők szóba állnak a kialakult de facto állammal.

George Kyris az ENSZ és az Európai Unió szerepét elemzi az észak-ciprusi konfliktusban. Az ENSZ az elmúlt 50 év során meglehetősen kétkulacsosan viselkedett a ciprusi közösségekkel szemben. A rendezési folyamat keretein belül az ENSZ főtitkár nagyjából egyenlő alapon tud érintkezni Ciprus görög és török képviselőivel. Minden más kontextusban azonban szigorúan korlátozva van a török ciprusiakkal való interakciók mélysége. Az EU-ban ugyanakkor a Ciprus török részével való érintkezés sokkal egyenlőtlenebb feltételek mellett történik. A görög ciprióták érzékenysége ugyanis sok esetben erősen behatárolja az EU lehetőségeit, és ez akadályozza a ciprusi törökök EU-tagságra való felkészítését is egy esetleges rendezést követően.

A de facto államok kutatása valószínűleg még inkább megerősödik az elkövetkező években, hiszen már most is egyre több kutató szenteli figyelmét ennek a témának. Nemzetközi szinten az „elismerés nélküli érintkezés” változatait két különböző folyamatként lehet leginkább megragadni: az egyik eset az, amikor a nemzetközi közösség megosztott egy adott de facto állam megítélését illetően (ld. Koszovó), a másik pedig az, amikor a nemzetközi közösség gyakorlatilag egyként ítéli el egy terület egyoldalú kiválását. A szupranacionális szereplők egyre nagyobb szerepet töltenek be a nemzetközi ügyekben. A városi diplomácia is egyre fontosabbá válik, mivel utat nyit a nem állami szintű közeledésre, és elképzelhető, hogy a jövőben a formális érintkezés jelentőségét is csökkenti. Lehetséges, hogy egy harmadik paradigma is kialakul: az „elismerés szükségessége nélküli érintkezés”. Az, hogy a pozitív kicsengésű

„érintkezés” túlsúlyba tud-e kerülni a jövőben a negatív értelmű „el nem ismeréssel” szemben, olyan kérdés, amelyen mind a politikusok, mind a kutatók el tudnak töprengeni e különszám cikkeit olvasgatva.

Pethő András

Időtálló integrációpolitikát a Nyugat-Balkán európai felzárkóztatására!

Merđžanović, Adis: Eine nachhaltige europäische Integrationspolitik für den Westbalkan? = Südosteuropa Mitteilungen. 58. Vol. 2018. No. 3. 63-75. p.

Az EU-szervek, a téma hosszabb pihentetése után, újra napirendre vették a nyugat-balkáni felzárkóztatás programját. Megfigyelők az orosz és kínai befolyás erősödésével hozzák összefüggésbe a fejleményt. Az EB 2018 februárjában vitatta meg a térséget érintő bővítési stratégia szempontjait, május folyamán pedig Szófia színhellyel sor került a témának szentelt EU-csúcs megrendezésére valamennyi érdekelt partner (hat állam: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró, Macedónia, valamint – vitatott státusza ellenére – Koszovó) részvételével. A folyóiratban közölt, eredetileg a Südosteuropa Gesellschaft tudományos konferenciáján prezentált elemzés még a februári eseményre alapozva közelít a tematikához, és a keleti bővítés korábbi tapasztalataiból leszűrt tanulságok birtokában szemügyre veszi a nyugat-balkáni folyamatot kísérő kommunikáció néhány torzító kliséjét a tisztánlátás érdekében.

1. Nyugat-Balkán „válságát” csakis az EU-csatlakozás orvosolhatja?

Posztkommunista országok átalakulási folyamatai során gyakran megfigyelhető torzulások, mint az intézményi struktúrák politikai kisajátítása, az intézményesített korrupció, autoriter tendenciák stb. Elterjedt sztereotípiá, hogy ezek kapcsán akár szakértők máris a „válság” szót használják. A jelzett tünetek önmagukban tehát nem válságjelenségek, hanem a múlt örökségét hordozó anomáliák, melyek az EU-keretekbe

már befogadott államok életében is előtörnek (a szerző itt Magyar-, illetve Lengyelországot említi). Csalódhat tehát, aki az EU-ra számít az orvoslásukkal. „Válság”: valamely folyamat váratlan, kiszámíthatatlan okokból bekövetkező elakadása, ahol is ezek elhárítása a teendő. Ilyen szakaszok bekövetkezte ellen az EU maga sincs bebiztosítva, de a stabilitása erejével képes azt túlélni. Épp a stabilitás az, amit a csatlakoztatandó társországoknak is kínálhat. Az EU-integrációs folyamat a normák felmutatásával segíthet az öngyógyulásban, de nem számolhatja fel a buktatókat. A belső elváltozások leküzdésének útja pedig a célirányos helyi társadalmi-politikai cselekvésben vezet. E problémákat „Brüsszelen” vagy „Strassburgon” számon kérni nem lehet.

2. A civil szférának nagyobb, átfogóbb figyelmet?

Adott partnerrel elindított integrációs és csatlakozási folyamat során gyakran reklamált elvárás a civil szféra kiemelt szem előtt tartása. Az EU alapvető jelentőséget tulajdonít a civil szervezetekkel való alkotó együttműködés gyakorlatának a jogállami demokrácia programozása és építése során; eme együttműködés elvét az Európai Bizottság is különös gonddal érvényesíti bővítési politikájában. A bővítési folyamat stratégiai válóra váltása során ennek ellenére vissza-visszatér a kritikai észrevétel, ami szerint túlságosan egyoldalú hangsúly esik benne az állami-intézményi struktúrákra, s a kelleténél kevesebb figyelem jut a civil-társadalmi szereplőknek. E témában azonban a helyzet így áll: a civil szféra híven leképezi a rétegzett összetételű társadalmat, ennek megfelelően nem homogén, hanem magába foglalja az integrációs folyamat kevéssé kompatibilis vagy azzal akár szembeforduló elemeit, így az egyetemleges partnerség a mindenkori civil szférával nem érdeke, nem célja sem az EU-nak, sem pedig a helyi politikának. Gyakorlata során az EU megtapasztalta, például Törökországgal kapcsolatban, hogy egyes, az eszközeivel talpra segített NGO-szervezetek egykettőre átfordulnak EU-ellenes propagandába, vagy hogy a Nyugat-Balkánon adott veterán-egyesületek hirtelen gyűlöletkeltő, nacionalista szellemű programmal lépnek színre, s kiismerte az „NGO-iparnak” nevezhető, a pályázatokra rátelepedő tevékenység természetét is. Ezért egy ideje már nem

finanszíroz szervezeteket, projekteket válogatás nélkül, a felszólamlásokat pedig nem tekinti hitelesnek.

3. Főhangsúlyt a törvényhozó hatalmi ágnek?

További túláltalánosítást látunk az intézményi struktúrán belül a legislatíva (törvényhozó hatalom), a választókat egyetemlegesen reprezentáló demokratikus parlament egyoldalú kiemelésével, szemben az adott többségi szavazókat képviselő, összetételükben változóbb természetű kormányerőkre fordított figyelemmel. Elvi kivetni való e felfogáson sincs, a népképviselést megtestesítő parlament mint a kormányzati szándékok szűrője, ellenőre, valóban a nemzeti politikák legerőteljesebben legitimált csúcsszerve. Csakhogy az európai peremeken jellemzőbb többségi demokráciákban a parlament a vezető pártok által delegált képviselők frakció-erőterében sosem maradéktalanul „független”, kivált egy, éppen aktivált integrációs, illetve főképp csatlakozási folyamat talaján, ahol is a kormányerők elkezdik erőltetett menetben keresztülhajtani javaslataikat, melyekkel meg akarnak felelni a soros EU kívánalmaknak. Átmeneti jelleggel „stabilitokratikus” állapotok jönnek létre, melyekben kisebb-nagyobb mértékben sérül az átalakulás demokratikus irányzéka. Ezért szó sem lehet arról, hogy a partneri kapcsolattartás során a végrehajtó hatalmi ági szférát, legyen bármekkora is az önsúlya, hátrSOROLJUK VELE szemben.

4. Az EU-tagság maga a mennyország, zokszó nélkül teljesítsd a feltételeket!

Mondtuk fentebb: az EU-integráció a Nyugat-Balkán stabilitását ígéri, de különféle egyedi problémák ellen nem feltétlenül biztosíték. (Ő tudja, ha Juncker bizottsági elnök szerint a térségben csak az országok EU-tagsága védhet meg egy újabb háborús konfliktus kialakulásától.) Már a „nincs alternatívája” túlságosan nagyot mondó fordulat is, de idillt, üdvösséget emlegetni roppant felelőtlen beszéd. EU-n belül ki ne kárhoztatná a döntési, egyeztetési folyamatok bürokratizmusát, vagy egyes döntéseket, melyek más-más súllyal hatnak ki különböző régiókban, s esetenként korrekcióra szorulnak? Kritikai véleményünk hangoztatásakor azonban nem szembe-

fordulunk a közösséggel, csak a hangunkat hallatjuk. Ugyanezt meg kell engedni a várományos EU-polgárnak is a csatlakozási folyamat során, anélkül, hogy rásütnénk az EU-szkepticizmus bélyegét. A csatlakozási folyamat kommunikációja nem nélkülözheti a kritikus-önkritikus párbeszédet. Az embereknek egyidejűleg érteniük kell az átalakítási reformok célját és lényegét, és semmiképp se a kötelező penzumot lássák bennük, vagy a „pirulát”, amit egyszerűen le kell nyelni, miután most már az EU diktál. A reformok amúgy is csak a megfelelő kereteket biztosítják a társadalmi-gazdasági-politikai átformálódáshoz, melynek lépéseit a mindennapok talaján lehet megtölteni étellel. Témánként néhol akár még kevesellhető is a segítségnyújtás, az útmutatás a csatlakozási folyamat során, így például szociális területen. Az előző bővítési körökben elhibázott politika volt a gazdaság liberalizációja, a privatizálás során magukra hagyni a partnereket a sokkterápiáikkal, melyek csak válságot hívtak elő, ahelyett, hogy a szektorokban dolgozó emberek szemernyit is profitálhattak volna belőlük. A nyugat-balkáni szintéren most már ennél valamivel többre lenne szükség, ha nem akarjuk veszélyeztetni akár egészében a projektet.

5. Ha egyszer beléptél a klubba, tartsd is magad a szabályokhoz!

Az integráció témát nagyon leegyszerűsítő beállítás. „Klub”? – Az EU nem adminisztratív értelemben egybefoglalt csoport mint jogi személy, hanem: entitások közös arculatot öltő szövetsége, melyben az arculat folytonosan változik az alkotó elemeivel. „Szabályok”? – Gondolhatunk a „koppenhágai kritériumokra”, melyek elvont fogalmú kitételei mint „demokratikus intézményrendszer”, „jogállamiság” stb. nem határoznak meg szigorú logikával mért pontosságú feltételeket. Ezekkel kapcsolatban általában adott skálán mérhető fokozatokról van szó, melyek sorában „kis jóindulattal” (vagy a „bizalmat előlegezve”) bármikor adódhat még egy további, bárha rizikót is jelenthet odáig elmenni. Azaz lényegében nincsenek merev „szabályok”, melyek betartását egyértelműen számon lehetne kérni. Éppen ezért alapvető a csatlakozási folyamat során a fokozott igyekezet a jó konszenzus elérésére – pontos fogalmak mentén, tiszta beszéddel, és esetleg megújított, a korábbiaknál csiszoltabb metodikával is.

Komáromi Sándor

Migráció és faj Európában

Bulmer, Martin & Solomos, John: Migration and Race in Europe = Ethnic and Racial Studies, Vol. 41, 2018, No. 5, 779–784. p.

Az elmúlt két évtizedben egyre intenzívebbé vált a közéleti és a politikai vita a migrációval és a menekültek Európán belüli mozgásával kapcsolatban. Ez a kérdéskör különösen az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Hollandiában és Németországban került mostanában előtérbe, de ezek az országok valójában már sokéves tapasztalattal rendelkeznek ezen a területen. Ugyanakkor Dél- és Kelet-Európában is rendszeresen napirendre kerül a téma politikai és civil társadalmi diskurzusokban. Jóllehet, a migráció megvitatása már a 80-as és a 90-es években is mozgósító erejű téma volt, mostanában mintha új szintre lépett volna, amelyet egyesek már válságként jellemeznek. Ez részben a migráció jelenlegi méreteinek tudható be, másrészt pedig a kulturális identitással, nemzeti kultúrával és a kisebbségi közösségek integrációjával kapcsolatos politikai csatározásoknak.

A migráció mint téma – a politikai érdeklődés megélénkülésével párhuzamosan – egyre több és változatosabb tudományos kutatást és írást generál. Az *Ethnic and Racial Studies* folyóirat szerkesztői a saját bőrükön tapasztalják, hogy az utóbbi időben egyre több eredeti kutatást bemutató cikket, különszámot és vitaindító cikket nyújtanak be hozzájuk a multikulturalizmus, az integráció, a politikai részvétel, a vallási sokszínűség és a társadalmi befogadás témájában. Eközben a média is egyre gyakrabban tudósít a Földközi-tengeren átkelni próbáló menekültekről, az Európa határain kialakuló humanitárius válsághelyzetekről, és egyre hevesebb vita folyik arról, hogy ki jöhet be Európába, illetve hogy hogyan lehet integrálni azokat a kisebbségeket, akik már egy-egy nemzetállam területén élnek.

Mindez számos fontos kérdést felvet mind a politikai döntéshozók, mind a kutatók számára. Hogyan értelmezzük a migrációs válságot és annak hatását Európára? Milyen politikai és civil társadalmi válaszokra van szükség a migránsok és menekültek érkezése kapcsán az egyes nemzetállamokban és az Európai Unió szintjén? Hogyan küzdenek meg a

társadalmak a rasszista és nativista diskurzusokkal, amelyek a mostani válság során kerültek a felszínre? A folyóirat tematikus száma 11 eredeti kutatásról számot adó cikket közöl, amelyek mindegyike a faj, a migráció és az etnikum közötti kölcsönhatást vizsgálja a mai európai társadalmakban. A szerzők különböző nemzeti kontextusokat és témákat járnak körül, de közös bennük, hogy mindnyájan a migráció, a faj és az etnikai kapcsolatok átalakulóban lévő dinamikáját boncolgatják a jelenlegi európai kontextusban.

Az első cikk szerzője, Nicola Montagna olyan tiltakozásokról ír, amelyeket 2010/11-ben okmányokkal nem rendelkező migránsok szerveztek Olaszországban, és a mozgalom mögött álló kapcsolati dinamikát igyekszik feltárni. Montagna azt állítja, hogy bár egyre több cikk születik a migránsok aktivitásával és a határokon zajló küzdelmekkel kapcsolatban, mégis legtöbbször a politika „tárgyaiként”, nem pedig annak cselekvő „alanyaiként” tüntetik fel a migránsokat. Ezzel az iránnyal szembeállva Montagna azt demonstrálja, hogy más szemszögből is be lehet mutatni a papírok nélküli migránsok szerveződéseit, olyanból, amely figyelembe veszi a migránsok szubjektív identitásának autonóm formáit.

A következő cikk szerzői, Marie Valentova és Aigul Alieva szintén érdeklődnek a mozgósítás iránt. Luxemburgban végeztek kutatást EU-n kívülről (Zöld-foki Köztársaságból) érkezett migránsok körében azzal kapcsolatban, hogy milyen mértékben vesznek részt önkéntes szervezetekben. Ezt az adatot a kutatók az ott születettek, valamint az EU-n belülről (a volt Jugoszláviából) érkezett migránsok részvételi hajlandóságával hasonlítják össze.

Magdalena Nowicka a rasszizmus formáinak európai újjáéledését és elterjedését elemzi. A lengyelek „bővítés utáni”, angliai bevándorlásának példáján keresztül keresi meg a rasszizmus és a bevándorlás közötti metszéspontokat. Nowicka azt hangsúlyozza, hogy fontos megvizsgálni, hogyan működik a rasszizmus, illetve hogyan módosul a különböző helységeket átszövő szociális hálón keresztül, a nemzeti határokon belül és kívül.

A mai Európában létező rasszizmus bonyolultságát elemzi Vivi-
enne Cretton cikke is, amelynek témája a rasszizmus, a bőrszín és az

identitás összefüggése Nyugat-Svájcban. Cretton azzal kezdi elemzését, hogy feltárja azokat a mechanizmusokat, amelyek miatt Svájcot általában „fehér nemzetnek” és „faj nélküli” országnak tekintjük. Határozottan érvel amellett, hogy mindez azért lehetséges, mert a fehérség normatív fogalma Svájcban egyfajta kulturális norma. Cretton azt mutatja be, hogy a migrációs háttérű, nem-fehér állampolgárok miként igyekeznek beilleszkedni a svájci társadalomba, és hogyan veszik át a domináns diskurzust, miszerint Svájcban nincsenek fajok és nincs rasszizmus.

Mieke Maliepaard és Diana D. Schacht arra a csoportra összpontosít, amelyre a 21. század elején talán a legtöbb figyelem irányult Európa-szerte: a muzulmán származású kisebbségi közösségekre. A szerzők arra keresik a választ, hogy az újonnan érkezettek vallásosságának mértéke mennyiben befolyásolja társadalmi integrációjukat a befogadó társadalomban – egyrészt a többségi társadalmon, másrészt saját etnikai-vallási csoportjukon belül. Felmérésüket Németországban, Hollandiában és az Egyesült Királyságban végezték nemrégiben érkezett migránsok körében, és arra igyekeznek rámutatni, hogy a fenti kérdés megválaszolásához a befogadó társadalmak és a muzulmán kisebbségi közösségek összetett társadalmi és kulturális dinamikáját egyaránt meg kell vizsgálni.

Saskia Bonjour és Jan Willem Duyvendak szintén az integrációra koncentrálnak. Holland polgári integrációs vitákat elemezik kritikus szemmel, illetve megvizsgálják az osztály és a kultúra rasszialisált fogalmával kapcsolatban felmerült összefüggéseket. Azt állítják, hogy a Hollandiához hasonló társadalmakban a szelektív bevándorlás legújabb trendje azon alapul, hogy a migránsok egyes kategóriáit asszimilálhatatlan „másokként” bélyegzik meg. Bonjour és Duyvendak esettanulmányokon keresztül igazolják, hogy ezek a gondolatok miként gyakorolnak hatást a konkrét szakpolitikákra és politikai állásfoglalásokra.

Maykel Verkuyten, Kieran Mepham és Mathijs Kros cikke ugyancsak egy hollandiai kutatásra támaszkodik, de azt vizsgálja meg, hogy a migránsokat támogató általános attitűdök hogyan mérhetőek és elemezhetőek. A szerzők azt mondják, hogy az, hogy a közéleti és politikai vitákban milyen színben tüntetik fel a migránsokat, jelentősen befolyásolja a bevándorlással kapcsolatos általános attitűdöket. A szer-

zók rámutatnak, hogy fontos megvizsgálni, hogy a migránsokat úgy mutatják-e be, mint akiknek nem volt más választásuk, mint elindulni, avagy úgy, mint akik saját akaratukból hagyták el a hazájukat. Tösgyökeres hollandokat megkérdezve vizsgálták azt, hogy a válaszadók kulturális jogokat és állami segítséget pártoló álláspontját milyen mértékben befolyásolta az, hogy szabad akaratukból vagy kényszer hatására indultak útnak a migránsok.

Frances McGinnitty és Merove Gijsberts szintén egy összehasonlító elemzést tár elénk, amelyben a lengyelek írországi, illetve hollandiai tapasztalataira fókuszálnak. A cikk a diszkriminációt és a korai integrációt vizsgálja lengyel migránsok körében, és elemzi a helyzetük alakulását e két országban.

A különszám utolsó három cikke konkrét közösségek tapasztalatait helyezi a középpontba. Roda Madziva olyan pakisztáni keresztények között végzett kutatómunkát, akik az Egyesült Királyságban kérelmeztek menedékkjogot. Elsősorban azon menedékkérőkkel foglalkozik, akik bibliai vagy angol nevet viselnek, és igyekszik feltárni egyrészt a nevek és a vallási üldözés közötti kapcsolatot a származási országban, másrészt pedig a nevek, a vallás és a nemzetiség közötti bonyolult összefüggéseket a brit menedékkjogi rendszerben. A cikk azt állítja, hogy a bevándorlás és a terrorizmus vélt fenyegetésének árnyékában a brit bevándorlási hivatalnokok gyakran az iszlámmal azonosítják a pakisztáni származást, és azokat a pakisztáni keresztényeket, akiknek történetesen angol vagy bibliai nevük van, még gyanúsabb csoportnak tartják.

Marianne Kindt olyan bevándorlói háttérből érkező fiatalok körében készített esettanulmányt Norvégiában, akik valamely felsőoktatási intézménybe járnak (orvosnak, fogorvosnak, mérnöknek vagy jogásznak tanulnak). Azt vizsgálja, hogy milyen kontextusban döntenek el, hogy mely szakokra iratkoznak be. Minőségi interjúkon keresztül mutatja be a kisebbségi háttérű fiatalok döntését, és a felmerülő narratívákat az identitásalkotás részeként vizsgálja. Kindt azt hangsúlyozza, hogy oda kell figyelni arra, hogy a migránsok gyermekei hogyan építik fel az életpálya-lehetőségeiket.

Végezetül Marta Eichsteller annak fontosságáról értekezik, hogy jobban megértsük, hogy a mobilis egyének milyen úton-módon hoz-

zák létre saját narratíváikat a mobilitásról és a migrációról. Ez különleges perspektívából világít rá a modern társadalmak állapotára. Ez a cikk arra törekszik, hogy kapcsolatot teremtsen a mobilitás narratív magyarázatai és a migrációs kutatások fogalmi kerete között.

A különszám szerkesztői úgy gondolják, hogy napjaink Európájában különösen fontos, hogy a kutatók felderítsék azokat a komplex társadalmi, politikai és kulturális folyamatokat, amelyek a migrációt és a faji kérdéseket alakítják. A tanulmányok által alkalmazott sokszínű módszerek, fogalmi eszközök és empirikus esettanulmányok reményeik szerint új utakat nyithatnak meg a kutatók előtt.

Pethő András

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA

„Államiság”, „de facto hatóságok” és „megszállás”: vitatott fogalmak és az EU politikai szerepvállalása az európai térségben

Coppieters, Bruno: ‘Statehood’, ‘de facto Authorities’ and ‘Occupation’: Contested Concepts and the EU’s Engagement in its European Neighbourhood = Ethnopolitics, Vol. 17, 2018, No. 4, 343–361. p.

Az „államiság”, a „de facto hatóságok” és a „megszállás” jogi fogalmait arra szoktuk használni, hogy megragadjuk egyrészt azt a fajta fennhatóságot, amelyet el nem ismert politikai entitások gyakorolnak Európában bizonyos területek és lakosság felett, másrészt pedig elhelyezzük ezen entitásokat a nemzetközi rendhez képest. Az ilyen jellegű terminusok használata a politikai diskurzusban és dokumentumokban legitimizálja vagy pont fordítva, delegitimizálja egy konfliktusban részt vevő felek követeléseit. Ezeknek a kifejezéseknek közvetlen politikai hatása van arra, ahogyan az EU közvetít ezekben a konfliktusokban és együttműködik az el nem ismert entitások hatóságaival és lakosságával. Ha ezek a jogi fogalmak egyszer bekerülnek a bevált politikai gyakorlatba, lehetővé teszik a potenciális együttműködést, vagy ellenkezőleg, leszűkíthetik vagy el is vehetik az EU mozgásterét. Alkalmazásuk vitákat generál az EU-n belül is. A „megszállás” fogalma különösen ingoványos talaj: az EU tagállamai másként használják egy-egy adott konfliktus vonatkozásában, és még az EU intézményei (az Európai Bizottság, a Tanács, a Parlament és mások) között is eltérések mutatkoznak. Ezen jogi fogalmak használatának elemzése túlmutat a nemzetközi jogon, a politológia területét is segítségül hívja.

Az Európai Unió sokszor megosztott az újonnan létrejövő államok elismerését illetően. Európában ez Koszovóval kapcsolatban a legfeltűnőbb, hiszen egyes tagállamok elismerik a szuverenitását, míg mások nem. Az Uniónak azonban sikerült felülemelkedni ezen a meg-

osztottságon és aktív szerepet vállalni a vitatott entitás életében. Az EU tehát Koszovó esetében az „elismerés nélküli érintkezés” politikáját követi (azaz a tagországok megosztottak az entitás elismerését illetően, de egyetértenek a kapcsolatfelvétellel). Azt az esetet, amikor az összes EU-tagország egyetért azzal, hogy az adott entitást nem szabad elismerni független államként, de a lakossággal kapcsolatot kell létesíteni, inkább az „érintkezés és el nem ismerés” politikájának nevezhetjük. Az EU intézményei céljaiktól függően kényesen egyensúlyoznak a különböző jogi terminusok között, de vigyáznak arra, hogy az elismerés létszara nélkül fennmaradjon a kapcsolat.

Az államiséget többféleképpen definiálhatjuk. A montevidói egyezmény (1933) szerint állam az, amelynek állandó lakossága, körülhatárolható területe és kormánya van, továbbá képes kapcsolatot létesíteni, pl. egyezményeket aláírni más államokkal. Van olyan nézet is azonban, miszerint egy állam elismerése automatikusan nemzetközi jogokkal és köteleességekkel ruházza fel azt. Egy másik vitatott témakör az, hogy az 1933 óta bevezetett változások a nemzetközi jogban és politikában az államok legitim eredetét illetően kihatottak-e az államiség definíciójára. Kérdés továbbá, hogy az emberi jogok tiszteletben tartása és a függetlenség kötelező ismérvei-e egy államnak. Az el nem ismerés politikája többet jelent az elismerés hiányánál. Az el nem ismerést a nemzetközi jog külön princípiumként tartja számon. Az el nem ismerés kötelessége a *ius cogens* normák megsértéséből következik, tehát az el nem ismerés egy jogszerűtlen helyzet konszolidációját kívánja megakadályozni. Az azonban, hogy mi jogszerűtlen, és ezért elutasítandó, értelmezés kérdése – így volt ez például az Észak-ciprusi Török Köztársaság esetében, amelynek létezését az EU a nemzetközi joggal ellentétesnek találta.

Az elszakadt – és más országok által be nem kebelezett – területek hatóságai természetesen mindent megtesznek, hogy bebizonyítsák, intézményeik megfelelnek az államiség követelményeinek a montevidói egyezmény alapján. Amennyiben ez releváns, arra is rámutatnak, hogy már a múltban is megfeleltek ezeknek a követelményeknek, esetleg volt már történelmük során saját zászlójuk, parlamentjük, kormányuk (pl. Abházia esetében). A deklaratív megközelítés szerint az el nem ismert állapot csupán egy köztes lépés a nemzet történelmi fejlődésének útján

az államiság teljes hiányától a teljes elismerés felé. Stefan Talmon szavai-
val élve az elismerés aktusa a konstitutív iskola szerint „státuszalkotó”,
míg a deklaratív iskola szerint „státuszmege erősítő”. Az el nem ismerés
viszont mindkét iskola szerint „státuszmegetagadó” hatású. Különbséget
kell tenni továbbá egy állam elismerése (ahol az elismerés politikai és
jogi feltételei eltérhetnek az egyes uniós tagállamok között) és egy enti-
tás államként való elismerése között. (Ez utóbbi esetben jogászok hatá-
rozzák meg az államiság feltételeit.) 2009-ben például az EU független
nemzetközi tényfeltáró missziója megállapította, hogy Abházia megfelel
az államiság követelményének, de Dél-Oszétia nem. A jelentés ugyan-
akkor arra is felhívta a figyelmet, hogy egyiküket sem tanácsos állam-
ként elismerni, mivel nem tartják tiszteletben az emberi jogi és kisebb-
ségi jogokat, különösen a hazatérő grúz menekültekkel szemben.

Az EU összességében arra törekszik, hogy az elszakadt területek
lakosságával valamilyen szinten kapcsolatot létesítsen, bizalmat építsen a
felek között, és lehetővé tegye, hogy a lakosság profitáljon az EU támogató
politikájából. E mögött az a meggyőződés áll, hogy így kedvezőbb alapot
teremtene a terület státuszával kapcsolatos tárgyalásokhoz. Az is lényeges,
hogy az el nem ismerés politikája nem írhatja felül az emberi jogok vagy a
humanitárius elvek tiszteletét. Azáltal, hogy az el nem ismerés ellenére az
EU valamiféle kapcsolatot tart fenn ezekkel az entitásokkal, tulajdonkép-
pen azt is biztosítja, hogy az újraegyesülés reményének elhalványulása okán
ne adják fel más államok az el nem ismerés politikáját. Az el nem ismerés
és az együttműködés politikája azonban időnként egymást is akadályozza.
Ha az EU megtagadja az államiságot ezektől az entitásoktól, megtagadja
az alkotmányuk, az ott tartott választások és népszavazások jogszerűségét
is. Ebben a felállásban az EU nem támogathat közvetlenül helyi civil cso-
portosulásokat vagy nemzetközi humanitárius szervezeteket, más szóval
az államiságnak az a jogi megfogalmazása, amelyen az EU el nem ismerési
politikája nyugszik, korlátozza az EU szerepvállalását, és negatívan befo-
lyásolja a projektek hatékonyságát. Kizárja az együttműködést kormány-
közi szinten, de adminisztratív szinten – a köztisztviselők szintjén – nem.
Az együttműködés efféle pragmatikus megközelítése viszont nem mindig
egyszerű, pláne, ha közben az a legfőbb cél, hogy megtagadják az adott
entitástól az államiságot (pl. Észak-Ciprus esetében).

Az el nem ismerés nem fogadja ugyan el az államiság jogi követe-
lését, de nem tagadja, hogy bizonyos hatóságok de facto uralmuk alatt
tartanak egy területet. Ebben az esetben a területet és a lakosságot uraló
hatóságokkal való tárgyalás elvét alkalmazzák. A „de facto” státusz nem
jelent semmiféle államként való elismerést, csupán arra utal, hogy gya-
korlati okokból elfogadják a területet irányítás alatt tartó hatóságot a
minimális interakció és a tárgyalások lefolytatása érdekében. De nincs
ez mindig esetben így: Ukrajna például csak nagyon korlátozott mérték-
ben hajlandó egy asztalhoz ülni Donyeck, Luganszk és a Krím-félsziget
képviselőivel, bár az EBESZ által vezetett minszki tárgyalásokon el kel-
lett fogadnia a jelenlétüket. Az elszakadókkal szemben álló kormányok
mindig nagyon ügyelnek, hogy a hivatalos közleményekben ne legyen
olyan titulus kapjon valaki az el nem ismert entitások részéről, ami nem
jár neki. A „de facto” ebben az esetben éppenséggel a formális státusz
tagadásával egyenértékű.

Hasonlóképpen a „megszállás” jogi fogalmával kapcsolatos iro-
dalommal is könyvtárakat lehetne megtölteni. Először az 1907-es hágai
egyezményben definiálták, de azóta már számos kutató készítette el a
megszállás tipológiáját. A megszállás jogi értelemben messzemenő követ-
kezményekkel (felelőségekkel és kötelességekkel) jár a megszálló erőkre
és harmadik államokra nézve. A megszállás csak átmeneti hatalmat jelent
egy terület felett, de teljhatalmat nem. A megszálló hatalom nem depor-
tálhatja a megszállt terület lakosságát, és nem telepítheti oda saját civil
állampolgárait. A nemzetközi jog tiltja olyan változások végrehajtását a
megszállt területen, amely tovább tartana, mint maga a megszállás. Ez
elméletileg az infrastrukturális beruházásokra is vonatkozik (ami érinti
az EU esetleg szerepvállalását is). A megszállás nem jogosít fel egy terület
státuszának megváltoztatására vagy anektálására. Ez utóbbi kitétel fontos
ütőkártya a központi kormányok kezében, hiszen az „illegális megszállás”
kifejezés használata eleve illegálissá teszi az elszakadt területek státuszát
a nemzetközi jog szempontjából is. Ebben az esetben az el nem ismerés
nem választható eljárás a harmadik felek számára, hanem kötelesség.

Észak-Ciprus esetében az Európai Unió Bírósága (EUB) és az Emberi
Jogok Európai Bírósága (EJEB) úgy foglalt állást, hogy Észak-Ciprus török
megszállás alatt áll, és hatóságai Törökországnak alávetett helyi hatósá-

gok. Ezzel szemben az EU szerepvállalását inkább az el nem ismerés általános elve jellemzi, nem pedig a megszállással való szembehelyezkedés és az ebből fakadó megkötések. Egy másik példa az uniós intézmények eltérő álláspontjára Grúzia esete. Az Európai Parlament határozottan kiállt Grúzia területi egysége mellett, és Abházia és Dél-Oszétia orosz megszállását a nemzetközi joggal ellentétes cselekedetként ítélte meg. A Bizottság és a Tanács azonban nem követte ezt az állásfoglalást, mivel egy efféle definíció csökkentette volna a diplomáciai rugalmasságot és korlátozta volna az EU szerepvállalását a tárgyalások során. A Krím-félsziget megszállása kapcsán azonban már másként járt el az EU: ezúttal minden uniós intézmény egységesen „illegális annektálás”-ról beszélt. Rosszallása jeleként az EU számos szankciót vezetett be a Krím-félszigettel szemben: megtiltotta a krími áruk importját és a befektetést bizonyos szektorokba és a turizmusba. Az Európai Bizottság részletes instrukciókat adott ki arról, hogy a Krímbe üzleti érdekeltséggel rendelkező vállalatok miként alkalmazzák a korlátozásokat. Ugyanakkor – a békefolyamat fenntartása érdekében – Kelet-Ukrajna destabilizációja kapcsán az Európai Tanács nem használja a megszállás szót. Kelet-Ukrajnában az EU csak korlátozottan vesz részt humanitárius programokban, illetve támogat civil szervezeteket, míg a Krímbe szinte egyáltalán nem. Bár a „megszállás” miatt elvileg megkettőzött erővel kellene törekedni a helyi lakosság elérésére, a pénzügyi tranzakciók bizonytalansága és a nehezen kivitelezhető programok miatt az EU inkább hátralépett.

A jogok és köteleességek meghatározása központi kérdés minden államisággal kapcsolatos vitában. Emiatt különösen fontos a deklaratív és a konstitutív megközelítés közötti vita arról, hogy milyen szerepet játszik az elismerés jogi aktusa egy entitás államiságának létrehozásában. Annak kérdése, hogy az EU-nak a politikai intézményeket és demokratizálódásukat kell-e megerősítenie vagy inkább a civil társadalmi szerveződések támogatnia, közvetlenül összefügg azzal, hogy hogyan definiáljuk az államiságot az el nem ismerés kontextusán belül. Mindazonáltal a szerző által bemutatott példák azt tükrözik, hogy az EU minden felmerülő területi konfliktusnál a lehető legtöbb szempont figyelembe vételével, egyedileg mérlegeli a helyzetet.

Pethő András

Istenért, de melyik hazáért?

Tom Lorman: For God and which Nation? The Ideology of František Jehlička, Priest, Politician and Pariah of the Slovak National Movement. =Slavonic and East European Review, 96.vol. 2018. no 3. 503-540. p

A tanulmány szerzője, aki legújabb kori közép-európai történelmet oktat a *University College London* Szláv és Kelet-európai Tanulmányok Tanszékén, egy a századelő Magyarországon jól ismert, szlovák nemzetiségű katolikus pap, politikus és közíró munkásságát és személyiségét igyekszik a megszokottól eltérő megvilágításba helyezni. Amint előljáróban leszögezi, bár az utóbbi időben mintha nagyobb figyelmet kapna Jehlička katolikus filozófiai, erkölcsbölcseleti munkássága, még mindig szilárdan tartja magát, úgy a magyar, mint a szlovák történészek körében az a nézet, hogy a politikában köpönyegforgató volt, elárulta népe ügyét, de magyarországi támogatóit is csak hitegette, hogy a szlovákságot visszavezeti Szent István koronája alá. Szerinte Jehlička páter igenis hű volt elveihez, a katolicizmushoz, s egész aktív életében azt a megoldást kereste, miként őrizhető meg a szlovákok nemzeti identitása, anélkül, hogy a katolikus hittől el kellene távolodniuk. Lorman ezt az állítását meggyőző érvekkel támasztja alá, Jehlička életútjának, műveinek, a kortársak róla alkotott véleményének és a kor politikai viszonyainak elemzésével.

František Jehlička a Felvidéken, Jókúton született, 1879-ben. A szlovák nemzettudatot a családból hozta. Mélyen hívő katolikus volt, már 15 éves korától tudatosan készült a papi hivatásra. Iskoláit Pozsonyban és Esztergomban végezte, teológiát a bécsi Pazmaneumban hallgatott. 1901-es pappá szentelése után a szlovák lakosságú Modorban kezdte meg lelki pásztori tevékenységét, és nyomban szervezni kezdte a helyi katolikus életet, de a szlovák nemzeti mozgalomnak is élére állt, az Osztrák-Magyar Monarchián belüli nemzetiségek öntudatra ébredésének és önállósulási törekvéseinek időszakában. Támogatta és elősegítette népének kiszakadását a Monarchiából 1918-ban, ám élete hátralévő részét mégis az „istentelen” cseheknek a szlovákokkal szembeni méltánytalan magatartása elleni harcnak szentelte, küzdött az autonómiáért, de mindig hű maradt a szlovák katolikus jelszóhoz: Istenért és a Népért! Lorman szerint mellőzése

elsősorban annak köszönhető, hogy nem lehet pedánsan besorolni sem a szlovák sem a magyar nacionalisták közé, ezért teológiai, publicisztikai, politikusi munkássága sem kap kellő figyelmet. Kedvező változásként értékeli viszont, hogy 2010-ben, Magyarországon reprint kiadásban megjelent egyik fontos munkája, Pikler Gyula pozitivista jogfilozófiájának bírálata. Elhíresült „pálfordulásaival” kapcsolatban Janek István szavait idézi, aki szerint Jehlička karrierje voltaképpen a korabeli nacionalista eszmék közötti útkeresés volt. A szerző úgy látja – beismeri, nem áll egyedül ezzel a véleményével –, hogy pályája és életműve a látszat ellenére nagyon is konzisztens volt: vezérfonala a katolicizmushoz való ragaszkodás, amely hite szerint ki volt téve a liberalizmus, a szocializmus, a protestantizmus, a szabadkőművesek és a zsidók állandó támadásának. Eleinte támogatta a *Hlas* ('hang') mozgalmat, amelynek tagjai, Masaryk hatására azt vallották, hogy a csehek és a szlovákok egy nemzetet alkotnak. Bécsi doktori tanulmányai idején, 1903-ban azonban a Keresztény Szocialista Mozgalomhoz szegődött, amelyhez élete végéig hű maradt. Ezáltal azonban, véli Lorman, maga is belekerült a bizakodás és az üldöztetés érzésének ördögi szorításába. A korabeli katolikus értelmiség és politikusok ugyanis meg voltak győződve róla, hogy egy katolikus hitbéli megújulás élharcosai Európában, ugyanakkor tartottak tőle, hogy ezt a megújulást egy „*Kulturkampf*” fenyegeti, amelyet azok indítottak, akik aljas céljaik elérése érdekében akarták aláásni a vallásos hit és az egyház tekintélyét. Ezért fordult Jehlička a „*Hlas*”-ba tömörült korábbi elvbarátai ellen. Újságcikkeket írt, amelyekben azzal vádolta őket, hogy eszméik támadás nemcsak a vallás, hanem a szlovák nemzet legmagasabb eszméi ellen is. Különösen Masarykot vette célba, akinek katolikus ellenessége közismert volt. A *Hlas* visszavágott, bigottnak és hypokritának nevezte. Jehlička azonban a *Katolícke Noviny* hasábjain publikált replikáival nagy népszerűsége tette szert. Egyre kritikusabb hangot ütött meg a Katolikus Néppárttal és a liberális magyar kormánnyal szemben is, amiért támogatta a gyökerüket vesztett emberek tömegeit kitermelő urbanizációt, a szabad kereskedelmet és a filozemitizmust. Bár a Pártnak a szlovákság körében is sok híve volt, a *Katolícke Noviny*, Jehličkával az élen mégis szakított vele, amiért nem határolódott el elég határozottan a kormány magyarosítási politikájától, s nem karolta fel az általános választó jog kérdését. 1905-ben

megalapították a Szlovák Néppártot (*Slovenská Ľudová Strana*), amelynek színeiben Jehlička mandátumot nyert az Országgyűlésben; jelzésértékű, írja Lorman, hogy hangsúlyozta: a katolikus egyház tágabban értelmezett érdekeinek alapján vágott bele a parlamenti karrierbe. Szlovák kritikusai azonban becsvágyából és pénzéhségéből eredeztették ilyen irányú ambícióit. Képviselői mandátumáról azonban az egyházi hatóságok felszólítására csakhamar le kellett mondania. A világi hatóságok részéről polgári peres eljárás is indult ellene, azon az alapon, hogy a kampány során nacionalista agitációt folytatott. Pártján belül viszont azért bírálták, mert nem voltak megelégedve „mérsékelt” parlamenti magatartásával. Amikor megszüntették ellene az eljárást, szlovák párttársai a magyar hatóságokkal való kiegyezéssel, a szlovák ügy elárulásával vádolták. Egyházi előjárói jóvoltából a jelentékeny számú szlovák lakossal bíró Tabánba került, mint káplán. Bár nem volt látható jele annak, hogy szlovák nemzeti mozgalmat próbált volna szervezni a hívek között, különböző álneveken ekkor is publikált, szlovák nyelvű hitbuzgalmi folyóiratokat és könyveket szerkesztett. Nyilvánosan azonban a magyar katolikus hierarchiának igyekezett imponálni, belépett a Szent István Társulatba, publikált magyar katolikus folyóiratban, és tudományos reputációját is ekkor alapozta meg, 1908 és 1916 között írott cikkeivel, pamfletjeivel, de főként nagylélegzetű erkölcsbölcseleti műveivel. Valamennyiben a katolikus hitet védelmezi, és ostorozza kora liberális és szocialista értelmiségét. Figyelemre méltó azonban, hogy bár többször hivatkozik nemzetre és hazára, kerüli, hogy megnevezze, pontosan melyikre gondol. Ekkoriban keletkezett művei közül kiemelkedik a kor vezető jogfilozófusát, Pikler Gyulát, ill. az ő pozitivizmusát bíráló könyve („Pikler jogbölcseletének és világnézetének kritikai bírálata”). Pikler azzal vívta ki Jehlička ellenszenvét, hogy elvetette azt a tételt, miszerint a jognak erkölcsi, vallási elveken kell alapulnia. Hasonló kérdéseket feszeget a „Társadalmi kérdés és etika” (1908), amelyben bírálja a liberalizmust, mert teret engedett a féktelen kapitalizmusnak, a féktelen kapitalizmust, mert kinevelte a szocialista mozgalmat és a szocializmust, mert hanyagolja az erkölcsöt, az igazságot és a szeretetet. „Erkölcsi és társadalmi jólét” c., 1916-ban megjelent könyve, írja Lorman, ma is kiváló bevezető lenne egy keresztény társadalomfilozófiai műhöz. Jóllehet rebesgették, hogy továbbra is kötődik a szlovák nemzeti mozga-

lomhoz, ez a két könyv tanári állást szerzett neki a budapesti teológián. A közvélemény formálásának, a sajtónak több cikket is szentelt, amelyekben forradalom szításával vádolta a baloldali-liberális sajtót, először a fejekben, majd az életben. Célszerűnek látta a sajtóban olvasottakat némi székszisszel kezelni. Az, hogy 1914-ben a Monarchia hivatalos véleményét hangoztatva a háború kiobbantását maga is a gyarmatbirodalmát Németországtól féltő brit politika manipulációinak tulajdonította, Lorman szerint annak tudható be, hogy a háborús hév őt is magával ragadta. 1918-ban azon a nézetén volt, hogy Károlyi államcsíny eredményeként jutott hatalomra. Kormányát, főként annak kisebbségi ügyekkel megbízott miniszterét, Jászi Oszkárt nem tudta elfogadni. Alternatívát kínált számára az újonnan létrejött csehszlovák állam. 1918-ban lemondott az egyetemi katedráról, és Pozsonyba költözött.

Jóllehet folyamatosan hangoztatta lojalitását az új állam iránt, kezdetől fogva figyelmeztetett, hogy Prágából olyan kezdeményezések is jönnek, amelyek ellen a szlovákságnak védekeznie kell. Belépett az újra megalakult Szlovák Néppártba, s megszervezte a Pécsre költözött Erzsébet Egyetem helyett a pozsonyi Comenius Egyetemet. Lassacskán azonban megnövekedett benne az ellenállás a prágai ideákkal szemben, pl., hogy nincs külön szlovák nemzet, hogy az alkotmány meg sem említi a szlovák autonómiát, a legfontosabb azonban Prága antiklerikális politikája volt. Jehlička kritikája egybecsengett azzal a magyar véleménnyel, hogy Csehszlovákia illegitim állam, s hogy a szlovákok és az ottani magyarok Magyarországhoz akarnak tartozni. Természetesen legott lábra kaptak olyan híresztelések, hogy Jehlička Magyarországgal működik együtt, s kétségbe vonja Csehszlovákia legitimitását. Ezt igazolni látszott a páter és paptársra, J. Hlinka párizsi utazása, amelynek során szlovák autonómia-tervükkel titokban felkeresték a Közép-Európa térképét átrajzoló szövetségesek képviselőit. A nagyhatalmak, amelyektől remélték, hogy ráveszik Masarykot a közös állam létesítéséről aláírt „Pittsburghi Megállapodás”-ban ígért autonómia megadására, a tervet határozottan elutasították. Sőt, a francia hatóságok felszólították a szlovák delegációt, hogy 24 órán belül hagyja el az országot. Visszaútban értesültek róla, hogy hazatérve letartóztatás vár rájuk, hazaárulás miatt. Ennek okán Jehlička inkább Bécsbe, majd azt követően Budapestre jött. Ezzel újra alapot szolgáltatott

arra, hogy a szlovák ügy árulójának nevezzék, sőt, arra a következtetésre jussanak, hogy már párizsi útja előtt magyar zsoldban állt. Lorman idézi Janek Istvánt, aki szerint erre nincs bizonyíték. Egyébként sem valószínű, hogy rendíthetetlen katolikus hite, amelyhez való ragaszkodását sokoldalúan bizonyította, összefért volna az antiklerikális Károlyi-, vagy az arra következő bolsevik rezsimmel való szövetkezéssel. Sokkal valószínűbb, hogy a letartóztatástól való félelem és az készítette erre a lépésre, hogy 1919 őszén, Magyarországon egy konzervatív rezsim került hatalomra, amelyben a katolikus vallás és egyház pozícióját sokkal inkább biztosítottak láttá, mint az „istentelen és szabadgondolkodó” Csehszlovákiában. Ott előretörték a baloldali pártok, s 1920-ban már a kormányzó koalíció tagja lettek, a „*Kulturkampf*” ott vesztésre állt. A Horthy-rezsim sokkal engedékenyebb nemzetiségi politikát folytatott, mint Csehszlovákia, és megadta a határain belül élő szlovákoknak azt, amit Csehszlovákia megtagadott tőlük, az autonómiát. Ezen felbuzdulva Jehlička egy paptársával nagy ívű autonómia-tervet dolgozott ki, Magyarországon belül, de az egész szlovákság számára. Ezt, nagy meglepetésére a szlovák nacionalisták Csehszlovákiában mégsem fogadták kitörő örömmel. Népszerűsítésére Budapesten lapot alapított (*Slovák Zahraničny*), amelyet a kisebbségi tárca finanszírozott. Ezt csak titokban lehetett bejuttatni Csehszlovákiába, így nem fejtett ki lényeges hatást. Létrehozta a Magyarbarát Tót Néppártot (*Uhorsko-Slovenská Ľudová Strana*). Erőfeszítései azonban itt sem hozták meg a kívánt eredményt, nem sikerült mozgósítania a magyarországi szlovákságot, sőt, rivális lapot indítottak (*Slovensky Národ*) és szlovák függetlenségi pártot alapítottak. Lorman megjegyzi, hogy mindkettőt a magyar külügyminisztérium finanszírozta. Sikertelensége elkedvetlenítette Jehličkát. Lengyelországba távozott, ahol a varsói egyetemen neo-skolasztikus filozófiát adott elő, s kacérkodott a lengyel-szlovák, vagy magyar-lengyel-szlovák föderáció gondolatával. Magyarországon visszautasított egy parlamenti mandátumot, és 1921. május 25-én megalapította az Új Szlovák Nemzeti Tanácsot, amelynek elnökeként ő volt az első modern szlovák politikus, aki független szlovák államot követelt. Lorman szerint, érdekes módon nem annyira az összes szlovák anyanyelvű beolvasztása egy nagyobb Magyarországra, hanem inkább a szlovák függetlenség követelése volt az, amivel kihívta maga ellen a Magyarországra emigrált

szlovákok haragját. Pártja ál-gyászjelentést publikált, amelyben Jehličkát a pánszlávizmus árulójának titulálta. 1920 és 1926 között Lengyelország és az USA között ingázott, tanított a Washington D.C.-beli Katolikus Egyetemen, feladta a lengyel-szlovák föderáció tervét, és minden erejét a nemzetközi közvélemény Csehszlovákia ellen hangolására fordította. Ebben sem ért el eredményt, ezért 1926-ra ezzel is felhagyott, legalábbis Amerikában. Visszatért Bécsbe, a kapucinus kolostorbeli cellába, onnan utazgatott Genfbe, a Népszövetségbe, hogy a szlovák függetlenség mellett lobbizzon. A magyar külügyminisztérium költségén újra indította az amerikai szlovák lapot (*Samostatné Slovensko*) és a *Samostatnost'* c. hetilapot, az utóbbi lett a szócsöve a prágai kormánynak a szlovákokat érintő hátrányos intézkedései ellen. Közben azonban folyamatosan biztatta a magyar kormányt, írja Lorman, hogy a független Szlovákia átmeneti állam lenne a Magyarországra való betagozódásig. Együttműködése a magyar kormánnyal végül is lelepleződött, amikor Bethlennel együtt utazott Londonba (1933). Ez megmaradt barátait is eltávolította tőle, és arra készítette őket, hogy aláírják a csehszlovák parlament 1933. december 20-án elfogadott nyilatkozatát, amely Jehličkát a szlovák érdekek elárulásával vádolta, és a magyar revíziós propaganda eszközének bélyegezte. Lorman szerint a páttert ért bírálatok hevesességét elsősorban az indokolja, hogy szlovák nemzetársai akkoriban a cseh uralmat kívánatosabbnak ítélték a magyarnál, és tartottak tőle, hogy az önálló Szlovákiát erős szomszédai egy-kettőre beszippantanák. Jehličkát azonban a kritikák nem állították meg a csehszlovák állam lebontásáért folytatott harcában. 1934-től a náci Németország és a fasiszta Olaszország támogatásával ostromozta a szovjet és a zsidó befolyást a szlovákság körében. Rokonszenve a fasiszták iránt tovább növekedett Mussolini és a katolikus egyház konkordátuma, ill. a spanyol polgárháború okán, mert a köztársaságiak üldözték a katolikus hívőket és papokat. Ezért üdvözölte Magyarország kapcsolatainak szorosabbra fonását az antibolsevista fronttal (a náci Németországgal és a fasiszta Olaszországgal). Lorman szerint azonban ez csak taktikai fogás volt részéről, hogy támogatást szerezzen a radikális szlovák jobboldalnak. Berlinben és Rómában is azzal lobbizott, hogy egy új magyar-szlovák föderáció természetes szövetségese lenne a fasiszta hatalmaknak, s megakadályozná, hogy a bolsevista mételty Csehszlovákián keresztül eljuthasson Európába. 1937-

ben, Bajorországban erről a témáról megjelent könyve akkora sikert aratott a német diplomáciában, hogy az USA-ban felkerült a fontos náci szövegek listájára, holott a gyakorlatban csak elenyésző hatása lehetett, véli a tanulmány szerzője. Szerinte az sem valószínű, hogy „*Should Great Britain Go to War for Czechoslovakia?*” (‘Háborúba menjen-e Nagy-Britannia Csehszlovákiáért?’) c. írása – ebben azt állítja, hogy Csehszlovákia összeesküdött a Szovjetunióval a brit gyarmatok elszakítására és bolsevizálására – hatással volt arra, hogy Prága, brit és német nyomásra területének egy részéről Németország és Magyarország javára lemondott, s Szlovákiának nagyfokú autonómiát adott. Megjegyzi azonban, hogy Hitler figyelmét mindenképpen felkeltette, mert 1938 szeptemberi, *Sportpalast*-beli beszédében, amelyben kimondta, hogy a szlovákok külön nemzet, szó szerint idézett Jehlička hozzá intézett táviratából. Ez a beszéd bátorította fel a szlovák nacionalistákat, hogy 1938. október 6-án autonóm kormányt állítsanak fel, majd 1939. március 14-én kikiáltásuk a független szlovák államot. Jehlička páter azonban ezt már nem érte meg, 1939. január 3-án, 59 éves korában, kolostori cellájában szívhalált halt. Testvére, Vilma Budapesten élt, ezért lelt örök nyugalóhelyre a Farkasréti temetőben. Részünkről megkapta a végtisztességet: a magyar kormány síremléket emelt neki. [A szlovák nemzet hálája azonban – úgy tűnik – egyelőre még várat magára, pedig 1993-ban már másodszer élt a nemzetközi helyzet adta lehetőséggel, és lett független Szlovákia.] Jehlička mentségére mindenkori szlovák bírálóival szemben Lorman azt hozza fel, hogy lojalitása Szlovákia iránt töretlen, jóllehet pragmatikus volt. A mérce számára az volt, melyik állam szolgálja leginkább a szlovákok javát. Sokan voltak így ezzel kortársai közül. Egész aktív életét abban a tudatban élte le, hogy egy „kulturharc” részese, amely a katolikus egyház és világi ellenfelei között zajlik. Ezek a világi ellenfelek formálták a maguk képére Magyarországot 1918 előtt. Az új Európa létrehozásával, 1918-ban megint ezek léptek a színre. Az I. világháború előtt ezeknek megtestesülése volt a magyarországi liberális rezsim, a „budapesti ideák”, a háború után pedig a Csehszlovák Köztársaság, a „prágai ideák”. Mindkettő ellen egyforma hévvel harcolt.

Gyetzvai Mária

NEMZETISÉGI JOG

Az iraki Kurdisztán kilátásai az autonóm régióban tartott függetlenségi népszavazása után

Hennerbichler, Ferdinand: Zukunfts-Optionen von Kurden in Eurasien. = Europa Ethnica. 2018. No. 1-2. p 2-30.

A kurdok – talán az ókori médek utódaiként – több ezer éve őslakosok az anatóliai Taurusz, valamint a mai Irakot Irántól elválasztó Zagrosz hegység és közöttük a régi Mezopotámia vidékein. Indoiráni nyelvű nomád törzseik kisebb-nagyobb helyi centrumok köré rendeződve különböző birodalmak uralma alatt álltak. Területükön az első világháborúig az Oszmán és a Perzsa Birodalom osztozott. 1920-ban a szekularizált török állammal a birodalmi terület töredékrészére kötött sèvres-i békeszerződés elismerte jogukat az önrendelkezéshez, amit azonban Törökország fegyveres fellépését lezáró lausanne-i béke (1924) több ponton felülírt. Az iszlamizált, túlnyomóan szunnita felekezetű övezet – Törökország, Szíria, Irak, valamint Irán államhatáraival szét-szabdalva – ma mintegy öt magyarországnyi kiterjedésű etnikai régiót („Kurdisztán”) alkot, együttesen ca. 40 millió, az államhatárokat vész, üldöztetés idején akadálytalanul átlépő lakossal. A kisebbségi jogaiért síkra szálló kurd etnikum leginkább zavaró tényező mind a négy „befogadó” (azaz, inkább rátelepült) állam politikai berendezkedése számára. Az országszomszéd kurdjait a saját kormányuk ellenében viszont előszeretettel támogatják. Ez főképp Irán és Irak mint két, Perzsa-öböl menti politikai rivális viszonylatában bevett gyakorlat. A kurd övezet gazdasági-kulturális súlypontja – részben kompakt, részben többségi vagy erőteljes kisebbségi településsel – a ma ennél szűkebbre vont területi autonómiát élvező, 6-7 milliós nagyságrendű iraki részre esik („Dél-Kurdisztán”).

Az 1930-as évektől máig ismétlődő felkelésekkel, a folyamatosan napirenden tartott önrendelkezési próbálkozásokkal az iraki kurdok politikai aktivitása is jóval erőteljesebb, mint a szomszédaié. A katonai uralmat megdőntő polgári kormány konszolidációs programja 1970-ben először teszi lehetővé kurd területi autonómia kialakítását. A „Kurd Autonóm Régió” akkor azonban csak töredékes formában valósul meg, végül rövid néhány év múltán el is bukik a központi kormánnyal folytatott kompetencia- és területi viták kereszttüzében, s Bagdad elnyomó politikája visszatér, hamarosan az egyeduralmával élre került Szaddám Husszein – civilek százezreit sújtó – gyilkos eszközeivel (vegyi fegyver bevetése, tömeges deportálások). Az autonómia kérdése a Kuwait elleni iraki támadásra válaszoló nemzetközi koalíciós fellépés („öbölháború”, 1990/91) nyomán kerül újfent napirendre, gyakorlatilag a koalíciós erők hathatós védelme alatt (légtér-zár), amikor is a kurd autonómia, a maga 1970-ben ideiglenesen megszabott területén, jó évtized alatt, lényegében szabadon kibontakozhatott. Ezalatt kiállja a törzsi háttérű konzervatív vezető párt (Kurdisztáni Demokrata Párt – KDP) mellé felnövő nyitottabb szemléletű ellenzék (Kurdisztáni Hazafias Unió – PUK) között kiéleződő, fegyveres összecsapásig eszkalálódó ellentétek (1994/97) vagy a nagy pártok anyagi korrumpálódását, elveik hatalmas demokrácia-deficitjét érzékelő új nemzedék szociális lázongásának próbáját is. Az iraki kurd autonómia végül – a diktátor végleges bukása („iraki háború”, 2003) után – jóllehet „ideiglenes”, egyes rész-kérdésekben hézagos formában, alkotmányos megerősítést nyer (2005). A régió mindenestre széleskörű jogosultságok (saját parlament, kormány és – nagy hatékonyságú pesmerga gerilla-egységeit legalizálva – önálló fegyveres erő, exportjog stb.) birtokába kerülve tovább folytathatja politikai és gazdasági stabilizálódását. A biztonság szigete lesz a széthullással fenyegető országban, melynek gazdasági alapja az autonómia-határok között is feltalálható olaj- és gáz-lelőhelyek kiaknázása. Mindez döntően az USA (G. W. Bush és B. Obama) politikai támogatásával jöhetett létre. Ellentétek a központi kormánnyal attól a pillanattól kerülnek újra elő, ahogy az ország demokratikus átalakítása során már biztonságos lábakon áll, legkésőbb a nemzetközi fegyveres erők teljes kivonásával (2011).

A viták újabb elmérgesedésének az „Iszlám Állam” előrenyomulása vet véget 2014-ben. Akkor a kurd regionális kormányzat is beveti pesmerga milíciáit, a központi fegyveres erőkkel és az iraki vezetést támogató szövetségesekkel vállvetve veszi fel a küzdelmet, a Moszul és Kirkuk olajipari központok körüli erőfeszítésekben helyi terepismerete és önvédelmi elszántsága, valamint az amerikai hadfelszerelés erejével akár az oroszlánrészt vállalva. Az erőteljes kurd aktivitást főképp Kirkuk esetében nem utolsósorban gazdasági érdekekkel párosult (olajbevételek) területi igénye motiválja. Fegyvertényeikre alapozva Masszúd Barzáni, a KDP színeiben 1970 óta regnáló elnök, noha a központi kormány, egyben az érintett további kormányok heves ellenzésével találkozva (az ENSZ a maga részéről halasztást javasolt), 2017 szeptemberére kitézi az elszakadást célzó „függetlenségi” népszavazást, mely rendben le is zajlik, és önmagában véve biztató eredménnyel zárul. Kérdés azonban: miképp juthat el az iraki Kurdisztán az elszakadásig, ha valóban el is akar jutni odáig? Az igencsak korlátozott kilátásokat markánsan jelzi Bagdad gyors visszacsapása: az iraki hadsereg ugyanazokkal, a Törökországból, illetve Iránból instruált helyi türk („turkomán”) és siita erőkkel karöltve, melyek az Iszlám Állam elleni küzdelem során még együtt harcoltak a kurd milíciákkal, kiszorítja a kurd fegyvereseket a harcok idején ellenőrzésük alá került, „vitatott” területekről, közöttük alapvetően Kirkukból (2017. október). A kurdoknak ezúttal nélkülözniük kellett a külső fegyveres segítséget. Az iraki vezetés ezt követően a Kurd Autonóm Régió feletti ellenőrzés visszaszerzésére is megteszi lépéseit (mindenekelőtt a törvényileg vállalt központi juttatásokat felfüggesztve). A két kurd vezető párt között ugyanakkor újraéled az ellentét. Felmerül, hogy a népszavazás kiírása önhatalmú, átgondolatlan lépés volt, mely alapvetően csak a Barzani-párt megerősítését kívánta szolgálni a másik párttal folyó versenyében. A pártok emellett részint egymást vádolják Kirkuk elvesztéséért is (ki, mikor térítette el hatalmi számításból a valahonnan ígért, de hiába várt hadi felszerelést stb.), részint pedig egymás háta mögött tárgyalgatnak a központi kormánnyal a „jövőről”. A tárgyalások során a Kirkuk-téma is szerepel, mégpedig valamiféle köztes státusz elképzelésével, s feltűnik mögötte „Gorran” néven egy újabb alapítású „Változás”-párt, mely a függetlenségi népszavazást egyébiránt

mint kalandorpolitikai lépést eleve ellenezte. Az Iszlám Állam elleni küzdelmeket követő új helyzetben mindenesetre a kurd autonóm vezetés önnön anarchiája az első számú akadálya bármilyen új kibontakozásnak. Annyi bizonyos: politikai „b.-terv” a függetlenség megghiúsulása esetére nincs, mint ahogy a függetlenség államháztartási biztosítására sem volt tervszerű elképzelés. Pedig az előzőleg felfutott gazdaság az „Iszlám Állam” elleni küzdelem során leromlott, amiben épp a 2014. évi nagy olajár-esés is szerepet játszott. Mindemellett előtűnik a gazdasági szerkezet olajipari túlsúlyának gyengéje, a kis- és középvállalatok hiánya. Egyelőre gigászi méreteket ölt a Kurd Autonóm Régió eladósodása. A népszavazás óta óráról-órára változó helyzetkép a publikált szöveg kéziratzását követően egyébként eléggé információhiányos.

A „kurd-kérdés” napjainkban e sorsdöntőnek szánt esemény köré összpontosul. A témával és általában a Közel-Kelettel foglalkozó osztrák történész-politológus szerző (korábban a területeket bejárt diplomata és újságíró is) a folyóirat kurd számában közölt elemzése körbejárja az idevezető folyamatok fent vázolt csomópontjait (a legfrissebb eseményekre nézve leszűrt információk híján hatalmas sajtóhír-, illetve informális értesülés-anyagot megmozgatva, egyben az évszázados előtörténet ismereteit enciklopédikus mélységben zúdítva rá olvasójára), majd mérlegre teszi a jövőt illető elképzeléseket.

Arra nézve, hogy merre mozdul a központi kormánnyal folyó egyeztetés, egyelőre nincsenek megbízható fogódzók. Ami valószínűsíthető: az autonómiára vonatkozó eredeti alkotmány-cikkely mentén folytatódhatnak tárgyalások a „békés és demokratikus” megoldás irányában, esetleg a már korábban is ténykedő Irakot támogató ENSZ-misszió (UNAMI) ismételt bevonásával. Az előbbre jutás fontos feltétele volna azonban a kurd régió belső demokratizálása is, ami a törzsi múltat végleg maga mögött hagyó fiatalság politikai küzdőerején múlik. Kurd részről a legcélszerűtlenebb választás lenne a nyílt konfrontáció vállalása.

A továbbiakban megpróbálhatjuk számba venni a nemzetközi tényezőket, melyek az iraki vezetés további kurd politikáját befolyásolhatják. Vegyük először is Törökországot. Az északi szomszédságnak többféle, bonyolult rétegződésű érdekeltsége van az iraki Kurdisztánnal kapcsolatban. Az egyik: a fegyveres behatolás (még Szaddam Husz-

szeintől nyert) jogának fenntartása (a török állam ezzel korábban Szíriát szerencsétlente) a terrrorszervezetnek deklarált, a törökországi kurd érdekekért síkra szálló „Munka-párt” (KKP) üldözésére, amely rendre az államhatár túloldalán keres menedéket, kiképző táborait is itt tartva fenn. (A török védelmi erő végül még stabil katonai állomásokat, ügynökségeket is berendezhetett itt. A korábbi keletű egyezség felmondása az iraki kurd vezetés Bagdaddal közös tennivalója volna. A helyi kurd álláspontról a máig fennálló gyakorlattal kapcsolatban nincs adat vagy kimarad az elemzésből, a központi kormányzás többszöri próbálkozása a felszólamlás kellő ereje nélkül az ország vontatottan folyó stabilizációja közepette mindenesetre az eddigiekben eredménytelen.) A másik török érdekelttség: az 1924 óta rendületlenül kiváráo területi revíziós elképzelés (vágy?) Moszul és Kirkuk vonatkozásában (ide vonatkozóan áthallás van valami „javított”, második posztkoloniális átrendeződésre), melyet keresztvezhetne a vidék betagozódása egy új, kései utódállamba. Ezt tükrözi a türk milícia kettős bevetése – mint láttuk – egyszer a kurdok oldalán, másszor pedig ellenükben. Törökország az iraki Kurdisztán elszakadását a meglevő határai között mindazáltal nem feltétlenül ellenezné. Ennek megfelelően a kétoldalú gazdasági kapcsolatok egyre számot tevőbbek. – Irán, az iráni kurdok csatlakozási kedvétől tartva, élesen szemben áll az iraki Kurdisztán elszakadási törekvésével, de autonóm státuszával a befolyási övezetében tartaná, melyet Szírián és Jordánián át a „síita félhold” mentében egészen Libanonig és az izraeli határig kinyújtva kiépíteni törekszik, nem utolsósorban azért, hogy a zsidó államot annyival közelebből fenyegethesse. Rég vége ugyanis ama időknek, melyekben Izrael (még a sah uralma alatt) a perzsa államon keresztül juttatott fegyvereket, küldött katonai tanácsadókat az iraki kurdoknak, hogy ismétlődő felkeléseikkel a hatnapos háború (1967) során vagy egyéb alkalmakkor a zsidó állammal ellenséges Irak haderejét leköszék. Egy újabban felmerült Izrael – Szaúd-Arábia – Öböl- menti államok stratégiai együttműködés az iráni kurdok felfegyverzésére a perzsa állam destabilizálása érdekében viszont egyelőre merő elképzelés, ugyanakkor létező spekuláció.

Nos, az iraki kurd jövő útjainak irányát a kölcsönös stratégiai helyezkedés és színlelés összekuszálódó szálai között sem tudjuk igazán

kitapintani. A főszereplők sorából immár feltűnően hiányzik a korábbiakban oly meghatározó szerepet vitt USA. Szuperhatalmi becsvágya vagy felelősségtudata ma beéri a szíriai fronton felvállalt terheivel. Ha az iraki kurd kérdéshez még hozzászól, az csak a Bagdad által hangoztatott demokratikus elvek támogatása lehet. Nem érdektelen viszont Oroszország újszerű bejelentkezése a közel-keleti térség folyamataiban történő részvételre. Ambíciózus szíriai szerepvállalása mellett felfigyelhetünk – a kései cári ambíciók, majd szovjet bolsevista (nem egyszer a Barzani-klán őstagjához: Musztafa Barzanihoz kapcsolódó) próbálkozások folytatásaként – egy kurd irányú átfogó politika formálódására is. Lavrov külügyminiszter egy, az iraki kurd népszavazás utáni helyzethez igazított interjú során, eléggé lakonikus formában ugyan, de rámutat a „minden kurdot egyenlő mértékben” megillető jogok jelentőségére, melyekért vonatkozó partnerekkel folytatandó megbeszélések során Oroszország a maga részéről „kész kiállni”. A megnyilatkozás iraki kurd irányban elméletileg meghaladott, így elsősorban a leendő szíriai rendezés során napirendre vehető szíriai kurd autonómia kérdésére utalhat. Iraki szintéren Oroszország voltaképp a gyakorlat mezejére lépett olaj- és gázszállításokra vonatkozó, Bagdaddal természetesen egyeztetett kurd-orosz megállapodás erejével.

Komáromi Sándor

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Megfelelő szövetséges keresése. A szlovák-jugoszláv kapcsolatok vége. Kapcsolatfelvétel a szlovák és a független horvát állam között 1941-ben

Sovilj, Milan: Hledání vhodného spojenca. Konec slovensko-jugoslávských vztahů a navázání styků mezi slovenským státem a nezávislým státem Chorvátsko v roce 1941. = Historický časopis. 66. r. 2018. 2. no. 287-310. p.

Az 1939. március 14-én kikiáltott önálló szlovák államnak szövetségekre volt szüksége. Tiso kormánya már ebben az évben számos nagykövetség megnyitását tervezte.

Jugoszlávia a 2. világháború előtt már kiépített diplomáciai hálózattal rendelkezett. A vezető politikai körök semlegességre törekedtek, szerették volna elkerülni a konfliktust Németországgal és Olaszországgal egyaránt és a semlegesség megőrzését Szlovákia is előnyösnek találta. A pozsonyi jugoszláv diplomáciai képviselő megmaradását, majd 1939-ben az új nagykövet kinevezését a szlovák sajtó de facto az önálló Szlovákia elismerésének tudta be. Ezzel szemben Belgrádban Jozef Cieker charge d'affaires-ként a romániai szlovák nagykövet Ivan Milecz alárendeltjeként működött.

A szlovák-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok megerősítését több politikai és gazdasági tényező is sürgette, így például a mélyponton lévő szlovák –magyar viszony és egy szoros gazdasági együttműködés szükségessége, amely megfelelő pénzügyi és kereskedelmi egyezség hiányában meghiúsult.

Azonban a két ország közötti diplomáciai kapcsolat erősödését a jugoszláv politikai elit (beleértve a szerb politikusokat, a szlovén klerikálisokat és a muzulmán szervezeteket is) nem szorgalmazta különöseb-

ben, ugyanis Szlovákia Németország támogatásával vált önálló állammá és attól tartottak, hogy a többnemzetiségű Jugoszlávia a volt Csehszlovákia sorsára juthat. Szlovákia így elsősorban a horvát ellenzéki politikusoktól, a kormányellenes és radikális horvát köröktől számíthatott szimpátiára és támogatásra.

Míg a német megszállás előtt Belgrádban charge d'affairs-rel szlovák nagykövetség működött, addig Pozsonyban 1940-ben csupán jugoszláv diplomáciai ügynökség volt S. Simić diplomáciai ügynökkel az élen.

A szlovák fél nehezményezte azt is, hogy a Jugoszláviába irányuló csehszlovák emigránsok ambivalensen viszonyultak a független Szlovákiához. A vezető jugoszláv politikusokat pedig zavarta a Hlinka gárda főparancsnokának pozitív hozzáállása Horvátország függetlenné válásához.

A belgrádi szlovák charge d'affairs, Jozef Cieker folyamatosan tájékoztatott a jugoszláv politikai eseményekről: 1941. március 20-án Jugoszlávia csatlakozott a hármak szövetségéhez, ami elsősorban szerb körökben nemtetszést váltott ki. Március 27-én D. Simović és B. Mirković tábornokokkal az élen megdöntötték a kormányt. Simović új kormányt alapított (részben az eddigi kormánypártokból és néhány ellenzéki párttal). A király a kiskorú II. Péter lett. Hitler eközben döntött Jugoszlávia megtámadásáról. Jozef Cieker a belgrádi szlovák ideiglenes ügyvivő is csalódottságát fejezte ki a kormányváltás miatt.

A rövid ideig tartó szlovák-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1941 áprilisában zárultak le. Ennek egyik fő oka a szlovák és a horvát nemzet közötti párhuzam, ill. a volt Csehszlovákia és Jugoszlávia közötti analógia lehetett. A Horvát Parasztpárt elnöke, a korábbi kormány vezető ellenzéki politikusa, Vladko Maček az új kormány alelnökeként a jugoszláv államot védte és ennek az államnak a határain belül szerette volna tartani a horvát népet. Maga Cieker úgy vélte, hogy Maček döntése miatt a horvát nemzet elszalasztotta az alkalmat, hogy megvalósítsa önállósulási szándékát.

1941. április 5-én a Szlovén Néppárt vezető politikusai, akik egyben a jugoszláv kormány politikusai is voltak, F. Kulovec és M. Krek a belgrádi szlovák nagykövetség hivatalnokain keresztül próbáltak kapcsolatot létesíteni a Harmadik Birodalom képviselőivel. Nevezetesen az érdekelte őket, hogy mik a tervei Németországnak a szlovén területekkel. Ez a cselekedet többféleképpen értelmezhető: egyrészt sze-

paratizmusnak is tekinthető, akárcsak a horvát usztrasák önállósulási erőfeszítései, másrészt kifejezheték a március 27. után kialakult politikai helyzettel szembeni tiltakozásukat, ill. a Jugoszláv állammal való további együttműködés elutasítását is, de szimpátiájukat is a németek iránt, hogy a megfelelő pillanatban egyfajta államformát alakíthassanak ki az új német államszervezetben.

Jugoszlávia lerohanása a szlovák-jugoszláv kapcsolatok végét is jelentette. 1941. április 8-án Ribbentrop német külügyminiszter javasolta a szlovák-jugoszláv kapcsolatok megszakítását, amelyet a szlovák fél április 9-én, nyilvánosan ki is jelentett és okául a jugoszláv kormányváltást és a Németországgal szembeni ellenséges jugoszláv hozzáállást nevezte meg.

Miután 1941. április 10-én bevonult a német hadsereg Zágrábba, Slavko Kvaternik ezredes kikiáltotta a Horvát Független Államot, amelyet 1941. április 15-én Németország, Olaszország és Szlovákia is elismert. Az 1941. április 17-i jugoszláv kapituláció után Horvátország kiterjesztette területeit Boszniára és Vajdaságra. A „független” Horvátország nagymértékben függött Németország támogatásától és a Mussolini és Pavelić által megkötött ún. római szerződés következtében Olaszország garantálhatta Horvátország függetlenségét. Pavelić pedig átadta Olaszországnak a stratégiaiailag legfontosabb partvidékét.

Mindkét „független” állam létezése és az önállósága pártfogóiknak köszönhető, amelynek ára önmaguk alárendelése volt a német, ill. olasz politikai és gazdasági érdekeknek.

1941. április 15-én, miután Szlovákia elismerte Horvátországot, J. Tiso és A. Pavelić kezdeményezték a diplomáciai kapcsolatok felvételét. A diplomácia szintjén is hangsúlyossá vált a két „testvéri” állam közötti hasonlóság: „hasonló sors és szenvedés”, „a szövetségesek iránti hűség”, „az Európa megújításáért” folytatott harc, továbbá a szlovák és a horvát nép elnyomásának kifejezése a cseh, ill. a szerb politika által.

A két állam közötti közeledési szándék ellenére sem sikerült szorosra fűzni a kapcsolatokat: a gazdasági együttműködést a horvát állam katasztrófális gazdasági helyzete tette lehetetlenné. A kulturális együttműködést teljesen áthatotta az ideológia propagálása, viszont óriási érdeklődés mutatkozott az iskolák és egyetemek közötti kapcsolatok

megerősítésében. A két állam kölcsönös reklámozásában nagy szerepet kaptak a radikális szervezetek, mint pl. Hlinka gárdája és az usztasák mozgalma.

Horvátország területét az állandósult harcok legyengítették. A szlovák rezsim pedig a diktatúra alapvető eszközeit alkalmazta és jóváhagyta a zsidó származású állampolgárok deportálását. Horvátország szintén kíméletlenül bánt az Önálló Horvát Állam ellenzőivel és a többi nemzetiséggel egyaránt, így például a horvátországi szlovák kisebbséggel is.

A két állam közötti távolság a háború vége felé egyre jobban megnyilvánult. Világossá vált, hogy a háborút egyik állam sem „élheti túl”.

Császári Éva

Idegen származásúak integrációja a kora újkori prágai társadalomba

Fejtová, Olga: Integrace příchodích cizinců do raně novověké pražské společnosti. = Český časopis historický. 116. r. 2018. 2. no. 459-485. p.

Az idegen származásúak integrációjának kérdése szorosan összefügg a migráció okaival, módjaival és nem utolsósorban a szereplőivel.

A szociális szervezetként működő kora újkori városban az idegenek betelepülése magával hozta a szociális és gazdasági fejlődést is. Ez egy olyan alapvető urbanizációs folyamat, amely magában hordozza az újonnan érkezők beilleszkedését és kirekesztődését.

A kultúrák közötti kapcsolat (interkulturalitás) elsősorban a különböző kultúrák találkozására való reflektálás, ezeknek kölcsönös elkülönülése és konfrontációja. Nemcsak az újonnan érkezők számítottak idegennek, de a zsidó lakosság és a szegények is (akiket nem lehetett a „helyi szegények” közé sorolni), a „becstelen” foglalkozásokat űzők, máshitűek és a nem teljes jogú lakosság is.

A kérdés tanulmányozását több forrás is segítheti: pl. a városi jogi iratok és az új polgárok nyilvántartási jegyzéke. Rudolf udvarának Prágába történő áthelyezésével (1583) jelentősen megnőtt a betelepülők

száma Prága önálló városrészeibe, amely sokszínű etnikai és vallási összetételt eredményezett, ezért a nemesség és a városvezetés is szükségesnek tartotta, hogy regisztrálja, ill. szabályozza a migrációs mozgást. A németek betelepülése a 16. század közepéig dinamikusan nőtt, ezt követően pedig itáliai, németalföldi, francia, spanyol és más nemzetiségű betelepülők érkeztek. A nem teljes jogú városlakók jegyzékének összeírása az udvarnokok feladata volt. Az óvárosi (1608) és az újvárosi (1585/1586) összeírások elemzése alapján a nem teljes jogú városlakók körében, hasonlóan a teljes jogú polgárok nemzetiségi összetételéhez, a cseh elem dominált.

A Rudolf érában Prága a különböző etnikai, nyelvi és vallásfelekezeti lakosok olvasztótégelyévé vált. A kutatások azt bizonyítják, hogy az új polgárok között a német nyelvterületről származó kisiparosok voltak nagyobb számban, akik könnyen bekapcsolódtak a céhrendszerbe. A luxustermékeket gyártó idegen származású mesteremberektől (szűcs, aranyműves) viszont nagyon tartottak cseh kollégáik.

A 17. sz. elején általános gyakorlattá vált, hogy Prága önálló városrészeiben két nyelven (németül és csehül) intézték hivatalos ügyeiket. A konfliktusokról csupán a jogi természetű hivatalos feljegyzések árulkodnak, igaz azok is csak töredékesen.

A 16. század második felében jelentek meg az olasz mesterek, akik elsősorban az építkezéseken dolgoztak. Ők főképp vallásfelekezeti és kulturális különbözőségük miatt kerültek összetűzésbe a cseh polgárokkal.

Az integráció egyik módja a beházasodás volt. A kutatások azt bizonyítják, hogy a módos kereskedők jelentős része (a luteránus németek és a katolikus olaszok) házasság révén lépett kapcsolatba a hazai, többnyire cseh *utraquista* (két szín alatt áldozó husziták) családokkal. A polgári jogot kapott betelepültek nagy többsége nem vett részt a város vezetésében, mégis feltételezhető, hogy a legmódosabbak közvetett módon befolyásolták a városvezetést.

A korabeli bírósági feljegyzések, periratok, tanúvallomások (polgár- és büntetőjogi ügyekben egyaránt) segítenek rávilágítani a különböző felekezeti és származású csoportok közötti konfliktusokra, igaz, csak elenyésző számban találhatók etnikai származásra utaló jelzők, mint pl. német (német kutya, német bestia), francia vagy szerb. A kora-

beli források alapján megállapítható, hogy kifejezetten etnikai okok miatt kialakult konfliktusok csak jelentéktelen számban fordultak elő. Ezek az ellentétek főleg a városban csupán rövid ideig tartózkodó idegenekkel szemben alakultak ki. A korabeli levelezések pénzügyi, adóval kapcsolatos követeléseket tárnak fel. Több konfliktus adódott a városban ideiglenesen tartózkodó katonák miatt is.

A prágai polgárok többsége háromnyelvű volt. A hivatalos nyelv szerepét a cseh nyelv töltötte be, míg a német a hétköznapi kommunikáció és a kereskedelem nyelvévé vált. Bár a kialakult nyelvi helyzet kedvezett mind a hazai cseh, mind az idegen származású polgároknak, néhány cseh humanista tudós már elnémetesedett csehekről ír és követeli a cseh nyelv státuszának visszaállítását a hétköznapi kommunikációba.

A fehérhegyi csata előtti soknemzetiségű prágai közösségben csupán korlátozott integrációs folyamatok zajlottak, amelyek elsősorban gazdasági és részben (a házasságkötések révén) társadalmi jelleget öltöttek. A felvázolt folyamatok nem nevezhetők asszimilációnak. A német közösség esetében akkommodációról, alkalmazkodásról, az olaszok esetében pedig a többségi protestáns közösségtől való elkülönülésről beszélhetünk.

1609-től már a protestánsok is hivatalosan szabadon gyakorolhatták vallásukat és ez elvezetett az egyenjogúsításukhoz is. A szabad vallásgyakorlás pedig szorosan összefüggött a felekezetek etnikai identitásának megerősödésével.

Császári Éva

RESUME

Eszteella Csiszár

The Representation of Bosnia and Herzegovina in Hungarian Literature between the Austro-Hungarian Occupation and Annexation (1878–1908)

The occupation of Bosnia and Herzegovina by the Austro-Hungarian Empire can be interpreted variously. It can be perceived positively as a cultural mission of the Empire or as an attempt to obtain cultural, economic and strategic gains, or negatively as a challenge of having to deal with a huge Slavic population in the Empire with an additional one and a half million Slavs living in the occupied territories, and so on. Austria-Hungary's attitude towards Bosnia, conceptualised as a civilising mission, was similar in approach to the colonial politics of the European empires. Bosnia was a close but unexplored territory for the neighbouring Austria-Hungary, whose predominantly Muslim population was viewed through the lens of romantic orientalism. This paper intends to analyse the Hungarian primary sources from the period and explore how Bosnia was presented in historical narratives, travel literature and Hungarian intellectuals' discourse. It aims to examine Hungarian attitudes and the collective imagery regarding Bosnia and Herzegovina that prevailed in Hungarian books, journals, newspapers and pamphlets published between the occupation and annexation period. Keywords: Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian Empire, Hungarian travelogues, political pamphlets, Benjamin Kallay, Bosnian Muslims

Réka Marchut

Cooperation Attempts at the Elections between the Hungarian and German Minorities in Romania in the 1920s

One of the ways of political representation for ethnic minorities is the creation of a minority bloc. This was also an alternative for ethnic Hungarians and Germans in the interwar period in Romania. The initiative originated from the Hungarian minority, but later on, in the second half of 1920s, there was also some pressure from Hungarian government, and the German minority became interested, too. Throughout this period there was only one occasion – the 1927 elections – when these minorities cooperated successfully. Collaboration efforts began in 1921/1922.

The author explores the following question: in what ways was the minority's policy-making adjusted to the government's policy in the mother country? She also studies the influence of Germany on Hungarian–Romanian bilateral relationships.

Mária Gyetvai**Austro-Hungarian Administration in Bosnia–Herzegovina: István Burián, the Third Hungarian Governor**

The Balkan Peninsula had always had special significance for the Habsburg Empire. For centuries it was the European stronghold of the Ottoman Empire, and the Habsburgs struggled to re-conquer it. Due to a lucky coincidence, it was the Habsburg (later, Austro-Hungarian) Empire – rather than Russia or Serbia – that was “allowed” by the great powers to occupy and pacify Bosnia–Herzegovina. During the 40 years of the Austro-Hungarian rule, Bosnia–Herzegovina went through profound modernisation. Benjamin Kállay, joint minister of finance of the Dual Monarchy and governor of Bosnia–Herzegovina, was instrumental in that glorious development. However, during the 20 years of his tenure, he had to struggle with the sullen ill-will of the Ottoman Empire and Russia, as well as with the active hostility of Serbia. Under the given circumstances, his endeavour to construct a Bosniac national identity failed. His successor, István Burián turned away from Kállay’s course, which was especially evident in the way he managed Bosnia–Herzegovina’s economy. During his incumbency, economic development came to a standstill, and businesses went bankrupt or were taken over by the provincial government. In political matters Burián relied on the Serbs as the most numerous and powerful ethnic group. Faced with more and more difficulties in governing and pressurised by certain adverse developments on the wider political scene, he proposed the annexation of Bosnia–Herzegovina. With this step – at least indirectly – he gave an impetus to the outbreak of World War I.

Anna Stankovicsné Szendi**A Study on the Regional Identity of Hungarian Native Speakers in Prekmurje (Muravidék)**

The multi-ethnicity historical region of Prekmurje (Muravidék) has a rich historical, political and cultural heritage, which exerts an impact on the group identity of the local indigenous Hungarian population. However, this unique group identity also leaves its mark upon the region which the Hungarian diaspora is primarily connected to. The aim of this study is to provide an outline of the Hungarian native speakers’ regional identity in Prekmurje based on social and group identity, focusing on their sense of identity connected both to the bilingual historical region and the mother country.

Éva Gulyás**Ethnocide: Comments and Clarifications on an Oft-Used Concept**

Ethnocide appears as the subordination of a national or ethnic group to another with the – usually unspoken – intention to eliminate (forcibly assimilate, blend in, and consequently, homogenise) the former. To put it briefly: ethnocide is cultural genocide.

Ágnes Tóth

Diplomatic Efforts for the Release of Deported Ethnic German Prisoners of War (1951–1955)

The Soviet Union came under enormous international pressure already from 1946 to release its prisoners of war. As a combined result of the dedicated UN committee's report, the power shifts following Stalin's death, and the Cold War detente, the release of – by then mostly German – POWs became regular by the end of 1950. The majority of ethnic Germans with Hungarian nationality were transported to West Germany whereas the rest of them were taken to Hungary. Some of the latter were handed over by the Hungarian authorities to the staff of the German Foreign Ministry (at their own request).

Tamás Hajnóczky

National Association of Hungarian Gypsy Musicians 1918–1933 in Light of the Press

The governments of the Horthy era did not form a central 'Gypsy-policy' and consequently, the so-called 'Gypsy-issue' fell fully into the hands of the assigned ministries and local authorities. The public authorities acted in their sole discretion, largely, they acted on their basic tasks and cognisance, or simply ignored the issue, as a result of which the Ministry of Interior and the Ministry of Welfare and Labour became decisive. Mainly law-enforcement dealt with travelling Gypsies - a small portion of the estimated one hundred thousand Gypsies living in Hungary – the majority who lived in colonies was dealt with concerning public health. Regarding Gypsies, the given era is frequently judged by the related provisions, and these often criticized measures regulating the above two areas became common knowledge. The foundation of the **National Association of Hungarian Gypsy Musicians** which intended to represent the interests of the nearly ten thousand Gypsy musicians somewhat changed the picture that had by then developed since the organization enjoyed the full support of the heads of the Ministry of Interior and the capital city, regulations were enacted to protect their interests and initiatives. Behind the patronage, one might recognize that after the Treaty of Trianon gypsy music became part of the irredentist ideology and revisionist movement, and therefore the interests and claims of the Gypsy musicians were fully fitted the Age.

Péter Takács

The Hundred-Year-Old Declaration of Alba Iulia (Gyulafehérvár)

On 1 December 1918 – partly with the support of the Károlyi regime, and especially with the active promotion of Mihály Károlyi and Oszkár Jászi –, the 100,000 Romanians who had gathered together in Alba Iulia (Gyulafehérvár) decided to occupy Transylvania and annex it to the Romanian Kingdom without consulting the Hungarian and German population. This story is especially staggering because Károlyi, who clung obsessively to his pacifism and phantasms, did not even attempt, by thought or action, to rescue at least the purely or overwhelmingly (80-90%) Hungarian-inhabited territories of King Stephen's disintegrating country from the swamiest historical quagmire of the 20th century. What Ferenc Deák saved in 1867 from King Stephen's statehood, which had been based on law and order ever since the Golden Bull of 1222, Count Mihály Károlyi thrust to Hitlerian Fascism and Stalinian Bolshevism unleashed on 20th-century Europe. It is no wonder Sigmund Freud labelled Károlyi the stupidest count of royal Hungary.

A SZEMLE ROVAT FORRÁSAI

Český časopis historický
(Csehország)

Ethnic and Racial Studies
(Egyesült Királyság)

Ethnopolitics
(Egyesült Királyság)

Europa Ethnica
(Ausztria)

Historický časopis
(Szlovákia)

Slavonic and East European Review
(Egyesült Királyság)

Südosteuropa Mitteilungen
(Németország)

E SZÁMUNK SZERZŐI

CSISZÁR ESZTELLA

PhD jelölt, Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi
Kapcsolatok Doktori Iskola, Budapest

GULYÁS ÉVA

PhD jelölt, Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, Budapest

GYETVAI MÁRIA

Külpolitikai szakértő, Budapest

HAJNÁ CZKY TAMÁS

Kisebbségpolitikai szakértő, Károli Gáspár Református Egyetem,
Budapest

MARCHUT RÉKA

Történész, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Kisebbségkutató Intézet, Budapest

STANKOVICSNÉ SZENDI ANNA

PhD jelölt, Pécsi Tudományegyetem, BTK, Demográfia és
Szociológia Doktori Iskola, Pécs

TAKÁCS PÉTER

Történész, Nyíregyháza

TÓTH ÁGNES

Történész, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont,
Kisebbségkutató Intézet, Budapest
PTE, BTK Német Történelem- és Kultúra
Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék

